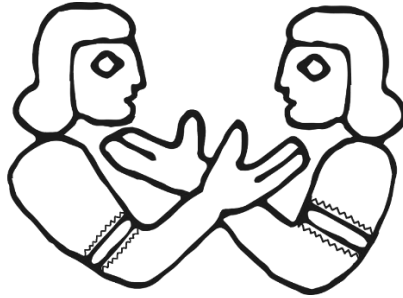

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
ESKİÇAĞ DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ
Yayın No: 381

ISSN: 1300-6355

ARCHIVUM ANATOLICUM ANADOLU ARŞİVLERİ

Cilt: 19 | Sayı : 1 | Haziran | 2025

Ankara • 2025

Basım Yeri:
Ankara Üniversitesi Basımevi
Emniyet Mah. İncitaş Sok. No: 10, 06510,
Beşevler-ANKARA
(312) 2316655
Baskı Tarihi:

YAYININ ADI

Archivum Anatolicum / Anadolu Arşivleri

YAYIN SAHİBİ

Prof. Dr. İrfan Albayrak, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ (BAŞ EDITÖR)

Prof. Dr. Leyla Murat Karakurt

EDITÖRLER

Dr. Öğr. Üyesi Rukiye Öztürk

Öğr. Gör. Dr. Ali Osman Tiro, Araş. Gör. Nalan Buruldağ

YAYIN İDARE MERKEZİ

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Bölümü,
Atatürk Bulvarı, No. 45, 06100, Sıhhiye-ANKARA
(312) 310 3280 /1165-1022
archivumanatolicum@gmail.com

YAYIN TÜRÜ

Yaygın Süreli Yayın

BASIM YERİ

Ankara Üniversitesi Basımevi
Emniyet Mah. İncitaş Sok. No: 10,
06510, Beşevler-ANKARA
(312) 2316655

Kapak: Leyla Murat Karakurt

ISSN: 1300-6355

İNDEKSLER VE BİBLİYOGRAFYA SERİLERİ

Dergimiz TR Dizin (ULAKBİM), MLA International Bibliography, ERIH PLUS, Index Copernicus (Master List), Ancient World Online (AWOL), Orientalia Keilschriftbibliographie, SciLit, ESJI (Eurasian Scientific Journal Index), Ideonline ve Biblioteca alan indeks ve bibliyografya serilerinde taranmaktadır.

ARCHIVUM ANATOLICUM DERGİSİ DANIŞMA KURULU

- Prof. Dr. Selim Ferruh ADALI (*Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi*)
Prof. Dr. Rukiye AKDOĞAN (*Çukurova Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yasemin ARIKAN (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ayşegül AYKURT (*Hacettepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Sebahattin BAYRAM (*Emekli*)
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN (*Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi*)
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (*Emekli*)
Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK (*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Cahit GÜNBATTI (*Emekli*)
Prof. Dr. Bülent İPLİKÇİOĞLU (*Emekli*)
Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ (*Necmettin Erbakan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ (*Pamukkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU (*Aksaray Üniversitesi*)
Prof. Dr. Cécile MICHEL (*CNRS Paris Üniversitesi*)
Prof. Dr. Prof. Dr. Esmâ ÖZ KİRİŞ (*Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Prof. Dr. F. Gül ÖZAKTÜRK (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esmâ REYHAN (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Andreas SCHACHNER (*Alman Arkeoloji Enstitüsü*)
Prof. Dr. Daniel SCHWEMER (*Würzburg Üniversitesi*)
Prof. Dr. Aygöl SÜEL (*Hitit Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ü. Fafo TELATAR (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Özlem SİR GAVAZ (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Metin ALPARSLAN (*İstanbul Üniversitesi*)
Doç. Dr. Murat ÇAYIR (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Meltem DOĞAN ALPARSLAN (*İstanbul Üniversitesi*)
Doç. Dr. Fatma SEVİNÇ ERBAŞI (*Eskişehir Osmangazi Üniversitesi*)
Doç. Dr. Derya YILMAZ (*Ankara Üniversitesi*)
Dr. András BÁCSKAY (*Pázmány Péter Catholic Üniversitesi*)
Dr. Gojko BARJAMOVIC (*Harvard Üniversitesi*)
Dr. Jan Gerrit DERCKSEN (*Leiden Üniversitesi*)
Dr. Agnete Wisti LASSEN (*Yale Üniversitesi*)
Dr. Oğuz SOYSAL (*Marburg Philipps Üniversitesi*)

SAYININ HAKEMLERİ

- Prof. Dr. Çağatay AŞKİT (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esengül AKINCI ÖZTÜRK (*Pamukkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esmâ REYHAN (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ (*Necmettin Erbakan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hülya BOYANA (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Özlem SİR GAVAZ (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ayşe Nur MORKOÇ (*Trakya Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ayşe YAKUT (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Gökhan KAĞNİCİ (*İzmir Katip Çelebi Üniversitesi*)
Doç. Dr. Gökhan KALMIŞ (*Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi*)
Doç. Dr. Koray TOPTAŞ (*Gazi Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mustafa KARAGEÇİ (*Kafkas Üniversitesi*)
Doç. Dr. Muzaffer DURAN (*Süleyman Demirel Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ömer KAHYA (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Tülin CENGİZ (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Esra ATCI (*Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ (*Kütahya Dumlupınar Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma İSLAM FİDAN (*Trakya Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Türkan Banu GÜLER (*Ankara Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Yeşim DİLEK (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Dr. Faruk AKYÜZ

İÇİNDEKİLER (Contents)

ATEŞ, Aysel

Eski Mezopotamya Toplamlarında Emzirme Motifi ve Tanrıçalarla İlişkisi
*Breastfeeding Motif in Ancient Mesopotamian Societies and its
Relationship with Goddesses.....*1

KATIRCIOĞLU, Salih Fehmi-AYAZ, Sema

Antik Mısırdaki Kalp Kavramı
*The Concept of Heart in Ancient Egypt.....*29

KIRÇIL, Zekiye Nihan

Hitit Dualarında Mezopotamya Etkileri: CTH 372 Bağlamında Güneş Tanrısına Övgü
*Mesopotamian Influences in Hittite Prayers:
Praise to the Sun God in the Context of CTH 372.....*39

KOÇAK, Özdemir-ADALI, Selim Ferruh-AKGÜN, Enver-ESEN, Ömür

An Old Persian Fragment at Hender Bahar Tomb (HBa) Hender Bahar Mezarında
Bulunan Eski Persçe Fragman (HBa)53

KUTLU ALANCI, Hilal

Hellenistik Dönemde Babil Kültürü
*Babylonian Culture During Hellenistic Period.....*73

KUZUOĞLU, Aliye

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın Geç Evresinde (MÖ. 1835-1719)
Achemhöyük'ün Uluslararası İlişkileri
*The International Relations of Achemhöyük
in the Late Phase of the Assyrian Trade Colonies (1835-1719 BC).....*97

KÜLAHLI, Nuriye

Hellen Mitolojisi'nde Bilgeliğin Dönüşüm Süreci: Metis'den Athena'ya
*The Evolution of Wisdom in Hellenic Mythology: From Metis to Athena.....*115

ÖZHAN, Tolga

Thukydides *Tarih*'inde Olağanüstü Unsurlar ve Akılcılık: Kısa Bir Değerlendirme
*Supernatural Elements and Rationalism in Thucydides' History:
A Short Assessment143*

SAKARYA İRMAK, Ayşe

Ebla Arşivlerinin Dili ve Yapısı
Language and Structure of the Ebla Archives.....159

SÜEL, Aygöl-İPEK,Önder-GERÇEK,Semih-AYDIN,Murat Ortaköy/Şapinuva -Tepelerarası- Metal İşlikleri <i>Ortaköy/Sapinuwa -Tepelerarası- Metal Workshops</i>	177
TOZAN, Murat Mali ve Hukuki Açılardan Epikrates’in Vasiyetnamesi <i>The Testament of Epikrates from Fiscal and Legal Aspects</i>	215
YILMAZ, Cemal Hiksoslar: Eski Mısır’da Yabancı Bir Halkın Egemenliği (MÖ 1650-1550) <i>The Hyksos: The Domination of a Foreign People in Ancient Egypt (1650-1550 BC)</i>	241

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/1	2025	1-28
----------------------------	------	------	------

ESKİ MEZOPOTAMYA TOPLUMLARINDA EMZİRME MOTİFİ VE TANRIÇALARLA İLİŞKİSİ

Aysel ATEŞ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 13 Mart 2025

Kabul: 17 Nisan 2025

Article Info

Received: March 13, 2025

Accepted: April 17, 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Canlı hayatının doğumdan sonraki en önemli aşamasını oluşturan emzirmenin, Eski Mezopotamya’da dini ve toplumsal anlamda geniş yeri bulunmaktadır. Doğurganlık, annelik, bereket, besleyicilik ve yaşamın devamlılığı gibi kavramlarla ilişkilendirilen emzirme ile ilgili tasvirler tarih öncesi dönemlerden itibaren rastlanmaktadır. Akabinde Mezopotamya (Sumer, Akad, Babil ve Asur) toplumlarında emzirme ve annelik, hem doğal bir süreç olarak kabul edilmiş hem de tanrısal boyuta taşınarak kutsallaştırılmıştır. Bu motif Mezopotamyalı toplumların inancında sıklıkla Tanrıça Ninhursag ve İstar ile özdeşleştirilmiş olup, bu tanrıçaların tasvirlerde emziren kadın formunda betimlendikleri görülmektedir. Böylelikle kadının annelik ve doğurganlığı kutsallaştırılmakla birlikte toplumda kadının üreme ve besleme rolünün önemi vurgulanmaktadır. Ayrıca çivi yazılı kraliyet yazıtları ve kehanet metinlerinde kralların tanrıçalar tarafından emzirildiği ifade edilmektedir. Bu da onların iktidarının meşruiyet kazanmasını ifade eden güçlü bir sembolik aktarım olarak görülmektedir. Bu çalışmada tarih öncesi çağlardan itibaren MÖ 1. binyılın ortalarına kadar Eski Mezopotamya toplumlarının düşünce ve inanç dünyasında sıklıkla karşılaşılan emzirme motifinin, arkeolojik buluntular ile çivi yazılı vesikalardan elde edilen veriler doğrultusunda incelenmesi amaçlanmıştır.

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, E-posta: aysell_ates_09@hotmail.com, ORCID-ID: 000-0001-6301-8345.

Anahtar Kelimeler: Eski Mezopotamya, Emzirme Motifi, Tanrıça

Breastfeeding Motif in Ancient Mesopotamian Societies and Its Relationship With Goddesses

Abstract

Breastfeeding, which is the most important stage of a living being after birth, has a great place in religious and social terms in Ancient Mesopotamia. Depictions of breastfeeding, which are associated with concepts such as fertility, motherhood, abundance, nourishment and continuity of life, have been encountered since prehistoric times. Subsequently, in Mesopotamian (Sumerian, Akkadian, Babylonian and Assyrian) societies, breastfeeding and motherhood were both accepted as a natural process and were sacredized by being taken to a divine dimension. This motif was frequently identified with the Goddesses Ninhursag and Ištar in the beliefs of Mesopotamian societies, and these goddesses are depicted in the form of breastfeeding women. In this way, women's motherhood and fertility were sanctified, while the importance of women's reproductive and nourishing roles in society was emphasized. In addition, it is stated in cuneiform royal inscriptions and prophetic texts that kings were breastfed by goddesses. This is seen as a strong symbolic transmission expressing the legitimacy of their power. This study aims to examine the breastfeeding motif, which was frequently encountered in the thought and belief world of Ancient Mesopotamian societies from prehistoric times to the middle of the 1st millennium BC, in line with the data obtained from archaeological findings and cuneiform documents..

Keywords: Ancient Mesopotamia, Breastfeeding Motif, Goddess

Giriş

Yerleşik hayat öncesinde her bir keşif sonucu zekâsı ve duyguları daha da gelişen insan yaşamı da sorgulamaya başlamıştır. Zira varoluş ve yok oluşu, kendisini kimin yarattığı, doğum ile ölüm arasındaki bağlantıyı ve hayatta nasıl canlı kalabildiğini merak eden insan, sorularının cevabını en yakınındaki kadın kimliğinde bulmuştur. Kadın yani doğuran “ana” hem yeni nesile can vermekte hem de temel gıda kaynağının son derece zor elde edildiği yaşam

şartlarında mucizevî bir besin olan süt ile dünyaya getirdiği yavrusunu besleyip büyütebilmektedir¹.

Anne sütü; yenidoğanın büyüüp gelişimi için gerekli olan enerji ve besin öğelerini içeren, biyoyararlılığı yüksek, sindirimi kolay doğal bir besin maddesidir². Söz konusu bu besin maddesi modern tıp biliminin hemfikir olduğu hususlara göre çoğu virüslere karşı antikor görevi görerek yenidoğanı bulaşıcı hastalıklardan korumaktadır³. Nitekim böylesi bir besin kaynağının yenidoğanın beslenmesindeki yeri ve önemi, tarihin erken dönemlerinden itibaren fark edilmiştir. Ancak tarih öncesi dönemlerde yenidoğanın beslenmesine dair çok az şey bilinmektedir. Bu bağlamda diş hekimi Manish Arora ve meslektaşları, tarih öncesi dönemlerden kalma diş kalıntılarını analiz ederek bebeklerin emzirilme alışkanlıklarını ve sürecini tespit etmeye çalışmışlardır. Neticede avcı-toplayıcı dönemde bebeklerin doğumdan sonraki ilk altı aylık süreçte anne sütü ile beslendiği anlaşılmıştır⁴.

Bunların yanı sıra Mezopotamya ve çevresinde tarımsal faaliyetlerin başladığı Neolitik Dönem’de toprağın bereketi ile kadın bedeninin üretkenliği özdeşleştirilmiştir. Zira bahar ve yaz aylarında toprağın verimliliğinin artması ve kışın yok olup tekrar canlanması döngüsünün, kadın bedeniyle sembolize edilmesi dönemin inanç sistemini şekillendirdiği düşünülmektedir. Öyle ki bu dönemde üretimde zirai faaliyetlerin ön plana çıkması, doğanın bereketinin üretken kadın bedeniyle özdeşleştirilmesi kadının kültürel hayattaki rolünü

¹ Şengül G. Aydıngün, “Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratan Beden”, Şengül G. Aydıngün(ed.) *Tunç Çağı’nın Gizemli Kadınları*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 12-13.; Tülin Cengiz, “Venüs Heykeltiklerinden İdollere Kadın Temsilleri”, *Gazi Akademik Bakış* 15/29, (2021), 40.

² Gülhan Eroğlu Samur, *Anne Sütü*, (Ankara: Sağlık Bakanlığı Yayınları, 2012), 7.; Yaiza Garro-Aguilar, Marina Gulak, Egoitz Astigarraga and Gabriel Barreda-Gómez, “Breastfeeding: History, Techniques, Benefits, Complications and Care”, *HSSOA Journal of Practical & Professional Nursing* 6/1, (2022), 1.

³ Nihal Şahin Utku, “Antik ve Orta Çağ’da Sütannelik: Başkasının Sütünün Biyolojik, Ekonomik ve Kültürel Kodları”, *Kadem Kadın Araştırmaları Dergisi* 6/1, (2020), 57.

⁴ Örneğin, Belçika’daki Molars Scladina Mağarası’nda ortaya çıkarılan ve yaklaşık 100.000 yıllık olduğu ileri sürülen Neandertal bir çocuğa ait azı diş kalıntısı üzerinde yapılan lazer taraması sonucu dişteki baryum miktarının analizi yapılmıştır. Elde edilen veriler neticesinde anne sütünde bulunan kalsiyuma benzer bir element olan baryumun fazla miktarda olduğu anlaşılmıştır. Nitekim lazer taraması sonucu baryum seviyesinin doğumdan sonraki ilk 6 ay boyunca en yüksek seviyede olduğu ve bir yaşını geçtikten sonra en düşük seviyeye geldiği tespit edilmiştir. Zira bu durum bebeklerin doğumdan itibaren ilk 6 ay yalnızca anne sütüyle beslendiğine, 7. aydan itibaren katı gıda takviyesine geçildiğine işaret etmektedir. https://www.huffpost.com/entry/neanderthal-breastfeeding-prehistoric-tooth_n_3321809. (Erişim tarihi: 28.12.2024)

olumlu yönde etkilemiştir⁵. Nitekim bu dönemde yapılan kadın formlu figürinlerin inanç sistemiyle bağlantılı olduğunu söylemek mümkündür. Zira Neolitik Dönem’den itibaren Ana Tanrıçayı temsil eden çeşitli biçimlerdeki kadın figürinleri genel itibarıyla bereket, bolluk ve doğurganlıkla ilişkilendirilmişlerdir⁶. Ayrıca ele geçen arkeolojik veriler incelendiğinde erkek-kadın ve çocuktan oluşan yaşam döngüsünün sürekliliğine dair tasvirler de mevcuttur. Ancak doğurganlığından ötürü kadın figürinlerin erkek ve çocuk figürinlerine nazaran sayıca daha fazla olduğu gözlemlenmektedir⁷.

Mezopotamya’da Neolitik Dönem Ana Tanrıça tipine uygun tasvir ve figürinlere Jarmo, Gritille, Bouqras ve Telul et-Thalathat gibi birçok yerleşim yerinde rastlanmıştır. Daha sonra Hassuna Dönemi’nde Tell Hassuna, Umm Dabaghiyah, Yarim Tepe I, Tell Sabi Abyad; Samarra Dönemi’nde Tell es-Sawwan, Choga Mami ve Tell Songor A’da kadın figürinleri ortaya çıkarılmıştır. Akabinde Halaf Dönemi’ne bakıldığında Mezopotamya’nın merkezi ve kuzeyi ile kuzeydoğusunda iri ve dolgun göğüslere, abartılı geniş ve şişman kalçalara sahip oturan veya çömelmiş çıplak kadın heykelcikleri ele geçmiştir. Buna karşın güneydeki figürinler ise genellikle ince ve ayakta durur pozisyonda resmedilmişlerdir. Ana tanrıça veya doğurganlıkla özdeşleştirilen bu dönem figürinleri Yarim Tepe II, Tepe Gavra, Tell Halaf, Tell Aqab, Yarim Tepe III, Tell Arpaciya, Şagır Bazar gibi yerleşimlerde bulunmuştur. Adı geçen dönem buluntuları arasında hamile olarak yorumlanan iri göbekli olanlar ile kucağında çocuk tutan figürinler yer almaktadır. Pişmiş topraktan yapılmış bu figürinlerden bazılarının üzerinde boya kalıntıları mevcuttur⁸.

Öte yandan El-Ubeyd Dönemi buluntuları arasında da ana tanrıça tasvir ve figürinlerine rastlanmıştır. Figürinlerden bazılarında bakıldığında tanrıça elleriyle göğüslerini tutmuş veya ellerini göğsünün altında birleştirmiş biçimde tasvir edildiği görülmektedir. Yine bu figürinlerde dişilliği ön plana çıkaran vücut detayları vurgulanmaktadır⁹. Söz konusu dönem figürinlerinin diğerlerinden farkı ise daha zarif yapılı olmasıdır. Ayrıca bu dönemde Ana

⁵ Yıldız Tilbe Etkü, “Tarih Öncesi Çağlardan Demir Çağına Eski Mezopotamya’da Kadının Üretimdeki Rolünün Sosyal Yaşama Etkisi”, *Oannes-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/1, (2022), 28.; Şengül G. Aydingün, “Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratan Beden”, 16.

⁶ Çağatay Yücel, “Tarih Öncesi İnsan Biçimli Figürinler Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21, (2018), 228-239.

⁷ Şengül G. Aydingün, “Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratan Beden”, 18.

⁸ André Parrot, *The Arts of Assyria*, (New York: Golden Press, 1961), 246.; Stuart Campbell and Aurelie Daems, “Figurines in Prehistoric Mesopotamia”, Timothy Insoll (ed.) *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*, (Oxford: Oxford University Press, 2017), 567-581.

⁹ Yıldız Tilbe Etkü, “Tarih Öncesi Çağlardan Demir Çağına Eski Mezopotamya’da Kadının Üretimdeki Rolünün Sosyal Yaşama Etkisi”, 29.

Tanrıçayı temsilen çocuğunu emziren kadın şeklinde yeni bir figürin tipinin ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Daha sonrasında çocuğunu emziren kadın figürinlerinin Sumer, Akad, Babil ve Asurlular tarafından kendi sanat üsluplarıyla yeniden yorumlandığı ortaya çıkarılan arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır¹⁰.

Eski Mezopotamya Topluluklarında Emzirme

Eski Mezopotamya toplumlarının dini ve kültürel yaşamında önemli bir yeri olan emzirme motifi, bereket, yaşamın devamlılığı, koruyuculuk ve anneliği temsil eden sembol olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Mezopotamya'nın çeşitli eskiçağ yerleşimlerinde çocuklu kadın tasvirlerine sıklıkla rastlanmaktadır. Söz konusu motif, silindir mühürler, kil levhalar, figürinler, kabartmalar, fildişi¹¹ paneller gibi farklı eserler üzerinde yer almaktadır¹². Bu kadın tasvirlerinin çoğunlukla çıplak, giyinik, ayakta, otururken, çocuğu kucığında tutarken ya da emzirirken resmedildikleri gözlemlenmektedir. Ancak emzirme temasında yer alan kadın betimlerinin kralı besleyen tanrıçaları mı, yoksa daha genel olarak çocuklarını besleyen anneleri mi tasvir etmektedir? Tartışmalı olan bu konu üzerine bazı araştırmacılar kompozisyonlarda yer alan kadınların kıyafet ve aksesuarları özelinde tanrıçaları, çocuğun ise bir kralı temsil ettiğini ifade etmişlerdir¹³. Bu açıdan bakıldığında Mezopotamya'da dini alana bağlı krallık yönetimi üzerinde söz konusu motifin oldukça etkili olduğunu söylemek mümkündür. Zira Lagaşlı Eannatum gibi krallara ait yazıtlarda kralın, bir tanrıçanın çocuğu olarak görüldüğü ve onun sütüyle beslendiği ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

¹⁰ Parrot, *The Arts of Assyria*, 251.

¹¹ "Fildişi" ifadesi oyulabilecek ya da süslenebilecek kadar büyük ve maddi değere sahip memeli bir hayvan dişini tanımlamaktadır. Dünyanın çeşitli yerlerinde yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında Paleolitik Dönem'den itibaren fildişinden çeşitli objelerin yapıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca Eski Mezopotamya ve Anadolu'nun yerleşim yerlerinde yapılan kazı çalışmalarından elde edilen verilerden, Tunç ve Demir Çağı'nda sade ve değerli maden alaşımlarıyla şekillendirilmiş fildişinin kutsal mekân veya saray yapılarının dekorasyonunda, mobilya kakmacılığında, gündelik ve dini objeler ile tanrı-tanrıça figürinlerinin yapımında tercih edilen bir prestij nesnesi olduğu anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için bakınız. Hacı Ören ve Yusuf Kılıç, "Eski Mezopotamya ve Anadolu Topluluklarında Fildişinin Kullanımı", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 34, (2024), 959-989.

¹² Davide Nadali, "Family Portraits Some Considerations on the Iconographical Motif of the "Woman with Child" in the art of the Third Millennium B.C.E.", Lionel Marti (ed.) *La famille dans le Proche-Orient ancien: réalités, symbolismes, et images Proceedings of the 55th Rencontre Assyriologique Internationale at Paris 6-9 July 2009*, (Winona Lake: Eisenbrauns 2014), 227.

¹³ Urs Winter, *Frau und Göttin Exegetische und Ikonographische Studien zum Weiblichen Gottesbild im Alten Israel und in Dessen Umwelt*, (Tübingen, Germany: Florian Lippke, 1983), 388.

Nitekim daha sonra ayrıntılı olarak değinilecek olan söz konusu yazıtlar bu ilahi bağılılığı vurgulaması bakımından oldukça önemlidir. Öte yandan kucağındaki çocuğu besleyen/emziren kadın tasvirlerinin annelik, doğurganlık ve üreme gibi birden fazla anlamı mevcuttur. Bu noktada kadınların ve çocukların korunması için yapılmış tılsımlar ile başarılı bir doğumun temsili olarak idollerden söz edilebilir¹⁴. Nitekim çeşitli materyallerden yapılmış emzirme motifli figürinler de bunu kanıtlamaktadır.

Tüm bunların yanı sıra Eski Yakın Doğu'da Neolitik Dönem'den günümüze ulaşan çıplak insan figürinlerinin büyük çoğunluğunu kadın formluların oluşturduğu görülmektedir. Kadının doğurgan ve besleyici yönünü ortaya koyan elleriyle göğüslerini tutan veya ellerini göğüslerinin altında birleştiren çıplak kadın heykelciklerinin çok sayıda örneği bulunmaktadır. İlk olarak Neolitik Dönem'de Ana Tanrıça'nın tasvir edilmesiyle görülmeye başlayan bu figürinler daha sonraki tarihsel dönemlerde de hem Mezopotamya hem de Anadolu coğrafyasının birçok yerleşim yerinde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları esnasında ele geçmiştir. Mezopotamya'da Larsa, Nippur, Nimrud, Tell Sabi Abyad, Babil, Asur, Mari, İsin ve Tell Asmar vb.¹⁵; Anadolu'da ise Çatalhöyük, Hacılar, Alacahöyük, Eskişehir, Kültepe, Alishar ve Karkamış gibi yerleşimlerde ortaya çıkarılan buluntular bunun somut örnekleridir¹⁶. (Resim 1a, b, c) Çoğunlukla taş, pişmiş toprak ve metalden üretildiği tespit edilen bu tür heykelciklerin farklı duruş biçiminde yapıldıkları tespit edilmiştir. Nitekim emzirme motifinde olduğu gibi elleriyle göğüslerini tutan çıplak kadın figürinlerinin de tanrıçayı temsilen doğurganlıkla ilişkili olduğu düşünülmektedir¹⁷. Gerçekten doğum olgusunda olduğu gibi doğan bebeği yaşatma gücüne sahip tanrıça/kadının, elleriyle göğüslerini tuttuğu betimlerin çocuğun yaşam kaynağı sütü simgelediği ifade edilmektedir¹⁸.

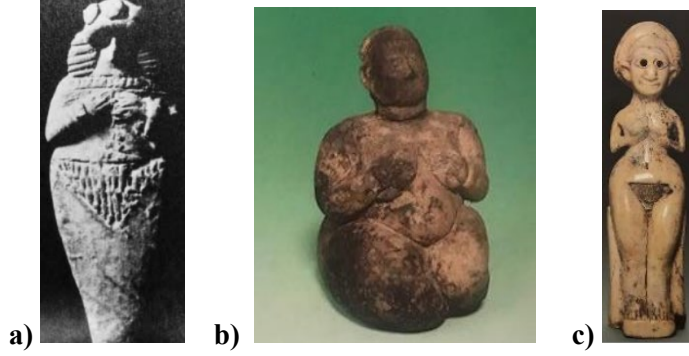
¹⁴ Davide Nadali, "Family Portraits Some Considerations on the Iconographical Motif of the "Woman with Child" in the art of the Third Millennium B.C.E.", 227

¹⁵ Zainab Bahrani, *Women of Babylon Gender and Representation in Mesopotamia*, (London and New York: Routledge, 2001), 49, 84.; Nicola Laneri, "The Discovery of a Funerary Ritual: Inanna/Ishtar and Her Descent to the Nether World in Titriş Höyük, Turkey", *East and West* 52/1-4, (2002), 27.; Elisa Roßberger, "Reigning the Body: From Terracotta Figurines to Plaques in Early Second Millennium Mesopotamia", *Proceedings of the 10th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East Volume 1*, (eds.) Barbara Horejs, Christoph Schwall, et al., (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2018), 526.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Evin Özgül, *Eski Anadolu Toplumlarında Tanrıça Tasvirleri (MÖ 2. Binyılın Sonuna Kadar)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023), 76, 110, 161, 165, 240, 258, 341.

¹⁷ Bahrani, *Women of Babylon*, 48.

¹⁸ Mehmet Ateş, *Mitolojiler ve Semboller*, (İstanbul: Milenyum Yayınları, 2002), 42.

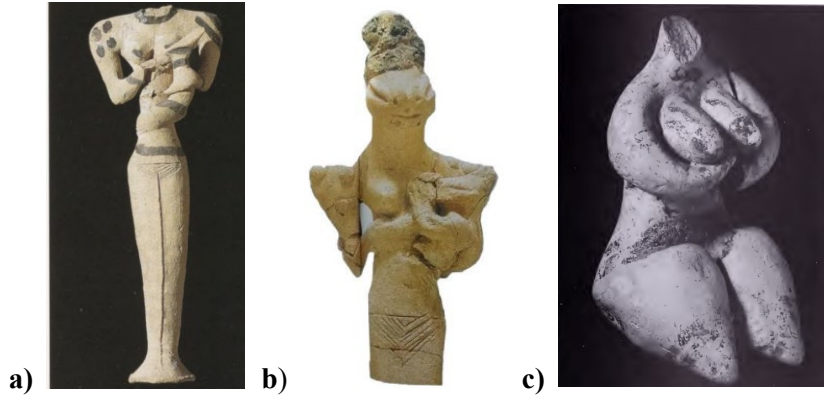

Resim 1: a) Nippur'da (MÖ 2100) ele geçen elleriyle göğüslerini tutan heykelcik (Bahrani, *Women of Babylon*, 84.), b) Çatalhöyük ve c) Kültepe'de bulunan elleriyle göğüslerini tutan çıplak tanrıça heykelcikleri. (Özgül, *Eski Anadolu Toplumlarında Tanrıça Tasvirleri*, 76, 241.)

Eski Mezopotamya'da yazının kullanımının hemen öncesi döneme ait emziren kadın betiminin bilinen ilk örnekleri tespit edilmiştir. Bu bağlamda Mezopotamya'nın güneyinde bulunan Ur kentinde yürütülen arkeolojik çalışmalar esnasında kilden yapılmış iki figürin ortaya çıkarılmıştır. J.Böttero'ya göre bu figürinler, MÖ 4. binyılın ortalarına tarihlenen El-Ubeyd Dönemi'ne ait arkaik bir tanrısal varlığı tasvir etmektedirler. Burada yaklaşık 15 cm uzunluktaki her iki kadın figürünü kucağında uzun kafaya sahip çocuğu emzirir biçimde kabaca şekillendirilmişlerdir. Ayakta duran ve çıkıntılı geniş omuzlara sahip figürinlerin, ince bel ile göğüs bölgesinin de belirginleştirildiği görülmektedir. Bunlardan başı olmayan heykelciğin boynunda, omuzlarında ve belinde muhtemelen boncuk veya benzeri süslemeleri olan kahverengi boya bantları ve vücudunun farklı yerlerinde çizgiler bulunmaktadır. Diğer kadın figürinine bakıldığında ise yüzünün sürüngen bir hayvanı ya da mitolojik bir varlığı andırdığını söylemek mümkündür¹⁹ (**Resim 2a, b**). Ayrıca

¹⁹ Jean Bottéro, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 45.; Dominique Collon, *Ancient Near Eastern Art*, (Berkeley: University of California Press, 1995), 46. Literatürde "sürüngenler türü" olarak bilinen, başı bir yılan veya kertenkele başını andıran insan figürinlerinin en iyi örnekleri Ubeyd Dönemi'ne (MÖ 5000-4000) tarihlenmektedir. Bunlar içerisinde kadın, anne-çocuk, erkek ve cinsiyetsiz figürinlerin hem düz hem de boyalı örnekleri mevcuttur. Kadın figürinlerinde göğüs ve genital bölgenin bir kısmının boyanmış veya çizili olması, bunların çıplak tasvir edildiklerini işaret etmektedir. Aynı kriterlere göre modellenmiş figürinlerin tümü, genel bezeme ve bitiş açısından farklılık göstermektedirler. Uzun sürüngen başları bazen bir tür başlığı temsil etmek amacıyla bitümle kaplanmıştır. Figürinlerin gözleri her zaman kahve çekirdeği şeklinde oyulmuş, burun küçük olup aynı zamanda burun delikleri ve ağız kazınmıştır. Bu tür figürinler Güney

vücut hatlarının inceliği Mezopotamya, Anadolu ve İran’da ortaya çıkarılan erken dönemlere ait heykelciklerle belirgin bir tezat oluşturmaktadır. Zira her üç coğrafyanın buluntuları incelendiğinde başın küçük bir koni şeklinde topuz olarak temsil edildiği, kalçanın büyük, göğüsler ile vücudun diğer tüm kısımlarının abartılarak doğurganlığa vurgu yapıldığı gözlemlenmektedir²⁰ (**Resim 2c**). Bunun yanı sıra El- Ubeyd Dönemi’nin sonlarına tarihlendirilen modern Musul’un batısında yer alan Telul et-Thalathat’ta bulunan ve alçıdan yapılmış oturan kadın figürünü kucağında bir bebek tutmaktadır. Söz konusu heykelciğin ipe takılması için boynunda delik bulunmaktadır²¹.

Resim 2: a, b) Ur kentinde ele geçen MÖ 4. binyılın ortalarına tarihlendirilen bebeğini emziren kil kadın figürinleri. (Bottéro, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, 45.; Collon, *Ancient Near Eastern Art*, 46.), **c)** Şagır Bazar’da ortaya çıkarılan MÖ 5500-5000 yıllarına ait boyalı detaylara sahip el yapımı Ana Tanrıça tipi oturan kadın figürünü. (Julian Reade, *Mesopotamia*, (Cambridge: Harvard University Press, 1991), 17.)

Mezopotamya sanatının popüler temalarından olan emzirme motifi, MÖ 3. binyılın sonları ile MÖ 2. binyılda oldukça yaygın hale gelmiş ve daha sonraki MÖ 1. binyıla kadar kesintisiz varlığını devam ettirmiştir. Şöyle ki Ur,

Mezopotamya’daki Eridu kentinin yanı sıra Tell el-Oeuili, Ur, Tell Uqair, Nippur, Uruk ve Tello gibi yerleşimlerdeki çalışmalarda ortaya çıkarılmıştır. Nitekim bu heykelciklerin birçoğunun kültlerde veya ritüel uygulamalarda kullanıldıkları düşünülmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Stuart Campbell and Aurelie Daems, “Figurines in Prehistoric Mesopotamia”, 582-584.; Aurelie Daems, “A Snake in the Grass: Reassessing the Evet-Intriguing Ophidian Figurines”, Robert A. Carter and Graham Philip (eds.), *Beyond the Ubaid Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East*, (Illions: Chicago, 2010), 129-141.

²⁰ Bahrani, *Women of Babylon*, 81.

²¹ Stuart Campbell and Aurelie Daems, “Figurines in Prehistoric Mesopotamia”, 582.

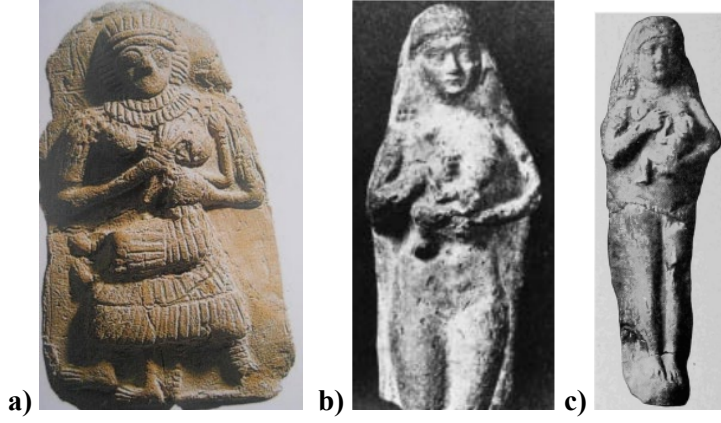
Uruk, Nippur, Susa, Bağdat ve Girsu (**Resim 3a**) gibi çeşitli yerleşim yerlerinde ortaya çıkarılan çok sayıda pişmiş topraktan yapılmış kabartma ve figürinler bunun kanıtını oluşturmaktadır. Bu dönem buluntularında kadın vücudunun doğal formunda tasvir edildiği, baş ve yüzdeki detaylara daha fazla önem verildiği gözlemlenmektedir. Bunların genellikle sol eliyle bir bebeği göğsü üzerinde tuttuğu, sağ eliyle de ona göğsünü uzattığı görülmektedir. Hatta kalça ve göğüslerde abartılı boyutların olmadığı, genital bölgenin ise basit çizgilerle kazınarak üçgen formunda şekillendirildiği anlaşılmaktadır. Bu kabartma ve figürinlerdeki emziren anne betimlerinin bazıları başlıklı olup, zaman zaman omuzlarından bukleli saçları sarmaktadır²². Bunun yanı sıra büyük badem biçimli gözler, burnun üstünde birleşen ve kazınmış bir çizgiyle sınırlanan kemerli kaşlar, hafif kavisli burun, dudaklar ve çıkıntılı çene ile yuvarlak yüz hatları Sumer sanatını yansıtan ince detaylardır²³ (**Resim 3b**). Nitekim kullandıkları başlıklar nedeniyle tanrıça olarak tanımlanan betimlerin bazısının üzerinde yer alan palmet/rozet gibi semboller onların Tanrıça İstar'ı²⁴ temsil ettiğini düşündürmektedir²⁵.

²² Z. Bahrani *Women of Babylon*, 81.; Güneybatı İran'daki Halil Rud Bölgesi'nde Ciruft Kültürü'ne (MÖ 3. binyıl) ait Konar Sandal'da yapılan kazılarda lapis-lazuli taşından yapılmış bebeğini emziren tanrıça-kadın heykelciği ortaya çıkarılmıştır. Özenle yapılmış ayakta duran bu heykelciğin başında tanrısalığını gösteren başlık bulunmaktadır. Sağ eliyle emzirdiği bebeğin başını kavrarken, sol eliyle bacaklarını tutmaktadır. Bunun yanı sıra pişmiş topraktan yapılmış bebeğini emziren kadınları tasvir eden figürinler de bulunmuştur. Bu bağlamda Susa şehrinde ele geçen kalıp döküm figürinlerden biri Sukkalmahlar Dönemi'ne (MÖ 1900-1600) tarihlenmektedir. Nitekim hem Ciruft hem de Susa buluntuları kralların tanrıçalar tarafından emzirilmesinin temsili yorumlanmaktadır. Bunların dışında Susa kenti dolaylarında, Orta Elam Dönemi'ne yani MÖ 2. binyılın ikinci yarısına ait çocuğunu emziren kadın figürinleri de ortaya çıkarılmıştır. Nitekim Sukkalmahlar Dönemi'nden itibaren yapılan figürinlerin tanrıçadan ziyade bir annenin tasviri olabileceği düşünüldüğünde, apotropaik role sahip nesneler olabileceği de öne sürülen iddialar arasındadır. Ayrıca Çoğa Zenbil höyüğünde bulunan çocuğunu emziren kadın figürinleri ise, Elam tanrıçası olarak bilinen Pinikir'in temsili olarak yorumlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nasir Eskandari and Eshrat Shahdadnejad, "A Lapis Lazuli Female Statuette "La Déesses-mère" from the Jiroft Civilization, South-East Iran (3rd millennium BCE)", *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran* 13/37, (2023), 161-173.

²³ Leon Legrain, *Terra-cottas from Nippur*, *University Of Pennsylvania The University Museum Publications Of The Babylonian Section Vol. XVI*, (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1930), 14.

²⁴ Konu ile ilgili geniş bilgi için bakınız. Yusuf Kılıç ve Ebru Uncu, "Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlara Geçiş (İstar-Aphrodite Örneği)", *History Studies* 3/1, (2011), 183-201.

²⁵ Winter, *Frau und Göttin*, 387.

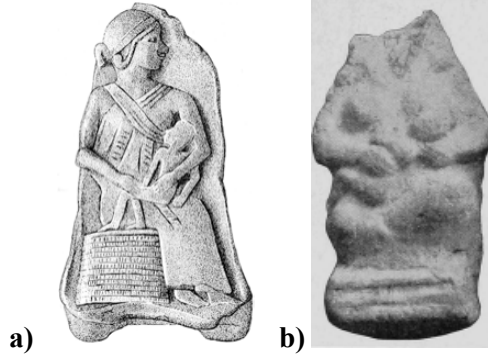

Resim 3: a) Girsu’da ortaya çıkarılan MÖ 2100 yıllarına ait çocuğunu emziren kadın kabartması (Bottéro, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, 75.); **b)** Nippur’da bulunmuş MÖ 1700 yıllarına tarihlenen çocuğunu emziren tanrıça-kadın kabartması (Bahrani, *Women of Babylon*, 82.); **c)** Babil kenti kazılarında ele geçen çocuğunu emziren kadın figürini. (Robert Koldewey, *The Excavations at Babylon*, (London: Macmillan and Co., 1914), 278.)

Ayrıca Asur kenti kazılarında MÖ 2. binyıla tarihlendirilen kırmızı kilden yapılmış sol göğsünde bir çocuğu emziren başsız çıplak kadın heykelciği ortaya çıkarılmıştır. Öte yandan Eski Babil Devleti Dönemi’ne ait kollarıyla tuttuğu bir çocuğu emziren kadın figürünü de çıplak olarak betimlenmiştir. Geniş kalçaları belirgin ve genital bölgesi üçgen şeklindeki figürünün saç bukleleri omuzlarının üzerinden spiral oluşturarak aşağı sarmaktadır. Saçlarının kıvrımlı olması onun tanrıça olabileceğini akla getirirken, tanrısal başlığın bulunmaması da ilahiliği konusunda belirsizlik oluşturmaktadır²⁶. Yine bu döneme ait pişmiş topraktan yapılmış bazı levhalar üzerinde de kucağında emzirdiği çocukla oturan kadın tasvirleriyle karşılaşmıştır. Örneğin, İsin kentinde bulunan bir kabartma üzerinde uzun giysili bir kadının çocuğunu emzirdiği görülmektedir. Söz konusu eserde emzirme sahnesi açık ve oldukça güzel betimlenmiştir²⁷ (**Resim 4a**).

²⁶ Benzer örneklere Susa, Bağdat, Ur, gibi yerleşimlerde rastlanmıştır. Elizabeth Douglas Van Buren, *Clay Figurines of Babylonia and Assyria*, (New Haven: Yale University Press, 1928) 40.

²⁷ Bottéro, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, 84.; Adelheid Otto, “Professional Women and Women at Work in Mesopotamia and Syria (3rd and early 2nd millennia BC): The (rare) Information from Visual Images”, Brigitte Lion and Cécile Michel (eds.) *The Role of Women in Work and Society in the Ancient Near East*, (Boston: De Gruyter, 2016), 131.

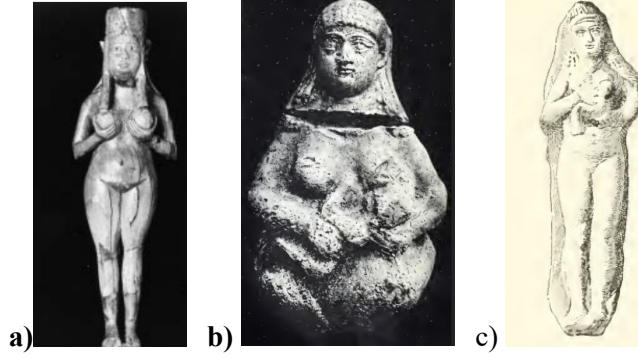
Resim 4: a) İsin kentinde ele geçen çocuğunu emziren anneyi gösteren pişmiş toprak levha (Adelheid Otto, “Professional Women and Women at Work”, 132.), **b)** Babil şehri kazılarında ortaya çıkarılan çocuğunu emziren başsız oturan kadın heykelciği. (Koldewey, *The Excavations at Babylon*, 279.)

Bunların yanı sıra MÖ 2. binyıldan itibaren kil figürinler ile pişmiş topraktan yapılmış kabartmalar üzerinde de sık sık resmedilen kutsal emzirme geleneğinin MÖ 1. binyılda da varlığını devam ettirdiği gözlemlenmektedir²⁸. Bu bağlamda Yeni Asur kralı Asurnasirpal’in (MÖ 884-859) hükümdarlık döneminden itibaren elleriyle göğüslerini tutan ya da bir çocuğu emziren kadın figürinleri ele geçmiştir (**Resim 5a, b**). Özellikle kilden yapılmış kutular içerisine konularak saray ve tapınak gibi yapıların girişlerinin altına yerleştirilmiş çok sayıda bu tarz heykelciğe rastlanmıştır²⁹. Nitekim adı geçen figürinlerin yapıları korumak amacıyla gömülmüş olduklarını söylemek mümkündür. Ek olarak, Tello kentinde Yeni Babil Devleti Dönemi’ne ait ayakta duran ve bebeğini emziren çıplak bir kadın heykelciği ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu figürin sanatsal açıdan incelendiğinde diğer buluntularla benzer özellikler barındırmakta olup, bir tanrıçayı temsil ettiği düşünülmektedir³⁰ (**Resim 5 c**).

²⁸ Winter, *Frau und Göttin*, 387.

²⁹ Van Buren, *Clay Figurines of Babylonia and Assyria*, xlvii.

³⁰ Georges Perrot and Charles Chipiez, *A History of Art in Chaldæa and Assyria Volume II*, (London: Chapman and Hall, 1884), 195-196.

Resim 5: a) Nimrud kentinde bulunan ve MÖ 8. yüzyıla tarihlenen heykelcik (Bahrani, *Women of Babylon*, 84.), b) Larsa’da ele geçen MÖ 7-6. yüzyıla ait çoğunu emziren oturan tanrıça heykelciği (Parrot, *The Arts of Assyria*, 251.), c) Yeni Babil Devleti Dönemi’ne ait Tello’da bulunan bebeğini emziren tanrıça heykelciği (Perrot and Chipiez, *A History of Art in Chaldaea and Assyria Volume II*, 195)

Eski Mezopotamya Toplamlarının Çivi Yazılı Belgelerinde Emzirme Motifi ve Tanrıçalarla İlişkisi

Eski Mezopotamya toplumlarına ait çivi yazılı belgelerde emzirmeyi tanımlayan kelime Sumerce *GA.LÁ*, Akadca ise *enēqu(m)*’dur³¹. Tanrıçalarla bağlantılı doğurganlık, bereket ve ilahi himayeyi simgeleyen emzirme, önemli bir ikonografik unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Mezopotamya panteonunda tanrıçalar genellikle üreme ve bereketle özdeşleştirilmişlerdir. Bu bağlamda emzirme sahnelerinin, tanrıçaların hem tanrılara hem de insanlara hayat verici ve besleyici yönlerini simgelediğini söylemek mümkündür. Özellikle Sumer panteonunda doğurganlığın, bereketin, tarımın ve yaşamın koruyucusu olarak kabul edilen ve farklı dönemlerde yeni doğanlarla ilgili Nintu “Doğurgan kraliçe”, Nintur “Doğum kulübesinin Hanımı”, Ninziznak “Embriyonun hanımı”, Ama-ududa “Doğuran anne”, Ama-dug-bad “Dizlerini açan anne” gibi çeşitli epitetleri bulunan Tanrıça Ninhursag³² çivi yazılı belgelerde kutsal sütüyle tanrıları ve kralları besleyen

³¹ CAD E, 165.

³² Sumerliler’in Doğum Tanrıçası Ninhursag’ın sembolü ve kutsal hayvanının inek olduğu kabul edilmektedir. Aynı zamanda bu tanrıçanın çivi yazılı metinlerde dişi geyik olarak tasavvur edildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu tanrıça El Ubeyd, Girsu, Umma, Adab ve Kiş gibi şehirlerde tapınım görmüştür. Samuel N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, Hamide Koyukan (Çev.), (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002), 472, 473.; Piotr Steinkeller, “Text, Art and Archaeology: An Archaic Plaque From Mari and the Sumerian Birth-Goddess Ninhursag”, Grégory Chambon and Michaël Guichard (eds.) *de l’Argile Au Numérique: Melanges Assyriologiques En l’Honneur de Dominique Charpin*, (Paris: Peeters, 2019),

bir ilahi figür olarak öne çıkmaktadır. Bütün varlıkların anası olarak görülen bu tanrıça bebeklerin de koruyucusudur. Bunların yanı sıra erken dönem kralları onun kutsal sütüyle beslendiklerini belirterek ayrıcalıklı statülerini vurgulama yoluna gitmişlerdir³³. Öte yandan emzirme motifiyle özdeşleştirilen bir diğer tanrıça ise Sumerlerde İnanna adıyla bilinen ve Sami toplumlara geçen Aşk, Savaş ve Bereket Tanrıçası İştâr'dır. Söz konusu tanrıçanın ismine çivi yazılı vesikalarda sık sık rastlandığı gibi emzirmeyle bağlantılı sahnelerde de resmedildiği görülmektedir. Ayrıca ona ait betimlerde emzirme olgusu dolaylı olarak doğurganlık ve annelikle ilişkilendirilmiştir³⁴. Buradan hareketle zaman içerisinde Mezopotamya'da doğal karaktere sahip emzirmenin ilahi bir misyona bürünerek kutsallık kazandığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca Eski Mezopotamya'da Er Hanedan Dönemi'nin (MÖ 2900-2350) sonunda krallar hatırı sayılır bir güç ve ayrıcalık elde etmişlerdir. Zira bir kralın tapınaklar inşa ettirmesi, tanrı heykelleri yaptırması, üst düzey bir kült görevlisini ataması gibi dini işlerin, onun sıradan görevleri arasında olduğu görülmektedir. Tüm bu işleyişin en üst noktasında bulunan kral, tanrısal bilgiye ulaşma açısından da tek yetkili kişi konumundadır. Sumer çivi yazılı kraliyet yazıtlarından aktarılan bilgilerden hareketle teokratik yapının zirvesinde bulunan kralın bir tanrıça tarafından emzirildiği, diğer tanrılar tarafından isimlendirildiği ve tüm güçlü nitelikler verilmek kaydıyla iktidarının ayrıntılı biçimde vurgulandığı görülmektedir³⁵. Bu noktada özellikle emzirme teması, kraliyet ideolojisinde dikkate değer bir metafor olarak karşımıza çıkmakta olup, yazılı vesikalarda tanrıçayla bağlantılı emzirmenin önemine ve kutsiyetine işaret eden birçok örneğe rastlanmaktadır.

Bu bilgilerden hareketle Sumer kralları meşruiyetlerini ve doğaüstü özelliklerini, anne sayılan Doğum Tanrıçası Ninhursag'ın emzirmesinden aldıklarını belirtmişlerdir. Bu bağlamda Lagaş kenti krallarından olan ve evrene hâkim olma arzusu ile dikkat çeken kral Eannatum'un (MÖ 2450)

995.; Thorkild Jacobsen, *The Treasures of Darkness A History of Mesopotamian Religion*, (New Haven and London: Yale University Press, 1976), 104-108.

³³ Elizabeth Douglas Van Buren, "A Clay Relief in the Iraq Museum", *Archiv für Orientforschung* 9, (1933-1934), 170.; Samuel Noah Kramer, *Sümerler*, Özcan Buse (çev.), (İstanbul: Kibalcı Yayınevi, 2002), 164-165.

³⁴ R. D. Barnett, "The Nimrud Ivories and the Art of the Phoenicians", *Iraq* 2/2, (1935), 207.; Elizabeth Douglas Van Buren, *Symbols of the Gods in Mesopotamian Art*, (Roma: Pontificum Institutum Biblicum, 1945), 86.

³⁵ Amelie Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330) Cilt I*, (çev. Dilek Şendil), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 43.; Yeşim Dilek "Eski Mezopotamya'da Eken Hanedanlık ve Akad Dönemleri'nde Kralların Dünya Hakimiyeti İdeolojilerinin Tanrılarla Bağlantısı", *Archivum Anatolicum* 18/2, (2024), 349.

yazıtlarında gücünün tanrılar tarafından verildiği ve bir tanrıça tarafından emzirildiği kaydedilmektedir. Söz konusu kralın Girsu’da bulunan ve komşu şehir devleti Umma’ya karşı kazandığı zaferini konu alan Akbabalar Steli’ndeki yazıtında bu durum şöyle geçmektedir: “*Eannatum, Lagaş kralı, Tanrı Enlil tarafından güç bahşedildi, Tanrıça Ninhursag tarafından sağlıklı sütle beslendi...*”³⁶. Yine aynı hükümdar dönemine ait bir başka yazıtta yer alan ifadeler kralın, tanrısal kökeniyle ilgili iddiaları aktarmaktadır:

“Ningirsu (Lagaş’ın koruyucu tanrısı) rahmi dölleyerek Eannatum’a (Lagaş kralı) gebe bıraktı [...] Eannatum için sevindi. İnanna (bir tanrıça) eşlik etti ona, adını Eana-İnanna-İbgalakakatum (tam adı: “İbgallı İnanna Eana) koydu ve onu Ninhursag’ın (bir ana tanrıça) biricik kucağına oturttu. Ninhursag [sundu] ona benzersiz memelerini...””³⁷

Nitekim her iki yazıtta yer alan sözlerle kral Eannatum’un iktidarının tanrısal güçler tarafından lütfedildiği belirtilerek meşrulaştırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu geleneğin daha sonra kral I. Enanatum, Enmetana ve Puzur-Mama’nın bazı kraliyet yazıtlarında da yer almaya devam ettiği gözlenmektedir. Söz konusu vesikalarda tüm evreni yönetme arzusu ile Tanrıça Ninhursag tarafından emzirilme vurgusunun yapıldığı ifadelerle rastlanmaktadır³⁸.

Ayrıca Uruk’un önemli krallarından Lugal-zagesi’ye ait bir kraliyet yazıtında da benzer ifadeler yer almaktadır. Adı geçen kralın kendisinden önce iktidara gelen Lagaş hükümdarlarının fikirlerini benimsediği ve kutsal bağlantıları aynı paralellikte oluşturduğu görülmektedir. Öyle ki Lugal-zagesi’ye ait yazıtta geçen ifadeler bunu kanıtlamaktadır:

“Bütün ülkelerin kralı Tanrı Enlil için, Uruk Kralı (ve) ülkenin kralı Lugalzagesi’ye, Tanrı An’ın rahibi, Tanrıça Nisaba’nın rahibi, Utu’nun oğlu, Gişa’nın (Umma) [hükümdarı] ve Tanrıça Nisaba’nın rahibi, tüm

³⁶ Frayne, *RIME I*, 139.

³⁷ Kuhrt, *Eskiçağ’da Yakındoğu (MÖ 3000-330) Cilt I*, 42.

³⁸ I. Enanatum’un E1.9.4.2 numaralı yazıtının 8-9. satırlarında “... *Tanrıça Ninhursag tarafından sağlıklı sütle beslendi...*” denilmektedir. Bunun yanı sıra En-metana’nın E1.9.5.18 numaralı yazıtının 7-8. satırları ve E1.9.5.26 yazılı vesikasının 8-ii 1 satırlarında “...*Tanrıça Ninhursag’ın sağlıklı sütüyle beslendi...*” ifadelerine rastlanmaktadır. Yine Puzur-Mama’ya ait E2.12.5 envanter numaralı yazıtın 7-8. satırlarında da “...*Tanrıça Ninhursag tarafından hakiki sütle emzirilen...*” şeklindeki bilgiler yer almaktadır. Frayne, *RIME I*, 171, 222, 230.; Douglas R. Frayne, *Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods 2*, (Toronto: University of Toronto Press, 1993), 272.

ülkelerin kralı olan An tarafından onaylanmıştır; ... Tanrıça Nisaba'dan doğan oğul, Tanrıça Ninhursag tarafından sağlıklı sütle beslendi."³⁹

Dolayısıyla Sumer krallarından bazılarının adı geçen tanrıçanın sütüyle beslenerek kendilerine idari alanda ilahi statü kazandırdıkları ve meşruiyetlerini de arttırdıkları anlaşılmaktadır. Bu durum kralların hem halkına hem de toprağa hayat veren bir lider olduklarına işaret etmektedir. Kraliyet yazıtlarına göre, Sumerli kralların annesi onları her zaman doğuran, emziren ve dizleri üzerinde büyüten tanrıça olarak tasavvur edilmiştir. Böylelikle iktidarını pekiştirmeye çalışan kralların, aynı zamanda kendilerini efsaneleştirmek istediklerini de söylemek mümkündür.

Öte yandan Mezopotamya literatüründe emzirme ile ilgili metaforlarla da karşılaşmaktadır. Sumer kral destanlarından "Enmerkar ve Ensuhkeşdana" isimli hikâyede, Kulab⁴⁰ kralı Enmerkar ile Aratta kralı Ensuhkeşdana arasında yapılan bir yarışma/atışma da kral Enmerkar'ın güçlü yönlerinin geçtiği dizelerde Tanrıça Aruru tarafından emzirildiğinden bahsedilmektedir. Bu durum hikâyenin 94-95. dizelerinde "Enlil'in kız kardeşi Aruru, Sağ memesini çıkardı, sol memesini çıkardı, [beni emzirdi]" şeklinde aktarılmaktadır⁴¹. Nitekim hikâyede adı geçen Tanrıça Aruru, Sumer panteonunun ilk sıralarında yer alan Doğum Tanrıçası Ninhursag'ın isimlerinden bir diğeridir⁴². Buradan da anlaşılabileceği üzere kralların, tanrıçalar tarafından emzirilmesiyle birlikte ilahi statü iddiasında bulunduklarını söylemek mümkündür. Hatta sonraki dönemlerde de bazı kralların tanrılara ne derece yakın olduklarını halka göstermek amacıyla emzirme metaforunu kullandıkları anlaşılmaktadır.

Ayrıca Sumerlilerin ünlü Gılgamış Destanı'nda Uruk kralı Gılgamış'ın (MÖ 2600) üçte ikisi tanrı, üçte biri insan olarak dünyaya geldiği belirtilmektedir. Adı geçen destandan hareketle onu doğuran ve emziren kadının "Yabani inek" olarak tanımlanan Tanrıça Ninsina olduğu kaydedilmektedir⁴³. Zira destanın Birinci Tabletinin 35-36. satırlarında bu

³⁹ Frayne, *RIME I*, 435.; Esmâ Öz ve İrfan Albayrak, "Çivi Yazılı Belge ve Kitabelerde Kralları Tanımlayan Unvan ve Sıfatlar", *History Studies* 7/1, (2015), 140.

⁴⁰ Uruk kentinde Tanrıça İnanna'ya ait Eana Tapınağı'nın bulunduğu özel mahallenin adı olarak tanımlanmaktadır. Sumer edebi geleneğinde tanrıçanın şehri Uruk ile Kulab yan yana geçmektedir. Hande Koçak (Ed.) *Sümer Kral Destanları Enmerkar ve Lugalbanda*, Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, (Çev. Selim F. Adalı-Ali T. Görgü), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016), 3.

⁴¹ Koçak, *Sümer Kral Destanları*, 45.

⁴² Jacobsen, *The Treasures of Darkness*, 104.; Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, 232.

⁴³ Jean Böttero, *Gılgamış Destanı Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, (Çev. Orhan Suda), (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 230; Teoman Duralı, *Gılgamış Destanı*, (İstanbul: Çantay Kitabevi, 1992), 35.

durum: “*Lugalbanda’nın vahşi boğası, Gilgamiş mükemmel güç, yüce ineğin, vahşi inek Ninsina’nın yavrusu*” şeklinde aktarılmaktadır⁴⁴. Buradan hareketle kral Gilgamiş’in, tanrısallık özelliğini emzirme yoluyla elde ettiği söylenebilir. Nitekim destanda doğuran ve emziren kutsal karaktere sahip anne-yaban ineğinin, yabancı boğa olarak övülen bir çocuğu-kralı doğurup emzirdiği anlaşılmaktadır⁴⁵. Söz konusu destanın ilerleyen kısımlarında Gilgamiş bu yönüyle, hiç anne sütü görmemiş ve yabancı hayvanların sütünü emerek hayatta kalan Enkidu ile karşılaştırılmaktadır⁴⁶. Ayrıca III. Ur Hanedanı kralı Şulgi, ilahiliğinin temellerini güçlendirmek ve meşruiyetini pekiştirmek için Uruk’tan gelen soyunun izlerini sürerek 550 yıl kadar geriye gitmiş ve Uruk kralı Gilgamiş’i kendisinin abisi olarak göstermiştir. Böylece kendisine koruyucu ve örnek olarak gördüğü Gilgamiş’in soyundan, yani anne ve babası olan Lugalbanda ile Tanrıça Ninsina’dan geldiğini belirterek, tanrısallık kaynağının temelini oluşturmaktadır⁴⁷.

Bunun yanı sıra bazı mitlerde tanrıların panteonda yükselmek ve ulûhiyet derecelerini arttırmak amacıyla tanrıçalar tarafından emzirildiklerine dair ifadeler rastlanmaktadır. Bu bağlamda Babil Yaratılış Efsanesi Enuma Eliş’te “Tanrıların kralı” olan Tanrı Marduk’un doğum hikâyesinin anlatıldığı pasajda, onun tanrıçaları emdiği ve bir sütanne tarafından büyütüldüğünden söz edilmektedir. Söz konusu pasajda bu durum şöyle aktarılmaktadır: “... Tanrıçaların memelerini emdi. Bakıcısı sütnine yürek titreten haşmetle doldurdu (onu) ...”⁴⁸. Nitekim efsanede anne sütü, emzirilene tanrısallık ve krallık aktaran sembolik bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Öte yandan MÖ 3. binyılın sonlarına doğru yaşanan kent devleti modelinden merkezi devlete geçiş sürecinde merkezîyetçilik, dini hayatta bazı dönüşümlerin yaşanmasına zemin oluşturmuştur. Krallar hâkimiyetlerinin devamlılığı için, kendilerini tanrıların temsilcisi olarak nitelendirmiş olup, zaman zaman da baş tanrı adına hareket etmişlerdir. Hatta egemenliklerini devam ettirmek amacıyla bazen de kendilerini tanrılaştırmışlardır⁴⁹. Buradan hareketle Asur Devleti’nin iç ve dış politikalarının şekillendirilmesinde güçlü

⁴⁴ Andrew George, *The Babylonian Gilgamesh Epic, Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*, (New York: Oxford University Press, 2003), 541.

⁴⁵ George, *The Babylonian Gilgamesh Epic*, 541.

⁴⁶ Adı geçen destanın 82-83. satırlarında bu durum: “*Alışkanlık edinmişti, sadece, vahşi hayvanların sütünü emmeyi*” şeklinde geçmektedir. Bottero, *Gilgamiş Destanı*, 230.

⁴⁷ Yusuf Kılıç ve Şeyma Ay, “Eski Mezopotamya’da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu”, *Turkish Studies* 8/5, (2013), 399.; Bottero, *Gilgamiş Destanı Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, 26.

⁴⁸ Alexander Heidel, *Enûma Eliş Babil Yaratılış Destanı*, (Çev. İsmet Birkan), (Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000), 37.

⁴⁹ Yusuf Kılıç ve Şeyma Ay, “Eski Mezopotamya’da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu”, 399-401.

bir inanç yapısının olduğu anlaşılmaktadır. Savaşçı özellikleriyle bilinen Asur Devleti, dini inançların toplumlar üzerindeki güçlü etkisini de kullanarak hızla yayılmıştır. Asur Devleti kralları, politik hamlelerinde tanrıların rızası kapsamında hâkimiyet bölgelerini genişletmişlerdir⁵⁰. Özellikle Yeni Asur Devleti'nin bazı kralları kendilerini tanrıların temsilcisi olarak görmüş, kökenlerini ilahi anlamda zaman zaman Tanrıça Mullissu'yla da özdeşleştirilen Tanrıça İstar'a dayandırıp, tanrıçanın oğlu olarak tanımlamışlardır. Öyle ki tanrıça ile kral arasındaki anne ve çocuk ilişkisi, buzağısını emziren inek metaforuyla ifade edilmiş ve bu durum bazı kehanet belgeleri ile kraliyet yazıtlarında da yerini almıştır⁵¹.

Böylece Tanrıça İstar'ın krallarla olan annelik ilişkisinin birçok metinde karşılaşılan bir motif olarak devam ettiği görülmektedir⁵². Bazı çivi yazılı kraliyet yazıtlarının yanı sıra tanrıçanın krallara duyduğu anne şefkati ve ilgisi, kehanet metinlerinde ilahi elçiler⁵³ aracılığıyla gönderdiği mesajlarda da belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Öyle ki kehanet belgelerinde yarı tanrısal bir meziyete sahip olan kral ile Tanrıça İstar arasındaki anne-çocuk ilişkisinin, serideki hemen her kehanette metaforik anlamda işlendiği görülmektedir. Bu bağlamda kralın, tanrıça tarafından emzirilen, avutulan, bakılıp büyütülen ve korunan bir çocuk olarak tasavvur edildiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bazı çivi yazılı belgelerde tanrıça da kralın annesi, ebesi, sütannesi veya dadısı olarak görülmekte ve ona şefkatle “buzağım” veya “kralım” şeklinde hitap etmektedir⁵⁴. Örneğin, Yeni Asur Devleti kralı Asarhaddon'un hükümdarlık yıllarına tarihlenen “Ana Kraliçe'ye Bir Kehanet” adlı kehanet metninde kral, tanrıçanın buzağısı olarak tanımlanmaktadır. Bu durum söz konusu metinde “*Arbela'lı İstar'ın [kralın annesine] sözü:..., Dizlerimin bağı çözüldü....*]. Mullissu [*buzağısının*] *çığlığını [duydu]*”⁵⁵ şeklindedir. Bunun yanı sıra kral

⁵⁰ Tuğçe Horunlu, “Yeni Asur Dönemi Devlet Politikalarında Din Faktörü”, L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen (Eds.) *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, (İstanbul: Değişim Yayınları, 2019), 385.

⁵¹ Örneğin, “Bilinmeyen Elçi” adlı kehanet metninde geçen: “*Arbelalı İstar bozkıra çıktı ve şehirdeki buzağısına mutluluk (kehaneti) gönderdi.*” şeklindeki ifadeler bunu kanıtlamaktadır. Yine bir başka kehanet metninin yer alan “*[Korkma], buzağım!*” sözler de tanrıça ve kral arasındaki yakınlığın derecesini de göstermektedir. Simo Parpola, *Assyrian Prophecies*, (Helsinki: Helsinki University Press, 1997), xv, 9-10, 18.

⁵² Rivkah Harris, “Inanna-Ishtar as Paradox and a Coincidence of Opposites”, *History of Religions* 30/3, (1991), 270.

⁵³ İlahi elçilik ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Şeyma Ay, “Eski Yakındoğu'da İlahi Elçiler ve Onların Kraliyet İdeolojisindeki Önemi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 34/57, (2015), 1-22.

⁵⁴ Parpola, *Assyrian Prophecies*, xxxvi.

⁵⁵ Parpola, *Assyrian Prophecies*, 34.

Asurbanipal devrinde yazılmış bir kehanet metninde de benzer ifadeler yer almaktadır:

*“Annesi Mullissu olan sen, korkma! Sütannesı Arbela’nın Hanımefendisi olan sen, korkma! Seni bir sütanne gibi kucağımda taşıyacağım, seni bir nar gibi bağrıma basacağım. Geceleri uyanık kalıp seni koruyacağım; gündüzleri seni emzireceğim; şafak vaktine kadar seni gözlemleyeceğim. Korkma, benim beslediğim buzağım/yavrum.”*⁵⁶

Bununla birlikte Ninova’lı İştar’ın, Asurbanipal’in hayatındaki rolünü ortaya koyan “Asurbanipal ve Nabû Arasındaki Diyalog” adlı vesikada tanrıçanın, kraliyet bebeğini nasıl emzirdiğı anlatılmaktadır. Söz konusu belgede Yazı ve Güzel Sanatlar Tanrısı Nabu, krala şöyle demektedir.

*“Seni Ninova Kraliçesi’nin yanına bıraktığımda daha çocuktun Asurbanipal; Ninova Kraliçesi’nin kucağına oturduğunda bir bebektin Asurbanipal. Onun dört memesi ağzına yerleştirildi ...”*⁵⁷.

Nitekim burada Ninova Kraliçesi olarak tanımlanan tanrıçanın dört memesinden bahsedilmesi oldukça dikkat çekmektedir. Zira bu karakteristik özellik inek gibi geniş getiren büyükbaş hayvanların anatomik yönünü hatırlatmaktadır⁵⁸. Dolayısıyla burada tanrıçanın bereketli olduğunu vurgulamak için onun inek sembolü üzerinden betimlendiğı açıktır.

Ayrıca Yeni Asur Devleti Dönemi’ne ait çivi yazılı kehanet belgelerinde kraliyet çocuklarının, erken yaşlarda İştar tapınaklarına bırakıldığı ve tanrıçanın hizmetindeki sütanneler tarafından emzirildikleri bilgisine rastlanmaktadır⁵⁹. Buna göre kral Asurbanipal’in de söz konusu tapınaklarda büyüdüğü “Asurbanipal’in Ninova ve Arbela’lı İştar’a İlahisi” adlı metinden takip edilmektedir. Adı geçen çivi yazılı belgede bu durum:

*“Ben Asurbanipal, onların en sevdikleri, en değerli Asur tohumu, Ninova’nın çocuğı, Emařmař ve Egařankalamma’nın meyvesiyim, ..., Beni doğuran Ninova Hanımı, bana eşsiz bir krallık bahşetti; yaratıcım Arbela Hanımı, (benim için) sonsuz yaşamı emretti.”*⁶⁰ sözleriyle kaydedilmektedir.

Bu pasajdan kral Asurbanipal’in bebeklik yıllarında anne ve babasından ayrıldığı, daha sonra Ninova ve Arbela’daki İştar tapınaklarında

⁵⁶ Parpola, *Assyrian Prophecies*, 39.

⁵⁷ Alasdair Livingstone, *State Archives of Assyria, Vol III*, (Finland: Helsinki University Press, 1989), 34.

⁵⁸ Piotr Steinkeller, “Text, Art and Archaeology”, 995.

⁵⁹ Marten Stol, *Women in the Ancient Near East*, (Boston: De Gruyter, 2016), 612.

⁶⁰ Livingstone, *State Archives of Assyria, Vol III*, 12.

tanrıçanın hizmetindeki rahibeler tarafından emzirildiği ve yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda kralların tanrıçalar tarafından emzirildikten sonra sūtanneye bırakılması da ilk kez Enuma Eliş mitinde görülmektedir⁶¹. Ayrıca İstar kültüyle bağlantılı çivi yazılı bir kehanet belgesinde Tanrı Marduk'u emzirenin Ninovalı İstar, dadılığını yapanın ise Arbela'lı İstar olduğu aktarılmaktadır⁶². Bununla birlikte çivi yazılı Asur kraliyet yazıtları ve kehanet metinlerinde kralı hem emziren hem de ona bakıcılık yapanın Tanrıça İstar olduğu kaydedilmektedir⁶³.

Tüm bu çivi yazılı vesikalardan hareketle kralların tanrıçalar tarafından emzirilmesi geleneğinin Sumer Tanrıçası Ninhursag'la başlayıp Sami toplumların bölgeye yerleşmesiyle birlikte Tanrıça İstar tarafından üstlenildiği anlaşılmaktadır. Zira Yeni Asur Devleti Dönemi'ne ait kral yazıtları, kehanet belgeleri ve tasvirli eserler de bunu kanıtlamaktadır. Nitekim Mezopotamya toplumlarının yazılı ve arkeolojik verileri incelendiğinde tanrıçalarla bağlantılı ilahi emzirme geleneğinin krallar tarafından dünya hâkimiyeti ideolojisini meşru kılmak amacıyla bilinçli olarak uygulandığını söylemek mümkündür.

Eski Mezopotamya Toplumlarının Tasvirinde Emzirme Motifi ve Tanrıçalarla İlişkisi

Eski Mezopotamya'nın emzirme temalı görsel kompozisyonlarının temelini Tanrıça Ninhursag ve İstar tasvirleri oluşturmaktadır. Nitekim Susa'da ortaya çıkarılan ve Kasit (Orta Babil) kralı Meli-Şipak Dönemi'ne tarihlenen bir kudurru (sınır taşı) üzerinde Tanrıça Ninhursag'ın doğum ve bebekle yakın ilişkisinin önemli simgelerinden olan bıçak resmedilmiştir. Buradan hareketle tanrıçanın, bıçağı yenidoğan bebeklerin göbek bağına kesmek için kullanımı irdelendiğinde doğum ritüellerinde büyük önem taşıdığı anlaşılmaktadır⁶⁴. Bunun yanı sıra Eşnunna kentinde ele geçen pişmiş topraktan yapılmış bir rölyef üzerinde Sumer Doğum Tanrıçası Ninhursag'ın betimi yer almaktadır⁶⁵. İsin-Larsa Dönemi'ne ait olan bu kabartmada tanrıça

⁶¹ Bu durum söz konusu destanda şöyle geçmektedir: "... Marduk doğdu Apsu'nun bağrından; kutsal Apsu'dan [Marduk] dünyaya geldi. Ea'yı onu doğurtan, babası; doğuransa anası Damki[na]. Tanrıçaların memelerini emdi. Bakıcısı sūtnine yürek titreten haşmetle doldurdu (onu)..." Heidel, *Enūma Eliş Babil Yaratılış Destanı*, 37.

⁶² Livingstone, *State Archives of Assyria, Vol III*, 99.

⁶³ Livingstone, *State Archives of Assyria, Vol III*, 34, 99.

⁶⁴ Henri Frankfort, "A Note on the Lady of Birth", *Journal of Near Eastern Studies* 3/3, (1944), 198-200.

⁶⁵ Söz konusu kabartmanın Louvre, Lowie ve Irak Müzesi'nde olmak üzere üç kopyası bulunmaktadır. E. Douglas Van Buren, "A Clay Relief in the 'Iraq Museum'", Fig. 1.

sol eliyle emzirdiği çocuğu tutmakta, yukarı kaldırdığı sağ elinde ise tanımlanamayan bir nesne görülmektedir. Ayrıca tanrıçanın omuzlarından da iki çocuk başı görünmekte, sağında ve solunda ise ölmüş izlenimi uyandıran kaburga kemikleri belirgin cenin pozisyonunda iki çocuk tasviri yer almaktadır. Bu kompozisyonda söz konusu çocuk betimlerinin birbirine benzediği gözlenmektedir. Bununla birlikte kabarık ve katlı giysi içerisindeki tanrıçanın ayakları sola dönük vaziyette olup, köşeli başlığı ile bukleli saçları oldukça dikkat çekmektedir⁶⁶. Ayrıca tanrıçanın her iki yanında üreme sembolü olarak nitelendirilen ve onun kültüyle ilişkilendirilen iki omega betimi yer almaktadır⁶⁷ (**Resim 6**).

Resim 6: Tanrıça Ninhursag'ın tasvir edildiği pişmiş topraktan yapılmış kabartmanın çizimi ve görseli (E. Douglas Van Buren, "A Clay Relief in the 'Iraq Museum", 166.)

Diğer yandan oturur vaziyetteki tanrıçanın kucağında bir çocuğu yani kralı severken veya beslerken resmedilmiş bazı silindir mühür buluntularına ulaşılmıştır. Buradan hareketle Akad Devleti Dönemi'ne (MÖ 2200) tarihlendirilen ve üzerindeki çivi yazılı ifadeden tercüman olduğu anlaşılan Su-ilişu adlı kişiye ait silindir mühür dikkat çekmektedir. Söz konusu mühür sahnesinde ilahi başlıklı ve kabarık katlı elbise giyen oturmuş bir tanrıça, kucağında sağ elini selamlamak için kaldırmış çıplak erkek çocuğu yani kralı tutmaktadır. Hilal betiminin hemen altında duran kralın yüzü ise tanrıçaya dönük şekildedir. Yine burada iki tapınan tanrıçaya yaklaşır vaziyete olan sakallı erkek figürü bir kurban taşıırken, kadın tapınan ise kovaya benzer bir nesne tutmaktadır (**Resim 7**). Mührün yazıtından hareketle tercüman Su-ilişu'nun, Akad Devleti Dönemi'nde Mezopotamya ile İndus Bölgesi

⁶⁶ E. Douglas Van Buren, "A Clay Relief in the 'Iraq Museum", 167.

⁶⁷ Emre Erdan, "Frig Tipi Fibulalarda Tanrıça Sembolizmi Üzerine Bazı Düşünceler", *Art-Sanat* 11, (2019), 166.

arasındaki ticari ilişkilerin yürütülmesinde önemli bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır⁶⁸. Kralın bir tanrıça tarafından sevilirken veya emzirilirken tasvir edildiği bu mühür kompozisyonunda Su-ilişu, kraliyet sarayı ve tanrılara olan yakınlığını vurgulamak istemiştir⁶⁹. Ancak mühür üzerinde hangi tanrıçanın resmedildiği kesin olarak bilinmese de kabarık ve katlı giysisinin daha önceki kabartmada yer alan Tanrıça Ninhursag'ın kıyafetine oldukça benzediği görülmektedir. Bu durum ise her iki buluntu üzerinde aynı tanrıçanın farklı şekillerde resmedilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Resim 7: Akad Devleti Dönemi'ne (MÖ 2200) ait tercüman Su-ilişu'nun silindir mührü ve baskısı (Babcock and Tamur, *She Who Wrote Enheduanna and Women of Mesopotamia ca. 3400-2000*, 207.)

Ayrıca Mezopotamya sanatının yaygın temalarından üreme, beslenme, bereket ve ilahi anneliğin sembolü kabul edilen emzirme motifi Tanrıça İstar'la da özdeşleştirilmektedir. Silindir mühürlerde ve tasvirlerde bu tanrıça sıklıkla yavrusunu emziren bir hayvanla birlikte antropomorfik biçimiyle betimlenmiştir. Bazen de doğal yaşam alanında yavrusunu emziren bir hayvan görünümündedir. Tanrıçanın hayvan formunda olduğu sahnelerde ise rozet/palmet ve yıldız simgelerinden sadece biri veya birkaçının birlikte resmedildiği görülmektedir⁷⁰.

Bu bağlamda Eski Babil Devleti Dönemi'ne (MÖ 2000-1600) tarihlendirilen bazı silindir mühürlerde Tanrıça İstar'ın emziren hayvanlarla özellikle de inekle tasvir edildiği görülmektedir. Öyle ki Eşnunna kenti kazılarında ortaya çıkarılan bir mühür üzerinde kutsal hayvanı aslan üzerinde duran Tanrıça İstar, buzağısını emziren inekle birlikte resmedilmiştir. Adı geçen mühürde bulunan sekiz köşeli yıldız ile iki yanında keçilerin olduğu

⁶⁸ Winter, *Frau und Göttin*, 389.

⁶⁹ Sidney Babcock and Erhan Tamur (Ed.), *She Who Wrote Enheduanna and Women of Mesopotamia ca. 3400-2000*, (New York: The Morgan Library&Museum, 2022), 207.

⁷⁰ Sian Lewis and Lloyd Llewellyn-Jones, *The Culture of Animals in Antiquity*, (London and New York: Routledge, 2018), 80.

ağaç betimi gibi ikinci grup motifler de tanrıçayı temsil eden diğer simgelerdir⁷¹. Aynı döneme tarihlendirilen bir başka silindir mühürde ise adı geçen tanrıça emziren inekle birlikte tasvir edilmiştir. Üst kısmı tahrip olmuş bu mühür sahnesinde vücudunun yarısı bulunan tanrıça, sembolik hayvanı olan iki aslan üzerinde ayakta betimlenmiştir. Tanrıçanın huzurunda ona sunular gerçekleştiren tapınanlar ile arkasında buzağısını emziren inek motifi bulunmaktadır⁷² (**Resim 8**). Nitekim bu ve benzeri tasvirler incelendiğinde emzirmenin yalnızca biyolojik bir eylem olmadığı, aynı zamanda dini ve mitolojik bir anlamının olduğu anlaşılmaktadır.

Resim 8: Eski Babil Devleti Dönemi'ne ait silindir mühürün çizimi
(Ward, *The Seal Cylinders of Western Asia*, 158.)

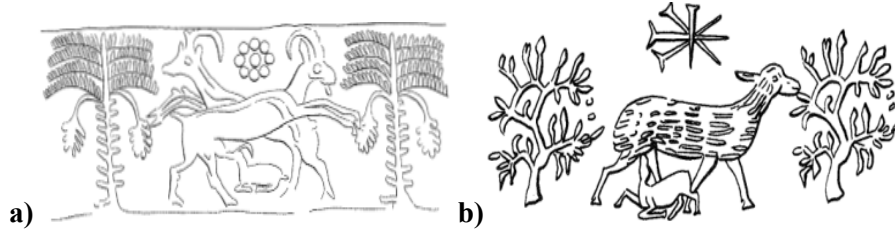
Ayrıca Orta Asur Devleti Dönemi'ne (MÖ 1500-1000) tarihlendirilen çeşitli silindir mühürlerde de yavrusunu emziren bir hayvan sahnenin merkezine yerleştirilmiş olup, zaman zaman bu hayvana Tanrıça İstar'ın rozet veya yıldız simgesi eşlik etmektedir. Belirtilen döneme ait bir silindir mühürde hurma ağacından beslenen ve ters yönlerde bakan iki keçiden birinin yavrusunu emzirdiği görülmektedir. Diğer örneklerde olduğu gibi bu mühür üzerinde de tanrıçanın sembolü olan palmet/rozet betimi vardır⁷³ (**Resim 9a**). Ayrıca

⁷¹ Hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı Mezopotamya ve çevresinde tarih öncesi dönemlerden arkeolojik buluntular ile damga ve silindir mühürler üzerinde sıklıkla itibaren görülen emzirme motifi, doğurganlık, annelik, beslenme ve yaşamın devamlılığı ile ilişkilendirilen önemli bir temadır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Othmar Keel, *Das Böcklein in der Milch seiner Mutter und Verwandtes: Im Lichte eines altorientalischen Bildmotivs*, OBO 33, (Fribourg and Göttingen: Universitätsverlag / Vandenhoeck Ruprecht, 1980), 105.

⁷² William Hayes Ward, *The Seal Cylinders of Western Asia*, (Washington, Carnegie Institution of Washington, 1910), 157.

⁷³ Tallay Ornan, *The Triumph of the Symbol: Pictorial Representation of Deities in Mesopotamia and the Biblical Image Ban*, (Göttingen: Academic Press Fribourg, 2005), 162.; Tanrıça İstar'ın simgesi palmet betimine, Ugarit'te ele geçen bir fildişi levha üzerinde de rastlanmıştır. MÖ 1200'lere tarihlenen bu fildişi levha üzerinde tanrıça, kraliyet varisi olan iki çocuğu ayakta emzirirken tasvir edilmiş olup, tanrıçanın başının üzerinde rozet motifi betimlenmiştir. Johanna H. Stuckey, "Ancient Mother Goddesses and Fertility Cults", *Journal of the Association for Research on Mothering* 7/1, (2005), 37.

burada tasvir edilen hurma/palmiye ağacı da Tanrıça İstar'ın varlığını kanıtlayan bir başka unsurdur. Zira Yakın Doğu coğrafyasının bitkisi olan hurma/palmiye ağacı tasvirli eserlerde Tanrıça İstar'la bir arada ya da onu temsilen tek başına resmedilmiştir⁷⁴. Bunun yanı sıra aynı döneme ait bir başka silindir mühür örneğinde de kuzusunu emziren koyun önündeki bitkiden yerken betimlenmiştir. Doğurganlık ve besleme temalarının ön plana çıktığı doğal görünümdeki bu mühürde koyunun Tanrıça İstar'ın zoomorf temsili olduğunu söylemek mümkündür. Zira emziren koyunun üzerindeki tanrı belirteci olan *DİNGİR* determinatifi de bunun kanıtı niteliğindedir⁷⁵ (**Resim 9b**). Nitekim Eski Yakın Doğu'da sıklıkla karşılaşılan emzirme motifi, üremenin yanı sıra anne ile yavrusu arasındaki güçlü bağı da sembolize etmektedir.

Resim 9: a) Orta Asur Devleti Dönemi'ne tarihlenen silindir mührün çizimi (Ornan, *The Triumph of the Symbol*, 270.); **b)** Orta Asur Devleti Dönemi'ne ait Asur'da ele geçen silindir mührün çizimi. (Parpola, *Assyrian Prophecies*, 38.)

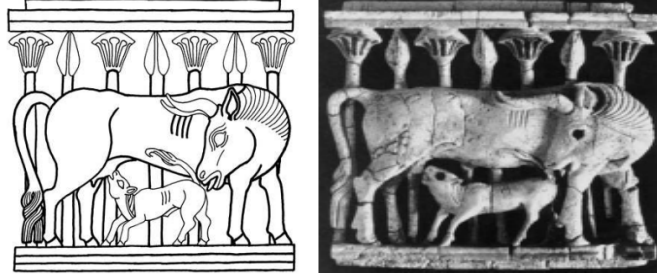
Öte yandan Mezopotamya'nın çeşitli yerleşimlerinde ele geçen birçok mühürde ve tasvirli eserler üzerinde inek-buzağı ile anne-çocuk motiflerinin kraliyet ideolojisiyle olan bağlantısını görmek mümkündür. Bunun yanı sıra çeşitli çivi yazılı kehanet metinlerinde Tanrıça İstar'ın bazı krallara buzağı şeklinde hitap etmesi de bunun yazılı kanıtını oluşturmaktadır. Ayrıca Nimrud'da ele geçen buzağısını emziren inek betimli fildişi oyma levhalar da bu anaç ifadenin tasvirini oluşturmaktadır⁷⁶ (**Resim 10**). Bununla birlikte tarihi dönemden itibaren sıklıkla rastlanılan benzer motiflerde, emziren hayvanın Tanrıça İstar'ı, emzirdiği yavrunun ise kralı temsil ettiği

⁷⁴ Irit Ziffer, "Western Asiatic Tree-Goddess", *Egypt and the Levant XX*, (2010), 420.

⁷⁵ Aysel Ateş, *Eski Mezopotamya Tasvir ve Mühür Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024), 80.

⁷⁶ Johanna Stuckey, "Spirit Possession and the Goddess Ishtar in Ancient Mesopotamia", *Matrifocus: Cross-Quarterly for the Goddess Woman Samhain* 8-1, (2008), 6.; Henri Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, (USA: Penguin Books, 1954), 322.

düşünülmektedir.⁷⁷ Nitekim tüm bu buluntular adı geçen tanrıçanın ilahi anne olma yönünü ortaya koyması bakımından oldukça değerlidir.

Resim 10: Nimrud kentinde ele geçen Tanrıça Mullissu/İstar olarak tanımlanan ve süt emen buzağısına doğru eğilmiş ineğin betimlendiği fildişi panel (Parpola, *Assyrian Prophecies*, 32.; Curtis and Reade, *Art and Empire: Treasures From Assyria in the British Museum*, (New York: Metropolitan Museum of Art, 1995), 326.)

Sonuç

Eskiçağ Mezopotamya toplumlarının kültüründe emzirmenin oldukça önemli bir yer tuttuğu tasvirli sanat eserleri barındıran arkeolojik bulgu ve çivi yazılı belgelerden anlaşılmaktadır. Zira bu toplumlarda emzirme, yalnızca yenidoğanın hayatta kalabilmesi için bir ihtiyaç olarak düşünülmemiş, aynı zamanda toplumların sosyokültürel normlarına da derinlemesine işlemiş bir uygulamadır. Buradan hareketle Eski Mezopotamya toplumlarında emzirmenin önemli bir yerinin olduğu görülmektedir. Zira söz konusu coğrafyanın eskiçağ yerleşimlerinde ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular bunu kanıtlamaktadır. Kutsal bir güç olarak kabul edilen emzirme sembolü annelik, doğurganlık ve yaşamın devamlılığını sağlamakla birlikte tanrıçalarla özdeşleştirilmiştir. Özellikle toplumsal yapının temel taşı olan annelik rolü Tanrıça Ninhursag ve İstar ile kutsanmış ve aynı zamanda toplumun varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan doğurganlık gücünü de simgelemektedir. Mezopotamya çivi yazılı kraliyet yazıtlarında ve kehanet belgelerinde bu motif, siyasi bir mesajı iletme amacıyla da kullanılmıştır. Özellikle krallar adı zikredilen tanrıçaların kutsal sütü ile beslenmelerinden dolayı ilahi güç kazandıklarını belirtmişlerdir. Hatta emzirme ile ilgili tasvirler, bir kralın tanrı-tanrıça temsilcisi olarak görülmesini sağlamış olup, bu da onun yönetme yetkisinin ilahi bir güç tarafından desteklendiğini göstermektedir. Gerçekten emzirme, Mezopotamyalı kralların iktidarlarını meşru kılmak amacıyla sık sık

⁷⁷ Annie Caubet “Animals in Syro-Palestinian Art”, Billie J. Collins (Ed.), *A History of the Animal Word in the Ancient Near East*, (Leiden: 2002), 226.

başvurdıkları bir yöntem olduğu gibi, tanrıçanın/kadının üreme, annelik ve besleyici doğal yönünü de temsil eden bir olgu olarak görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ateş, Mehmet. *Mitolojiler ve Semboller*. İstanbul: Milenyum Yayınları, 2002.
- Ateş, Aysel. *Eski Mezopotamya Tasvir ve Mühür Sanatında Hayvan Sembolizmi, Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024.
- Ay, Şeyma. “Eski Yakındoğu’da İlâhi Elçiler ve Onların Kraliyet İdeolojisindeki Önemi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 34/57, (2015): 1-22.
- Aydınğün, Şengül G. “Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratıcı Beden”, (ed.) Şengül G. Aydınğün, *Tunç Çağı’nın Gizemli Kadınları*. 11-28. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Babcock, Sidney ve Tamur, Erhan (Ed.). *She Who Wrote Enheduanna and Women of Mesopotamia ca. 3400-2000*. New York: The Morgan Library&Museum, 2002.
- Barnett, Richard David. “The Nimrud Ivories and the Art of the Phoenicians”, *Iraq* 2/2, (1935), 179-210.
- Bottéro, Jean. *Kültürümüzün Şafağı Babil*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- . *Gılgamış Destanı Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*. (Çev. Orhan Suda), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- CAD E. *The Assyrian Dictionary Volume 4-E*, (eds.) Leo Oppenheim vd., The Oriental Institute, USA: Chicago, Illinois, 2004.
- Campbell, Stuart and Daems, Aurelie. “Figurines in Prehistoric Mesopotamia”, Timothy Insoll (ed.) *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*. 567-589. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Caubet, Annie. “Animals in Syro-Palestinian Art”, (ed.) Billie J. Collins, *A History of the Animal Word in the Ancient Near East*. 211-236. Leiden: Brill, 2002.
- Cengiz, Tülin. “Venüs Heykelciklerinden İdollere Kadın Temsilleri”, *Gazi Akademik Bakış* 15/29, (2021), 39-48.
- Collon, Dominique. *Ancient Near Eastern Art*. Berkeley: University of California Press, 1995.
- Aurelie Daems, “A Snake in the Grass: Reassessing the Evet-Intriguing Ophidian Figurines”, eds. Robert A. Carter and Graham Philip, *Beyond the Ubaid Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East*. 129-141. Illions: Chicago, 2010.
- Dilek, Yeşim. “Eski Mezopotamya’da Erken Hanedanlık ve Akad Dönemleri’nde Kralların Dünya Hakimiyeti İdeolojilerinin Tanrılarla Bağlantısı”, *Archivum Anatolicum* 18/2, (2024), 333-360.
- Duralı, Teoman. *Gılgamış Destanı*, İstanbul: Çantay Kitabevi, 1992.

- Erdan, Emre. “Frig Tipi Fibulalarda Tanrıça Sembolizmi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Art-Sanat* 11, (2019) 163-185.
- Eroğlu Samur, Gülhan. *Anne Sütü*. Ankara: Sağlık Bakanlığı Yayınları, 2012.
- Eskandari, Nasir and Shahdadnejad, Eshrat. “A Lapis Lazuli Female Statuette “La Déesse-mère” from the Jiroft Civilization, South-East Iran (3rd millennium BCE)”, *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran* 13/37, (2023), 161-173.
- Etgü, Yıldız Tilbe. “Tarih Öncesi Çağlardan Demir Çağına Eski Mezopotamya’da Kadının Üretimdeki Rolünün Sosyal Yaşama Etkisi”, *Oannes-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/1, (2022), 21-47.
- Frankfort, Henri. “A Note on the Lady of Birth”, *Journal of Near Eastern Studies* 3/3, (1944), 198-200.
- *The Art and Architecture of the Ancient Orient*. USA: Penguin Books, 1954.
- Frayne, Douglas R. *Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods 2*. Toronto: University of Toronto Press, 1993.
- Garro-Aguilar, Yaiza., Gulak Marina, Astigarraga, Egoitz, and Barreda-Gómez, Gabriel. “Breastfeeding: History, Techniques, Benefits, Complications and Care”, *HSOA Journal of Practical & Professional Nursing* 6/1, (2022), 1-13.
- George, Andrew. *The Babylonian Gilgamesh Epic, Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*. New York: Oxford University Press, 2003.
- Harris, Rivkah. “Inanna-Ishtar as Paradox and a Coincidence of Opposites”, *History of Religions* 30/3, (1991), 261-278.
- Heidel, Alexander. *Enûma Eliş Babil Yaratılış Destanı*. (çev. İsmet Birkan), Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000.
- Horunlu, Tuğçe. “Yeni Asur Dönemi Devlet Politikalarında Din Faktörü”, Ed. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*. 383-400. İstanbul: Değişim Yayınları, 2019.
- Ito, Sanae. *Royal Image and Political Thinking in the Letters of Assurbanipal*. Helsinki: Unigrafia, 2015.
- Jacobsen, Thorkild. *The Treasures of Darkness A History of Mesopotamian Religion*. New Haven and London: Yale University Press, 1976.
- Keel, Othmar. *Das Böcklein in der Milch seiner Mutter und Verwandtes: Im Lichte eines altorientalischen Bildmotivs*, OBO 33. Fribourg and Göttingen: Universitätsverlag / Vandenhoeck Ruprecht, 1980.
- Kılıç, Yusuf ve Ay, Şeyma “Eski Mezopotamya’da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu”, *Turkish Studies* 8/5, (2013). 387-403.
- ve Uncu, Ebru. “Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlara Geçışı (İstar-Aphrodite Örneği)”, *History Studies* 3/1, (2011), 183-201.
- Koçak, Hande. (Ed.) *Sümer Kral Destanları Enmerkar ve Lugalbanda*. (çev. Selim F. Adalı ve Ali T. Görgü), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.

- Koldewey, Robert. *The Excavations at Babylon*. London: Macmillan and Co., 1914.
- Kramer, Samuel N. *Sümerler*. (çev. Özcan Buse), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002).
- Kramer, Samuel N. *Tarih Sümerde Başlar*. (çev. Hamide Koyukan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.
- Kuhrt, Amelie, *Eskiçağ 'da Yakındoğu (MÖ 3000-330) Cilt I*. (çev. Dilek Şendil), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Laneri, Nicolas. "The Discovery of a Funerary Ritual: Inanna/Ishtar and Her Descent to the Nether World in Titriş Höyük, Turkey", *East and West* 52/1-4, (2002), 9-51.
- Lewis, Sian and Llewellyn-Jones, Lloyd. *The Culture of Animals in Antiquity*. London and New York: Routledge, 2018.
- Legrain, Leon. *Terra-cottas from Nippur, University Of Pennsylvania The University Museum Publications Of The Babylonian Section Vol. XVI*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1930.
- Livingstone, Alasdair. *State Archives of Assyria, Vol III*. Finland: Helsinki University Press, 1989.
- Nadali, Davide. "Family Portraits Some Considerations on the Iconographical Motif of the "Woman with Child" in the art of the Third Millennium B.C.E.", (ed.) Lionel Marti and Winona Lake, *La famille dans le Proche-Orient ancien: réalités, symbolismes, et images Proceedings of the 55th Rencontre Assyriologique Internationale at Paris 6-9 July 2009*. 227-239. Eisenbrauns, 2014.
- Reade, Julian. *Mesopotamia*, Cambridge: Harvard University Press, 1991.
- Elisa Roßberger, "Reiguring the Body: From Terracotta Figurines to Plaques in Early Second Millennium Mesopotamia", (eds.) Barbara Horejs, Christoph Schwall, ets al., *Proceedings of the 10th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East Volume I*. 523-537. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2018.
- Ornan, Tallay. *The Triumph of the Symbol Pictorial Representation of Deities in Mesopotamia and the Biblical Image Ban*. Göttingen: Akademik Press Fribourg, 2005.
- Otto, Adelheid. "Professional Women and Women at Work in Mesopotamia and Syria (3rd and early 2nd millennia BC): The (rare) Information from Visual Images", (eds.) Brigitte Lion, Cécile Michel, *The Role of Women in Work and Society in the Ancient Near East*. 112-148, De Boston: Gruyter, 2016.
- Ören Hacı ve Kılıç, Yusuf. "Eski Mezopotamya ve Anadolu Toplumlarında Fildişinin Kullanımı", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 34, (2024), 959-989.
- Öz, Esma ve Albayrak, İrfan. "Çivi Yazılı Belge ve Kitabelerde Kralları Tanımlayan Unvan ve Sıfatlar", *History Studies* 7/1, (2015), 139-151.
- Özgül, Evin. *Eski Anadolu Toplumlarında Tanrıça Tasvirleri (MÖ 2. Binyılın Sonuna Kadar)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

- Parpola, Simo. *Assyrian Prophecies*. Helsinki: Helsinki University Press, 1997.
- Parrot, André. *The Arts of Assyria*, New York: Golden Press, 1961.
- Georges Perrot and Charles Chipiez, *A History of Art in Chaldaea and Assyria Volume II*. London: Chapman and Hall, 1884.
- Stantis, Crhis, Schutkowski, Holger and Sołtysiak, Arkadiusz. "Reconstructing Breastfeeding and Weaning Practices in the Bronze Age Near East Using Stable Nitrogen Isotopes", *American Journal Of Physical Anthropology*, 172/1, (2019), 58-69.
- Steinkeller, Piotr. "Text, Art and Archaeology: An Archaic Plaque From Mari and the Sumerian Birth-Goddess Ninhursag", (eds.) Grégory Chambon, Michaël Guichard, *de l'Argile Au Numérique: Melanges Assyriologiques En l'Honneur de Dominique Charpin*. 977-1011, Paris: Peeters, 2019.
- Stol, Marten. *Women in the Ancient Near East*. Boston: De Gruyter, 2016.
- Stuckey, Johanna H. "Ancient Mother Goddesses and Fertility Cults", *Journal of the Association for Research on Mothering* 7/1, (2005). 31-44.
- , "Spirit Possession and the Goddess Ishtar in Ancient Mesopotamia", *Matrifocus: Cross-Quarterly for the Goddess Woman Samhain* 8-1, (2008), 1-10.
- Şahin Utku, Nihal. "Antik ve Orta Çağ'da Sütannelik: Başkasının Sütünün Biyolojik, Ekonomik ve Kültürel Kodları", *Kadem Kadın Araştırmaları Dergisi* 6/1, (2020), 51-112.
- Van Buren, E. Douglas. *Clay Figurines of Babylonia and Assyria*, New Haven: Yale University Press, 1928.
- , "A Clay Relief in the Iraq Museum", *Archiv für Orientforschung*. 9, (1933-1934), 165-171.
- , *Symbols of the Gods in Mesopotamian Art*. Roma: Pontificum Institutum Biblicum, 1945.
- Ward, W. Hayes. *The Seal Cylinders of Western Asia*. Washington: Carnegie Institution of Washington, 1970.
- Winter, Urs. *Frau und Göttin Exegetische und Ikonographische Studien zum Weiblichen Gottesbild im Alten Israel und in Dessen Umwelt*. Germany: Florian Lippke, 1983.
- Yücel, Çağatay. "Tarih Öncesi İnsan Biçimli Figürinler Hakkında Genel Bir Değerlendirme", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21, (2018), 228-239.
- Ziffer, Irit. "Western Asiatic Tree-Goddess", *Egypt and the Levant* 20, (2011), 411-430.

İNTERNET KAYNAKLARI

https://www.huffpost.com/entry/neanderthal-breastfeeding-prehistoric-tooth_n_3321809. (Erişim: 28.12.2024)

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/1	2025	29-38
----------------------------	------	------	-------

ANTİK MİSİRDA KALP KAVRAMI

S. Fehmi KATIRCIOĞLU* Sema AYAZ**

Makale Bilgisi

Başvuru: 24 Mart 2025

Kabul: 22 Nisan 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: March 24, 2025

Accepted: April 22, 2025

Öz

Eski Mısır'da kalp, vücudun temel devindiricisi olmakla birlikte aynı anda duyguların ve arzuların merkezi olarak düşünülmüştür. Böylece kalp, insan duygularının merkezi olduğu gibi aynı zamanda yaşam için gerekli bilgilerin toplandığı bir vücut bölümü olarak görülür. Kalp hastalıkları, hayatın temeli olduğu için tüm uygarlıklar tarafından ilgiyle izlenmiştir. Ancak neden-sonuç ilişkisi, kalbin hareketli bir organ olması, antik dönemde yaralanmalar dışında ulaşılmasının zor olması nedeniyle büyü ve tıp arasında değerlendirilmiş, kalbin gizemli yapısı, hareketli doğası özellikle yaralanmalarda, savaşlarda oluşan göğüs travmaları, kalbe nafız yaralar kalp için hep büyüsel nitelikler taşımıştır. Mısır uygarlığında kalp, büyü ile o denli iç içe geçmiştir ki gerçek ile gerçek dışını birbirinden ayırt etmek bu günkü bilgilerimize göre son derece sorunlu bir yöntemdir. Bu nedenle Mısır uygarlığında kalp konusunu incelerken öncelikle kalbe yüklenen anlamın neler olduğunu incelemek önemlidir. Mısırlılar kalbi, vücuttaki tüm sıvıları taşıyan Nil Nehrinin dallarına benzettikleri, damarlarla tüm bu salgıların dolaştığına inanırlardı. Mısırlılar, kalbi incelerken kalp atımlarının duyulduğu bölgeleri kalbin konuşması olarak nitelemişler bu konuşmaya göre yorum yapmışlardır. Bu

* Prof. Dr., Ankara Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Kalp ve Damar Cerrahisi Kliniği, hititbilim@gmail.com, ORC-ID 0009-0008-2897-6570

** Arş. Gör. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, , sema.ayaz@hbv.edu.tr, ORC-ID [0000-0001-9133-998X](https://orcid.org/0000-0001-9133-998X)

çalışmada Mısırlıların kalbe verdiği önem ve kalp kavramı açıklanmaya çalışılmış sonraki dönemlerde ortaya çıkacak gelişmelerin hangi öncülde yola çıkacağı saptanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Mısır, Kalp, Kalp kavramı, Papirüs.

The Concept of Heart in Ancient Egypt

Abstract

In ancient Egypt, the heart was considered to be the main motivator of the body and also the center of emotions and desires. Thus, the heart is seen as the center of human emotions and also as a body part where the necessary information for life is collected. Heart diseases have been followed with interest by all civilizations because they are the basis of life. However, the cause-effect relationship, the fact that the heart is a mobile organ, and that it was difficult to reach in ancient times except for injuries, has been evaluated between magic and medicine, and the mysterious structure and mobile nature of the heart, especially in injuries, chest traumas in wars, and wounds affecting the heart have always carried magical qualities for the heart. In Egyptian civilization, the heart is so intertwined with magic that distinguishing the real from the unreal is an extremely problematic method according to our current knowledge. Therefore, when examining the subject of the heart in Egyptian civilization, it is important to first examine the meanings attributed to the heart. The Egyptians believed that the heart was divided to the branches of the Nile River, which carries all the fluids in the body, and that all these secretions circulated through veins. When examining the heart, the Egyptians described the areas where the heartbeats were heard as the heart's speech and made comments according to this speech. In this study, the importance that the Egyptians gave to the heart and the concept of the heart were tried to be explained and it was tried to determine on which premise the developments that would emerge in later periods would start.

Keywords: Ancient Egypt, Heart, Heart concept, Papyrus.

MÖ 3000’li yıllarda Nil Nehri boyunca Orta Doğu’nun ve Akdeniz’in güç ve ayrıcalık sahibi olmuş Mısır, yaratılarıyla, bilimsel katkılarıyla günümüz yaşantısında ve bilimde önemli etkiler yaratacak gelişmeler kaydetmiştir. Bu gelişmelerden birisi de günümüz tıbbının en eski kökleri ve

tedavi şekillerini barındıran uygarlıklardan birisi olmasıdır.¹ İyileştirme sanatını kendine özgü kılıp, birikimlerini değişik kültürel ortamlarla besleyip geliştirerek bulunduğu dönemde İran platolarında ve Anadolu'da, hekimliklerine saygı duyulan insanlar yetiştirmişlerdir. Eski Mısır'ın ilk hanedanlık döneminde tıbbı önem verilmiş tıp metinleri oluşmaya başlamıştır.²

Anatominin bugünkü düzeye gelmesi ve organ işlevlerinin anlaşılmasında Mısırlıların rolü büyüktür. Mısır'da yerleşmiş olan Yunanlılar da Mısır'ın geliştirdiği tıbbi bilgilerin etkisinde kalarak bir tıp anlayışı geliştirmişlerdir. Mısırdaki tıp eğitimi almış olmanın tıp sanatına sunabileceği en yüksek yeterlilik olduğu ifade edilmiştir.³ Sağlık ile ilgili bilgiler avcı-toplayıcı toplumlarda daha sonraki zamanlarda da son derece önemli olmuştur. Eski taş çağında bile kalbin, hayatın temeli olduğu anlaşılmıştır.

Antik Mısır metinlerinde kalbin anatomik bir organ değil insan bilincinin, duygusunun yaşamla ilgili tüm birikimlerinin özetinin yazılı olduğu bir merkez olarak kabul edilirdi.⁴ Eski Mısır kültüründe pek çok kavram karmaşasının çözülmesine rağmen kalp ile ilgili gizem tam olarak çözülmemiştir. Mumyalama sonrasında yargılamada, öbür dünyada yargıda karar verebilmek için kalp bedende bırakılırdı.⁵ Eski Mısır inancına göre, insan kalbi, insanın yaşamında yaptığı iyi ve kötü edimlerin depolandığı bir alandı. Bu nedenle yargılama sırasında bir teraziye konan bir tüy ile karşılaştırılır, eğer kalp erdemli yeğün çıkarsa iyisi sonsuz kurtuluş içinde

¹ Imhotep (/ım'hootep/; Eski Mısır dilinde: ii-m-htp "barışla gelen"; M.Ö. 27. yüzyılın sonları), Mısır'ın olası mimarı Firavun Djoser'in veziridir. Djoser'in basamaklı piramidi ve Heliopolis'teki güneş tanrısı Ra'nın başrahibi. Tarihsel bir şahsiyet olarak Imhotep hakkında çok az şey biliniyor, ancak ölümünden sonraki 3000 yıl içinde o yavaş yavaş yüceltilmiş ve tanrılaştırıldı. Imhotep'in ölümünden çok sonra gelen gelenekler onu bilgelik metinlerinin büyük bir yazarı ve özellikle de bir doktor olarak görüyordu. Yaşamı boyunca hiçbir metin bu kapasitelerden bahsetmez ve ölümünden sonraki ilk 1.200 yıl içinde hiçbir metin onun adından bahsetmez. Onu Firavun'un şansölyesi olarak tanımlayan üç kısa çağdaş yazıt dışında, Imhotep'e atıfta bulunan ilk metin III. Amenhotep (M.Ö. 1391-1353) zamanına tarihlenir. Mezar sahibine hitaben yazılmış ve şöyledir: Wab-rahibi ka'nıza adaklar sunabilir. Wab-rahipleri, Imhotep'te su kabının kalıntılarıyla yapıldığı gibi, toprakta içki sunarak kollarını size uzatabilirler.

² Turgut Yiğit, *Eski Mısır Tarihi* (Kayseri: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2019), 40.

³ Eduardo Vilela ve Ricardo Fontes-Carvalho, "The Heart as a "Balance" in Everyday and After Life: Lessons From Ancient Egypt", *JACC Case Rep.* 2023 Sep 1;23:102010. Palpasyon: Eli ve parmak uçlarını kullanarak hasta muayenesinde kullanılan tedavi yöntemlerinden biridir.

⁴ Eduardo Vilela ve Ricardo Fontes-Carvalho The Heart as a "Balance" in Everyday and After Life: Lessons From Ancient Egypt, 102010.

⁵ Guido Majno, *The healing hand: man and wound in the ancient world* Cambridge, (Harvard University Press, 1975), 129-130.

olacağı inancı mevcuttu. Kalbin ağır geldiği günahkar kalp ise amut denilen timsahların önüne atılarak ve onlar tarafından yenilenerek sonsuza dek lanetlenmiş olacaktır.⁶

*“Gerçek olan kalbiniz size aittir,
kalbiniz-HAti yeryüzündeki varlığınıza aittir.
Önceki şeklinizde (formunuzda) gelirsiniz,
doğduğunuz günkü gibi...”⁷*

Eski Mısırda kalbin işlevi mumyalama sırasında kalbin çıkarılıp bir kaba konulmasıyla değerlendiriliyordu. Bu değerlendirme bizim bildiğimiz anlamda anatomik değerlendirme değil günahların ve sevapların tartıldığı bir başka kavram alanının değerlendirilmesiydi. Mısır dilinde kalp için iki farklı sözcük bulunmaktadır. İlk olarak; İb dilin sami katmanından rol almıştır. Bu sözün Akatca ve Arap dillerinde karşılığı bulunmaktadır. Kullanımıysa içsel, gizli, görünmez iç benlik olarak anlatılır. Bunun dışında kullanılan kalp için ikinci sözcük ise Haty betimleyicisidir.⁸ Tam anlamıyla dış, görünür anlamında, önde olan bir tanıımı ifade eder. Bu tanımdan yola çıkarak nabız için; kalbin hareketi tanıımı kullanılır. Bu şekilde Haty fiziksel bir anlama dönüşür, insan maneviyatının bilişsel ve duyuşsal özelliğiyle kalbin teknik ve anatomik olarak kullanıldığı terim iç içe geçmiş birbirinden ayrılması zor anlatımına dönüşür.⁹ Bu dışarı ve içerik sarmalı içinde tanımları eski Mısır’a göre birbirinden ayıklamak oldukça zordur.

Eski Mısırlılarda kalp anlayışı pek çok değerin bedensel ve ruhsal parçaları toplamına denk düşüyordu. Dünya Aton tarafından kaostan yaratılırken kendi büyüünü kullanıyordu. Bu büyü nedeniyle Mısırlılar dünyanın büyüsel olduğunu ve olan şeylerin büyü ile doğup büyüdüğüne inanıyorlardı.¹⁰ İnsanlar yaratıldığında bu büyü ruh adını verdiğimiz biçime dönüşüyordu. Her insan da her insanla birlikte konaklayan sonsuz bir güç tin ve onu çevreleyen parçalar kavram olarak eski krallıktan yeni krallığa geçişte değişmiş çoğu zaman parçalara bölünmüştür. Khet veya ‘fiziksel beden’, Sah

⁶ George J. Crystal ve Paul S. Pagel, “The Physiology of Oxygen Transport by the Cardiovascular System: Evolution of Knowledge”, *Journal Cardiothorac Vascular Anesth*, May;34/5 (2020), 1142-1151.

⁷ Teodor Lekov, “The Formula of the "Giving of the Heart," *Ancient Egyptian Texts*, (2004), 34.

⁸ Abd-El-moneem Megahed ve Heba Hassan Mohamed Rafat, “Hatred of lying Ancient Egypt”, *Article 24*, Volume 2024, Issue 62, (January 2024), 653-664.

⁹ Mustafa Hayırlıdağ, “Mısır Tıbbının Gizemi Papirüsler”, *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 4, (2021), 68 vd.

¹⁰ Alan Henderson Gardiner, *Egyptian Grammar; Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*, (Oxford, Griffith Institute, Ashmolean Museum, 1957), 51.

veya ‘ruhsal beden’, Ren veya ‘isim, kimlik’, Ba ‘veya kişilik’, Ka veya çift veya hayati öz Ib veya Shem ‘güç, form’, bu kavramlar ölen kişinin bedeninde bulunduğu gibi öbür dünyaya geçişinin başarısından sonra Akh adını¹¹ alıp devam ederler.¹²

Kalpteki anatomik terimlerin ve fizyolojik terimlerin kullanımına dair ilk yazılı kanıt MÖ 1600-1900 yıllarında tıbbi papirüsler da yer almaktadır. Yaşamda kalp Mısırlılar tarafından kan içinde dolaşan içeriğin bir diseksiyon tarafından görülmediği bir yaklaşım sonucu olduğu görülür. Metaryalist tıbbi geçişin sonrasında gerçekleşen çalışmalar kalbin ne olduğu konusunda önemli ipuçları verip geçmişten efsane ve gerçeklik harmanında yaşayan kaydın yeni ve gerçekçi fizyolojik ilkelere göre düşünülmesi oldukça geç dönemin işidir. Mısır da kalp konusunu düşünürken kalbin ruhsal ve anatomik organ olarak ele alındığı ve bunların yerine soyut ve somut anlamlarının kendi, içinde harmanlandığı akılda tutulmalıdır.

Kayıtlı Mısır tarihi MÖ 3000 civarında başlar bu dönem eski krallık olarak adlandırılır. Ancak bu uzun tarihin elimize geçen en eski papirüsü (Khan papirüsü) MÖ 19. Yüzyılda yazıldığı görülür. Elimizdeki diğer papirüsler da izleyen 800 yıl içinde yazılmıştır. Kabaca 200 sayfadan daha az metin oluştururlar.¹³ Bu metinlerde reçeteler, büyüler, tanıyı tanımlamak için gerekli yöntemler kısa paragraflarla anlatılmıştır ve bir broşür andırır özelliktedir. Bu papirüsler içinde Eberss papirüsü 2100 sayfadan fazla olmasıyla bilebildiğimiz en uzun papirüstür. Bu papirüsün içeriği, kalp damar hastalıkları¹⁴ üzerine inceleme, genel iç hastalıkları ile ilgili gereçleri ve bilgileri içerir.¹⁵ Eberss Papirüsü, Col. 99’da kalple ilgili şu bilgiler bulunmaktadır:¹⁶

¹¹ Her insan da her insanla birlikte konaklayan sonsuz bir güç tin ve onu çevreleyen parçalar kavram olarak Eski Krallıktan Yeni Krallığa geçişte değişmiş, çoğu zaman parçalara bölünmüştür. Khet veya ‘fiziksel beden’, Sah veya ‘ruhsal beden’, Ren veya ‘isim, kimlik’, Ba ‘veya kişilik’, Ka veya çift veya hayati öz Ib veya Shem ‘güç,form’, bu kavramlar ölen kişinin bedeninde bulunduğu gibi öbür dünyaya geçişinin başarısından sonra Akh adını alıp devam ederler.

¹² Bernard Ziskind ve Bruno Halioua, "La conception du coeur dans l'Egypte ancienne", *Medecine Sciences*, 20/3, (Paris 2004), 367-369.

¹³ Albert Champdor, *Eski Mısırın Ölümler Kitabı*, (çev. S. Tahsuğ), (İstanbul 1991), 97.

¹⁴ Eugene V. Boisaubin, "Cardiology in ancient Egypt", *Tex Heart Inst Journal*, 15/2, (1988),80-85.

¹⁵ Mısır tıbbının bilgi kaynakları; Ramasseum Papirüsleri, Kahun Papirüsü, Cerrahi Papirüs (Edwin Smith), Ebers Medikal Papirüsü, Hearst Medikal Papirüsü, Londra Medikal Papirüsü, Chester Beatty Koleksiyonlarıdır.

¹⁶ Daha fazlası için bk: Robert K. Ritner, "The Cardiovascular System in Ancient Egyptian Thought", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 65, No. 2 (April 2006), 102.

Col. 99/2–5: *Ondan her uzva giden damarlar vardır. Bunlarla ilgili olarak, herhangi bir hekim, herhangi bir Sakhmet rahibi veya herhangi bir muska adamı ellerini ve parmaklarını herhangi bir başa, herhangi bir arka enseye, herhangi bir ele, herhangi bir göğse ("kalbin yeri"), herhangi bir kola veya bacağa koyduğunda, o zaman kalbin bir ölçüsünü alıyor demektir, çünkü onun damarları her uzuvdadır; yani, her uzvun damarlarından konuşur.*

Col. 99/18–21: *(Kalp taşmaktadır) durumuna gelince. Bu, ağzının sıvısıdır, tüm uzuvları zayıfken. (Kalp zayıftır) durumuna gelince. Bu, "Alıcı" adı verilen damardan kaynaklanır. Kalbe su veren—başka bir şekilde—, tüm göze su verendir. Eğer sağır ise ve ağzını açamıyorsa, kalbinin aldığı (su) damar (yani "Alıcı") yüzünden bütün uzuvları zayıflar.*

Col. 99/22, 100/1-2: *"kalpte zayıflık gelişmiştir." (Şu duruma gelince) Yani akciğer ve karaciğerin sınırlarına doğru çıkıntı yapar. Onların ısıyla çöker, damarları onun için sağır olur, çıkıntısı ise gevşer ve çöker (?).*

Napolyon'un Mısır fethi sırasında 1799 yılında rozetta taşının bulunmasıyla birlikte Mısır tıbbı hakkında önemli ölçüde bilgi birikimi sağlanmıştır.¹⁷ Bu yazıların tümüne baktığımız zaman iç içe geçmiş gerçekçilik, ritüel ve büyü ile ifade edilen tedavi yöntemleri vardır. Bu alanın uygulayıcılarına baktığımız zaman hem ruhban hem de ruhban olmayan şifacılar görünür. Hekimler aynı zamanda rahip rütbesiyle onurlandırılmış olup WABOO (şifacı rahip) olarak telaffuz edilir.¹⁸ Şifacılar silsilesinde ilk sırada bulunur. Genelde tapınak eğitilmiş olan uygulayıcılar gizemselliğe ek olarak akılcı tıbbi da öğrenmiş olup, gizli olarak aldıkları eğitim sözlü olarak aktarılır. Buna ek olarak tıbbi bakımın çoğu bu eğitimden geçmemiş hekimler tarafından sağlanmaktadır. Bunlara swnw denilirdi. Eğitim verilen tapınaklarına 'Perankh' yani yaşam evi denirdi. Swnw'lerin katiplik sanatından okur-yazar olduğu bilinmektedir. Tıpta uzmanlaşma ayrıntılıydı, hem vücut alanları hem de devletin hizmet verdiği alanlar arasındaki özellikler ve ayrımlar üzerine kuruluydu. Bununla birlikte çok sayıda bir alanda uzmanlaşmış hekimler bulunurdu. Göz doktoru, iç sıvıları doktoru, vs gibi uzmanlık alanları bulunurdu. Kalbe verilen bu öneme rağmen kalp kavramı şifacılar, büyücüler ve din adamları aracılığıyla incelenmiş ve yürütülmüştür.

Eski Mısırdaki sağlıklı kardiyovasküler anatomi fizyoloji iç organlara yapılan cerrahi, otopsi gibi uygulamalar anatomik insan kesitleri yapılmaması

¹⁷ Thomas Young, "Remarks on the Ancient Egyptian Manuscripts with Translation of the Rosetta Inscription", *Archaeologia*, vol. 18, (1817), Retrieved July 14, (2010), 5 vd.

¹⁸ Osman Olgu Dönmez, *Eski Mısır Uygarlığında Tıp Uygulamaları*, (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 24.

nedeniyle sınırlıydı.¹⁹ Hekimler mumyalama işlemini yapmamış olsalar bile sürecin tanıkları oldukları için organların görünümelerini komşuluklarını ve diğer özelliklerini farkını biliyorlardı. Günümüze kadar gelen cerrahi papirüslerde yaralar incelenmiş, yaraların yarattığı işlevsel bozukluklar gözlenmiş ve buna bağlı oluşan durumlar rapor edilmiştir.²⁰ Aynı zamanda hayvan anatomisi üzerinde çalışmalar da vardı. Bu papirüslerde eski Mısırlılar kalbin akciğer ve diğer organlarla ilişkilerini göstermişler daha önce de belirtildiği gibi kalbe özel bir anlam yüklemişlerdir.²¹ Eski çağda kalp ve karaciğer hayatın özünü taşıması bakımından önemlidir. Mezopotamya’da karaciğer önemliken Mısır uygarlığında bir kavram olarak kalp daha önemlidir. Eski Mısır’da, kalp üzerinde bulunan atardamar ve toplardamarların ne olduğu, bunların tıbbi özellikleri, bugün anladığımız anlamda anatomik, fizyolojik özellikleri bilinmeden incelenmiş, bir inanç

¹⁹ Marios Loukas, R. Shane Tubbs, Robert G. Louis Jr, Jeremy Pinyard, Sumreen Vaid, Brian Curry, “The cardiovascular system in the pre-Hippocratic era”, *International Journal of Cardiology* 120, (2007), 145 vd.

²⁰ Amelie, Khurt, *Eski Çağ’da Yakındoğu*, (çev. Dilek Şendil), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1990), 192 vd.

²¹ Fabio Zampieri, Gaetano Thiene ve Alberto Zanatta, “Cardiocentrism in ancient medicines”, *Int J Cardiol Heart Vasc.* (2023), 25;48:101261. Papirüsler de yazılı olan bu bilgiler MÖ. 600. Yüzyılda tıp feministizi iç içe geçtiği için gizliydi. 5. Yüzyılda kalp için kullanılan kardiyak kelimesi kalbin ruhu taşıdığı inancından yola çıkmakta yaraları iyileştirmekte uzman olan Asklepios kalp konusunda anatomik bilgileri vardı. 5. Yüzyılda Hipokrat’ın, kalp konusunda yazdığı kitapta kalbin anatomik ve topoğrafik yapısı anlatır. Ancak bu kitapta kalp ile ilgili anatomik tanımlamalar gizlidir. Kulakçıklardan ve karıncıklardan bahsetmiştir. Anatomik gözlemlere dayanarak kalp kulakçıklarında hava olabileceği düşünülüyordu. Atar damarlar ve toplardamarlar birbirinden ayrılıyordu kanın merkezi ile ilgili solunum ile ilgili bilgi kargaşası vardı. Aristo’ya göre kalbin anatomisini anlamak için hayvan diseksiyonlarını kullanmıştır. Kalp ile ilgili bölümleri bununla tanımlamıştır kalbin 3 karıncığı olduğunu düşünmüştür ve bu damarlarda yaşam nefesinden bahseder. Akciğer atar damarını tanımlar bunların iki dal olduğunu yazar. Aristo aynı zamanda kordo tenyaları ve papilleri tanımlar. Kosto Pragrosaras Aritonun kalp merkezi kuramını destekler. Ek olarak kalbin ruhu ve düşünceyi tamamlayıp ısı ürettiğini tanımlar. Pragresor rehberliğinde insan diseksiyonuna izin verilen zamanlarda anatomi alanında ilerlemeler kaydetmiştir. Herophilus ve Erasistrasus dini ve kültürel inançlar sebebiyle anatomik bilgilere izin verilmiyordu. Bu çalışmalarda atar ve toplardamarlar sağ ve sol ventrikül ayrımı kalp ile ilgili pek çok önemli gelişme sağlandı. 2. Yüzyılda galen sayesinde toplardamar içindeki kapakçıklar kalp içinde kan taşındığı kalbin zarları gibi pek çok şey saptandı. Orta Çağda kalp ile ilgili tanımlamalarda İbn Al-Nafis ve İbni Sina kalp konusundaki gelişmelere önemli katkılarda bulunmuştur. 11. Yüzyılda kardiyovasküler sistemle ilgili önemli gelişmeler kaydedilmiştir. İbn-i Nefis kardiyovasküler sisteme önemli katkılarda bulundu. Gelenin kuramını reddetti. Kardiyo pulmoner dolaşımını tanımlayana ilk kişi oldu. Kulakçıklar içinde delik olmadığını bir kulakçıktan diğerine akciğerleri dolaşım geldikten sonra geçtiğini söyledi. Daha sonra Leanordo’nun çalışmaları Andreas Vesalius’un çalışmaları da sonuçta Villihan Harleyn kan dolaşımını keşfetmesi ardından kalp yüzeyindeki kalbin çalışması için gerekli ileti sistemini bulunması önemli gelişmelerdir.

sistemi içerisinde değerlendirilmiş ve her birine metafizik bir anlam yüklenmiştir. Bunla ilgili çıkarımlar yapmış kalbin ana atar damarı aort aracılığıyla diğer organlarla olan ilişkisi belli bir inanç sistemi içinde belirtilmiştir. Bu iki organ arasındaki fizyolojik ilişki bazı bilgelere öncülük etmiştir. Mısırlılarda kanın damarlar tarafından dokulara ulaştırıp ulaştırmadığı bilgiler yeterli değildir. Bu belirsizlik Harwey'in zamanına kadar devam etmiştir. Tanımlanan sistemler içinde yalnız kan değil tükürük gibi, salya gibi, feçes gibi birçok maddenin aktığına inanılırdı.²² Bu inanış damarlar tarafından taşınan maddelerin toprağa can veren Nil gibi alçalıp aktığına vücutta da benzer şekilde kuraklık ve su taşkınları olduğuna inanılırdı. Burundan giren hava da, kan içinden akardı. Burundan giden havanın kan içinde giderek sıvılara karıştığı düşünülürdü bu bilgi oksijenlenme için ön bir bilgi olabilir. Eğer kalbin mücadelesi hastalıkla ilgili olduğu düşünülüyorsa vücut deliklerinden gelen metw (vücutta bulunan salgıların genel adı) yoluyla etkilenen organa atılırdı.²³

Hastalıkla ilgili bir mücadele varsa hastalığında bir delikten dışarı atılması gerekiyordu. Metw kalp üzerinde toplansa da anüs etrafında ikinci bir toplanma alanı vardı. Organların çürümesi Ubhedua'ya öncülük ediyor ve hastalık yapabiliyordu. Kardiyovasküler tıptaki pek çok temel kavram kökenini doğrudan eski Mısırdan almıştır. Papirüslerin keşfedilmesi Mısır'ın tıp tarihine ilişkin belgelerin bulunması bu konuda eski Mısır'ın önemli yol aldığını gösterir. Mısırlılar, kalbin insanın içindeki ve dışında ki tüm bileşenlerin merkezi olduğunu ve bunun yaşayan ve ölümler için değişmez olduğunu savunurlar. Kalbi temsil eden hierogrifler damarlarla eklemler yapılarak çizilmiştir. 3. Hanedanlığın sonunda bu sembol önemli ölçüde değiştirilerek bir kavanoz şekli almıştır. Kalp vücudun temel devindiricisi olmakla birlikte aynı anda duyguların ve arzuların merkezi olduğu düşünülmüştür. Böylece kalp insan duygularının merkezi olduğu gibi aynı zamanda yaşam için gerekli bilgilerin toplandığı bir vücut bölümü olarak görülür. Mısır da bilgilerimizi temel alan tıbbi papirüsler sözün yazılı bir araca dönüştürülmesiyle bu günlere önemli ölçüde bilgi bırakmıştır.

²² Reinaldo Bestetti, Carolina Baraldi Restini ve Lucelio Couto, "Development of anatomophysiology knowledge regarding the cardiovascular system: from Egyptians to Harvey", *Arquivos Brasileiros de Cardiologia*, (2014), 538 vd.

²³ Reinaldo Bestetti, Carolina Baraldi Restini ve Lucelio Couto, "Development of anatomophysiology knowledge regarding the cardiovascular system: from Egyptians to Harvey", *Arquivos Brasileiros de Cardiologia*, (2014), 541 vd.

Sonuç

Mısır kalbini incelerken tıbbi bilgiler kadar insan hayalinin ifade ettiği görsellikler dönemin kurgusal gücünün anlamı konusunda bize bilgi vermektedir. Kardiyovasküler sistemde ilk tıbbi bilgilerin edinilmesi kadar hayal gücü de dönemin üretkenliğinin bir göstergesidir. Hayal gücü, bireyin ya da toplumun duyular ve düşünceler üretimidir. Bunlar, deneyimlerle başlayıp, var olduğu düşünülen değişikliklerle canlı anılar, kurgusal düşlemsel sahneler gibi geçmiş deneyimlerden yola çıkarak hayal edilen geleceğin ön deyişinde bulunan, adına öğrenme süreci diyeceğimiz değerlerin bütünleşmesi için bir temeldir. Fizik ve metafizik yaratıcılık, zihnin işleyişini, soyut ve somut olgulara dayalı kuramlar ve fikirler geliştirme, güncel belleği geçmiş zamandan geleceğe bağlayarak evrende kendini onaylamak için bir değer ifade edilebilmesidir. Düşlemsellik bilişsel olduğu kadar kurgulanmış değerler sisteminin yaşamda nasıl bir işlev alınacağına dair görsel ya da yazınsal anlatım sanatıdır. Duygusal açıdan duygusal algıya yerleşen nesnelerin zihinde canlanması imgelemeye yol açarak üretici düşünceye yol açar. Yapıcı hayal gücü zihinsel dönüşüm beynin ön kısmında bulunan insanda diğer canlılarda daha fazla geliştiği varsayılan lateral prefrontal korteksin rol aldığı üretkenlik sürecidir. Akılcılıkla saptanan olgunun kurgusal us dışılığı yönelmesi ve bunun ifade edilmesi anlatım zenginliği dönemin yetenekleri hakkında bizlere bilgi verir. Kalp konusunda anatomik ve fizyolojik değişimler öngöründe bulunduğu kadar kalbin metafizik anlamla doldurulup görüntüye evrilmesi kültürel dönüşümün canlılığını gösteren önemli bir bulgudur. Eski Mısır’ da kalp damar hastalıklarının değerlendirildiği damar sertliğinin araştırıldığı Horus çalışmasında kardiyovasküler sistemde damarsal tıkanıklıklar gösterilmiştir. Bu çalışma, arteriosklerozun günümüzden çok öncelere kadar gittiğini göstermesi, damar sertliğinin tarihsel geçmişini göstermesi hakkında olmuştur. Eski Mısır’ da kalp kavramını değerlendirirken kalbe yüklenen manevi değerler kadar mumyalar aracılığıyla öğrendiğimiz damar sertliği, hem mitoloji hem de bilim ile günümüz bilim tarihine katkıda bulunmaktadır.²⁴

KAYNAKÇA

- Bestetti, Reinaldo ve Baraldi Restini, Carolina ve Couto Lucelio. “Development of anatomophysiology knowledge regarding the cardiovascular system: from Egyptians to Harvey”, *Arquivos Brasileiros de Cardiologia*, (2014): 538-545.
- Boisaubin, Eugene V. “Cardiology in ancient Egypt”, *Tex Heart Inst Journal*, 15/2, (1988): 80-85.

²⁴ Salih Fehmi Katircioğlu, “Eski Mısırdaki Arterioskleroz”, *Ankara Eğitim Araştırma Hastanesi Tıp Dergisi*, 57/1, (Ankara: 2024), 38 vd.

- Albert Champdor. *Eski Mısırın Ölüler Kitabı*, (çev. S. Tahsuğ), (İstanbul 1991).
- Crystal, George J. ve. Pagel, Paul S. "The Physiology of Oxygen Transport by the Cardiovascular System: Evolution of Knowledge", *Journal Cardiothorac Vascular Anesth*, May;34/5 (2020): 1142-1151.
- Dönmez, Osman Olgu. *Eski Mısır Uygarlığında Tıp Uygulamaları*, Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Hayırlıdağ, Mustafa. "Mısır Tıbbının Gizemi Papirüsler", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, Sayı 4, (2021): 68-85.
- Gardiner, Alan Henderson. *Egyptian Grammar; Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*, Oxford: Griffith Institute, Ashmolean Museum, 1957.
- Katırcıoğlu, Salih Fehmi. "Eski Mısırdaki Arterioskleroz", *Ankara Eğitim ve Araştırma Hastanesi Tıp Dergisi*, 57/1, (Nisan 2024): 38-40.
- Khurt, Amelie. *Eski Çağ'da Yakındoğu*, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul:1990.
- Loukas, Marios - Tubbs, R. Shane - Louis Jr, Robert G. - Pinyard, Jeremy - Vaid, Sumreen ve Curry, Brian. "The cardiovascular system in the pre-Hippocratic era", *International Journal of Cardiology*, 120, (2007): 145-149
- Lekov, Teodor. "The Formula of the "Giving of the Heart", *Ancient Egyptian Texts*, (2004): 33-60.
- Guido Majno, *The healing hand: man and wound in the ancient world Cambridge*, Harvard University Press, 1975.
- Megahed, Abd-El-moneem ve Mohamed Rafat, Heba Hassan. "Hatred of lying in Ancient Egypt", *Article*, Vol. 24, January 2024: 653-664.
- Ritner, Robert K. "The Cardiovascular System in Ancient Egyptian Thought", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 65, No. 2, April 2006: 99-109.
- Vilela, Eduardo ve Fontes-Carvalho, Ricardo. "The Heart as a "Balance" in Everyday and After Life: Lessons From Ancient Egypt", *JACC Case Rep*. 2023; Sep 1;23:102010.
- Yiğit, Turgut. *Eski Mısır Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara: 2019.
- Young, Thomas. "Remarks on the Ancient Egyptian Manuscripts with Translation of the Rosetta Inscription", *Archaeologia*, vol. 18 (1817) Retrieved July 14, 2010: 1-15.
- Ziskind, Bernard ve Halioua, Bruno. "La conception du coeur dans l'Egypte ancienne", *Medecine Sciences*, 20/3, Paris 2004: 367-373.
- Zampieri, Fabio – Thiene, Gaetano ve Zanatta, Alberto. "Cardiocentrism in ancient medicines", *Int J Cardiol Heart Vasc*. 2023; 25;48:101261.

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/1	2025	39-52
----------------------------	------	------	-------

HİTİT DUALARINDA MEZOPOTAMYA ETKİLERİ: CTH 372 BAĞLAMINDA GÜNEŞ TANRISINA ÖVGÜ

Zekiye Nihan KIRÇIL*

Makale Bilgisi

Başvuru: 06 Mart 2025

Kabul: 09 Nisan 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: March 06, 2025

Accepted: April 09, 2025

Öz

Mezopotamya edebiyatının etkilerini yansıtan ve Güneş Tanrısının yeni özelliklerini gösteren CTH 372 numaralı metin kataloğu, Hitit dininde önemli bir konumda yer alan Güneş Tanrısının merkezi rolünü göstermektedir. CTH 372’de, tanrı ile ölümlünün arasındaki fark vurgulanmak istenmekte ve Güneş Tanrısı ile ona yalvaran ölümlü bir kişinin arasındaki yakın ilişki de dikkat çekmektedir. Güneş Tanrısının ilahi takdirinin yanı sıra adaletin koruyucusu ve şifacı kimliğinin güçlü bir şekilde teyit edilmesi de bu duanın öne çıkan özellikleri arasında yer almaktadır. Mezopotamya edebiyatı ile Hitit geleneklerinin bir sentezini yansıtan CTH 372’de yer alan Hititçe metinlerin yapısal, dilsel ve tematik özellikleri ön plana çıkmakta aynı zamanda Mezopotamya edebiyatının etkileri de vurgulanmaktadır. Bu çalışmada CTH 372’nin metinsel analizlerinin eşil ettiği retorik öğeler, metaforik anlatımlar ve kültürel bağlamda Güneş Tanrısının konumu detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Hitit duaları, Mezopotamya, CTH 372, Güneş Tanrısı, Hitit

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü.
E-posta: zekiye.kircil@ahievran.edu.tr. ORCID: 0000-0002-7214-9571.

Mesopotamian Influences in Hittite Prayers: Praise to the Sun God in the Context of CTH 372

Abstract

The text catalogue CTH 372, which reflects the influences of Mesopotamian literature and shows new features of the Sun God, shows the central role of the Sun God, who has an important position in Hittite religion. While CTH 372 emphasizes the difference between god and mortal, it also underlines the close relationship between the Sun God and the mortal who begs him. The strong affirmation of the Sun God's divine providence as well as his identity as a protector of justice and healer are among the prominent features of this prayer. While the structural, linguistic and thematic features of the Hittite texts in CTH 372, which reflect a synthesis of Mesopotamian literature and Hittite traditions, come to the fore, the influence of Mesopotamian literature is also emphasized. This study examines in detail the rhetorical elements, metaphorical expressions and the position of the Sun God in the cultural context, as revealed by the textual analysis of CTH 372.

Key words: Hittite prayers, Mesopotamia, CTH 372, Sun God, Hittite

Giriş

Hitit dininin yapısı incelendiğinde, bu yapının çevre kültürlerle olan etkileşimleriyle bu etkileşimler sonucunda Hitit panteonundaki tanrı ve tanrıçalar üzerinde yarattığı değişimler gözlemlenmektedir. Hitit metinlerinde yer alan Güneş Tanrısı için yapılan dualar, açıkça *Šamaš* dualarından etkilenmiştir. Güneş Tanrısına yapılan dua metinleri muhtemelen Akad dilindeki bir *Šamaš* duasından Hititçeye çevrilmiş, Hitit geleneğine ait motifler ile deyimlerle de birleştirilerek yazıya geçirilmiştir¹.

Kadim toplumlarda Güneş Tanrısı, en önde gelen önemli tanrılardan birisi olmuştur. Farklı kültürlerde de karşılaştığımız Güneş Tanrısının isimleri şu şekildedir: Akadçada *Šamaš*, Hattice *Eštan*, Hititçede *Ištanu*, Hurrice *Šimegi*, Luvicede *Tiwat*, Palaca *Tiyat* ve Sümercede UTU². Adaletin koruyucusu

¹ Daniel Schwemer, "Hittite Prayers to the Sun-God for Appeasing an Angry Personal God. A Critical Edition of CTH 372-74", M. Jaques (ed.), "Mon dieu, qu'ai-je donc fait?" *Les prières pénitentielles (dingir-ša-dab-ba) et l'expression de la piété privée en Mésopotamie, Habilitationsschrift, (Zürich: 2011), 1.*

² Gary Beckman, "Šamaš among the Hittites", WH van Soldt, WS van Egmond (ed.), *Theory and Practice of Knowledge Transfer: Studies in School Education in the Ancient Near East and Beyond*, (Leiden: 2012), 129.

ve baş yargıç olarak hizmet veren *Šamaš* aynı zamanda hem yeryüzünde hem de ölümler dünyasında aydınlığı ve evrenin dengesini sağlayan bir tanrıdır. Orta Hitit dönemine ait metinlerde de Güneş Tanrısının hem adalet hem de büyüyle olan ilişkisi gözlemlenmektedir. Güneş Tanrısının hukuki işlevi, güneşin gökyüzündeki konumu sayesinde tüm insanlı tarafından görülmesiyle ilişkilendirilebilir. Büyü ritüellerinde de Güneş Tanrısının, yargıç rolünü üstlendiği bilinmektedir³.

Güneş Tanrısı *Šamaš*'ın özellikleri, Akad literüründeki iki yüz satırdan oluşan "Büyük *Šamaš* İlahisi"nden de bilinmektedir. Güneş Tanrısı *Šamaš*'ın çeşitli niteliklerini aktaran bu ilahi, tanrının ışığının her yere ulaştığı ve karanlığın evrensel aydınlatıcısı rolüyle başlamakta; tanrının adaleti, davaların soruşturulması, masumların korunması, ihtiyacı olanlara yardım edilmesi gibi tanrının çeşitli niteliklerinden bahsederek devam etmektedir⁴. Babil-Asur tıbbi metinlerinden *BAM* 323'te hasta bir kişi, *Šamaš*'a onu onurlandıran ünvanlarla hitap etmekte, onun çeşitli yeteneklerini övmekte ve öfkeli bir tanrı veya tanrıça tarafından bağlanmış olduğunu anlatmaktadır.

Hitit dininde Mezopotamya etkisini gösteren en net örneklerden birisi, Güneş Tanrısına yapılan Orta Hitit dönemine tarihlendirilen dualardan oluşan CTH 372-374 metin kataloğudur. Bu metin kataloğu, Hititli kâtiplerin yabancı belgelerden ödünç aldıkları içerikten oluşan ve Hitit geleneklerinden ziyade Mezopotamya geleneklerine daha çok ışık tutan bir metin grubudur. Bu dua metinleri, muhtemelen Hititli bir kâtip tarafından çeşitli Babil kaynakları kullanılarak yazılmış, kaynaklar tercüme edilip serbestçe yeniden düzenlemiş ve eklemeler yapılmıştır⁵. CTH 372'de ölümlü bir kimse, CTH 373'te *Kantuzzili*, CTH 374'te ise bir kral, Güneş Tanrısına dua etmektedir.

Makalemizin konusu olan CTH 372 metin kataloğu, MÖ. 13. yüzyıla tarihlenen ve kızgın bir tanrının öfkesini sakinleştirmek için bir ölümlünün Güneş Tanrısına yaptığı duadan oluşmaktadır⁶. CTH 372'nin içindekiler kısmına baktığımızda, bu metin kataloğunun altı ana genel konuya ayrıldığını ve değişen uzunluklardan oluşan 27 paragrafa bölündüğü görmekteyiz. CTH

³ Charles Steitler, *The Solar Deities of Bronze Age Anatolia. Studies in Texts of the Early Hittite Kingdom* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2017), 217.

⁴ Alan Lenzi, *Akkadian Prayers and Hymns: A Reader (Society of Biblical Literature. Ancient Near East Monographs)* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2011), 58-59.

⁵ Alfonso Archi, "Transmission of Recitative Literature by the Hittites", *Altorientalische Forschungen* 34, (2007): 187; Daniel Schwemer, "Gebete an den Sonnengott und den persönlichen Schutzgott (CTH 372-74)", B. Janowski - D. Schwemer (Hg.), *Hymnen, Klagelieder und Gebete*, (München: 2013), 105.

⁶ CTH 372 kataloğunun edisyonu için bkz. Schwemer, "Hittite Prayers to the Sun-God for Appeasing an Angry Personal God. A Critical Edition of CTH 372-74", 31-44.

372 numaralı metnin ana konusu aslında ağır bir hastalıktır. Hastalıktan muzdarip bir ölümlünün Güneş Tanrısına ettiği dua, hem hastalığı ortadan kaldırmayı hedefleyen iyileştirici özelliğe sahip bir ritüel hem de Güneş Tanrısının şifacı özelliğini öne çıkaran bir içeriğe sahiptir. Güneş Tanrısına övgüler sunulan bu duada, hastalıktan yana şikayetleri olan ölümlünün, öfkeli kişisel tanrısını sakinleştirmesi adına Güneş Tanrısına dua etmektedir. Bu dua, aynı zamanda ölümlünün kişisel tanrısına yaptığı bir çağrıdır ve bu çağrıyı ölümlünün adına Güneş Tanrısına iletilmesi istemektedir⁷.

Hitit kaynaklarına göre, tanrılara gereken özeni göstermemek, onları kızdırmak, kara büyü yapmak ve ruhsal ya da fiziksel kirlilikler, bir bireyin hastalığa yakalanmasına neden olabilecek başlıca etkenler arasında sayılmıştır. Geniş Mezopotamya coğrafyasında hastalıklar, eski çağlarda sıkı bir şekilde teosentrik (tanrı merkezli) bir dünya görüşüyle açıklanmaktadır. Bu durum, hastalıkların şeytanlara ya da öfkeli tanrılara atfedildiği, eski Babil inanç sistemi için de geçerliydi⁸. Hititçe metinlerde geçen ve spesifik bir tanımı olmayan *inan-* kelimesi, genel itibarıyla “hastalık” anlamına gelmektedir. Büyü, dua ve askeri yemin gibi çeşitli Hititçe çiviyazılı metinlerde belirtilen bu hastalığın insana ciddi derece rahatsızlık verdiği, bu hastalığa sahip kişilerde ruhsal sıkıntılar yarattığı aynı zamanda hem hastalığın sebebini öğrenmek hem de hastalığın yok olması için tanrılara yalvarıldığı açıkça görülmektedir. *inan-* hastalığının tedavisi için doğa ve toprakla ilişkili unsurların kullanıldığına, analogi yani benzetme yoluyla bu hastalığın kişiden uzaklaştırılmak istendiğine, ölüm/yeraltı ile ilgili olan Güneş Tanrısına bu hastalıktan kurtulmak için kurbanlar sunulduğuna diğer Hitit çiviyazılı metinlerde de rastlanılmaktadır⁹.

CTH 372 numaralı metin kataloğunda Güneş Tanrısı, ^DUTU şeklinde yazıya aktarılmış ve ona *išha-* (bey, efendi) olarak seslenilmiştir. CTH 372’de Güneş Tanrısı, Mezopotamya’daki Güneş Tanrısına dair var olan inanç değerleri çerçevesinde tasvir edilmiştir. CTH 372’nin yanı sıra Orta Hitit dönemi dualarından arasında yer alan CTH 373 ve CTH 374, kısmen de olsa Mezopotamya geleneğine dayandırılmış aynı zamanda CTH 372-374’ün

⁷ Ayrıca bkz. Güngör Karauğuz, *Hitit Duaları Kil Kitapları “Bin Tanrı” İçin İlâhi ve Münâcâtlar* (İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2020), 22-23.

⁸ William McGrath, *The Diagnostic Series SA.GIG: Ancient Innovations and Adaptations* (Canada: University of Toronto, 2016), 3.

⁹ Zekiye Nihan Kırçıl, “Observations on “*inan-*” in Hittite Cuneiform Texts”, *Anatolian Research* 31, (2024): 117-129.

Mezopotamya edebiyatındaki dua türüne oldukça yakın uyarlamalar veya doğrudan çeviriler olduğu artık net bir şekilde ortaya konmuştur¹⁰.

CTH 372 Kataloğunun Bazı Metinsel Analizleri

CTH 372 metin kataloğunun ilk sekiz paragrafında Güneş Tanrısına ilahi yer almaktadır. Övgü dolu cümlelerle başlayan bu metnin öy.I 1-3. satırlarında asindeton'a¹¹ başvurulmaktadır: ^rD^rUTU-e iṣ-ha-mi ha-an-da-an-za ha-an-né-eṣ-na-aš [i]ṣ-ha-aš ne-pi-ša-aš da-a-ga-zi-pa-aš-ša LUGAL-u-e KUR-e zi-ik du-ud-du-uš-ke-ši “Güneş Tanrısı, efendim, adaletin güvenilir efendisi, gökyüzünün ve yer(yüzünün) kralı! Sen toprağı daima yönetirsin!”. Bu pasajda görüldüğü üzere, herhangi bir bağlaç bulunmamaktadır. Hititçe cümlelerde asindeton, metnin en başında veya tırnak içine alınan konuşma cümlelerinde görülmektedir¹². Eski Hititçe anlatı metinlerinde oldukça sık görülen asindeton daha sonraları kullanılmamıştır¹³. Akadçada ise asindeton, Hammurabi Kanunlarında yaygındır¹⁴. Bu giriş cümlesindeki “güvenilir” anlamındaki *handanz(a)* kelimesi, Hititçe-Hurrite olarak çift dilli kaleme alınan “Serbest Bırakma Şarkısında” Tanrı *Šuwalıyat*’ın epiteti olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁵. “*hannešnaš iṣhaš/adaletin efendisi*” kelime grubu, Hitit yasalarının eski yazımında fonetik olarak yazılmaktadır¹⁶. Aynı zamanda bu kelime grubu, Güneş Tanrılarının ve Hurri Tanrısı *Irpitiga*’nın bir ünvanının olmasının yanı sıra bu ünvana sahip tanrının haklı olan tarafta yer aldığı açıkça vurgulanmaktadır¹⁷. Güneş Tanrısının hem adil bir yargıç olan

¹⁰ Steitler, *The Solar Deities of Bronze Age Anatolia. Studies in Texts of the Early Hittite Kingdom*, 371.

¹¹ Asindeton, bir cümlede bağlaç kullanılmaması durumudur. Bu tarz cümlelerde ifadeye çabukluk kazandırmak amacıyla bağlaç kullanılmamaktadır. Asindeton, bir eylemden ziyade doğrudan sonuca odaklanmayı amaçlamaktadır. Bkz. Gordon P. Hugenberger ve Nancy L. Erickson, *Basics of Akkadian: A Grammar, Workbook, and Glossary* (Michigan: Zondervan Academic, 2022), 95.

¹² Harry A. Hoffner, “Asyndeton in Hittite”, D. Groddek, M. Zorman (ed.), *Tabularia Hethaeorum-Hethitologische Beiträge Silvin Koşak zum 65. Geburtstag*, (Wiesbaden: 2007), 387-388.

¹³ Silvia Luraghi, *Hittite* (München - Newcastle: Lincom publishers, 1997), 48.

¹⁴ Hugenberger ve Erickson., *Basics of Akkadian: A Grammar, Workbook, and Glossary*, 95.

¹⁵ Metin için bkz. KBo 32.37 sağ sütun 12’. Erich Neu, *Das hurritische Epos der Freilassung Bd. 1: Untersuchungen zu einem hurritisch-hethitischen Textensemble aus Hattuša* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996), 505, 507.

¹⁶ Diğer yazımlar için bkz. Ben H. L. van Gessel, *Onomasticon of the Hittite Pantheon, Part Three*, (Leiden-Boston-Köln: Brill, 2001), 27-28.

¹⁷ Mark Weeden, *Hittite Logograms and Hittite Scholarship* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011), 194.

karakteri hem de onun tüm evrendeki üstünlüğü de giriş cümlesinde açıkça vurgulanmaktadır.

Metnimizin öy.I 10-11. satırlarında, Güneş Tanrısının tanımı yapılmaktadır: ^DUTU-uš *šu-wa-ru ma-’ya’-an-za* ^DUMU ^DNIN¹⁸. GAL *za-ma-kur-te-et ŠA* ^{NA4}ZA.GİN-aš “Güneş Tanrısı, Tanrıça Ningal’in güçlü, delikanlı oğlu. Senin sakalın lapis lazuliden(dir).” Asur Ticaret Koloni döneminde Anadolu’ya ithal edilen lapis lazuli taşının oldukça pahalı olduğu bilinmektedir¹⁸. “Lacivert taşı” olarak da bilinen bu değerli taş, bazı tanrıların saç ve sakallarını betimlemede kullanılmaktadır¹⁹. Metnimizde de Güneş Tanrısının sakalı lapis lazuli taşına benzetilerek metafor yapılmıştır. Mezopotamya dünyasında yeryüzündeki adaleti temsil eden Güneş Tanrısı *Šamaš*’a övgüler yağdıran ilahilerde, bu tanrının davalarda karar vereceği durumlarda lapis lazuliden bir merdiven çıktığı ve lapis lazuli’den bir asa kullandığı belirtilmektedir²⁰. Annesi *Ningal*, babası ise Ay Tanrısı *Sin* olan Güneş Tanrısının sakalının lapis lazuliden olduğunu gösteren bir diğer metin ise *Kantuzzili*’nin duasıdır²¹. Böylece retorik araçlarından olan benzetme ile tanrının fiziksel görünümü, değerli bir taşla benzetilerek onun kutsallığı vurgulanmaktadır. Fransızca’dan dilimize geçen retorik kelimesi ise “güzel söz söyleme” anlamına gelmektedir. Tarihte ilk kez 2500 yıl önce Yunan medeniyetinin kullandığı retorik Aristoteles, dinleyenin bilgi kazanmasını, dinleyeni memnun etmeyi veya duygulandırmayı hedefleyen bir çeşit ikna etme sanatı olarak tanımlamaktadır²². Retorik sanatını kullanan bir kişinin esas amacı, karşı tarafı görkemli yapıdaki söz ve cümlelerle etkileyip ikna etmektir. Aynı zamanda metnimizin öy.I 16-17. satırlarında geçen *šaklai-* (gelenek, örf) ve *išhiul-* (yasa, kanun) kelimeleri de Güneş Tanrısını tanımlayan retorik kavramlar arasındadır.

Metnimizin öy.I 20-21. satırlarında ölümlü kişi, Güneş Tanrısına anne ve baba sıfatını vermiştir: *zi-ik da-an-ku-wa-ya-aš* KUR-’e’-[aš a]*t-ta-aš an-*

¹⁸ İrfan Albayrak, “Eski Anadolu’nun İlk Belgelerinde Altın ve Kıymetli Taşlar”, LİDYA “ALTIN ÜLKE” Uluslararası Katılımlı Altın, Gemoloji ve Kuyumculuk Sempozyumu / LYDIA “LAND OF GOLD” Gold, Jewellery and Gemology Symposium With International Participation. (Salihli-Manisa: 2016), 53.

¹⁹ Ay Tanrısı *Sin*’in sakalıyla, Eski Mısır’da Güneş Tanrısı *Ra*’nın saçının lapis lazuliden yapıldığı bilinmektedir. Sema Arslan, “Eski Mezopotamya Kültüründe Lapis Lazuli Taşının Yeri ve Taşın Bazı Türleri”, *Journal of Universal History Studies* 5(2), (2022): 145 dn.13.

²⁰ Dominique Charpin, “I Am the Sun of Babylon’: Solar Aspects of Royal Rower in Old Babylonian Mesopotamia”, Jane A. Hill, Philip Jones, and Antonio J. Morales (ed.) *Experiencing Power, Generating Authority: Cosmos and Politics in the Ideology of Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia*. (Ann Arbor: 2013), 69.

²¹ Itimar Singer, *Hittite Prayers* (Leiden - Boston - Köln: Brill, 2002), 33.

²² Mithat Yılmaz ve Merve Ersan, “Logo Tasarımında Görsel Retorik”, *SED Sanat Eğitimi Dergisi* 5(2), (2017): 201.

na-aš zi-ik “sen karanlık toprakların babası (ve) annesisin.” Hitit inancının yansıtıldığı metinler incelendiğinde, Güneş Tanrılarının insan ırkının anneleri ve babaları olduğunu kabul etme eğilimi bulunmaktadır. Öyle ki, KUB 43.68+ numaralı bir dua fragman metninin öy.8’-9’. satırlarında iftiraya kurban giden bir kral tarafından yapılan yakarıшта kral, soyağacını tanrılara kadar çekme hevesindedir²³: [... *nu-mu A-BU-YA*] NU.GÁL *nu-mu AMA-YA* ‘NU.GÁL’ ‘*nu-mu*’ *šu-meš* DINGIR^{MEŠ}-i^š *A-B[U-YA’ AMA]-ya* “[... Benim babam] yok. Benim annem yok. Ve siz tanrılar benim bab[am]’ ve annem[siniz]”²⁴. Hitit dünyasında birisine “anne ve baba” demek saygıyı ifade etmenin bir yoludur ve bu durum *Anitta* metninden beri bazı Hititçe metinlerde göze çarpmaktadır²⁵. Tanrıya yapılan “anne ve baba” seslenimindeki saygı ifadelerinin bulunduğu satırlar, iltifat (apostrophe) ile ilişkilendirilebilir. Yine Ortaköy-Şapinuwa’da bulunan Akadça ve Sümerce metinler arasında, Güneş Tanrısı *Šamaš*’a yönelik dua ve ilahi metinlerde *Šamaš*, hem anne hem de yetim bir kızın babası olarak tanımlanmaktadır²⁶.

Metnimizin öy.I 37. satırındaki *kattawatar* kelimesi “intikam, hırs, bedel, kin vb.” anlamlarına gelmektedir²⁷. Melchert, bu kelimenin temel anlamı olarak “(yasal) kavga gerekçesi, (haklı) şikâyet” anlamlarını önermektedir. Metnimizin öy.I 36-38. satırlarında şu cümle geçmektedir: *ku-ri-im-[m]a-aš da[m]-m[i-i]š-[ha-an-da-aš] an-tu-uh-ša-aš kat-ta-wa-a-tar zi-ik-[pá]t* ^DUTU-uš *šar-ni-in-ki-iš-ke-ši* “Güneş Tanrısı, sen yetim (ve) zarar verilmiş insanın şikayetini daima tazmin edersin.” Yine metnin öy.I 38. satırında yer alan “tazmin etmek, telafi etmek” anlamındaki *šarnink-* fiilinden yola çıkılarak, *kattawatar* kelimesinin intikam anlamında değil, bir şikayeti ifade etmek anlamında kullanıldığı belirtilmiştir²⁸. Metcalf ise ilahi intikam veya cezalandırma kavramının Akadça-Hititçe çift dilli bir metinde *gimillum*’a karşılık gelen *kattawatar* kelimesinde bulunduğunu ve Babil

²³ Ilya Yakubovich, “Were Hittite Kings Divinely Anointed? A Palaic Invocation to the Sun-God and its Significance for Hittite Religion”, *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 5, (2005): 111.

²⁴ Transliterasyon ve çeviri için bkz. Charles Steitler, “Like an iron peg I have struck the words to the gods ...”. A Hittite Invocation for Overturning Slander”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 105, (2015): 205, 208.

²⁵ Ilya Yakubovich, “Were Hittite Kings Divinely Anointed? A Palaic Invocation to the Sun-God and its Significance for Hittite Religion”, 111.

²⁶ Daniel Schwemer - Aygül Süel, *The Akkadian and Sumerian Texts from Ortaköy-Şapinuwa / Ortaköy-Şapinuwa’dan Akadca ve Sümerce Metinler* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2021), 26.

²⁷ Ahmet Ünal, *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen / A Concise Multilingual Hittite Dictionary / Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü* (Hamburg: Verlag Dr. Kovac, 2007), 331.

²⁸ H. Craig Melchert, “Three Hittite Etymologies”, *Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung* 93, (1979): 269.

sözlüklerinde ise bu kavramın genellikle şu ġar ġi₍₄₎ ile eşitlendiğini ifade etmiştir. Böylece *kattawatar šarnink-* ifadesinin, hem Hitit toplumundaki dini ve hukuki dildeki “suç ve telafi” kavramlarına hem de Babil dünyasındaki “insanların şikayetlerine karşı ilahi bir karşılık” anlamlarına karşılık gelebileceği söylenmiştir²⁹.

Metnimizin öy.I 39-42. satırlarında, Güneş Tanrısının gücü ve etkisinin evrensel boyutta yüceltildiği, tanrının kudretinin her yere ulaşp her şeyi kapsadığı etkileyici bir şekilde ifade edilmiştir: *ma-a-na-aš-ta ka-ru-ú-wa-ar-wa-ar* ^DUTU-uš' *ne-pí-š[a]-'az' ša-ra-a u-up-zi nu-uš-ša-an ša-ra-a-a[z-z]i-ya-aš 'KUR'-e-aš kat-te-ra-aš-ša ut-ne-ya-aš hu-u-ma-an-da-aš [t]u-el-pát* ^DUTU-wa-aš <*la-a-lu-ki-ma-aš*> *ti-ya-ri* “Sabah vakti Güneş Tanrısı gökyüzünden yükseldiğinde, senin ışığın, Güneş Tanrısı, bütün yukarı ve aşağı topraklara girer.”. *tiya-* fiilinin Güneş Tanrısıyla olan bağlantısı, *Muwattalli*'nin tanrılar meclisine duasında da bulunmaktadır. KUB 6.45+ III 14-15: *ša-ra-a-kán ú-w[a-š]i ne-pí-ša-aš* ^DUTU-uš *a-ru-na-az nu-uš-ša-an ne-pí-ši ti-[ya]-ši* “Gökyüzünün Güneş Tanrısı denizden çıkar, gökyüzünde durur.”³⁰

Metnimizin öy.I 43. satırına göre, Güneş Tanrısının otoritesi, köpek ve domuz gibi hayvanların yanı sıra “konuşamayan” olarak tanımlanan *šuppala-*'yı da kapsamaktadır. *šuppala-* kelimesi, genel anlamda “hayvan” olarak bilinmektedir. Hititçede “saf, temiz, kutsal” anlamındaki *šuppi-* kelimesiyle bağlantı kurularak *šuppala-* kelimesi, *gimraš huitar* kelimesiyle karşılaştırılmış ve “vahşi hayvan” olarak tercüme edilmiştir. Bu çevirinin kullanılmasındaki amaç, vahşi hayvanların ilahi dünyayla evcil hayvanlara göre daha yakından bir ilişkiye sahip olması ve *šuppala-* kategorisindeki hayvanların kutsal sayılması fikridir. “Vahşi, yabani hayvanlar” anlamındaki *huitar* kelimesi, *šuppala-*'yı da kapsar gibi görünmektedir. *huitar* yabani veya evcil hayvanlara atıfta bulunurken, *šuppala-* ise sadece evcil hayvanları tanımlamaktadır³¹. Güneş Tanrısının otoritesinin insan, köpek, domuz ve yabani hayvan (*huitar*) üzerindeki etkisi, II. *Muwattalli*'nin büyük dua metninde de görülmektedir³².

²⁹ Christopher Metcalf, “New parallels in Hittite and Sumerian praise of the Sun”, *Die Welt des Orients* 41, (2011): 172.

³⁰ Transliterasyon ve çeviri için bkz. José Virgilio García Trabazo, *Textos religiosos hititas. Mitos, plegarias y rituales* (Madrid: Editorial Trotta, S.A., 2002), 342-343.

³¹ Billie Jean Collins, *The Representation of Wild Animals in Hittite Texts* (Ann Arbor: UMI Dissertation Services, 1989), 14, 16.

³² Metin için bkz. KUB 6.45+ay.III 15-17. Transliterasyon ve çeviri için bkz. <https://www.hethport.uni->

Metnimizin öy.I 46-48. satırlarında tanrıların kızgın oldukları kişileri hatırlayıp onlara iyi davranma eğiliminde olduğuna dair bir ifade bulunmaktadır: *an-tu-uh-ša-an-na-az' ku-in' DINGIR^{MEŞ} ša-an-zi na-aš-ša-an ar-ha pa-aš-ku-wa-[a]n-z[i] na-an a-ap-pa zi-ik kap-pu-u-wa-ši na-an ge-en-zu'-w[a-ši]* “Tanrılar kızdığın ve umursamadığın insanı anımsarsın ve onu korursun”. Öfkeli tanrıların insanları hasta ettiği düşüncesi, Hititçe metinlerde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Örneğin *Kantuzzili*’nin duasında kendisine kızan ve onu ihmal eden tanrının ona hastalık vermesi ve bu hastalık yüzünden yorgun düştüğü ile ilgili ifadeler geçmektedir³³.

Metnimizin öy.I 53-60. satırlarında Güneş Tanrısının dört tane ata sahip olduğu belirtilmektedir. Babil mitolojisinde Güneş Tanrısının *Lipparu(ma)*, *Bunene* ve *Mešaru* adındaki vezirleri, Güneş Tanrısının dört at tarafından çekilen, arabasının iki yanında koşar vaziyettedir ve “korku” ile “dehşet” de vezirlerle beraber Güneş Tanrısının sağında ve solunda bulunmaktadır³⁴. Friedrich, Güneş Tanrısına eşlik eden “korku” ve “dehşet”i, Yunan Tanrıları Deimos ve Phobos olarak yorumlamıştır³⁵. “Korku” ve “dehşet” kavramlarının, güneşin yaydığı ısının zararlı etkilerini açıklamaya yönelik bir gönderme olarak da değerlendirilebileceği ifade edilmiştir. Ayrıca Güneş Tanrısı’nın arabasına koşulan hayvanları tanımlamak için de “korku” ve “dehşet” kelimelerinin kullanıldığı belirtilmektedir³⁶. *Bunene*, Babil’in son kralı *Nabonidus*’un *Šamaš*’a olan duasında geçmektedir. Bu duada *Bunene*, öğüt veren, Güneş Tanrısı *Šamaš*’ın arabasının sürücü koltuğunda oturup arabayı süren, yiğit atları çeken, saldırılarına karşı konulamayan ve sokak ile yollarda *Šamaš*’ın önünde yürüyen olarak tasvir edilmiştir³⁷. Babil dünyasında Tanrı *Mešaru*, *Adad*’ın oğlu olarak bilinmekte, *mešaru* kelimesi ise “kanun ve

wuerzburg.de/txhet_gebet/exemplar.php?xst=CTH%20381&expl=&lg=DE&ed=E.%20Rieken%20et%20al.

³³ Metin için bkz. KUB 30.10 ay. 2-4. Transliterasyon ve çeviri için bkz. Schwemer, “Hittite Prayers to the Sun-God for Appeasing an Angry Personal God. A Critical Edition of CTH 372-74”, 6-7.

³⁴ Piotr Taracha, *Religions of Second Millennium Anatolia* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009), 127.

³⁵ Johannes Friedrich, ““Angst” und “Schrecken” als niedere Gottheiten bei Griechen und Hethitern”, *Archiv für Orientforschung* 17, (1954-1956): 148; Silvia Alaura, “The Sun-god’s Quadriga in the Prayers to the Sun-god for Appeasing an Angry Personal God (CTH 372-274) and it’s Mesopotamian Background”, Piotr Taracha; with the assistance of Magdalena Kapełus (ed.), *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology*, (Warsaw: 2014), 36.

³⁶ Silvia Alaura ve Marco Bonechi, “Il Carro Del Dio Del Sole Nei Testi Cuneiformi Dell’età Del Bronzo”, *Studi micenei ed egeo-anatolici* 54, (2012): 69.

³⁷ Benjamin R. Foster, *Before the Muses : An Anthology of Akkadian Literature* (Bethesda-Maryland: CDL Press, 1996), 738.

düzen” anlamına gelmektedir³⁸. *Bunene* ve *Meşaru*’nun Hitit dünyasındaki varlığı ise araştırmacılar tarafından Mezopotamya etkisine dayandırılmıştır³⁹. Güterbock, bu iki tanrının varlığını, Hattuşa’da ele geçen Sümerce-Akadça çift dilli olan KUB 4.11 numaralı metinde de geçtiğini göstermiştir⁴⁰. Metnimizin öy.I 65-66. satırlarında Güneş Tanrısının veziri *Bunene* tanrının sağından, *Meşaru* ise solundan geçmektedir. Güneş Tanrısı *Šamaš*’ın vezirleri olarak karşımıza çıkan *Bunene* ve *Meşaru*’dan bu Hititçe ilahide bahsedilmesi, Güneş Tanrısının kültüne ait herhangi bir unsurunun göz ardı edilmemesi gerektiğini ve rahiplerin dini tören kurallarına büyük bir titizlikle uyma sorumluluğu taşıdığını düşündürmektedir. Çünkü, Hititler için kült kurallarına titizlikle uyma gerekliliğinin önemli bir dini kaygı olduğu, bu titizliğin farklı kültürlerden gelen tanrılara tapınmada da geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu metin, farklı bir kültürün içindeki dini anlayışlardan etkilenildiğini de açıkça göstermektedir⁴¹.

Metnimizin öy.II 60-62. satırlarında Güneş Tanrısına yönelik övgülerden birisi de tanrının tüm insanlığın çobanı olarak belirtilmesidir. Güneş Tanrısının sıfatlarından birisi olan “çoban” kelimesi, antlaşma, dua, mitoloji gibi çeşitli metinlerde de karşımıza çıkmaktadır⁴². Beckman, Babil kültüründen alınıp kullanılan “insanlığın çobanı” ifadesinin, Hitit dünyasında sadece Güneş Tanrısı için kullanıldığını belirtmektedir. Hitit toplumunda Güneş Tanrısının çoban olarak betimlenmesi, tanrıların insanlar üzerindeki kader belirleme ve yöneticilik rolüyle de ilişkilendirilmiştir. Çobanlık sıfatı, hayvan sürülerini koruyan ve yönlendiren bir figürü çağrıştırırken, Güneş Tanrısı da insanlar için benzer bir liderlik ve rehberlik rolüne sahiptir. Ayrıca, Güneş Tanrısının tasvirlerinde, krallara özgü bir asa ve giysilerle betimlenmesi, bu liderlik rolünün hem ilahi hem de dünyevi bir otoriteyi temsil ettiğini göstermektedir. Beckman’a göre, krallara özgü olan asa, bir çobanın sürüyü yönetirken kullandığı değneye benzetilmekte ve böylece tanrının “insanlığın/insanoğlunun çobanı” sıfatı bu sayede pekişmektedir. Bu

³⁸ Daniel Schwemer, *Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen: Materialien und Studien nach den schriftlichen Quellen* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2001), 32.

³⁹ Bu tanrıların geçtiği Hititçe çiviyazılı metin yerleri için bkz. Anna Maria Polvani, “The God Bunene”, Yoram Cohen, Amir Gilan and Jared L. Miller (ed.), *Pax Hethitica. Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, (Wiesbaden: 2010), 278.

⁴⁰ KUB 4.11 için bkz. Daniel Schwemer, “KUB 4.11 und die Komposition ‘Incantation to Utu’”, *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 1, (2007): 3.

⁴¹ Polvani, “The God Bunene”, 281.

⁴² Metin yerleri için bkz. HT 8 ay.8, KUB 6.45 III 13, KUB 24.8 öy.II 15.

anlatım, kadim toplumlarda tanrıların insan yaşamındaki kaderi tayin etme ve düzeni sağlama işlevine verilen önemi vurgulamaktadır⁴³.

Sonuç

CTH 372 metin kataloğu, Hitit dini söyleminin Mezopotamya kültürüyle etkileşim içinde nasıl şekillendiğini göstermesi bakımından eşsiz bir öneme sahiptir. Güneş Tanrısına yapılan övgü dolu dualarda kullanılan retorik ve metaforik ifadeler, tanrının hem evrensel otoritesini hem de insanlarla kurduğu kişisel ilişkiyi vurgulamaktadır.

Mezopotamya kökenli motiflerin Hitit gelenekleriyle harmanlanarak yerel bir bağlama oturtulması ve Hitit çiviyazılı tabletlere aktarılması, Hititli katiplerin yabancı kaynakları uyarlama konusundaki yetkinliklerini ortaya koymaktadır. CTH 372'nin Mezopotamya dualarına yakın bir yapıda olması, Hitit dini ritüellerinin teosentrik anlayışla şekillendiğini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda dini retorik'in kültürel transfer süreçlerindeki işlevini gözler önüne de sermektedir. Bu bağlamda CTH 372, sadece bir dua metni değil, Hititlerin inanç sistemini, toplumsal yapısını ve yabancı kültürler olan ilişkisindeki yaratıcı sentezi temsil eden çok yönlü bir metindir.

KAYNAKÇA

- Alaura, Silvia. "The Sun-god's Quadriga in the Prayers to the Sun-god for Appeasing an Angry Personal God (CTH 372-274) and it's Mesopotamian Background", ed. Piotr Taracha; with the assistance of Magdalena Kapelusz, *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology*, (5-9 September 2011). 32-51. Warsaw, 2014.
- Alaura, Silvia ve Bonechi, Marco. "Il Carro Del Dio Del Sole Nei Testi Cuneiformi Dell'età Del Bronzo", *Studi micenei ed egeo-anatolici* 54 (2012): 5-115.
- Albayrak, İrfan. "Eski Anadolu'nun İlk Belgelerinde Altın ve Kıymetli Taşlar", LİDYA "ALTIN ÜLKE" Uluslararası Katılımlı Altın, Gemoloji ve Kuyumculuk Sempozyumu / LYDIA "LAND OF GOLD" Gold, Jewellery and Gemology Symposium With International Participation, 9-10-11 Ekim 2015, Bildiriler Kitabı. 47-54, Salihli-Manisa, 2016.
- Archi, Alfonso. "Transmission of Recitative Literature by the Hittites", *Altorientalische Forschungen* 34 (2007): 185-203.

⁴³ Gary Beckman, "Herding and Herdsmen in Hittite Culture", Erich Neu, Christel Rüster (Hg.), *Documentum Asiae Minoris Antiquae: Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag*. (Wiesbaden: 1988): 42-43; Turgut Yiğit, "Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban [Herdsmen in the Hittite Cuneiform Texts]", *Belleten* 66, (2002): 786.

- Arslan, Sema. “Eski Mezopotamya Kültüründe Lapis Lazuli Taşının Yeri ve Taşın Bazı Türleri”, *Journal of Universal History Studies* 5(2) (2022): 138-163. doi: 10.38000/juhis.1119159.
- Beckman, Gary. “Herding and Herdsmen in Hittite Culture”, Erich Neu, Christel Rüster (Hg.), *Documentum Asiae Minoris Antiquae: Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag*. 33-44. Wiesbaden, 1988.
- Beckman, Gary. “Šamaš among the Hittites”, ed. WH van Soldt, WS van Egmond, *Theory and Practice of Knowledge Transfer: Studies in School Education in the Ancient Near East and Beyond. Papers Read at a Symposium in Leiden (17-19 December 2008)*, (PIHANS 121). 129-135. Leiden, 2012.
- Charpin, Dominique. “‘I Am the Sun of Babylon’: ed. Jane A. Hill, Philip Jones, and Antonio J. Morales, *Solar Aspects of Royal Rower in Old Babylonian Mesopotamia*”, *Experiencing Power, Generating Authority: Cosmos and Politics in the Ideology of Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia*. 65-97. e United States of America, 2013.
- Collins, Billie Jean. *The Representation of Wild Animals in Hittite Texts*, Ann Arbor: UMI Dissertation Services, 1989.
- Friedrich, Johannes. ““Angst” und “Schrecken” als niedere Gottheiten bei Griechen und Hethitern”, *Archiv für Orientforschung* 17 (1954-1956): 148.
- Foster, Benjamin Read. *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature*. Bethesda-Maryland: CDL Press, 1996.
- García, Trabazo José Virgilio. *Textos religiosos hititas. Mitos, plegarias y rituales*. Madrid: Editorial Trotta, S.A, 2002.
- Hoffner, Harry A. “Asyndeton in Hittite”, ed. D. Groddek, M. Zorman, *Tabularia Hethaeorum-Hethitologische Beiträge Silvin Košak zum 65. Geburtstag*. 385-399. Wiesbaden, 2007.
- Gordon, P. Hugenberger ve Nancy, L. Erickson. *Basics of Akkadian: A Grammar, Workbook, and Glossary*. Michigan: Zondervan Academic, 2022.
- Karauguz, Güngör. *Hitit Duaları Kil Kitapları “Bin Tanrı” İçin İlâhi ve Münâcâtlar*. İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2020.
- Kırçıl, Zekiye Nihan. “Observations on “inan-” in Hittite Cuneiform Texts”, *Anatolian Research* 31 (2024): 117-129. <https://doi.org/10.26650/anar.2024.31.14484722024>
- Lenzi, Alan. *Akkadian Prayers and Hymns: A Reader (Society of Biblical Literature. Ancient Near East Monographs)*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2011.
- Luraghi, Silvia. *Hittite*, (LotW/M 114). München - Newcastle: Lincom publishers, 1997.
- McGrath, William. *The Diagnostic Series SA.GIG: Ancient Innovations and Adaptations*. Master of Arts, Canada: University of Toronto: 2016.

- Melchert, H. Craig. “Three Hittite Etymologies”, *Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung* 93 (1979): 262-271.
- Metcallf, Christopher. “New parallels in Hittite and Sumerian praise of the Sun”, *Die Welt des Orients* 41 (2011): 168-176.
- Yılmaz, Mithat ve Ersan, Merve. “Logo Tasarımında Görsel Retorik”, *SED Sanat Eğitimi Dergisi* 5(2) (2017): 199-212.
- Neu, Erich. *Das hurritische Epos der Freilassung Bd. 1: Untersuchungen zu einem hurritisch-hethitischen Textensemble aus Hattuša*, (StBoT 32). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996.
- Polvani, Anna Maria. “The God Bunene”, ed. Yoram Cohen, Amir Gilan and Jared L. Miller, *Pax Hethitica. Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*. 278-283. Wiesbaden, 2010.
- Singer, Itamar. *Hittite Prayers*. Leiden - Boston - Köln: Brill, 2002.
- Schwemer, Daniel. *Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen: Materialien und Studien nach den schriftlichen Quellen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2001.
- Schwemer, Daniel. “KUB 4.11 und die Komposition “Incantation to Utu””, *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 1 (2007): 2-3.
- Schwemer, Daniel. “Hittite Prayers to the Sun-God for Appeasing an Angry Personal God. A Critical Edition of CTH 372-74”, ed. M. Jaques, “*Mon dieu, qu'ai-je donc fait?*” *Les prières pénitentielles (dingir-sà-dab-ba) et l'expression de la piété privée en Mésopotamie*, *Habilitationsschrift*. 1-43. Zürich, 2011.
- Schwemer, Daniel. “Gebete an den Sonnengott und den persönlichen Schutzgott (CTH 372-74)”, Benrd Janowski - Daniel Schwemer (Hg.), *Hymnen, Klagelieder und Gebete*, Texte aus der Umwelt des Alten Testament Band 7. 105-114, München, 2013.
- Schwemer, Daniel ve Süel, Aygöl, *The Akkadian and Sumerian Texts from Ortaköy-Şapinuwa / Ortaköy-Şapinuwa'dan Akadca ve Sümerce Metinler*, (DAAM 2). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2021.
- Steitler, Charles. *The Solar Deities of Bronze Age Anatolia. Studies in Texts of the Early Hittite Kingdom*, StBoT 62. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2017.
- Steitler, Charles. ““Like an iron peg I have struck the words to the gods ...”. A Hittite Invocation for Overturning Slander”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 105, (2015): 198-214.
- Taracha, Piotr. *Religions of Second Millennium Anatolia*, (DBH 27). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009.
- Ünal, Ahmet. *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen / A Concise Multilingual Hittite Dictionary / Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*. Hamburg: Verlag Dr. Kovac, 2007.
- van Gessel, Ben H. L. *Onomasticon of the Hittite Pantheon, Part Three*, Leiden-Boston-Köln: Brill, 2001.

- Weeden, Mark. *Hittite Logograms and Hittite Scholarship*, (StBoT 54). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011.
- Yakubovich, Ilya. “Were Hittite Kings Divinely Anointed? A Palaic Invocation to the Sun-God and its Significance for Hittite Religion”, *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 5 (2005): 107-137.
- Yiğit, Turgut. “Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban [Herdsman in the Hittite Cuneiform Texts]”, *Belleten* 66 (2002): 765-787.

KISALTMALAR

BAM	Die Babylonisch-Assyrische Medizin.
CTH	Catalogue des Textes Hittites - Paris 1971.
KBo	Keilschrifttexte aus Boghazköi - Leipzig, Berlin 1916 vd.
KUB	Keilschrifturkunden aus Boghazköi - Berlin 1921 vd.

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/1	2025	53-72
----------------------------	------	------	-------

AN OLD PERSIAN FRAGMENT AT HENDER BAHAR TOMB (HBa)¹

Özdemir KOÇAK* Selim Ferruh ADALI** Enver AKGÜN*** Ömür ESEN****

Makale Bilgisi

Başvuru: 24 Kasım 2024

Kabul: 10 Şubat 2025

Article Info

Received: Nov 24, 2024

Accepted: Feb 10, 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Abstract

Our research in the Akarçay basin in Inner-West Anatolia indicates intense Middle and Late Iron Age settlements. Hender Bahar Mound, located on routes connecting North-West Anatolia, was an active multi-period settlement. This study presents the discovery of an Old Persian fragment found as spolia in the walls of the Hender Bahar Tomb, now HBa. The Tomb dates to the later thirteenth century and was built near Hender Bahar Mound. The find is a stone block on the western wall of the Tomb. It bears one fragmented sign, a remnant of

¹ Our project was supported by Selçuk University Scientific Research Projects Coordinator (“Afyonkarahisar Province and its Districts Surface Survey and Map Studies of 2019”, Project no: 19401082) and the Turkish Historical Society. We thank Yasuyuki Matsumi for discussing aspects of this paper. The interpretations offered here belong only to the authors.

* Prof. Dr., Archaeologist, Selçuk University Faculty of Letters, Department of History, Alaeddin Keykubad Campus, 42130, Konya, E-mail: okocak@selcuk.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2284-0441>

** Prof. Dr., Ancient Historian, Social Sciences University of Ankara Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of History, Hükümet Meydanı No: 2, 06050, Ankara, E-mail: selimferruh.adali@asbu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-3398-892X>

*** Archaeologist, Konya Archeology Museum, Sahib Ata, 42200, Meram-Konya, E-mail: enverakgunn@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0003-2790-8011>

**** Geodesy and photogrammetry engineer, Dr., Selcuk University Directorate of Construction and Technical Works, Campus, 42130, Konya, E-mail: omuresen@selcuk.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2775-6601>

an Old Persian royal inscription. The sign is a hitherto unknown variant of the logogram for Auramazdā, now AM₃. The block was originally part of an architectural structure yet undiscovered. It was probably deconstructed with its blocks serving as spolia in the region. The incisions point to a peripheral use of Old Persian cuneiform.

Keywords: Late Iron Age, cuneiform, Persians, Hender Bahar Mound

Hender Bahar Mezarında bulunan bir Eski Persçe Fragman (HBa)

Öz

İç Batı Anadolu'da Akarçay havzasındaki araştırmalarımız bu alanda yoğun Orta ve Geç Demir Çağı yerleşimlerine işaret etmektedir. Kuzey Batı Anadolu bağlantısı üzerinde konumlanan Hender Bahar Höyüğü, aktif birçok dönemli yerleşim yeri idi. Bu çalışma, HBa olarak isimlendirdiğimiz Hender Bahar Mezarı'nın duvarlarında devşirme malzeme olarak bulunan bir Eski Persçe kraliyet yazıtının keşfini sunmaktadır. Mezar, 13. yüzyılın sonlarına tarihlenmekte olup Hender Bahar Höyüğü'nün yakınına inşa edilmiştir. Buluntu, Mezar'ın batı duvarındaki bir taş bloktur. Üzerinde, Eski Pers kraliyet yazıtının bir parçası olan parçalanmış bir işaret bulunmaktadır. İşaret, günümüzde AM₃ olarak bilinen Auramazdā logogramının bugüne kadar bilinmeyen bir çeşididir. Blok, başlangıçta henüz keşfedilmemiş bir mimari yapının parçasıydı. Muhtemelen bölgede devşirme malzeme olarak kullanılan bloklarıyla birlikte parçalanmıştır. Kesikler, Eski Pers çivi yazısının çevresel kullanımına işaret etmektedir.

Anahtar kelimeler: Geç Demir Çağ, çivi yazısı, Persler, Hender Bahar Höyük

Hender Bahar Mound: A Multi-Period Site

Anatolia's Inner West is a strategic transition region connecting parts of Central and West/North-West Anatolia. The natural basin formed by the Akarçay River facilitates this. Thus, a natural route emerges for the road extending both to the shores of the Marmara Sea and to the Aegean. The road northwest leads towards Kütahya through Afyonkarahisar. On this route, Hender Bahar Mound, near Osmanköy village, is vitally located west of the Akarçay basin and on the main road stretching from Kütahya to the Marmara Region (Fig. 1).

Hender Bahar Mound is located 800 m southeast of Osmanköy, 300 m east of the Hender Bahar Tomb, and 600 m east of the Afyonkarahisar-

Kütahya road (Fig. 1-2; Fig. 4). The east-west direction of this settlement is 300 m, the north-south direction is 410 m. The Mound is 9 m high, and it spreads over an area of approximately 9 ha². A detailed survey of the area around the mound and the Hender Bahar Tomb has been conducted (Fig. 2-3)³. There are two tumuli possibly related to this settlement in the area called Çatalhöyük, 1100 m southwest of the mound and west of the Afyonkarahisar-Kütahya highway (Fig. 5). In the larger one of these tumuli, a deep illegal excavation destruction was detected⁴.

There are Chalcolithic Age, Early Bronze Age, second millennium BC, Iron Age materials and a small number of Late Antiquity finds in the mound. This indicates that the settlement has been inhabited almost uninterruptedly since the Chalcolithic Age. A large number of Early Bronze Age pottery in different forms and colors of red, brown, and cream were found in the settlement. This variety of forms and colors continue in the Middle Bronze Age and Late Bronze Age finds. Among the Iron Age materials, one can find a variety of intense brown and grey wares, in addition to red samples. Among the Iron Age vessel types, bead-rimmed or everted-rimmed pots and inwards-outwards rimmed pots are common (Fig. 14-15). Materials of this period can be compared with the Middle and Late Iron Age samples⁵.

² The highest point on the mound is 1087 m. The plain level is 1078 m.

³ Based on TUSAGA-Active (Turkey National Main GPS Network-Active (CORS-TR (Continuously Operating Reference Station-Turkey)) network, which enables real-time kinematic (RTK) coordinate production with Topcon Hyper V GNSS receiver in current map studies of the settlement area, VRS (The point coordinates (x, y) and ellipsoidal height (h) were determined in the ITRF 96 coordinate system in accordance with the WGS 84 International system with 3 epoch measurements at 1 second recording interval using the correction technique (The Virtual Reference Station). The drawings were prepared using the NetCAD Asset Map Module and converted to the ED-50 coordinate system.

⁴ Surveys were carried out on September 11, 2019, at Hender Bahar mound and Çatalhöyük locations. Çatalhöyük Tumulus (North) coordinates: Y: 264585.85 X: 4319951.98 Kot: 1072.38 DOM: 33.0, Çatalhöyük Tumulus (South) coordinates: Y: 264564.83 X: 4319883.87 Altitude: 1072.38 DOM: 33.0

⁵ Eva Maria Bossert, *Die Keramik Phrygischer Zeit von Boğazköy* (Mainz: Verlag Philipp Von Zabern, 2000), 168, Taf. 71, 74; Martha S. Joukowsk, *Prehistoric Aphrodisias*. (Louvain: Brown University, 1986), 162, 644, 646, Fig. 465-466; Pınar Kızıltepe Bilgin, *İçbatı Anadolu'da Demir Çağı*, (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018); Lisa Kealhofer- Peter Grave, "The Iron Age on the Central Anatolian Plateau", S. R. Steadman - G. McMahon (ed.), (New York: 2011) 415-442; Zeynep Akkuzu, *The Late Iron Age Pottery from Kaman-Kalehöyük*, (Ankara: İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018); Hatice Ergürer, "Gövezli Tepesi Höyük Demir Çağı Seramikleri", *TÜBA-AR*, 22, (2018), Plate 3, 13; Yasemin Polat, *Daskyleion'da M.Ö. 8.-5. Yüzyıllar Arasında Gri Seramik*, (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2002), 93, Plate. 39, A.89; Plate. 46, 1; Plate. 67; Plate. 69-70; Plate. 114, 1; Plate. 115, 4.

Middle and Late Iron Age in the Akarçay Basin

Hender Bahar Mound's Middle Iron Age period can be identified with the Phrygian material record in the early first millennium BC. Following Phrygian and later Lydian rule, the region eventually came under Achaemenid rule after the defeat of Croesus c. 547/546 BC. The Persians maintained some of the earlier administrative structures in Western Anatolia. As a result, the old capitals, such as Sardis, which fell into the hands of the Persians, also became the capitals of the new Persian satrapies. In this period, Sardis and Daskyleion appear as two important satrapy centers around Western Anatolia⁶.

Table 1: Some of the Iron Age Settlements around Hender Bahar Mound

Location	Periods							Size (EW-NS) (hectare) / Height (m)	Mound (Altitude)
	Neolithic	Chalcolithic	Bronze Age			Iron Age	Hell./ Rome		
			EBA	MBA	LBA				
Afyon/City center/ İsmailköy Village/ Çorca Mound 2						+	Rome/ Late Rome	240x280 (6,7) 4	Mound (1016)
Afyon/ City center / Anıtkaya Village/ Bayram Bucağı			+			+		420x430 (14 ,7) 15	Mound (1127)
İhsaniye/ Karacaahmet Village/ Çiftlik Mound	+	+	+	+	+	+		580x510 (26,8) 29	Mound (1076)
İhsaniye/ Ablak Village/ Ablak Mound			+	+	+	+		460x340 (12,8) 21	Mound (1071)
İhsaniye/ Yukarıtandır Village/			+	+	+	+	Rome	260x220 (5,7) 17	Mound (1088)

⁶ Greek tradition mentions Artakamas and Khrysantas as satraps appointed during the reign of Cyrus II over Great Phrygia and Lydia-Ionia respectively as mentioned by Xenophon in his *Cyropaedia* 8.6.7 (Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı", *CEDRUS The Journal of MCRI*, VI (2018). 161, 163-164.). A new satrapy was established after Darius I in Greater Phrygia (Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı", 164, 37).

Yukarıtandır Mound									
İhsaniye/Osman Village/ Hender Bahar			+	+	+	+	Late Antiquity	300x410 (8,9) 9	Mound (1087)

Among the important Iron Age settlements in this basin, the names of Beyköy Höyüktepe, Ablak Mound, Yukarıtandır, and Bayram Bucağı can be counted (Table 1; Fig. 1). In fact, this Iron Age settlements density continues from the Sultandağı District in the easternmost of Afyonkarahisar province to the Dazkırı environs in the southernmost. The discovery of painted wares from Phrygian, Lydian, and various types of Achaemenid ceramics, in addition to the grey ceramics, serves as evidence of the political developments in the region. It is also important that it is 35 km from the highway to Sinanpaşa Küçükhöyük Mound, which is almost the largest Iron Age settlement in the region and is located in the south of Hender Bahar Mound. The position of this settlement, situated in the eastern part of the Sincanlı Plain, the large area it covers, and the dense Iron Age ceramics detected especially with the painted samples, indicate that this is an important Iron Age city⁷. Probably Hender Bahar Mound is also related to this settlement.

Hender Bahar Tomb and the Old Persian Find

About 300 m west of the mound, there is the largely destroyed Hender Bahar Tomb (Herdane Bahar Baba Tomb) (Fig. 6-8). The tomb consists of the mummy section where the deceased is located and the rectangular place where the sarcophagus is located. Hender Bahar Tomb is made of rubble and cut stone walls. It has a rectangular plan. Triangular buttresses support the main walls on either side. The entrance door has a monolithic marble molding and opens to the outside with a large arch⁸. The tomb's epitaph is not extant, but its architectural features place it amongst and counted among the iwan tombs and point to the latter-thirteenth century.

⁷ The research we have done in the last years in Sinanpaşa Küçükhöyük, Kocaoğuz near Sultandağı district, and Menteş Üyük near Sandıklı, reveals that these may be large Iron Age settlements. Detailed surface collection and map purchases were carried out in these three settlements under the coordination of Survey Engineer Lecturer Ömür Esen. For information about Küçükhöyük, see Özdemir Koçak- Ömür Esen- Rahim Kızıgüt- Talat Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2018 Yılı Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XXXVII/3 (2020), 210-211. Our detailed publication studies on Menteş Üyük and Kocaoğuz settlements are continuing.

⁸ Abdülhalim Durma, *Evliyalar Şehri Afyonkarahisar*, (Amasya: 2009), 140-141.

On a cut stone block measuring 25.27 by 98.04 cm, utilized in the construction of the western wall of this tomb, prominently displays four horizontal cuneiform signs. And the two such broken signs are visible on the former's left (Fig. 9-13).

They are remnants of the logogram Auramazdā (also known from variants $\square$ (AM₁), $\square$ (AM₂), and $\square$ (AMha= of Auramazdā)⁹. The Hender Bahar Tomb wall sign indicates it is a variant of $\square$ (AM₂) which omits the initial horizontals seen with AM₂ and AMha. We can name this sign AM₃ ($\square$). The lines demarcating the block (cf. fig. 11-12) indicate that Auramazdā was the first word represented in the line with the fragmented sign 'AM₃'. Auramazdā occurs as the first word of lines mostly in Darius's royal inscriptions but rarely in royal inscriptions of other monarchs¹⁰. This is currently the only fragment of an Old Persian inscription found as spolia on the Hender Bahar Tomb wall. We postulate that Darius I's period (549-485 BC) is the most likely for the Old Persian script in an architectural context, but the present data does not prove a given period. This Old Persian fragment discovered within the wall of Hender Bahar Tomb can be named HBa. It was once integrated into an Achaemenid period satrapal architectural structure. Darius I initiated the tradition of inscribing bricks in palatial structures and such examples are known from mainland Persia¹¹. Satrapal palaces in Anatolia also extended Persian rule¹². HBa indicates that such palatial structures, similar to those in mainland Persia and Media, also used inscribed bricks. HBa as a fragment of Old Persian royal inscriptions probably iterated its formulas with Auramazdā (AM₃), and one of the three expressions repeated in Old Persian inscriptions: 1) *Auramazdāmaṣ upastām abara* "Ahuramazdā has bore me aid"¹³ *Auramazdā xšaçaṃ manā frābara* "Ahuramazdā has endowed me

⁹ Roland G. Kent, *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon*, (New Haven: 1950), 12.

¹⁰ Rudiger Schmitt, *Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden*, (Wiesbaden: 2009), 44, 45, 49, 54-59, 63-64, 66-71.

¹¹ Matthew Canepa, Inscriptions, Royal Spaces and Iranian Identity, in: A. Eastmond, ed. *Viewing Inscriptions in the Late Antique and Medieval World*, (Cambridge: 2015), 17-18. An Old Persian royal inscription was found as spolia at Phanagoreia (DFa) (Vladimir D. Kuznetsov – Alexander B. Nikitin, "An Old Persian Inscription from Phanagoria", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, XXV/1 (2019). 1-7). It may have Anatolian provenance in or near Byzantion, but this remains disputed (Eduard Rung - Oleg Gabelko, "From Bosphorus ... To Bosphorus: A New Interpretation and Historical Context of the Old Persian Inscription from Phanagoreia", *Iranica Antiqua*, LIV (2019). 110-113).

¹² Elspeth R. M. Dusingberre, *Empire, Authority, and Autonomy in Achaemenid Anatolia*, (Cambridge: 2013), 56-60.

¹³ (e.g. Schmitt, *Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden*, 44 [DB § 14 P], 2; cf. Kent, *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon*, 120), 2.

kingship”¹⁴ *Auramazdā* (remaining text is provided in the previous and subsequent lines¹⁵).

While it cannot be excluded HBa an isolated find or even a cuneiform carving exercise block brought from elsewhere as spolia sometime after Anatolia’s Achaemenid era, it is more likely the spolia ultimately ended here from a nearby architectural structure deconstructed at a given point in time after Anatolia’s Achaemenid era, eventually making its way in the Hender Bahar Tomb structure. Ceramic finds found in the Hender Bahar mound, 300 m east of the tomb where the inscription is located, yield many Middle and Late Iron Age ceramics¹⁶. The Akarçay basin has yielded evidence for Hittite Empire period seals and bullae¹⁷. This part of Anatolia did not have a native tradition of monumental cuneiform monuments. Following Darius I’s policies of centralization and his new narrative of empire, it is likely that a tradition of architectural structures with Old Persian inscriptions also began outside mainland Persia. The most striking example is the satrapal palace at Daskyleion from the time of satrap Mitrobates and his son Cranaspes during the last quarter of the sixth century BC, with a brick superstructure¹⁸. An

¹⁴ (e.g. Schmitt, *Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden*, 45 [DB § 13 Z], 3)

¹⁵ (e.g. Schmitt, *Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden*, 102 [DNa § 4 B]). This reads in one example as: (A) *šāti Darayava.uš xšāyašiya* (B) *Auramazdā* (C) *yašā avajna imām būmīm yaūdantīm*, (D) *pasāvadīm manā frābara*; (E) *mām xšāyašiyam akunāuš* “Says Darius the king: Ahuramazda, when he saw this earth in turmoil, thereupon he endowed me; he made me king” (DNa § A-E *ibid.*).

¹⁶ Kealhofer- Grave, “The Iron Age on the Central Anatolian Plateau”, 415-442; Akkuzu, *The Late Iron Age Pottery from Kaman-Kalehöyük*; Bossert, *Die Keramik Phrygischer Zeit von Boğazköy*, 168, Tafel 71, 74; Bilgin, *İçbatı Anadolu’da Demir Çağı*; Joukowski, *Prehistoric Aphrodisias*, 162, 644, 646, Fig. 465-466; Hatice Ergüner, “Gövezli Tepesi Höyük Demir Çağı Seramikleri”, Plate 3, 13.

¹⁷ During the surveys we carried out in Afyonkarahisar province and its districts, in 2014, we found a piece of pithos with hieroglyphic seal printed in Küçük Çataltepe settlement in the Bağcılar Village of Dinar District. See Özdemir Koçak- Hatice Gül Küçükbezi- Rahim Kızılgut, “Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2014 Yılı Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XXXIII/1, (2016), 30-31; Özdemir Koçak- Mustafa Bilgin- Hatice Gül Küçükbezi, “Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2015 Yılı Yüzey Araştırmaları”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XXXIV/1, (2017), 234, 246; Özdemir Koçak- Mustafa Bilgin- Hatice Gül Küçükbezi, *MÖ II. Binyılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 107-108. During our 2018 surveys, a bulla with Anatolian hieroglyphs find was found in Ablak Mound in the Ablak Village of İhsaniye District. See Koçak- Bilgin- Küçükbezi, *MÖ II. Binyılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri*, 107-108; Özdemir Koçak- Hasan Peker- Mustafa Bilgin- Hatice Gül Küçükbezi, “Afyonkarahisar Yüzey Araştırmaları ve Küçük Çataltepe, Ablak Höyük’ten Anadolu Hiyeroglif Yazılı Mühür Baskıları”, *TÜBA-AR*, 24 (2019), 45 ff. These were dated to the last quarter of the 2nd millennium BC.

¹⁸ Dussinberre, *Empire, Authority, and Autonomy in Achaemenid Anatolia*, 56-57.

architectural structure with blocks of Old Persian inscriptions likely existed around Hender Bahar Mound, though it is now lost or yet to be discovered. Alternatively, HBa and other bricks come from Daskyleion, although the relative distance may suggest this is less likely unless new evidence emerges.

Conclusion

During the research we have done in recent years, we have examined in detail the large Iron Age settlements such as Kocaoğuz in the district of Sultandağı, Küçükhöyük in the district of Sinanpaşa, Menteş Mound in the district of Sandıklı, and Ağılların Önü in the district of Dazkırı. In this part of Inner West Anatolia, there are also many settlements that one can define as Iron Age cities or towns. The settlement density of this period is increasing in the Akarçay basin. This density from the vicinity of Eber Lake to İhsaniye reveals itself clearly with ceramic finds.

The settlement of Hender Bahar Mound is located in the north/north-westernmost of this basin and on an important route extending towards the Marmara Region and the Persian satrapy center. The finds in this settlement suggest that it may have been a large and important town in the Middle and Late Iron Ages. In addition, the surrounding tumuli and the dense Iron Age finds discovered in the basin serve as supporting evidence for this situation. It is very likely that the Old Persian stone block on the Tomb (HBa) just west of the Hender Bahar Mound is related to this settlement. Additionally, it is plausible to consider that other colossal stones used in the tomb's construction were brought from the mound.

Although the relation HBa to the Persians cannot be clearly determined, it does seem to be part of either a satrapal architectural structure or another type of Persian monument in Inner-West Anatolia. The fragment contains a fragmented logogram which stands for the word Auramazdā. This variant form is now included in the inventory of Old Persian cuneiform as AM₃. In any case, its Achaemenid context in the Iron Age has been elucidated in the present study.

CATALOG

318.04.19.12 (Fig. 15: 1; Fig. 14: 5): GLEY 1 3/5G very dark greyish green (paste), fine sand, mica, lime, mixed with grit and plant, GLEY 2 2.5/10B bluish black

(slip), wheelmade, hardly fired, unburned, rim diameter: 16 cm, height: 3,4 cm, wall: 0,7 cm

318.04.19.19 (Fig. 15: 2; Fig. 14: 3): 2.5 YR 6/6 light red (paste), fine sand, mica, lime, mixed with grit and plant, 2.5 YR 4/8 red (slip), wheelmade, underfired, burnished, rim diameter: 18 cm, height: 4,7 cm, wall: 0,8 cm

318.04.19.90 (Fig. 15: 3; Fig. 14: 4): 7.5 YR 7/4 pink (paste), fine sand, mica, lime, mixed with grit and plant, 10 R 5/6 red (slip), wheelmade, hardly fired, unburned, rim diameter: 18 cm, height: 4,1 cm, wall: 1,0 cm

318.04.19.88 (Fig. 15: 4; Fig. 14: 2): 10 YR 7/4 very pale brown (paste), fine sand, mica, lime, mixed with grit and plant, 7.5 YR 6/6 reddish yellow (slip), wheelmade, hardly fired, burnished, rim diameter: 22 cm, height: 4,0 cm, wall: 0,7 cm

318.04.19.84 (Fig. 15: 5; Fig. 14: 1): 10 R 6/6 light red (paste), fine sand, little mica, large lime, mixed with grit and plant, 7.5 YR 6/4 light brown (slip), wheelmade, underfired, burnished, rim diameter: 32 cm, height: 4,9 cm, wall: 1,0 cm

318.04.19.04 (Fig. 15: 6; Fig. 14: 6): 5 YR 6/4 light reddish brown (paste), fine sand, mica, lime, mixed with grit and plant, 5 YR 4/2 dark reddish grey (slip), wheelmade, hardly fired, burnished, rim diameter: 34 cm, height: 2,7 cm, wall: 1,0 cm

BIBLIOGRAPHY

- Akkuzu, Zeynep. *The Late Iron Age Pottery from Kaman-Kalehöyük*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.
- Bilgin, Pınar Kızıltepe *Afyonkarahisar İli Yüzey Araştırmaları Işığında İçbatı Anadolu'da Demir Çağı*, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2018.
- Bossert, Eva-Maria. 2000, *Die Keramik Phrygischer Zeit von Boğazköy*, Verlag Philipp Von Zabern, Mainz, 2000.
- Canepa, Matthew. Inscriptions, Royal Spaces and Iranian Identity: Epigraphical Practices in Persia and the Ancient Iranian World, in: A. Eastmond, ed. *Viewing Inscriptions in the Late Antique and Medieval World*. Cambridge: 2015, 10-35.
- Durma, Abdulhalim. *Evliyalar Şehri Afyonkarahisar*, Amasya, 2009.
- Dusinberre, Elspeth R. M. *Empire, Authority, and Autonomy in Achaemenid Anatolia*. Cambridge, 2013.
- Egürer, Hatice. "Gövezli Tepesi Höyük Demir Çağı Seramikleri-The Iron Ages Pottery from Gövezli Tepesi Mound", *TÜBA-AR*, 22, (2018), 63-93.
- Kent, Roland G. *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon*, New Haven, Connecticut, 1950.

- Joukowsk, Martha S. *Prehistoric Aphrodisias. 2 Vols.: An Account of the Excavations and Artifact Studies*, Brown University/ Universite Catholique de Louvain, Louvain, 1986.
- Kaya, Mehmet Ali. "Anadolu'da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı-Persian Satrapies in Anatolia: Founding, Administration and Ethnicity", *CEDRUS The Journal of MCRI*, VI, (2018), 159-178.
- Kealhofer, Lisa- Grave, Peter "The Iron Age on the Central Anatolian Plateau", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, 10,000-323 BCE*, eds. S. R. Steadman - G. McMahon, New York: Oxford University Press, (2011), 415-442.
- Koçak, Özdemir- Bilgin, Mustafa- Küçükbezci, Hatice Gül. "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2015 Yılı Yüzey Araştırmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XXXIV/1, (Ankara: 2017), 233-264.
- Koçak, Özdemir- Bilgin, Mustafa- Küçükbezci, Hatice Gül. *MÖ II. Binyılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.
- Koçak, Özdemir- Peker, Hasan- Bilgin, Mustafa- Küçükbezci, Hatice Gül. "Afyonkarahisar Yüzey Araştırmaları ve Küçük Çataltepe, Ablak Höyük'ten Anadolu Hiyeroglif Yazılı Mühür Baskıları", *TÜBA-AR*, 24, (2019), 45-71.
- Koçak, Özdemir- Küçükbezci, Hatice Gül- Kızıgut, Rahim. "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2014 Yılı Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XXXIII/1, Ankara, (2016), 21-46.
- Koçak, Özdemir- Esen, Ömür- Kızıgut, Rahim- Koçak, Talat. "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2018 Yılı Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XXXVII/3, Ankara, (2020), 209-232.
- Kuznetsov, Vladimir D. – Nikitin, Alexander B. "An Old Persian Inscription from Phanagoria", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, XXV/1, (2019), 1-7.
- Polat, Yasemin. *Daskyleion'da M.Ö. 8.-5. Yüzyıllar Arasında Gri Seramik*, Ege Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2002.
- Rung, Eduard- Gabelko, Oleg "From Bosphorus ... To Bosphorus: A New Interpretation and Historical Context of the Old Persian Inscription from Phanagoreia", *Iranica Antiqua*, LIV (2019), 83-125.
- Schmitt, Rudiger. *Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden*. Reichert Verlag. Wiesbaden, 2009.

Figures

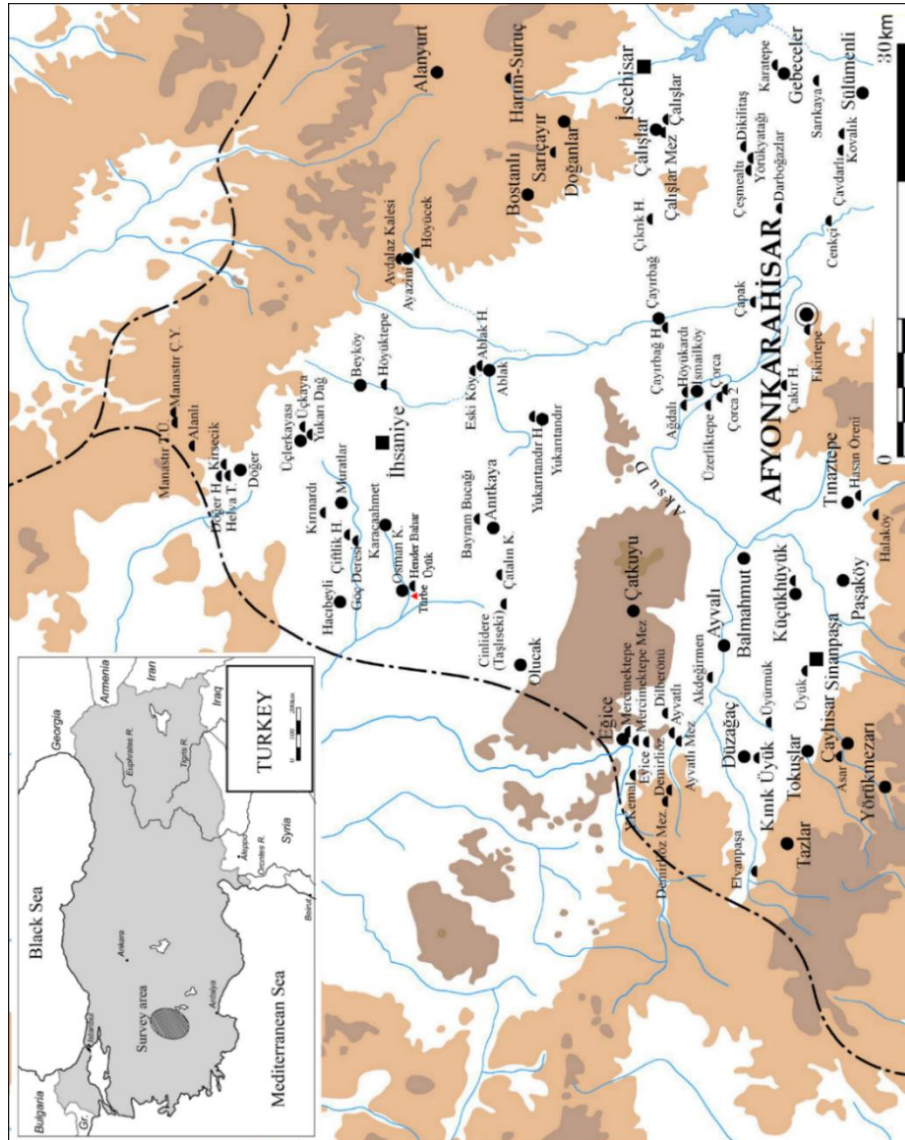

Fig. 1: Main residential areas in the west of the Akarçay basin.

Fig. 2: Hender Bahar Mound (right) and Hender Bahar Tomb (left-northwest).

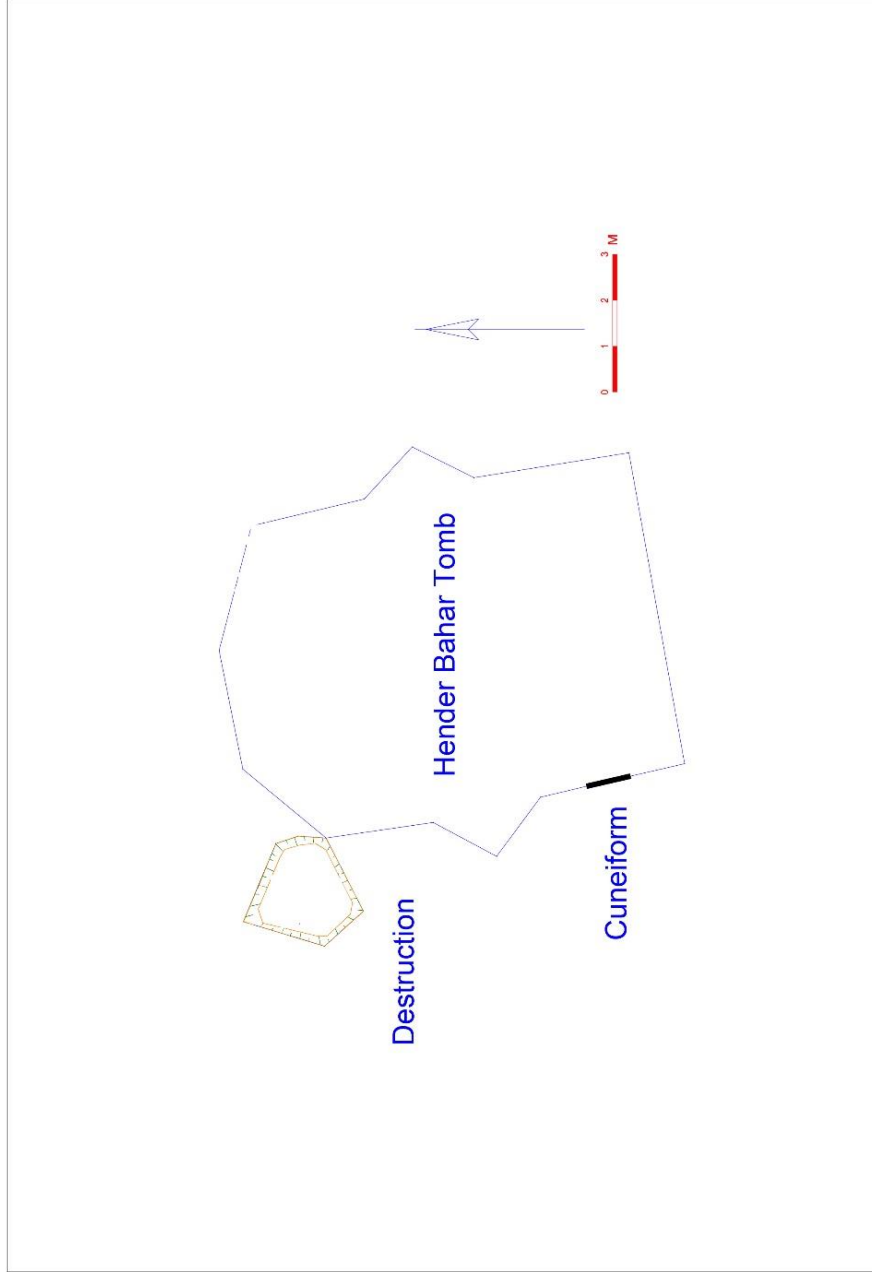

Fig. 3: Hender Bahar Tomb.

Fig. 4: Hender Bahar Tomb in the foreground, mound in the background.

Fig. 5: Çatalhöyük Tumuli.

Fig. 6: The northern entrance of the Hender Bahar Tomb.

Fig. 7: The western and southern walls of the Hender Bahar Tomb.

Fig. 8: Drawing Work of Hender Bahar Tomb.

Fig. 9: The first detection of the cuneiform script in the Hender Bahar Tomb.

Fig. 10: The western wall of the Hender Bahar Tomb with the cuneiform script.

Fig. 11: Cuneiform of Hender Bahar Tomb.

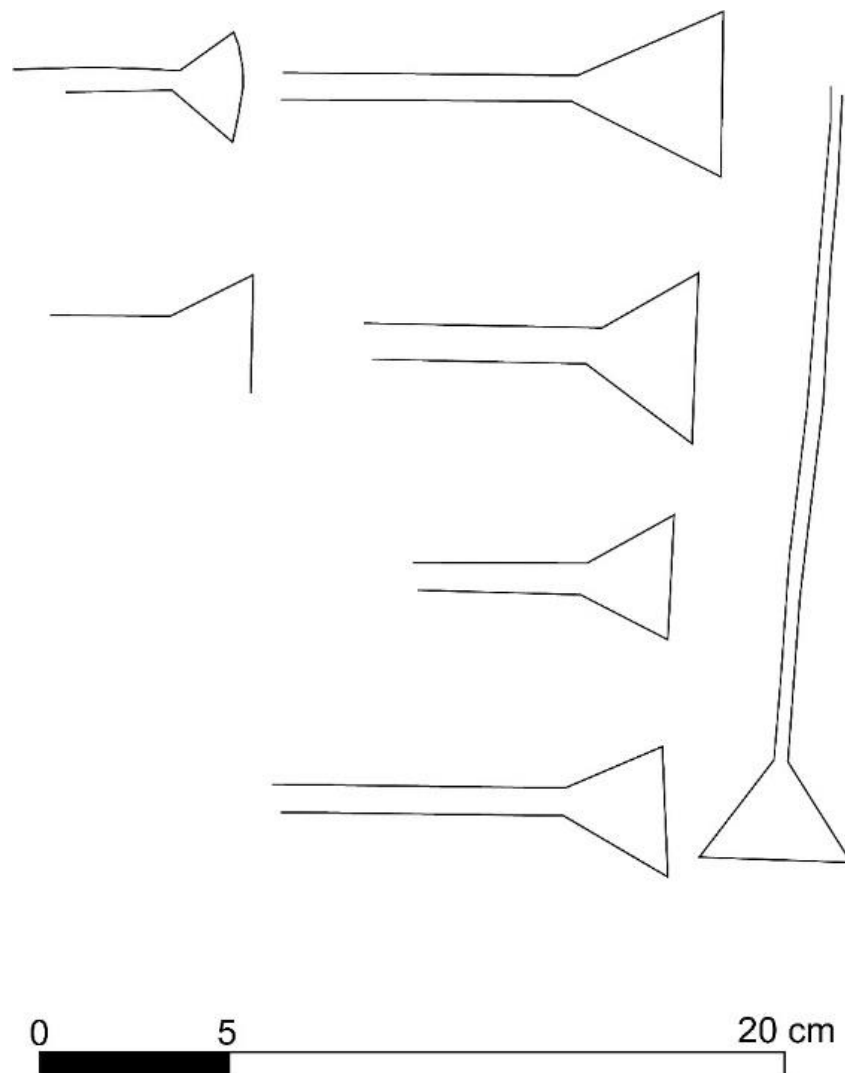

Fig. 12: Hender Bahar Tomb cuneiform's sketch drawing.

Fig. 13: The dimensions of the western wall where the cuneiform is located.

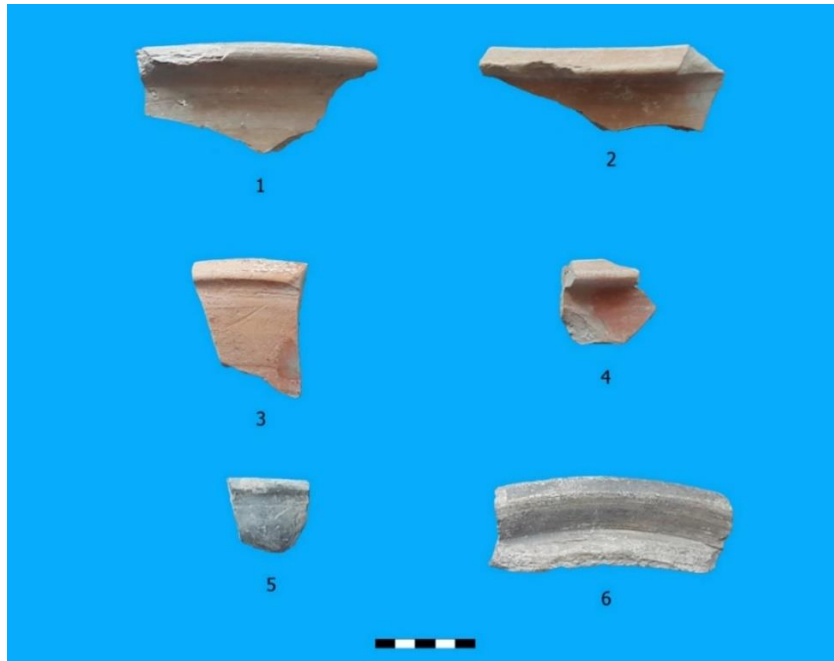

Fig. 14: Iron Age ceramics of Hender Bahar Mound.

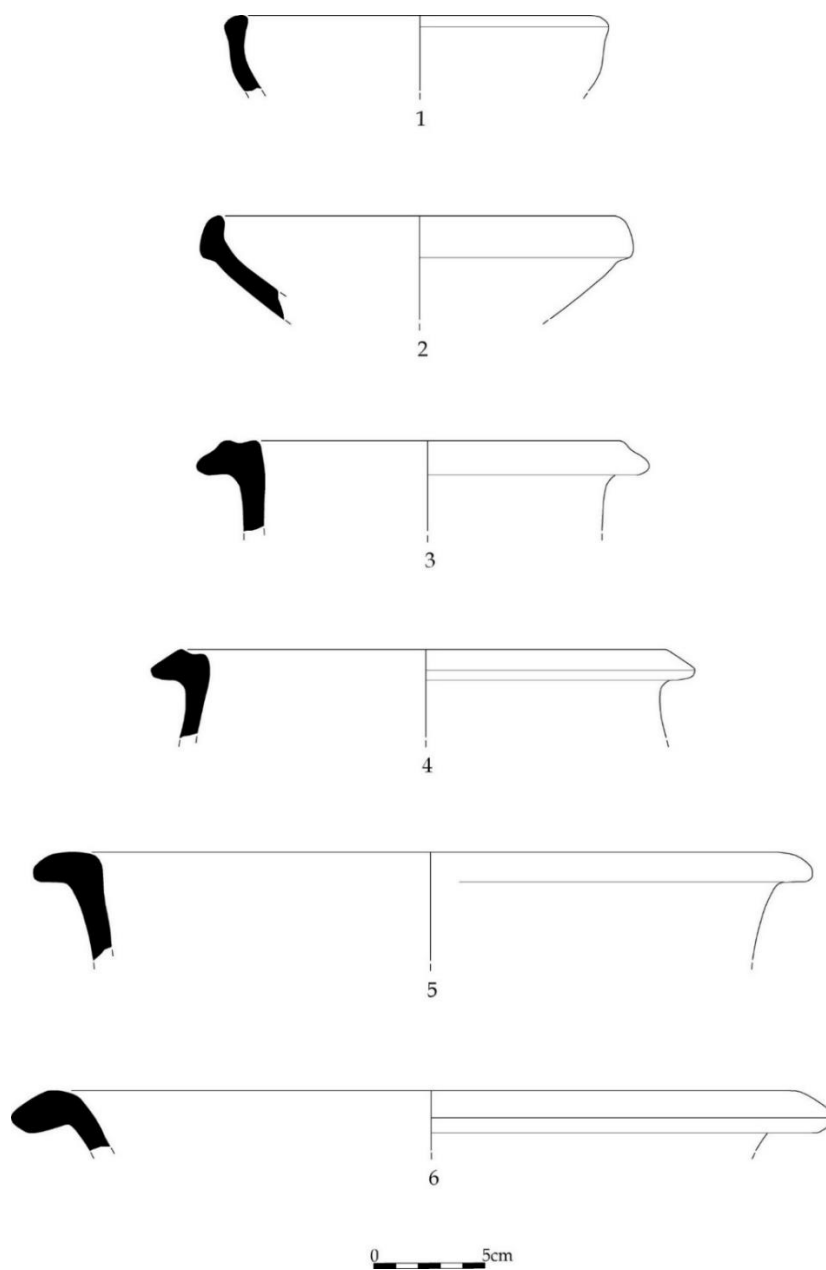

Fig. 15: Iron Age ceramics in Hender Bahar Mound.

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/1	2025	73-96
----------------------------	------	------	-------

HELLENİSTİK DÖNEMDE BABİL KÜLTÜRÜ

Hilal KUTLU ALANCI¹

Makale Bilgisi

Başvuru: 17 Ocak 2025

Kabul: 30 Nisan 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: Jan 17, 2025

Accepted: April 30, 2025

Öz

Bu makalenin temel argümanı, Hellenistik dönemde Babil kültürünün büyük ölçüde aynı kaldığıdır. Dil ve dinin kültürün önemli unsurları olarak dikkate alınmasıyla, Babil kültürünün sürekliliği büyük ölçüde günümüze ulaşan çivi yazısı tabletlerinden anlaşılabilir. Bununla birlikte, Antik Yunanlıların Babil kültürü üzerindeki etkisini, çoğunlukla siyasi çıkarlar için kasıtlı olarak Antik Yunanca kişisel isimler almakla sınırlı olan bazı alanlarda görmek mümkündür. Dolayısıyla, bu etkiyi küçük bir değişiklik olarak düşünmek mümkündür. Konuyu daha iyi anlamak için bu makale üç bölüme ayrılmıştır: Birinci bölüm dil ile ilgilidir, ikinci bölüm dini uygulamalar açısından sürekliliği görmek için dinle ilgilidir ve son olarak üçüncü bölüm Antik Yunanca'nın etkisinin görülebileceği yönlerle değinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Babil, Kültür, Hellenistik, Grek

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı. hilalkutlu@kilis.edu.tr. ORCID: 0000-0003-4094-4498

Babylonian Culture during Hellenistic Period

Abstract

The essential argument of this study is that during the Hellenistic Period, Babylonian culture remained largely unchanged. Considering language and religion as key cultural elements, the continuity of Babylonian culture can be recognized by largely extant clay cuneiform tablets. Moreover, it is not impossible to identify the impression of the Greeks on Babylonian culture in some areas, which are mostly confined to taking personal names in Greek deliberately for political benefits. Therefore, it is possible to consider this influence as a slight change. In order to gain a clear insight into the matter at hand this study has been composed of three parts: the first one engages in language, the second part deals with religion so as to see the continuity in terms of religious practices, and finally the third part touches upon the directions where the influence of Greek can be seen.

Key Words: Babylonian, Culture, Hellenistic, Greek

Giriş

Büyük İskender'in M.Ö. 331'de Pers İmparatorluğu'nu fethetmesi, Antik Yunan ve Eski Yakın Doğu topluluklarını "Hellenistik" adı verilen yeni bir tarihsel döneme sokmuştur.² Batı ve Doğu kültürleri yoğun bir şekilde birbirleriyle karşı karşıya geldi ve Antik Yunan kültürünün Eski Yakın Doğu'ya nüfuz etmesi "Hellenizm" adı verilen yeni bir kültürün ortaya çıkmasına yol açmıştır.³

İskender, fethedilen bölgelere Antik Yunan kültürünü taşımak için yeni şehirler kurma işine girişmişti. Bununla birlikte, bir tanrının önünde diz çökmek gibi yerel gelenekleri yerine getirmeye çalışmış ve bu aşamada ılımlı bir politika izlemek amacıyla belirli sayıda Pers satrapına yetkilerini koruma izni vermişti. Dahası, bu uğurda İskender'in denediği diğer yol da komutanlarını bu kültürleri birbirleriyle tanıştırmak için Perslerle evlenmeye zorlamak olmuştur.⁴

Antik Yunanlılar, fetih sakinleriyle birlikte bu yeni kültürün bir parçası olmaya istekli miydi? Bu durumda, yeni kurulan şehirlerin diğer

² L. de Blois ve R. J. van der Spek, *An Introduction to the Ancient World*, 2nd ed., (Routledge, Oxon, 2008), 119.

³ T. Boiy, *Late Achaemenid and Hellenistic Babylon*, (Peeters Publishers, Leuven, 2004), 288.

⁴ Blois ve Spek, *An Introduction*, 121.

amacı, yerel toplulukların yerel kültürüne katılma arzusu yerine kendi yaşam tarzlarını sürdürmelerine izin vererek bu şehirlerde kendi geleneklerini sürdürmeyi tercih edebilecekleri için Antik Yunanlıları memnun etmek olmalıydı.⁵

İskender'in ölümünün ardından generalleri onun imparatorluğunu birkaç küçük krallığa bölmüşler ve kendi hanedanları tarafından yönetmişlerdir. Batı Asya'nın büyük bölümü M.Ö. 305/304'te Seleukos Nikator yönetimi altındadır. Babilliler, Seleukos İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında Makedonlar, Antik Yunanlılar, Yahudiler ve Suriyeliler arasında bir halk haline gelmişti. Seleukoslar, İskender'in tarzında yeni şehirler kurmayı sürdürmüş, bunun sonucunda Seleukos Nikator, imparatorluğun başkenti olarak belirlenen Dicle üzerinde Seleukia'yı kurmuştur.⁶

Babilliler, M.Ö. 2. binyılda Sümerler ile birlikte Mezopotamya antik kültürünün ideolojik ve sosyal alt yapısının kurucuları olarak kabul edilebilir. Babillilerin Mezopotamya'nın kültürel mirasına yaptığı bu katkıların önemini hafife alamayız, çünkü sadece kendilerinin değil, aynı zamanda Sümerlerden miras alınan birçok kültürel ve dini olguyu da korumuşlardır.⁷ Daha önce M.Ö. 710'da Asur kralı II. Sargon ve M.Ö. 539'da Pers Kralı Büyük Kyros tarafından istila edilen Babil kenti, İskender'i memnuniyetle karşılamışlardır. Bu noktada, R. J. van der Spek şunları söylüyor: "*Babilliler, geleneklerine az çok saygı duyan ancak taç yerine basit bir kumaş parçası, kraliyet cübbesi yerine mini etek ve bir hadımlık işareti olan sakalsız bu yeni kral hakkında muhtemelen karışık duygulara sahipti*".⁸ Hellenistik Dönem koşullarında Babilliler, kültürel anlamda geleneklerini sürdürmeyi başarabildiler mi yoksa Antik Yunan Kültürü'nün etkisi altında mı kaldılar? Eğer etkilendilerse bu ne ölçüde ve hangi yönlerden oldu? Bu sorular bu çalışmanın cevap bulmayı amaçladığı başlıca sorulardır. Bu doğrultuda kültürün iki temel unsuru olan dil ve din bağlamında Babil kültüründe bir süreklilik olup olmadığına değinilecektir.

⁵ R. J. van der Spek, "The Babylonian City", *Hellenism in the East*, (University of California Press, 1987), 58.

⁶ Blois ve Spek, *An Introduction*, 44; A. J. Sachs ve D. J. Wiseman, "A Babylonian King List of the Hellenistic Period", *Iraq* 16, (1954), 205; R. J. van der Spek, "Multi-ethnicity and ethnic segregation in Hellenistic Babylon", *Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition*, (Amsterdam University Press, 2009), 106.

⁷ B. T. Arnold, *Who Were the Babylonians?* Archaeology and Biblical Studies 10. Atlanta: Society of Biblical Literature (Brill, Leiden-Boston, 2004), 9.

⁸ R. J. van der Spek, "The Hellenistic Near East", *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, (Cambridge University Press, Cambridge, 2007), 410.

1- Seleukoslar Döneminde Babilce

Seleukos İmparatorluğu'nun Resmi Dillerinden biri olarak Babilce

Antik Yunanca, Büyük İskender'in Güneybatı Asya ve Yakın Doğu'yu fethetmesinden sonra birincil dil haline gelmiş ve İskender'in fethinden önce Yakın Doğu'da devletler arası dil olan Aramice'nin yerini almıştır. Ancak Seleukos İmparatorluğu yerel halkın kendi dillerini kullanmasına izin vermiştir. Bu nedenle, Seleukos İmparatorluğu yönetimi sırasında Aramice ve Akadca'nın bir lehçesi olan Babilce de resmi amaçlar için kullanılmıştır.⁹

Seleukoslar döneminde, Babilce'nin resmi dil olarak kullanımı, resmi amaçlar için kullanılan mektup emirleri ve yasal belgelerde geleneksel Babil imgeleriyle birlikte çivi yazısı bulunan birkaç mühür baskısında görülmektedir. Bu mühürler Tanrı Bēl'e adanmış bir tapınak olan Esagila'da basılmıştır.¹⁰ Babilce'nin resmi dil olarak kullanılmasına dair bir diğer kanıt ise M.Ö. 275'te Uruk'ta I. Antiokhos döneminde Babilli bir yönetici tarafından damgalanan köle satışıyla ilgili bir sözleşmedir. Bu resmi mührün lejand kısmı çivi yazısıdır: *un-qa* NUN(?)-UM-BU-UR *šá* LUGAL, "*kralın? yüzüğü(mührü)*". (BRM 2 10).¹¹ Bu, Seleukoslar'ın Babilli ailelerinden seçilen eğitilmiş memurlar tarafından çivi yazısının kullanımını kendileri açısından uygun gördüklerini göstermektedir. Aynı zamanda Babilce I. Antiokhos döneminde kraliyet bina yazıtlarında da resmi amaçlar için kullanılmıştır.¹²

Hellenistik Dönem'de Babil Metinleri

Hellenistik Babil'de, Babil toplumunun belirli bir kısmı tarafından Antik Yunanca öğrenilmiştir. Bunlar çoğunlukla Babil şehirlerinin üst sınıfına mensup insanlardır.¹³ Yerel dillerini kullanmalarına izin verildiğinde, toplumun büyük bir kısmı normal olarak kendi dillerine bağlı kalıyordu. Bu durumda Babil şehirlerinin kültürlerinin gelişmesini ve güçlendirmesini

⁹ S. Sherwin-White, "Seleucid Babylonia: a case-study for the installation and development of Greek", *Hellenism in the East*, (University of California Press, 1987), 29.

¹⁰ J. G. Dercksen, "The Seal of Bēl: Sealing Practices and Babylonian Religious Motifs in The Seleucid Period", *Akkade is King. A collection of papers by friends and colleagues presented to Aage Westenholz on the occasion of his 70th birthday 15th of May 2009*, PIHANS 118, (Leiden, 2011), 73-74.

¹¹ BRM: Babylonian Records in the Library of J. Pierpont Morgan (New Haven 1917 v.d.). Bu mühürle ilgili olarak ayrıca bkz. L. Timothy Doty, "An Official Seal of the Seleucid Period", *JNES* 38, 1979, s. 195-197.

¹² Sherwin-White, "Seleucid Babylonia", 24-25.

¹³ Blois ve Spek, *An Introduction*, p. 130.

sağlamıştır.¹⁴ Böylece, en azından M.S. 75'e kadar Hellenistik Babil'de çok çeşitli metin türleri çivi yazısıyla yazılmaya devam etmiştir.¹⁵ Bunlar çoğunlukla iki merkezi şehir olan Uruk ve Babil'e aittir; ancak diğer bazı kanıtlar diğer Babilonya şehirlerinden de elde edilebilirdi.¹⁶ Bunlar arasında kronikler, astronomik günlükler, sözleşmeler,¹⁷ bina yazıtları, idari belgeler,¹⁸ kral listeleri, ritüel talimatları, edebi metinler yer alır.¹⁹

• Edebi Metinler

Babililer için Hammurabi Kanunları'nın önsözü, okul müfredatına erken bir dönemde klasik bir eser olarak dahil edilmiştir. Hellenistik Dönemde bu gelenek sürdürülmüştür. Ünlü Gılgamış Destanı'ndan bazı pasajlar, Partlar döneminde (M.Ö.247 – M.S. 224) dahi kopyalanmıştır.²⁰ Yeni Yıl Festivali esnasında okunması gereken Enuma Eliş'in bazı bölümleri de kopyalanmıştır.²¹ Bunlara ek olarak, bu dönemde kopyalanan diğer edebi metinler arasında "Marduk'un Demonlara Hitabı", "Adapa ve Enmerkar" (SpTU1, 4)²² ile "Nergal ve Ereškigal" yer almaktadır.²³

• Tarihi Metinler

İki Babil kral listesi vardır. Bunlardan biri (BM 33332²⁴; CT 36 24-25; Grayson²⁵ tarafından "Babylonian King List A" adıyla A kategorisindeki

¹⁴ Sherwin-White, "Seleucid Babylonia", 5.

¹⁵ Spek, "The Babylonian City", 60.

¹⁶ G.G. Aperghis, *The Seleucid royal economy: the finances and financial administration of the Seleucid empire*, (Cambridge University Press, 2004), 11.

¹⁷ Blois ve Spek, *An Introduction*, 130.

¹⁸ M.J.H. Linssen, *The Cults of Uruk and Babylon: The Temple Ritual Texts as Evidence for Hellenistic cult practices*, (Brill: Leiden, 2004), 1.

¹⁹ S. Sherwin-White ve A. Kuhrt, *From Samarkhand to Sardis: A new approach to the Seleucid Empire*, (University of Cambridge Press, 1993), 3.

²⁰ Boiy, *Late Achaemenid*, 293.

²¹ Linssen, *The Cults of Uruk*, 5; G. de Breucker, "Berossos and the Mesopotamian Temple as Centre of Knowledge during the Hellenistic Period," *Groningen Studies in Cultural Change*, vol. V. *Learned Antiquity: Scholarship and Society in Near East, the Greco-Roman World, and the Early Medieval West*, (Leuven: Peeters, 2003), 18.

²² H. Hunger, *Spätbabylonische Texte aus Uruk Teil 1*, Gebr. Mann Verlag, 1976.

²³ <https://oracc.museum.upenn.edu/saao/saa20/P336233>

²⁴ BM: Museum siglum of the British Museum, London. Metin için bkzn. L. Oppenheim, "Babylonian and Assyrian Historical Texts", *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, (Princeton: Princeton University Press, 1969), 272.

²⁵ A. K. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles* (New York: J. J. Augustin Publisher, 1975), 6.

metinler altında ele alınmıştır), Babil'in ilk hanedanından Geç Akamenid veya Hellenistik Dönem'e kadar olan Babil krallarından bahsetmektedir.²⁶ Babil'de bulunan Seleukoslar döneminden bir diğer kral listesi (BM 35603, bu metin ayrıca “Kral Listesi 6” olarak da bilinir ve Grayson²⁷ tarafından da “King List of the Hellenistic Period” adıyla B kategorisindeki metinler altında ele alınmıştır), tarihi literatürdeki sürekliliğinin bir göstergesidir. Bu kral listesi Büyük İskender ile başlar ve Babil'de Arsakid yönetiminin başlangıcıyla sona erer.²⁸

• Dini metinler

Bu döneme ait dini içerikli önemli sayıda çivi yazısı metin hala mevcuttur. Şarkılar, dualar, kehanetler, büyüler, ritüeller ile tanrılara adak ve sunuları, Yeni Yıl Festivali'ni ve tapınak inşa etme ritüellerini ifade eden edebi metinler bu tür metinleri oluşturur.²⁹ Uruk'taki katipler tabletleri hem Reş tapınağında hem de özel kütüphanelerinde saklamışlardır. Bu, Hellenistik tapınak ritüellerinin yalnızca kişisel ilgi için değil, aynı zamanda tapınak kültlerini gerektiği gibi yerine getirmek için de kopyalandığını göstermektedir.³⁰ Yeni Babil dönemi dikkate alındığında, Yeni Babil'in kültlerle ilgili referanslarının idari ve özelde görülebileceği, ancak yalnızca ritüel metinlerde görülmediği unutulmamalıdır.³¹

• İdari ve Yasal Metinler

Tapınak, idari ve yasal metinlerin tutulduğu merkezi kurumdur ve bu metinlerin içeriğine gelince, tapınağın işleri bunlarda anlatılan merkezi konulardır.³² İdari ve yasal metinler, erzak listeleri, makbuzlar, tapınak harcamaları listeleri³³ ve rahip ödeneği sözleşmelerinden oluşur. Tanıkların varlığı, her işlem tarihinin kaydı ve bu metinlere damgalanmış yasal tarafların mühürleri, bu sözleşmelerin tamamen gerçek resmî belgelerin temel bileşenlerinden oluştuğunu göstermektedir.³⁴

²⁶ Boiy, *Late Achaemenid*, 21.

²⁷ Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, 6

²⁸ Sachs ve Wiseman, “A Babylonian King List”, 202.

²⁹ J. Oelsner, “Hellenization of Babylonian Culture?”, *Ideologies as Intercultural Phenomena*, (Universita de Bologna&Islao, 2002),188; Linssen, *The Cults of Uruk*, 3.

³⁰ Linssen, *The Cults of Uruk*, p. 5.

³¹ Linssen, *The Cults of Uruk*, p. 4.

³² P. Clancier, “Cuneiform Culture's Last Guardians: The Old Urban Notability of Hellenistic Uruk”, *Cuneiform Culture*, (Oxford University Press, 2011), 762.

³³ Boiy, *Late Achaemenid*, 17-19.

³⁴ Clancier, “Cuneiform Culture”, 762.

• Kronikler

Kronikler kral listeleri, destanlar, annallar, krali yazıtlar gibi histografik belgelerdir. Bu eserlerin çeşitliliği ve içerdikleri bilginin zenginliği ve çok yönlülüğü onları referans eserleri haline getirir. Bu tür metinler kralların tahta çıkışlarını ve ölümlerini, devletin üst düzey yetkililerinin ve onların astlarının adlarını ve askeri seferlerin yıllık hedeflerini yıl be yıl listeler. Bunlar bugün, iki bin yıldan fazla bir zamanın enkazı altında gömülü olan insanlığın uzak geçmişini yeniden inşa etmek için değerli bir rehber olmaya devam etmektedir.³⁵ Hellenistik dönem Babilonya'sına ait Babilce kronikler son zamanlarda I.L. Finkel ve R.J. van der Spek tarafından *Babylonian Chronographic Texts from the Hellenistic Period* isimli eserde yayımlanmıştır.³⁶ Söz konusu kroniklerde son derece kıymetli tarihi veriler içermekle birlikte bunlardan örnek vermek gerekirse “İskender ve Arabistan Kroniği” isimli kronik (BM 41080; BCHP 2) Makedonyalı Büyük İskender'in son hükümdarlık yıllarına ait icraatlarından bahseder.³⁷ Söz konusu döneme ait kroniklerden bir diğeri ise “Antik Yunan Toplumu Kroniği” ismiyle anılmakta olup (BM 33870; BCHP 14) Seleukos kralı IV. Antiokhos Epiphanes'in Yunanlıları Babil'e nasıl yerleştirdiğinden bahsetmesi nedeniyle önem arz etmektedir.³⁸

Kronik yazma geleneğinin Seleukos krallarının icraatlarını kayda geçirmek amacıyla bu dönemde çivi yazısıyla Babilce yazılmış devam ettirilmiş olması da Babil kültürünün bu dönemdeki devamlılığını göstermesi açısından oldukça kıymetlidir.

• Astronomik/Astrolojik Metinler

Babilili astrologlar, göksel olayların gizli gerçeklerini ortaya çıkarmak için gökyüzünü izliyorlardı; ayrıca keşiflerini günlük hayata uygulamak için yıldız falı gibi araçlarla bazı hesaplamalar da yapmışlardır. Astrologların çalışmaları, farklı türdeki astrolojik ve astronomik metinlerle ilgili çok sayıda tablette görülmektedir. Bu metinler, tüm Hellenistik dönem metinleri

³⁵ A. K. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, (New York: Locust Valley, 1975), 1-3; J. J. Glassner, *Mesopotamian Chronicles*, (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2004), xix-xx.

³⁶ I.L. Finkel ve R.J. van der Spek, *Babylonian Chronographic Texts from the Hellenistic Period* (= **BCHP**), (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2024).

³⁷ <https://www.livius.org/sources/content/mesopotamian-chronicles-content/bchp-2-alexander-and-arabia-chronicle/> (erişim: 25.03.2025)

³⁸ <https://www.livius.org/sources/content/mesopotamian-chronicles-content/bchp-14-greek-community-chronicle/> (erişim: 25.03.2025)

külliyyatının çoğunluğunu oluşturur; bunun dışında, M.S. 74/75'e tarihlenen en son çivi yazılı metin de bu türe aittir. Babilliler veya klasik dönem yazarlarının adlandırdığı gibi Keldaniler, antik çağlarda astronomi ve astroloji alanlarındaki başarılarıyla ünlüydüler.³⁹ Babil astronomik günlükleri M.Ö. yedi ila birinci yüzyıllar arasında mevcuttur. Bu metinlerde, gökyüzünün günlük gözlemi ve astronomik detaylarla birlikte, bir önceki aya ait emtia fiyatları ve önemli siyasi veya dini olaylara ilişkin raporlar da yer alıyordu.⁴⁰ Hellenistik dönemde, astronomik ve astrolojik metinler ve özellikle yıldız falları belirgin bir artış ve çeşitlilik göstermiştir.⁴¹

Farklı bir yönetimin hükümdarlığı altında aynı dili kullanmayı sürdürmek, Babil kültürünün hayatta kalmasının en önemli nedenlerinden biri olmuştur. Kültürel mirasın en önemli aktarıcılarında biri olan dil, gelenekleri korumada oldukça önemlidir. Yukarıdaki örneklerin gösterdiği gibi, birçok alanda Babilce kullanılmaya devam etmiş ve bu, geleneklerin sürdürülmesine muazzam bir şekilde yardımcı olmuştur. Antik Yunanlıların bölgedeki egemenliğine rağmen, Babilliler'in kendi dillerini kullanabilmeleri, Babil kültürünün çok fazla kayda değer bir değişiklik olmadan devam etmesini sağlamıştır.

2- Din

Pantheon

M.Ö. 3. bin yıl boyunca, Nippur şehri Mezopotamya'nın dini merkeziydi. Eski Babil kralı Hammurabi dönemindeki siyasi ve askeri işlerin önemi nedeniyle Babil zamanla dinsel bir merkez haline gelmişti. Tanrı Bēl/Marduk, Mezopotamya panteonunun baş tanrısı olmuştu.⁴² I. Seleukos yeni şehri, Dicle'nin kenarında Seleukia'yı kurmasına rağmen, Babil antik çağda dini merkezlerden biri olmaya devam etmiştir. Aynı şekilde, Bēl panteonun başı olarak kalmış ve Bēl'in Esagila'sı Hellenistik Dönem boyunca Babil'in başlıca dini merkezi olmaya devam etmiştir.⁴³

Yeni Babil döneminde Uruk'ta, ikametgahı Eanna kompleksi olan İnanna/İştâr şehrin başlıca tanrısıydı. Bununla birlikte, Hellenistik dönemde

³⁹ de Breucker, "Berossos and the Mesopotamian Temple", 20.

⁴⁰ D. Gera ve W. Horowitz, "Antiochos IV in Life and Death: Evidence from the Babylonian Astronomical Diaries" *Journal of the American Oriental Society*, 25 (1997), 241-242.

⁴¹ G. J. P., McEwan, "Babylonia in the Hellenistic Period", *Klio* 70 (1988), 412.

⁴² Boiy, *Late Achaemenid*, 264.

⁴³ A. T. Clay, *Babylonian Records in the library of J. Pierpont Morgan. Part II: Legal Documents from Erech dated in the Seleucid Era (312-65BC)*, (Private print, New York, 1913), 14.

önemli bir değişiklik meydana gelmiş ve bunun sonucunda Anu, ikametgahı olan Reş tapınağının o dönemde şehrin en önemli tapınağı olduğu ana tanrı haline gelmiştir.⁴⁴ Ayrıca, bu dönemdeki kişisel isimlerin bir kısmı tanrı Anu'nun adından türetilmiştir.⁴⁵ Hellenistik dönemdeki tapınak ritüel metinleri çoğunlukla Reş tapınağındaki Anu kültüyle ilişkiliyken, yalnızca bir metinde Eanna tapınağındaki Iştar kültünden bahsedilmiştir.⁴⁶ Uruk'taki çivi yazılı metinlerde, Uruk'ta tapınılan ve tapınaklarına adaklar sunulan tanrıların adları geçer. Bunlar Anu, Antum, Enlil, Ea, Sin, Şamaş, Adad, Bēl, Papsukal, Iştar, Bēlit-seri, Nana, Bēlit-şa-reşi ve Şarra-ahitum'dur.⁴⁷ Hellenistik dönemde yazılan metinlerde gözlemlenen tanrıların çoğu bazen farklı isimlerle de olsa daha önceki metinlerde de görülmektedir.

Bazı dini merkezler ortadan kalkmış olsa da kültleri bu merkezlerin ortadan kalkmasıyla birlikte ortadan kalkmamıştır. Aksine, tanrılarına Babil tapınaklarının kalan dini merkezlerinde tapınılmaya devam edilmiştir.⁴⁸ Yasal sözleşmelerle gözlemlenen tanrılar hiyerarşisi, Babil tanrılarının geleneksel görünümleriyle uyuyor ve Babil tanrılarının büyük bir kısmının M.Ö. birinci yüzyıla kadar temsil edildiği anlaşıyor.⁴⁹ Dolayısıyla, Hellenistik dönemde Babil panteonunda herhangi bir Antik Yunan etkisinin olmadığı söylenebilmektedir.⁵⁰

Tapınakların Yeniden İnşası

Hellenistik Dönemde, belirli sayıda Babil tapınağı yeniden inşa edilmiştir⁵¹ ve yeni tapınakların inşa edildiğini görmek mümkündür.⁵² Esagila Tapınağı'nın yeniden inşası Büyük İskender tarafından emredilmiş⁵³ ve bu

⁴⁴ Linssen, *The Cults of Uruk*, 14.

⁴⁵ W. Rolig, "Hellenistic Babylonia: The Evidence from Uruk", *Athen* (1991), 127.

⁴⁶ Linssen, *The Cults of Uruk*, 6.

⁴⁷ Clay, *Babylonian Records*, 21.

⁴⁸ G. J. P. McEwan, *Priest and Temple in Hellenistic Babylonia*, (Wiesbaden: Steiner, 1981), 189.

⁴⁹ Gera ve Horowitz, 1997, 127-128; Boiy, *Late Achaemenid*, 320.

⁵⁰ McEwan, *Priest and Temple*, 189.

⁵¹ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. N. Yıldırım, "Babil Kroniklerinde Seleukos Kralları'nın Tapınak Faaliyetleri", *ArAn 15-1* (2021), 261-277; G. de Breucker, "The Babylonian Temple Communities and Greek Culture in the Hellenistic Period", *Societies at War, Proceedings of the 10th Symposium of the Melammu Project held in Kassel September 26-28 2016 and Proceedings of the 8th Symposium of the Melammu Project held in Kiel November 11-15 2014*, (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2020), 385-408.

⁵² Oelsner, "Hellenization of Babylonian", 186.

⁵³ McEwan, *Priest and Temple*, 193.

girişim diğer Antik Yunan hükümdarları tarafından Borsippa ve Uruk tapınakları için de sürdürülmüştür.⁵⁴ İskender, Esagila'nın yeniden inşasını emretmesine rağmen tapınağın yeniden inşası başlamamıştı. Esagila'nın kalıntılarının temizlenmesi gibi restorasyonun bölümlerini tasvir eden bazı çivi yazılı tabletler vardır ve bunlar I. Seleukos ve I. Antiokhos dönemlerine tarihlenmektedir.⁵⁵

Babilce yazılmış resmi bir kraliyet yazıtı olan ve M.Ö. 268'e tarihlenen I. Antiokhos'un silindir yazıtı, Esagila tapınağının ve Borsippa'da bulunan Nabû tapınağının yeniden inşası hakkında bilgi verir.⁵⁶ Antiokhos burada kendisini Esagila ve Ezida'nın koruyucusu olarak tanımlıyor, bu nedenle Babil'deki büyük Bêl tapınağının inşasını da üstlendiği sonucuna varılabilir.⁵⁷ Bu yazıt, Seleukos kralı olan I. Antiokhos'un inşa ritüeli sırasında tamamen bir Babil kralı gibi davrandığını yansıtıyor.⁵⁸ I. Antiokhos kendisini, Babil ve Babil topraklarının hükümdarları olan kralların geleneksel olarak kullandıkları Babil unvanları olan *şar kişşati*, *şar babili* ve *şar mātāti* olarak adlandırdı.⁵⁹ Kraliyet yapılarının inşasının kutlanması sırasında tuğla yapımı ve temel atma, I. Antiokhos tarafından yerine getirilen geleneksel tören prosedürlerinden bazılarıdır.⁶⁰

*“Esagila ve Ezida'yı inşa etmeye karar verdiğimde, Esagila ile Ezida için tuğlaları Hatti ülkesinde saf ellerimle kaliteli yağ (kullanarak) şekil verdim ve Esagila ile Ezida'nın temelini atılması için (onları) getirdim. Addaru ayının yirminci günü, 43. yıl, Borsippa'da bulunan gerçek tapınak, Nabû'nun evi olan Ezida'nın temelini attım.”*⁶¹

Yazıt, kralın Nabû'ya duasıyla devam eder ve Antiokhos, askeri işleri için bu tanrının yardımını ister. Antiokhos, yeni bölgeleri fethedebilirse, ganimeti Esagila ve Ezida'nın restorasyonunun tamamlanması için

⁵⁴ Boiy, *Late Achaemenid*, 264.

⁵⁵ T. Boiy, “Temple Building in Hellenistic Babylonia”, *From the foundations to the crenellations: essays on temple building in the Ancient Near East and Hebrew Bible*, (Münster: Ugarit-Verlag, 2010), 214.

⁵⁶ A. Kuhrt and S. Sherwin-White, “Aspects of Royal Ideology: The Cylinder of Antiokhos I from Borsippa”, *Journal of Hellenic Studies* 111 (1991), 74, 77; Boiy, “Temple Building”, 214.

⁵⁷ Kuhrt ve Sherwin-White, 81.

⁵⁸ D. T. Potts, *Mesopotamian Civilization: The Material Foundations*, Cornell University Press, 1996, p. 284.

⁵⁹ J. Bidmead, *The Akitu Festival: Religious Continuity and Royal Legitimation in Mesopotamia*, (Gorgias Press, 2002), 143.

⁶⁰ Kuhrt ve Sherwin-White, “Aspects of Royal Ideology”, 79.

⁶¹ Ibid., 76.

kullanacağına söz verir.⁶² Dahası, faaliyetini geleneksel ritüel doğrultusunda tamamlanmış olarak tanımlar. Kendisini Seleukoslar biçiminden uzak olan Mezopotamya yöneticilerinin olağan unvanlarıyla da andığını düşünürsek, bu yazıt, gerçekten aynı motifleri taşıyan Yeni Babil inşa ritüeli metinlerinin otantik bir Hellenistik kopyasını içerir: kralın unvanlarına atıf, kral tarafından gerçekleştirilen eylemleri özetleme ve tanrıya bir dua. Bunlar, Babil kültüründe sürekliliğin göstergesidir.⁶³

Uruk'taki arkeolojik kalıntılar, kapsamlı tapınak inşasının bu dönemde gerçekleştiğini göstermektedir. Tanrı Anu ve eşi Antu için Reş tapınağı M.Ö. birinci bin yılın ortasında inşa edilmiştir. Bu tapınağa eklenen muazzam *ziqqurat* Babil'de gözlemlenmiştir. Uruk'tan korunmuş hiçbir kraliyet yapı kitabesi yoktur, ancak Nisannu (I) 68 SE (M.Ö. 244) tarihli bir silindir yazıt, tapınak inşasının Uruk'un I. Seleukos valisi (*şaknu*) Anu-uballit-Nikarkhos tarafından üstlenildiğini kaydeder.⁶⁴ Bu yazıtta, Anu-uballit-Nikarkhos bu yapıyı tanrı Anu ve tanrıça Antu'nun yeni tapınağı olarak tanımlamaktadır.⁶⁵ Bu yeni tapınak M.Ö. 244'te krallar I. Antiokhos ve I. Seleukos'un yaşamı için inşa edilmiştir ve Seleukos kralı II. Antiokhos da bu silindir yazıtta '*şar mātāti*' unvanını ile anılmıştır.⁶⁶ Anu-uballit Nikarkhos, Anu ve eşi Antu'yu 8 Nisannu'da geleneksel Babil *Akītu* festivali gerçekleştiğinde yeni ikametgahlarına götürmüştür.⁶⁷

III. Antiokhos döneminde, Uruk'taki bir yapı yazıtı, Uruk'un bir diğer Seleukos valisi olan Anu-uballit tarafından tanrı Anu'nun Reş tapınağının yeniden inşası hakkında bilgi verir; bu valinin adı Antik Yunanca'da Kephelon olarak geçer.⁶⁸ Tapınağın tanrıya adanması, *Akītu* festivali sırasında ve Anu'nun Reş tapınağında olmadığı 2 Nisannu 110 SE'de, kral III. Antiokhos'un yaşamı için gerçekleşmiştir.⁶⁹

Hellenistik Uruk'ta Iştar ve Nanāia'nın ana tapınağı olan Eşgal'de keşfedilen kraliyet yapı yazıtı yoktur. Eşgal tapınağının inşasına dair yalnızca bir kayıt vardır ki bu da hem Babilce hem de Antik Yunanca isim taşıyan Uruk

⁶² Boiy, "Temple Building", 214.

⁶³ J. Teixidor, "Interpretation and Misinterpretation of the East", *Religion and Religious Practice in the Seleucid Kingdom*, (Aarhus, Aarhus UP, 1990), 72-73

⁶⁴ Boiy, "Temple Building", 215.

⁶⁵ Khurt ve Sherwin-White, *From Samarkhand*, 202.

⁶⁶ Boiy, *Late Achaemenid*, 282; Khurt ve Sherwin-White, "Aspects of Royal Ideology", 75; Khurt ve Sherwin-White, *From Samarkhand*, 150.

⁶⁷ Boiy, "Temple Building", 216.

⁶⁸ Linssen, *The Cults of Uruk*, 108.

⁶⁹ Boiy, "Temple Building", 216.

valisi Anu-uballit-Kephelon'un isminin görüldüğü Aramice bir yazıttır. Eşgal'in bu binasının M.Ö. 200 civarına tarihlendiği varsayılmaktadır.⁷⁰

Babil, Uruk ve Borsippa'daki tapınakların yeniden inşasına ek olarak, Larsa'daki Ebabbar Tapınağı ve Nippur'daki İnanna Tapınağı bu dönemde inşa edilmiştir.⁷¹ Tapınakların tüm yeniden inşa stilleri, Antik Yunan etkisine dair hiçbir ipucu yansıtmadan mimari olarak geleneksel Babil tapınak inşa tarzını yansıtmaktadır.⁷²

Yeni Yıl Festivali (*Akītu*)

Hellenistik Dönemde, tapınaktaki dini yaşam çeşitli çivi yazılı metinlerin bildirdiği gibi aynı kalmış ve kurbanlar, günlük eylemler ve festivaller yerine getirilmeye devam etmiştir.⁷³ Seleukoslar yönetimi altında gerçekleşen Babilliler'in en önemli ritüellerinden biri *Akītu* yani Yeni Yıl Festivali'dir.⁷⁴

Akītu festivali, muhtemelen M.Ö. 3. yüzyılın başına kadar aralıksız kutlanan eski Yakın Doğu'nun en eski festivallerinden biridir. Kökeni erken Sümer zamanlarına kadar uzanıyor olabilir.⁷⁵ Bu festival Babil'de iki yerde kutlanıyordu: büyük tanrı Bēl'in tapınağı Esagila'da ve şehrin kuzey kesiminde bulunan '*Akītu*-evi'nde. Bēl ve oğlu Nabû, bu festivalin merkezinde yer alan iki tanrıydı.⁷⁶ Başlangıçta *Akītu* festivali yılda iki kez kutlanan bir tarım festivaliydi, ancak daha sonra kraliyetin katılımıyla kutlandığı için bu festival özellikle Yeni Asur ve Yeni Babil döneminde siyasi bir üne kavuşmuştu. Festivalin zirvede⁷⁷ olduğu M.Ö. birinci bin yılda Babilliler yılda iki kez *Akītu* festivallerini kutlamaya devam etmişlerdir; ilk festival ilk ay olan Nisannu'da, ikincisi ise takvimin yedinci ayı olan Taşritu'daydı.⁷⁸ Festival 11 gün sürüyordu. Festival en yüksek rahip *šešgallu* tarafından başlatılırdı. Kral, tanrının önünde kendini alçaltıyor, Bēl'in dünyanın yaratılışındaki önemini vurgulamak için yüksek sesle Enuma Eliş okunuyor,

⁷⁰ Ibid., 217.

⁷¹ Oelsner, "Hellenization of Babylonian", 187.

⁷² Spek, "The Babylonian City", 64.

⁷³ Boiy, *Late Achaemenid*, 320.

⁷⁴ Ibid., 277.

⁷⁵ Bidmead, *The Akitu Festival*, 1.

⁷⁶ J. Lendering, '*Akitu Festival*'. (n.d.). Erişim: <http://www.livius.org/aj-al/akitu/akitu.html>.

⁷⁷ Bidmead, *The Akitu Festival*, 1.

⁷⁸ K. Toorn, "The Babylonian New Year Festival: New Insights from the Cuneiform Texts and Their Bearing on Old Testament Studies," in *Congress Volume Leuven 1989, Vetus Testament Supplement* 43, (Leiden: Brill, 1991), 332.

Bēl şehrin dışında bulunan Yeni Yıl Tapınağı'nda belirli zamanlarda bırakılıyor, kralın ve ülkenin geleceği için kaderler iki kez belirleniyordu.⁷⁹ Kral 'Bēl'i elinden tutuyor' ve tüm tanrı ve tanrıçaların geçit töreni caddesindeki görkemli tören alayı gerçekleşiyor, kral tanrının heykelini şehre götürülmesine gerçek anlamda eşlik ediyor⁸⁰ ve son olarak 'kutsal evlilik' kutlanıyordu.⁸¹

Yeni Yıl Festivali, hüküm süren kralın zorunlu katılımını içeriyordu, çünkü bu festival sosyal olduğu kadar siyasi bir öneme de sahipti.⁸² Kralın katılımı, *Akītu* festivalinin hakkıyla gerçekleştirilmesi açısından oldukça önemliydi. Festivalin en önemli kısımları kral tarafından gerçekleştiriliyordu. Kral ve Bēl arasında *qāt šabātum* (Bēl'in elini tutma) olarak adlandırılan karşılıklı bir yemin olmazsa, *Akītu* festivalinin hiçbir siyasi önemi ve geçerliliği olmazdı. Bu gelenek, halkın temsilcisi olarak kabul edilen kral ile baş tanrı arasında yasal ve bağlayıcı bir sözleşmeydi ve bu eylem kralın gücünü yasallaştırmak için gerekiyordu.⁸³ Ayrıca, bu festival halkın gelecek yılın refahı ve bolluğu konusunda güven duyması için bir fırsattı. Festival sırasında tanrıların onayı ve güvencesi tüm toplum tarafından kutlanırdı.⁸⁴

M.Ö. birinci binyıl boyunca, siyasi karışıklıkların bir sonucu olarak, Babil sık sık yönetimde bir değişikliğe maruz kalmıştı. Asurlular, ardından Yeni Babilliler (M.Ö. 625-539), Akamenidler (M.Ö. 550-330) ve Seleukoslar (M.Ö. 311-141) geldi. Bu yöneticilerin her biri yeni imparatorluklar kurmuş ve iç ve dış politikaların yönetiminde değişiklikler yapmıştı. Ancak bu değişikliklere rağmen Yeni Asur, Akamenid ve Seleukos yöneticileri, halkın kendi yönetimlerine destek sağlaması için eski Babil geleneklerini kullanarak kendilerini geleneksel Babil kralları olarak görüyorlardı.⁸⁵

Yeni Babil döneminde, Asur ve Babil kroniklerinden öğrenildiği üzere, Babil'in *Akītu* festivali, ülke genelinde giderek artan önemini kanıtladı.⁸⁶ Özellikle II. Nebukhadnezzar döneminde, Babil'in şöhreti zirveye ulaşmıştı, ancak Nabonid'in hükümdarlığı sırasında *Akītu* festivali on yıl boyunca gerçekleştirilmedi.⁸⁷ Yine de bu on yıllık uzun süre boyunca, önceki yıllarda olduğu gibi tanrılara adaklar sunulmaya devam edilmişti. *Akītu*

⁷⁹ Boiy, *Late Achaemenid*, 277.

⁸⁰ Mark E. Cohen, *The Cultic Calendars of the Ancient Near East*. (CDL Press, Bethesda, Maryland, 1993), 404.

⁸¹ Boiy, *Late Achaemenid*, 277.

⁸² Khurt ve Sherwin-White, *From Samarkhand*, 131.

⁸³ Bidmead, *The Akitu Festival*, 162, 164

⁸⁴ Linssen, *The Cults of Uruk*, 71.

⁸⁵ Bidmead, *The Akitu Festival*, 129-130.

⁸⁶ Ibid., 146.

⁸⁷ Ibid., 4.

festivalinin ortadan kalkmasının açıklaması, Nabonid'in Teima'da ikamet etmesi nedeniyle Babil'i ziyaret etmemesi ve sonrasında *Akītu* festivalinin kutlanmamasıdır.⁸⁸ Nabonid kral olarak geçirdiği on yedinci yılda Babil'e geri dönmüş ve *Akītu* festivali her zamanki gibi gerçekleştirilmişti. 7. Kronik, Nabû'nun Bēl'in tören alayı için Borsippa'dan geldiğini, Nabonid'in Eturkalamma'ya girdiğini ve orada şarap sunusunu yaptığını, sonra Bēl'in dışarı çıktığını ve her zamanki gibi *Akītu*'yu kutladıklarını kaydeder.

Pers İmparatorluğu döneminde, aynı kronikte bildirildiği üzere, Esagila ve diğer tapınakların ritüellerinde herhangi bir aksama yaşanmamış, *Akītu* festivali de Pers yöneticileri tarafından kutlanmıştır.⁸⁹ Pers kralları, Bēl'e tanrılarının biri olarak tapınmaya devam etmişlerdir. Bunu yaparak Babil vatandaşlarına net bir mesaj veriyorlardı: Festivalleri ve mitleri yerine getirilmeye devam edebilirdi; ancak Bēl, bir Babilli yerine bir Pers kralı seçtiği için Persler idealdi. Bēl, meşru bir hükümdar olan Kyros'u seçti ve bu, Babil'in kendi baş tanrısının, Perslerin Babilliler üzerindeki saltanatını seçtiğini ve kutsadığını gösteriyordu.⁹⁰ Tüm bunların yanı sıra, bu dönemde *Akītu*'nun kutlanmasıyla ilgili olağanüstü konu, Kyros'un Babil topraklarındaki ilk saltanat yılında, oğlu Kambyzes'in Babil hükümdarı olarak *Akītu* festivaline katılmasıydı.⁹¹ Hüküm süren kralın törene katılmayışının onun Babil kralı olarak meşruluğunu etkilemediği düşünülmektedir: kralın oğlu, kralın temsilcisi ve eş-hükümdar olabilir ve ritüel gerçekleştirilebilirdi.⁹²

Seleukoslar döneminde, metinsel kanıtlar *Akītu* festivalinin bazı ritüellerinin gerçekleştirildiğini göstermektedir.⁹³ *Akītu* festivalinin ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci günleri metinlerden izlenebilir.⁹⁴ Festivalin son altı günüyle ilgili olarak, hediye verme, Bēl'in *Akītu* evinde yer alması, sekizinci günde kaderlerin belirlenmesi ve on birinci günde Esagila'ya geri dönmesi gibi belirli ritüeller, Yeni Babil döneminden itibaren not edilen yazıtlara ve kroniklere dayanarak *Akītu* festivalinin parçaları olarak kabul edilmektedir.⁹⁵

⁸⁸ Ibid., 132.

⁸⁹ Ibid., 152.

⁹⁰ Ibid., 173.

⁹¹ A. Kuhrt, "Usurpation, conquest and ceremonial: From Babylon to Persia", *Rituals of Royalty: Power and Ceremonial in Traditional Societies*, (Cambridge University Press, 1992), 51.

⁹² R. Strootman, *The Hellenistic Royal Court. Court Culture, Ceremonial and Ideology in Greece, Egypt and the Near East, 336-30 BCE*, Basılmamış Doktora Tezi, (Utrecht University, 2007), 279.

⁹³ Ibid., p. 129.

⁹⁴ Bidmead, *The Akitu Festival*, 108.

⁹⁵ B. D. Sommer, "The Babylonian akitu festival: Rectifying the king or renewing the cosmos?" *The Journal of the Ancient Near Eastern Society*, 27 (2000), 89.

Akītu, Hellenistik dönemde Babil'de olduğu kadar Uruk'ta da gözlemlenmektedir. Uruk'ta Nisannu ve Taşritu aylarında kutlanan *Akītu* festivalleri hakkında tabletler vardır. Uruk'ta, Anu ve Iştar'a ait olan iki *Akītu* tapınağı, inşaatçının adağı ve bir şarkıcının ödeneğiyle ilgili metinlerde doğrulanmıştır.⁹⁶ Hellenistik Babil'den gelen ritüel metinleri çok yaygın olmasa da her iki *Akītu* festivalinin de Bēl ve Nabû tanrılarına adanarak gerçekleştirildiği bilinen bir gerçektir.⁹⁷

Seleukoslar da imparatorluklarının Antik Yunan olmayan şehirlerindeki antik ritüelleri kutladılar; bazen Babilli *Akītu* festivaline de katıldılar. Seleukosların bu Babil geleneğine olan saygısı, I. Antiokhos'un silindir yapı yazıtında görüldüğü gibi, *Akītu* festivalinin başlangıç ve bitiş noktalarını simgeleyen Ezida ve Esagila tapınaklarının yeniden inşasının sorumluluğunu üstlenmelerinden bile açıktır.⁹⁸ Babil (Bēl'in şehri) ile Borsippa (Nabû'nun şehri) arasında gerçekleştirilen ritüeller açısından oldukça benzer bağlantılar olduğundan, bu festivalin kraliyetin katılımıyla kutlanmış olması gerektiği öne sürülmektedir.⁹⁹

I. Seleukos'un yönetiminin (M.Ö. 281) sona ermesinden bahseden 12. Kronik, 'Bēl'in töreni'ne üstü kapalı bir gönderme içerir. Bunun geleneksel olarak *Akītu* töreni olduğu varsayılır. 13b Kronik'i (Rahūm-Esu arşivinden) Babil'in tapınak görevlisi Esagila'nın *şatammu*'su tarafından, kralın Nisannu'da, ayın sekizinci gününde gönderilen bir mektubu takiben tören için Bēl ve Bēltiya'ya hediyeler sunmasıyla ilgili referanslar içerir.¹⁰⁰ Bu kraliyet hediyesinin M.Ö. 224'te Babil'deki Yeni Yıl Festivali için kabul edildiği düşünülmektedir.¹⁰¹ 13b nolu Kronik, Hellenistik Babil'de Yeni Yıl Festivali'nin devam ettiğinin temel kanıtıdır.¹⁰² Ayrıca, III. Antiokhos ile ilgili bir astronomik günlük, kralın M.Ö. 204'te Babil'de *Akītu* festivalinin kutlanmasına katılımını kanıtlamaktadır. Bu astronomik günlük, kralın saraydan Esagila'nın merkez kapısına (Kasilika) gittiğini ve ardından Babil'in Iştar'ı için kurbanlar sunduğunu belirtir:

"o ayın (Nisannu) 8'inde, Kral Antiokhos ve

((...)) saraydan Esagila Kapısı'na çıktılar,

Esagila'nın ((...)) ritüeli onların gözleri önünde gerçekleştirildi.

⁹⁶ McEwan, *Priest and Temple*, 160.

⁹⁷ Linssen, *The Cults of Uruk*, 78.

⁹⁸ Strootman, 2007, 278-279.

⁹⁹ Khurt ve Sherwin-White, "Aspects of Royal Ideology", 81-82.

¹⁰⁰ Bidmead, *The Akitu Festival*, 144.

¹⁰¹ Potts, 1996, 282.

¹⁰² Boiy, *Late Achaemenid*, 86.

Akītu tapınağına girdiler,

*Babil'in İştar'ı ve kral Antiokhos'un hayatı (için kurbanlar)
sundular."*¹⁰³

Kralın, Yeni Yıl Festivali töreni için tanrıyı elinden tutarak götürdüğü varsayılıyor.¹⁰⁴ Bu metnin kırık kısmında gözlemlenen Bēl ve Bēltiyā'ya yapılan bir atıf ve kralın sağlığına dair bir söz, uygun bir şekilde kronik anlatımla ilişkilendirilir. Dahası, bu metin kralın bir Babil törenine katıldığını ve II. Nebukhadnezzar'a ait olan 400 yıllık bir cübbe giydiğini iddia etmektedir. Dini mirasın bir parçası olarak, *Akītu* festivalinin kutlanması Seleukoslar tarafından da benimsenmiş ve onlara meşruluklarını kabul ettirme şansı vermiştir.¹⁰⁵

Din, şüphesiz, kültürün en önemli öğelerinden biridir. İnananlara yalnızca belirli bir kimlik sağlamakla kalmaz, aynı zamanda dini uygulamalar, dini yerler ve sözlü kültür aracılığıyla bu kimliğin devam etmesine de yardımcı olur. Babil kültürünün Hellenistik Dönemde hayatta kalması, aynı zamanda dinlerinin korunmasıyla da ilgilidir. Babilliler tarafından eskiden kullanılan tapınaklar, bu devamlılığın hayati önemini taşıyordu. Bunlar, Babil kültürünün Hellenistik Dönemde neredeyse aynı kaldığını kanıtlayabilir.

3- Babil'deki Antik Yunan Etkisi

Hellenistik Dönem boyunca Babilliler, kendi tanrılarına inandıklarını ve ritüellerini gerçekleştirmek için tapınaklar inşa ve restore ettiklerini ifade etmek için çeşitli metin türlerinde çivi yazısı kullanmaya devam etmişlerdir. Hatta Antik Yunan yöneticilerine geleneksel Babil krallarının unvanlarını verme eğilimlerini bile göstermişlerdir. Bunlar Babil kültürünün devamlılığını gösterirken, öte yandan Babil kültüründe Antik Yunan etkisi olduğuna dair bazı kanıtlar da var.

Berossos'un Babyioniaka'sı

Babil kültüründeki Antik Yunan etkisinin en iyi bilinen örneği olan Berossos, muhtemelen Büyük İskender döneminde yaşamıştır.¹⁰⁶

¹⁰³ Bidmead, *The Akitu Festival*, 144-145.

¹⁰⁴ Boiy, *Late Achaemenid*, 278.

¹⁰⁵ Bidmead, *The Akitu Festival*, 144-145.

¹⁰⁶ A. Kuhrt, "Berossus' Babyioniaka and Seleucid Rule in Mesopotamia", *Hellenism in the East*, (University of California Press, 1987), 33. Ayrıntılı bilgi için bkz. G. de Breucker,

Hellenleştirilmiş ismiyle bilinmesine rağmen, kendisinin asıl ismi Akadca Bēl-re-uşu'ydu. O dönemde Babil'de Bēl rahibi olarak görev yapıyordu. Kendisi bir Babilli olmasına rağmen, 'Babil Tarihi' kitabını Antik Yunanca yazmış ve Kral I. Antiokhos'a ithaf etmiştir.¹⁰⁷ Berossos, Babyloniaka'yı yazarken mitler (yazılı versiyon), kronikler ve kral listeleri gibi yerel çivi yazılı kaynakları kullanmıştır.¹⁰⁸ Sonuç olarak, Mezopotamya mitleri (Yaratılış Destanı ve Enuma Eliş)¹⁰⁹ ve Babil tarihi Antik Yunan okuyucularına ulaşmıştır. Babil tanrılarını, ilahi hiyerarşideki Antik Yunan karşılıklarıyla eşleştirmiştir.¹¹⁰ Babyloniaka adlı eseri üç kitaptan oluşmaktadır ve bu kitabın varlığı bugün, diğer antik yazarların kendi eserlerinde, bu kitaba yaptıkları alıntılar sayesinde bilinmektedir.¹¹¹

Greko-Babylonika

Bir tarafında Sümerce veya Akadca çivi yazısı, diğer tarafında ise metnin Antik Yunanca'ya çevirisi bulunan "Greko-Babylonika" adı verilen belirli sayıda kil tablet vardır.¹¹² Babillilerin bunları M.Ö. ikinci yüzyılın sonu veya M.Ö. birinci yüzyılın başlarında Antik Yunanlı öğrenciler için Akadca okul metinleri olarak yazdıkları yaygın olarak düşünülür.¹¹³ Bu tabletler aracılığıyla, bilim, tıp ve kehanet açısından geleneksel Babil bilgeliği Antik Yunanlılar'a aktarılmıştır.¹¹⁴ Hellenistik Dönem boyunca, Babil edebiyatındaki tek değişiklik Greko-Babylonika'dır.¹¹⁵ Bunlar da Babilliler'in Antik Yunan kültüründen etkilenmesinden ziyade kendi kültürlerini onlara tanıtmaya yönelik olarak hazırladıkları metinlerdir.

"Berossus between Tradition and Innovation" in *Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, (Oxford: Oxford University Press, 2011), 637–657.

¹⁰⁷ McEwan, 1988, 420.

¹⁰⁸ de Breucker, "Berossos and the Mesopotamian Temple", 13.

¹⁰⁹ Gerald P. Verbrugghe ve John M. Wickersham, *Berossos and Manetho. Introduced and Translated: Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt*. (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996), 16.

¹¹⁰ K. Eddy Samuel, *The King is Dead: Studies in the Near Eastern Resistance to Hellenism, 334-31 B.C.*, (University of Nebraska Press, 1961), 125.

¹¹¹ Verbrugghe, and Wickersham, 1996, 13.

¹¹² Oelsner, "Hellenization of Babylonian", 191. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Westenholz, "The Graeco-Babylonia Once Again", *ZA* 97 (2007), 262–313.

¹¹³ Boiy, *Late Achaemenid*, 292; E. Sollberge, "Graeco-Babyloniaca", *Iraq* 24, (1962), 64.

¹¹⁴ P.A. Beaulieu, "Official and Vernacular Languages: The Shifting Sands of Imperial and Cultural Identities in First-millennium B.C. Mesopotamia", *Margins of Writing, Origins of Cultures*, (The University of Chicago, Chicago, 2006), 206.

¹¹⁵ Boiy, *Late Achaemenid*, 294.

Akad-Antik Yunan çift dilli isme sahip kişiler

Antik Yunanlı yönetici elitinin etkisi Babil kişisel isimlerinde kendini göstermiştir. Bu, Babillilerin Akamenid döneminde Farsça isimleri benimsemesine benzer. Bu eski uygulama, bazı Babillilerin Antik Yunan isimleri almasıyla Hellenistik Dönemde tekrar görülmeye başlanmıştır.¹¹⁶

Çivi yazılı belgeler arasında çoğunlukla Uruk'tan gelenlerde Akad-Antik Yunan kişisel isimleri yer almaktadır.¹¹⁷ Resmi bir silindir yazıt olan çivi yazılı belgelerden birine göre, Babilli ve Uruk valisi olan Anu-uballit, diğer adı olan 'Nikiurqusu'yu (Nikarkhos) kral II. Antiokhos'tan (M.Ö. 261-246) almıştır. Akad-Antik Yunan isimlerine sahip olmanın bir başka örneği de yine bir Uruk valisi olan Anu-uballit-Kephalon'dur. Bu kişi bir Babilli'dir ve muhtemelen Antik Yunanlı bir karısı vardır. Bunlar zengin ailelerden geliyorlardı ve sivil yönetim ve Uruk tapınağıyla ilgiliydiler.¹¹⁸

Uruk'un dışında, Hellenistik Babil'de Akad-Antik Yunanca isimler taşıyan iki kişi vardır, 'Erotios/Marduk-eriba=Heliodoros/Uballissu-Bēl' ve 'Aristeas=Ardi Bēlit'. Babası Akadca isim (Uballissu-Bēl) taşıyan Marduk-eriba muhtemelen bir Babilli'ydı. Akad ismine ek olarak, bir Antik Yunanca isim aldı ve sonraki nesilde oğlunun da tamamen Antik Yunanca bir ismi oldu.¹¹⁹ Aristeas=Ardi Bēlit'e gelince, bu, normal Antik Yunanca ifadenin kullanımı yerine, Akadca'nın tam çevirisi nedeniyle Babil kültürel ortamını yansıtır.¹²⁰

Babilliler için Akadca-Antik Yunanca isimlere sahip olmanın önemi, Antik Yunanlı yöneticilerle temas kurarak daha yüksek idari rütbelere elde etmektir.¹²¹ Kraldan siyasi çıkarlar için bir isim almak dışında, bir kişi diğer Antik Yunanca ismini çoğunlukla kültürel ve pragmatik nedenlerle¹²² kendi veya ebeveynlerinin tercihiyle¹²³ alıyordu. M.Ö. 2. yüzyılın ilk yarısında Hellenistik Babil'de bir Antik Yunan ve bir Akad unsurundan oluşan çift isimler çivi yazılı yazıtlarda görülmektedir.¹²⁴ Uruk'ta bu çift isimler III. Antiokhos¹²⁵ döneminde artarken, Babil'de Antik Yunan isimlerinin çoğu IV.

¹¹⁶ Khurt ve Sherwin-White, *From Samarkhand*, 151.

¹¹⁷ Boiy, *Late Achaemenid*, 41.

¹¹⁸ Sherwin-White ve Kuhrt, *From Samarkhand*, 150, 153.

¹¹⁹ Boiy, *Late Achaemenid*, 290.

¹²⁰ T. Boiy, "Akkadian-Greek Double Names in Hellenistic Babylonia", *Ethnicity in Ancient Mesopotamia*, Nederlands Instituut voor het Nabike Oosten, (Leiden, 2002), 59.

¹²¹ Ibid., 58.

¹²² Boiy, *Late Achaemenid*, 290.

¹²³ Khurt ve Sherwin-White, *From Samarkhand*, 151.

¹²⁴ Boiy, "Akkadian-Greek Double Names", 54.

¹²⁵ Beaulieu, "Official and Vernacular", 206.

Antiokhos döneminde çivi yazılı tabletlerde görünmeye başlamıştır. IV. Antiokhos'un yönetimi altında Babil'de Antik Yunanca isimlerin ortaya çıkmasıyla ilgili olarak, bu geç dönemde burada bulunan Antik Yunan nüfusun artmış olabileceği¹²⁶ ve bir gymnasion ile tiyatronun varlığının bu Antik Yunan topluluğunun göstergelerinden biri olarak sunulduğu yönünde bir öneri vardır.¹²⁷ Bu nedenle Babilliler muhtemelen bir Antik Yunan ismi olarak bu topluluğun bir parçası olmaya başlamışlardır.¹²⁸ Bu şekilde, genellikle toplumdaki daha yüksek konumlardan gelen Babilliler¹²⁹, gymnasiondaki oyunlara katılmaya izin almışlardır. Bu anlamda, kazananların isimlerini duyuran bir Antik Yunanca yazıtın, teoforik isimlerin karşılıklarıyla ilişkili Antik Yunan isimlerine sahip Babillileri içerebileceği ileri sürülmektedir.¹³⁰

Antik Yunanca bir isme sahip olmak kültürel Hellenleşmenin kanıtı olarak kabul edilir. Ancak, Antik Yunanca isimleri benimseyen insanların çoğunlukla dini ritüellerin gerçekleştirildiği ve çivi yazılı metinlerin bulunduğu şehir olan Uruk'tan geldiği konusunda bir çelişki vardır. Bu nedenle, Antik Yunanca bir isme sahip olmanın kişinin kültürel yaşam tarzını değiştirmede, tam olarak siyasi rütbe kazanmak için alındığı düşünülmektedir.¹³¹

Sonuç

Büyük İskender'in M.Ö. 331'de Pers İmparatorluğu'nu fethetmesiyle başlayan Hellenistik Dönem, Antik Yunan ve Eski Yakın Doğu kültürlerinin yoğun bir şekilde etkileşime girdiği bir süreci başlatmıştır. Bu dönemde, Antik Yunan kültürü Yakın Doğu'ya nüfuz ederken, yerel kültürler de kendi varlıklarını korumaya çalışmışlardır. Bu çalışmada, özellikle Babil kültürünün Hellenistik Dönem'de nasıl bir dönüşüm geçirdiği ve Antik Yunan etkisine ne ölçüde maruz kaldığı incelenmiştir. Dil ve din gibi kültürel unsurlar üzerinden yapılan analizler, Babil kültürünün büyük ölçüde süreklilik gösterdiğini, ancak bazı alanlarda Antik Yunan etkisinin hissedildiğini ortaya koymaktadır.

¹²⁶ Boiy, *Late Achaemenid*, 207.

¹²⁷ W. W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, (Cambridge University Press, 2010), 187.

¹²⁸ Spek, "The Babylonian City", 74.

¹²⁹ Ibid., 59.

¹³⁰ Ibid., 74; Bert van der Spek, *The 'Gymnasium Inscription'*. (n.d.). Erişim: http://www.livius.org/ba-bd/babylon/gymnasium_inscription.html. Ayrıntılı bilgi için bkz. C. Waerzeggers ve M. M. Groß, *Personal Names in Cuneiform Text from Babylonia (750-100 BCE)*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2024).

¹³¹ Sherwin-White ve Kuhrt, *From Samarkhand*, 150-153.

Dil bağlamında, Babilce'nin Seleukos İmparatorluğu döneminde resmi dil olarak kullanılmaya devam etmesi, Babil kültürünün korunmasında önemli bir rol oynamıştır. Çivi yazısıyla yazılmış edebi, tarihi, dini, idari ve astronomik metinler, Babilce'nin bu dönemde hala canlı ve işlevsel bir dil olduğunu göstermektedir. Özellikle tapınaklar ve katipler, geleneksel bilgi birikimini koruyarak Babil kültürünün devamlılığını sağlamıştır. Ancak, üst sınıfın Antik Yunanca öğrenmesi ve Greko-Babylonika gibi çift dilli metinlerin ortaya çıkması, Babil kültürünün Antik Yunan etkisine açık olduğunu da göstermektedir. Bu metinler, Babil bilgeliğinin Antik Yunan dünyasına aktarılmasını sağlamış, ancak Babil kültürünün kendi içindeki devamlılığını da korumuştur.

Din bağlamında, Babil pantheonu ve tapınak ritüelleri Hellenistik Dönem'de büyük ölçüde korunmuştur. Tanrı Bēl/Marduk ve diğer geleneksel tanrılar, tapınaklar ve festivaller aracılığıyla varlıklarını sürdürmüştür. Yeni Yıl Festivali (*Akītu*) gibi önemli ritüeller, Seleukos yöneticileri tarafından da benimsenmiş ve bu, Babil kültürünün siyasi meşruiyet aracı olarak kullanıldığını göstermiştir. Tapınakların yeniden inşası ve dini metinlerin kopyalanması, Babil dini geleneğinin sürekliliğini sağlamıştır. Ancak, Uruk'ta Anu kültünün öne çıkması gibi bazı değişiklikler, yerel dini dinamiklerin zaman içinde evrildiğini de göstermektedir.

Antik Yunan etkisi ise daha çok kişisel isimlerde ve kültürel adaptasyonlarda kendini göstermiştir. Özellikle üst sınıf ve yönetici elit arasında Antik Yunanca isimlerin benimsenmesi, siyasi ve sosyal statü kazanma amacıyla yapılmıştır. Bu durum, Babil toplumunun Antik Yunan yönetimi altında pragmatik bir şekilde hareket ettiğini göstermektedir. Ancak, bu isim değişiklikleri, Babil kültürünün temel unsurlarını değiştirmemiş, daha çok siyasi ve sosyal bir adaptasyon olarak kalmıştır.

Sonuç olarak, Hellenistik Dönem'de Babil kültürü büyük ölçüde kendi geleneksel yapısını korumuştur. Dil ve din gibi temel unsurlar, Babil toplumunun kimliğini sürdürmesine yardımcı olmuştur. Ancak, Antik Yunan yönetimi altında bazı adaptasyonlar ve kültürel etkileşimler de yaşanmıştır. Bu etkileşimler, Babil kültürünün tamamen değişmesine yol açmamış, daha çok yerel geleneklerle harmanlanmış bir sentez oluşturmuştur. Bu nedenle, Hellenistik Dönem'de Babil kültürü hem kendi köklerine bağlı kalmış hem de yeni yönetim altında pragmatik bir şekilde varlığını sürdürmüştür.

KAYNAKÇA

- Aperghis, G.G., *The Seleukid royal economy: the finances and financial administration of the Seleukid empire*, Cambridge University Press, 2004.
- Arnold, B. T., *Who Were the Babylonians?*, Archaeology and Biblical Studies 10, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2004.
- Beaulieu P.-A., “Official and Vernacular Languages: The Shifting Sands of Imperial and Cultural Identities in First-millennium B.C. Mesopotamia”, *Margins of Writing, Origins of Cultures*, in: S. L. Sanders (ed.), The University of Chicago, Chicago, 2006, pp: 191-221.
- Bidmead, J., *The Akitu Festival: Religious Continuity and Royal Legitimation in Mesopotamia*, Gorgias Press, 2002.
- Blois, L. de and Spek, R. J. van der, *An Introduction to the Ancient World*, 2nd ed., Translated from Dutch by S. Mellor, Routledge, Oxon, 2008.
- Boiy, T., “Akkadian-Greek Double Names in Hellenistic Babylonia”, *Ethnicity in Ancient Mesopotamia*, in: W. H. van Soldt (ed.), Nederlands Instituut voor het Nabike Oosten, Leiden, 2002, p. 59.
- Boiy, T., *Late Achaemenid and Hellenistic Babylon*, Peeters Publishers: Leuven, 2004.
- Boiy, T., “Temple Building in Hellenistic Babylonia”, *From the foundations to the crenellations: essays on temple building in the Ancient Near East and Hebrew Bible*, in: Mark J. Boda and J. Novotny (eds.), Münster: Ugarit-Verlag, 2010.
- Clancier, P. “Cuneiform Culture’s Last Guardians: The Old Urban Notability of Hellenistic Uruk”, *Cuneiform Culture*, in: K. Radner & E. Robson (eds), Oxford University Press, 2011.
- Clay, A. T., *Babylonian Records in the library of J. Pierpont Morgan. Part II: Legal Documents from Erech dated in the Seleucid Era (312-65BC)*, Private print, New York, 1913.
- Cohen, Mark E., *The Cultic Calendars of the Ancient Near East*. CDL Press, Bethesda, Maryland, 1993.
- de Breucker, G., “The Babylonian Temple Communities and Greek Culture in the Hellenistic Period”, *Societies at War, Proceedings of the 10th Symposium of the Melammu Project held in Kassel September 26-28 2016 and Proceedings of the 8th Symposium of the Melammu Project held in Kiel November 11-15 2014*, Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2020, 385-408.
- de Breucker, G., “Berossos and the Mesopotamian Temple as Centre of Knowledge during the Hellenistic Period,” *Groningen Studies in Cultural Change*, vol. V. *Learned Antiquity: Scholarship and Society in Near East, the Greco-Roman World, and the Early Medieval West*, Leuven: Peeters, 2003, 13-25.

- de Breucker, G., "Berossus between Tradition and Innovation" in *Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, (Oxford: Oxford University Press, 2011), 637–657.
- Dercksen, J. G., "The Seal of Bel: Sealing Practices and Babylonian Religious Motifs in The Seleucid Period", *Akkade is King. A collection of papers by friends and colleagues presented to Aage Westenholz on the occasion of his 70th birthday 15th of May 2009*, in: G. Barjamovic, et al.(eds.), (PIHANS 118), Leiden, 2011, pp: 67-78.
- Doty, L. Timothy, "An Official Seal of the Seleucid Period", *Journal of Near Eastern Studies*, 38, (1979), pp: 195-197.
- Finkel, I.L. ve van der Spek, R.J., *Babylonian Chronographic Texts from the Hellenistic Period (= BChP)*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2024.
- Grayson, A. K., *Assyrian and Babylonian Chronicles*, New York: Locust Valley, 1975.
- Glassner, J. J., *Mesopotamian Chronicles*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2004.
- Gera, D. ve Horowitz, W., "Antiokhos IV in Life and Death: Evidence from the Babylonian Astronomical Diaries" *Journal of the American Oriental Society*, 25 (1997), pp: 240-252.
- H. Hunger, *Spätbabylonische Texte aus Uruk Teil 1*, Gebr. Mann Verlag, 1976.
- Kuhrt, A., "Berossus' Babyloniaka and Seleucid Rule in Mesopotamia", *Hellenism in the East*, in: A. Kuhrt & S. Sherwin-White (eds.), University of California Press, 1987, pp: 32-57.
- Kuhrt, A., "Usurpation, conquest and ceremonial: From Babylon to Persia", in D. Cannadine, S. Price (eds), *Rituals of Royalty: Power and Ceremonial in Traditional Societies*, Cambridge University Press, 1992, pp: 20-55.
- Lendering, J., 'Akitu Festival'. (n.d.). Erişim: <http://www.livius.org/aj-al/akitu/akitu.html>.
- Linssen, M. J. H., *The Cults of Uruk and Babylon: The Temple Ritual Texts as Evidence for Hellenistic cult practices*, Leiden, 2004.
- McEwan, G.J.P., *Priest and Temple in Hellenistic Babylonia*, Wiesbaden: Steiner, 1981.
- McEwan, G.J.P., "Babylonia in the Hellenistic Period", *Klio* 70 (1988), pp: 412-421.
- Oelsner, J., "Hellenization of Babylonian Culture?", *Ideologies as Intercultural Phenomena*, in: A. Panairo & G. Pettinato (eds.), Università de Bologna&Islao, 2002, pp: 183-196.
- Potts, D. T., *Mesopotamian Civilization: The Material Foundations*, Cornell University Press, 1996.
- Rollig, W., "Hellenistic Babylonia: The Evidence from Uruk", *Athen* (1991), pp: 121-129.

- Sachs, A. J. & Wiseman, D. J., "A Babylonian King List of the Hellenistic Period", *Iraq* 16, 1954, pp: 202-212.
- Samuel, K. Eddy, *The King is Dead: Studies in the Near Eastern Resistance to Hellenism, 334-31 B.C.*, University of Nebraska Press, 1961.
- Sherwin-White, S., "Seleucid Babylonia: a case-study for the installation and development of Greek", *Hellenism in the East*, in: A. Kuhrt & S. Sherwin-White (eds.), University of California Press, 1987, pp: 1-31.
- Sherwin-White, S., & Kuhrt, A., "Aspects of Royal Ideology: The Cylinder of Antiochos I from Borsippa", *Journal of Hellenic Studies* 111 (1991), pp: 71-86.
- Sherwin-White, S., & Kuhrt, A., *From Samarkhand to Sardis: A new approach to the Seleucid Empire*, University of Cambridge Press, 1993.
- Sollberge, E., "Graeco-Babyloniaca", *Iraq* 24, 1962, pp: 63-72.
- Sommer, B. D., "The Babylonian Akitu Festival: Rectifying the king or renewing the cosmos?" *The Journal of the Ancient Near Eastern Society* 27 (2000), p. 89.
- Spek, R.J. van der, "The Babylonian City", *Hellenism in the East*, in: A. Kuhrt & S. Sherwin-White (eds.), University of California Press, 1987, pp: 57-75.
- Spek, R.J. van der, "The Hellenistic Near East", *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, in: W. Scheidel, I. Marris and R.P.Saller (eds.), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, pp: 409-434.
- Spek, R.J. van der, "Multi-ethnicity and ethnic segregation in Hellenistic Babylon", *Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition*, in: T. Derks and N. Roymans (eds.), Amsterdam University Press, 2009, pp: 101-115.
- Spek, Bert van der, *The 'Gymnasium Inscription'*. (n.d.). Erişim http://www.livius.org/ba-bd/babylon/gymnasium_inscription.html
- Strootman, Rolf, *The Hellenistic Royal Court. Court Culture, Ceremonial and Ideology in Greece, Egypt and the Near East, 336-30 BCE*, Basılmamış Doktora Tezi, Utrecht University, 2007.
- Tarn, W. W., *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge University Press, 2010.
- Teixidor, J., "Interpretation and Misinterpretation of the East", in P. Bilde, et al.(eds.) *Religion and Religious Practice in the Seleucid Kingdom*, Aarhus, Aarhus UP, 1990, pp: 66-78.
- Toorn K., "The Babylonian New Year Festival: New Insights from the Cuneiform Texts and Their Bearing on Old Testament Studies," *Congress Volume Leuven 1989, Vetus Testament Supplement* 43, ed. J. A. Emerton (Leiden: Brill, 1991), pp: 331-344.
- Westenholz, A., "The Graeco-Babylonia Once Again", *ZA* 97 (2007), 262–313.
- Waerzeggers, C., ve Groß M. M., *Personal Names in Cuneiform Text from Babylonia (750-100 BCE)*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2024).

Verbrugghe, G. P. ve Wickersham J. M., *Berosos and Manetho. Introduced and Translated: Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996.

Yıldırım, N., “Babil Kroniklerinde Seleukos Kralları’nın Tapınak Faaliyetleri”, *ArAn* 15-1 (2021), 261-277.

<http://oracc.org/cams/gkab/>

<https://www.livius.org/sources/content/mesopotamian-chronicles-content/bchp-2-alexander-and-arabia-chronicle/>

<https://www.livius.org/sources/content/mesopotamian-chronicles-content/bchp-14-greek-community-chronicle/>

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/1	2025	97-114
----------------------------	------	------	--------

ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI'NIN GEÇ EVRESİNDE (MÖ. 1835-1719) ACEMHÖYÜK'ÜN ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ*

Aliye KUZUOĞLU**

Makale Bilgisi

Başvuru: 25 Mart 2025

Kabul: 17 Nisan 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: March 25, 2025

Accepted: April 17, 2025

Öz

Acemhöyük'te 1962 yılında başlayıp günümüzde halen devam eden kazılar neticesinde Eski Anadolu tarihinin bir dönemine ışık tutan son derece önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Höyük'te açığa çıkarılan iki saray, hizmet binası ile kazılarda ele geçen irili ufaklı zengin arkeolojik buluntular, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın geç evresinde Acemhöyük'ün zenginliğini tüm açıklığıyla göz önüne sermektedir. Acemhöyük'te ortaya çıkarılan buluntular arasında mühürlü bullalar ve etiketler özel bir yere sahiptir. Bunlar arasındaki Asur, Karkamış ve Mari kraliyet mensuplarına ait mühürlerle mühürlenmiş bullalar ile Kuzey Irak ve Suriyeli tüccarlara ait bulla ve etiketler, Acemhöyük'ün uluslararası ilişkilerini tespit etmek için önemli bilgi kaynaklarıdır. Sadece bulla ve etiketler değil, bunların dışında ele geçen fildişi eşyalar, ithal seramik kaplar ve altın işlemeli pahalı elbiselere ait kumş parçaları, hem Acemhöyük Sarayı'nın zenginliğini hem de uzak coğrafyalardaki zengin kültürlerle irtibatını ve etkileşimini göstermektedir. Eldeki veriler, özellikle MÖ. 1800-1770 yılları arasında, uluslararası sarayların Acemhöyük'e ilgilerinin arttığını

* Bu çalışma, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda hazırlanan "Yazılı ve Arkeolojik Belgelere Göre Kültepe Ib Dönemi'nin Siyasal, Sosyal ve Kültürel Açından Değerlendirilmesi", adlı Doktora tezinden üretilmiştir.

** Öğr. Gör., Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, aliyekuzuoglu@aksaray.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8644-7203.

göstermektedir. Bu çalışmada Acemhöyük Sarayı'na gösterilen bu yakın ilginin nedeni tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Acemhöyük, Uluslararası ilişkiler, Ticaret, Bulla, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi*

The International Relations of Acemhöyük in the Late Phase of the Assyrian Trade Colonies (1835-1719 BC)

Abstract

As a result of the excavations started in 1962 and still ongoing at Acemhöyük, highly significant findings have been uncovered, shedding light on a particular period in the history of Ancient Anatolia. The two palaces and service building unearthed at the mound, along with a wide range of rich archaeological finds, vividly demonstrate the prosperity of Acemhöyük during the late phase of the Assyrian Trade Colonies Period. Among the discoveries, sealed bullae and labels hold particular importance. Especially notable are bullae sealed with the insignia of royal members from Assyria, Carchemish, and Mari, as well as bullae and labels belonging to merchants from northern Iraq and Syria. These materials provide essential evidence for reconstructing the international relations of Acemhöyük during this period. In addition to these, ivory objects, imported ceramic vessels, and fragments of luxurious garments adorned with gold embroidery further attest not only to the wealth of the Acemhöyük Palace but also to its connections and interactions with affluent cultures across distant regions. The available data suggests a notable increase in interest from international courts toward Acemhöyük particularly between 1800 and 1770 BCE. This study aims to explore the underlying reasons behind this intensified interest in the Acemhöyük Palace.

Keywords: *Acemhöyük, international relations, trade, bullae, Assyrian Trade Colonies Period.*

Anadolu'nun en büyük höyüklerinden biri olan Acemhöyük Aksaray'ın 14 km kuzeybatısında, Melendiz Irmağı'nın kolu Karasu tarafından beslenen, düz ve verimli arazi yapısına sahip Yeşilova kasabasının merkezinde yer almaktadır. Aşağı Şehir ve Höyük olarak iki kısma ayrılan Acemhöyük, Anadolu'nun en önemli arkeolojik merkezlerinden biridir. Höyük kısmı 20 metre yüksekliği, 600x700 metre boyutları ve üzerindeki anıtsal yapılarıyla Anadolu'nun en görkemli höyüklerindendir. Höyük kısmını

da içine alan Aşağı Şehir yaklaşık 48 hektarlık bir alanı kaplamaktadır.¹ Bu kadim yerleşmede ilk kazıyı 1962 yılında Nimet Özgüç gerçekleştirmiştir. Özgüç'ten sonra kazı başkanlığını Aliye Öztan devralmış ve 2019'a kadar yürütmüştür. 2020 yılından itibaren de Yalçın Kamış bu görevi üstlenmiştir.

Acemhöyük'te yerleşime dair ilk izler, Höyük kısmında keşfedilmiş olup MÖ. 3. binyılın ortalarına kadar geri gitmektedir. Yapılan kazılarda, henüz ana toprağa ulaşılamamakla birlikte, Tunç Çağı'na tarihlenen 12 yapı katı tespit edilmiştir. Höyükte, XII-XI. tabakalar Eski Tunç Çağı II; X. tabaka Eski Tunç Çağı II geçiş; IX-IV. tabakalar Eski Tunç Çağı III; III-I. tabakalar ise Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmektedir.² Arkeolojik çalışmalar, Eski Tunç Çağı'nda başlayan yerleşimin Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın (bundan sonra ATKÇ) sonunda kesintiye uğradığını, Demir Çağı ile başlayan yeni iskânın Helenistik, Roma, Orta Çağ ve modern çağlar boyunca devam ettiğini göstermektedir.³

Höyük'te gerçekleştirilen kazılar sonucunda elde edilen veriler, Acemhöyük'ün MÖ. 3. binyılın ikinci yarısında bir sur sistemiyle korunduğunu göstermektedir. Bu dönemde şehrin büyük bir gelişim gösterdiği; seramik buluntular ışığında Kuzey Mezopotamya, Batı Anadolu ve Orta Anadolu ile kültürel ilişkilerinin olduğu anlaşılmaktadır.⁴ MÖ. 2. binyılın başlarında ise, ATKÇ'nin sonuna kadar aktif rol oynadığı saptanan görkemli sarayları, onlara bağlı kamusal yapısı, özel konutları ve buralarda ele geçen irili ufaklı zengin buluntularıyla Acemhöyük, Anadolu'nun en önemli krallıklarından biridir.⁵

Kaniş kârumu büyüklüğünde bir alanı kapladığı belirtilen Aşağı Şehir ise günümüzde Yeşilova sakinlerinin konutları altında kalmış olup çok fazla

¹ Erdal, Yılmaz Selim ve Özdemir, Kameray, Erdal, Ömür Dilek. "Acemhöyük'te Bir İnsan İskeletinde Saptanan Yaralanmaların Adli Antropolojik Açısından İncelenmesi", *Prof. Dr. Aliye Öztan'a Armağan*, (Ankara, 2017): 105.

² Dardeniz, Gonca ve Öztan Aliye, "Acemhöyük Fayans ve Frit Eserler Üzerine Arkeolojik ve Arkeometrik Değerlendirmeler", *Belleten* 84/301, (2020), 839.

³ Öztan Aliye, "Acemhöyük (1962-1988, 1989-)", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı* (2012), 59.

⁴ Kamış, Yalçın, "Acemhöyük'ten Bir Grup Erken Tunç Çağı Seramiği", *Anadolu Prehistoryasına Adanmış Bir Yaşam: Jak Yakar'a Armağan*, (2020), 247; Kamış, Yalçın, "Acemhöyük Buluntuları Işığında Erken Tunç Çağı'nda Orta Anadolu'nun Güneyinde Çark Yapımı Seramiğin Ortaya Çıkışı", *Adalya* 21, (2018), 70; Kamış, Yalçın, "Erken Tunç Çağı'nda Acemhöyük ve Konya Ovası", *Samsat'tan Acemhöyük'e Eski Uygurlukların İzinde, Aliye Öztan'a Armağan*, (2017), 168.

⁵ Kamış, "Acemhöyük'ten Bir Grup", 239; Özgüç, Nimet, *Acemhöyük-Buruşhattum I. Silindir Mühürler ve Mühür Baskılı Bullalar*, (Ankara, 2015), 5.

araştırılamamıştır. Bu alanda yapılan kısıtlı çalışmalar Aşağı Şehir'in yalnız ATKÇ'de iskân edildiğini göstermektedir.⁶

A. Öztan, Acemhöyük'ün en parlak dönemini MÖ. 2. binyılın başlarına, ATKÇ'ye (MÖ. 1974-1719) tarihlendirmektedir.⁷ Acemhöyük'ün III. tabakasına denk gelen bu dönem Kültepe'de *kārum*'un II ve Ib tabakaları ile çağdaştır. Höyükte yer alan Hatipler Sarayı ve Sarıkaya Sarayı ile bu iki yapı arasında yer alan Hizmet Binası ATKÇ'nin en dikkat çekici yapılarıdır. Hatipler Sarayı III. katın en eski yapısı olup 70x70 m ebatlarında, taş temelli, iki katlı ve 72 odalıdır. Hatipler Sarayı'ndan 23 yıl sonra inşa edilen Sarıkaya Sarayı 60x60 m ebatlarında, iki katlı ve en az 50 odaya sahiptir.⁸ Hizmet Binası'nın ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. 60x60 m ebatlarında ve iki katlı olup en az 28 odası açığa çıkarılmıştır. Her üç bina da, kimler tarafından ve hangi amaçla gerçekleştirildiği bilinmeyen, eş zamanlı bir yangın sonucunda tahrip olmuştur. III. tabakadaki bu yangın aynı zamanda Acemhöyük'te ATKÇ'nin sonunu getirmiştir.⁹

Acemhöyük'te ortaya çıkarılan ve ATKÇ'ye tarihlendirilen saraylar, Hizmet Binası, az sayıdaki çivi yazılı belge¹⁰, mühür baskılı bullalar¹¹ ve zengin arkeolojik eserler, MÖ. 2. binyılın başlarında, Anadolu'nun önemli krallıklarından biriyle karşı karşıya olduğumuzu gösterir. Ne var ki Acemhöyük'te ele geçen yazılı belgelerde bu krallığın ismi zikredilmemiştir. Ancak bazı araştırmacılar, Eski Asurca metinlerde “büyük krallık” olarak ifade edilen *Purušhattum* ile Acemhöyük'ün aynı yer olduğu hususunda hem fikirdirler.¹²

⁶ Kaniş, Yalçın ve Öztan, Aliye, “2018 Yılı Acemhöyük Kazıları”, 41. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt, (2019), 147.

⁷ Öztan, “Acemhöyük”, 60.

⁸ Özgüç, *Acemhöyük-Burušhattum*, 5 vd.; Öztan, “Acemhöyük”, 61.

⁹ Öztan, Aliye, “Acemhöyük'ten Assur Ticaret Kolonileri Çağına Ait İki Ender Buluntu”, *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan*, (2007), 610.

¹⁰ Karaduman, Ayşe, “Acemhöyük Sarıkaya Sarayı'nda Bulunmuş Olan Etiketlerden Bir Grup”, *Muhibbe Darga Armağan*, (2008), 283 vd.; Kuzuoğlu, Remzi, “Two Cuneiform Texts Found in Acemhöyük From The Old Assyrian Period”, *Belleten* 289 (2016), 689.

¹¹ Özgüç, Nimet, “Acemhöyük Saraylarında Bulunmuş Olan Mühür Baskıları”, *Belleten* XLI/162, (1977), 360 vd.; Tunca, Önhan, “Des Inscriptions de Sceaux-Cylindres Diverses Provenant D'Acemhöyük”, *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç*, (Ankara, 1993), 629 vd.; Özgüç, *Acemhöyük-Burušhattum*, 37 vd.

¹² Özgüç, *Acemhöyük-Burušhattum*, 4-5; Günbattı, Cahit, *Kültepe – Kaniş, Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, (Kayseri, 2017), 42; Kuzuoğlu, Remzi, “Acemhöyük Buluntuları Işığında Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Aksaray”, *Kapadokya, Hafıza, Kimlik ve Kültürel Miras, Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, (İstanbul, 2019), 173, n. 1.

Acemhöyük'teki idari yapı hakkında yeterli bilgi yoktur. Bunun en önemli sebebi burada ele geçen yazılı belgelerin hem nicelik hem de nitelik bakımından yetersiz olmasıdır. Sarıkaya Sarayı'nda ortaya çıkarılan bir tablet (Ac.13.32) ve bullada iki kraldan bahseden kısa kayıtlar mevcuttur. 10 satırdan oluşan tablette Ukiša isminde bir kralın adı geçmektedir. Ancak, Ukiša'nın Acemhöyük kralı mı yoksa bir başka Anadolulu kral mı olduğu açık değildir.¹³ Bulla, Sarıkaya Sarayı'nın 6 nolu odasında ele geçmiş olup üzerinde, “*Kral [....]’ya. Kölen Aššur-emuqī’nin mührü*” yazılıdır. Ne yazık ki kırık nedeniyle Acemhöyük kralının ismi öğrenilememektedir.¹⁴

Her ne kadar belgeler, Acemhöyük’ün ATKÇ’deki yöneticileri hakkında yeterli bilgi vermese de Acemhöyük’te ele geçen bullalar¹⁵, etiketler¹⁶, seramik kaplar, süs eşyaları vb. ithal eserler, bu dönemin geç evresinde (MÖ. 1835-1719) Acemhöyük’ün Asur ve Suriye şehir devletleriyle (Karkamış, Mari) ilişkilerini kısmen ortaya koymaktadır.

1. Eski Asur Şehir Devleti ile ilişkiler

1.1. I. Şamši-Adad ve Acemhöyük

Eski Asur Şehir Devleti’nin başkenti Irak’ın kuzeyinde, Musul’un 90 km güneyinde yer alan bugünkü Qal’at Sherqat ören yeridir. Asur tarihinin ilk başkenti olan ve aynı zamanda baş tanrısının adını taşıyan Asur şehri, ilk defa Eski Akad metinlerinde geçmektedir.¹⁷ Asur, MÖ. 3. binyılın sonlarında III. Ur şehir devletinin vasalı olup bu devletin yıkılmasından sonra bağımsızlığını ilan etmiş, ardından da Asur tahtına I. Puzur-Aššur geçmiştir.¹⁸ MÖ. 2. binyılın başları, bilhassa I. Erişum zamanı, Asur’un uluslararası bir ticaret merkezi haline gelmesiyle¹⁹ ekonomik ve siyasi açıdan güçlenmeye başladığı

¹³ Ac.13.32: “*Ayakkabıları Nad[i...]’nin oğlu Šahi[...] (ve) kral Ukiša, dört çift şahiratum’u (ise) Asinu[m] e[...] için aldılar*”. Kuzuoğlu, “Two Cuneiform”, 694.

¹⁴ Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhattum*, 74.

¹⁵ Bulla, “*gönderilecek pakete dolanmış iplerin düğümlerine yapıştırılmış veya bağlanmış mühürlü kil topak*”tır. Özgüç, Nimet ve Tunca, Önhan, “Kültepe-Kaniş, Mühürlü ve Yazıtlı Kil Bullalar”, (Ankara, 2001), 1.

¹⁶ Etiket, “*iple bağlandıktan sonra paketlerin içindeki malın miktarı, cinsi, kalitesi ve alıcısına dair bilgiler içeren kilden topak*”tır. Karaduman 2008: 283.

¹⁷ Edzard, Otto Dietz and Farber, Gertrud, Sollberger, Edmond, *Reportoire Geographique des Textes Cuneiformes I, Die Orts- und Gewässernamen der prä-sargonischen und sargonischen Zeit*, (Wiesbaden, 1977), 20.

¹⁸ Elayi, Josette, *Asurlular, Antik Çağ’ın İlk İmparatorluğu*, (İstanbul, 2023), 31.

¹⁹ Günbattı, *Kültepe – Kaniş*, 30.

bir dönemdir. I. Erişum'un ardından Asur tahtına sırasıyla İkunum, Šarru-kēn, II. Puzur-Aššur, Narām-Suen, II. Erişum, I. Šamši-Adad ve İşme-Dagan geçmiş olup bu krallar Asur'un ekonomik gelişimini destekleyen politikalar yürütmüşlerdir.

Acemhöyük'te, I. Šamši-Adad zamanında (MÖ. 1808-1776) Asur Şehir Devleti ile Acemhöyük yönetimi arasındaki ilişkileri gösteren 41 bulla ele geçmiştir. Bunlar, I. Šamši-Adad ve onun memuru Liter-šarrussu ile Asur Şehir Meclisi'ne aittir. MÖ. 2. binyılın ilk çeyreğinde Mezopotamya çoğunluğu Amurru kökenli kralların yönetimindeki şehir devletleri tarafından idare edilmekteydi. ATKÇ'nin geç evresinde (MÖ. 1835'ten sonra) bölgede Asur, Babil, Mari, Karkamış ve Ekallatum şehirleri ön plana çıkmakla beraber, aralarında ittifaklar ve anlaşmazlıklar mevcut idi. Bu dönemde Asur'un 15 km kuzeyinde olduğu düşünülen²⁰ Ekallatum tahtında I. Šamši-Adad oturmakta ve yayılmacı bir politika izlemekteydi. MÖ. 1808'de I. Šamši-Adad Asur'u zapt etmiş, böylece Mezopotamya'daki dengeler Asur lehine değişmiştir. MÖ. 1792'lere gelindiğinde I. Šamši-Adad'ın Asur'un sınırlarını Yukarı Mezopotamya, Yukarı Habur, Mari ve Lübnan'a kadar genişlettiği görülmektedir. Mari'yi ele geçirdikten sonra buraya oğlu Yasmah-Addu'yu, kraliyet merkezi Ekallatum'a diğer oğlu İşme-Dagan'ı atamış, kendisi de Šubat-Enlil'e yerleşmiştir.²¹ I. Šamši-Adad'ın Mezopotamya'daki bölgesel güçler dışında Anadolu şehir devletleri ile de siyasi ilişkiler içinde olduğu görülmektedir. C. Günbattı tarafından yayınlanan²² bir belgede, I. Šamši-Adad'ın Harsamna kralı Hurmeli ile haberleştiği bilgisi mevcuttur. Belgeden, Asur kralının Harsamna ile savaş halinde olan Zalpa'ya asker yardımında bulunduğu, bu durumdan Hurmeli'nin oldukça rahatsız olduğu, bu sebeple de Asur'dan gelen kervanlara ticaret yolunu kapattığı anlaşılmaktadır. Ancak Acemhöyük'te ele geçen I. Šamši-Adad'a ve memuruna ait bullalar, Asur kralının Anadolu'ya ilgisinin sadece Harsamna ve Zalpa ile sınırlı olmadığını, dikkatini Anadolu'nun ortasındaki Acemhöyük'e de yönelttiğini göstermektedir.

Acemhöyük'te, Sarıkaya Sarayı'nın 6 No.lu odasında ortaya çıkarılan bullalardan 29'u Asur kralı I. Šamši-Adad'a aittir. Bullaların üzerinde tespit

²⁰ Ziegler, Nele and Otto, Adelheid, "Ekallatum=Tell Huwaish", *Notes Assyriologiques Brèves et Utilitaires (N.A.B.U.)*, (2022), 214.

²¹ Elayi, *Asurlular*, 32-33.

²² Günbattı, Cahit, *Harsamna Kralı Hurmeli'ye Gönderilen Mektup ve Kaniş Kralları*, (Ankara, 2014), 18-20.

edilen beş farklı mühür baskısı, paketlerin tek seferde değil de en az birkaç sevkiyat ile gönderildiklerini düşündürmektedir. Mühür baskılarının üzerindeki kitabelerde: Ac. CS 1’de: “*Šamši-Adad, Tanrı Aššur’un sevdiği, Tanrı Aššur’un şehir beyi, İlakabkabū’nun oğlu*”²³; Ac. CS 2’de, “*Šamši-Adad, Tanrı Enlil’in atadığı*”²⁴; Ac. CS 3’te, “*Šamši-Adad, Tanrı Enlil’in atadığı, Tanrı Aššur’un şehir beyi*”²⁵; Ac. CS 4’te, “*Šamši-Adad, Tanrı Enlil’in atadığı, Tanrı Aššur’un sevdiği, Tanrı Aššur’un şehir beyi*”²⁶ ve Ac. CS 5’te, “*Šamši-Adad, İlakabkabū’nun oğlu, Tanrı Aššur’un şehir beyi*” yazılıdır.²⁷ Bullalar üzerinde, bağlı oldukları paketlerin içeriklerinin ne olduğu hakkında herhangi bir kayıt yoktur.

1.2. I. Šamši-Adad’ın Memuru Liter-šarrussu ve Acemhöyük

Liter-šarrussu, Mari kralı Yahdun-Lim’in hizmetinde olup Mari’nin I. Šamši-Adad tarafından ele geçirilmesinden sonra saraydaki görevini sürdürmeye devam etmiştir. I. Šamši-Adad, oğlu Yasmah-Addu’yu MÖ. 1796’da Mari tahtına geçirince Liter-šarrussu’nun görev yeri değişmiş; ilk olarak Ekallatum’a daha sonra Šubat-Enlil’e gelerek I. Šamši-Adad’ın hizmetine girmiştir.²⁸ I. Šamši-Adad’ın Yahdun-Lim’in bir görevlisini kendi hizmetine alması, Liter-šarrussu’nun liyakat sahibi bir şahsiyet olduğunu düşündürmektedir. Muhtemelen Asur kralı bu şahsın yetenek ve tecrübesinden faydalanmak istemiştir.

Acemhöyük’te Liter-šarrussu’ya ait 2 bulla ortaya çıkarılmıştır. Ac. CS 6 nolu mührün kitabesinde, “*Liter-šarrussu, Šamši-Adad’ın hizmetlisi*” yazılıdır.²⁹ Tell-Leilan’da bulunan bir belge üzerinde, Liter-šarrussu’nun bu mührü tespit edilmiştir. MÖ. 1783 tarihli belge üzerindeki mühürde yer alan tasvir aynı olmakla birlikte kitabesinde *Bu-nu-um-[d Adad]* ismi kayıtlıdır. Bu isim farklılığı Acemhöyük’te ele geçen Liter-šarrussu’ya ait bullaların MÖ. 1783’ten önce gönderildiklerini ortaya koymaktadır.³⁰ Bununla birlikte, Liter-

²³ Özgüç, *Acemhöyük-Burušhattum*, 38-42.

²⁴ Özgüç, *Acemhöyük-Burušhattum*, 43-46.

²⁵ Özgüç, *Acemhöyük-Burušhattum*, 46-47.

²⁶ Özgüç, *Acemhöyük-Burušhattum*, 47.

²⁷ Özgüç, *Acemhöyük-Burušhattum*, 48.

²⁸ Villard, Pierre, “Shamshi-Adad and Sons: The Rise and Fall of an Upper Mesopotamian Empire”, J.M. Sasson (ed) *Civilizations of the Near East*, (1995), 877.

²⁹ Özgüç, *Acemhöyük-Burušhattum*, 48-50.

³⁰ Özgüç, *Acemhöyük-Burušhattum*, 49.

şarrusu'nun son görev yeri dikkate alındığında, Acemhöyük'te ele geçen paketlerin Şubat-Enlil sarayından gönderilmiş olması muhtemeldir.

1.3. Asur Şehir Meclisi ve Acemhöyük

Asur Şehir Meclisi (*ālum*), Asur Devleti'nin idari kurumlarından biri olup kraldan sonraki en yetkili mercidir. Bu kurum, ticaret hukuku yanında kamu veya siyasi içerikli konularda hüküm verme yetkisine sahipti. Meclis, “*hamrum*” adı verilen kutsal bir mekânda bir araya gelmekte, bazı zamanlarda da Asur kralı bu toplantılara iştirak etmekteydi. Kralın katıldığı toplantılarda Anadolu'daki Asur kolonileriyle ilgili bir hüküm verilecekse, kral “*waklum*” unvanıyla bu kararı onaylıyordu.³¹ Acemhöyük'te Asur Şehir Meclisi'ne ait 10 bulla ele geçmiş olup Ac. CS 11 nolu mührün kitabesinde “*Tanrı Aššur'un, verginin, şehir meclisinin. Mührü kullanan: Nibum: sözcü*” yazılıdır.³² Bullaların üzerinde başka herhangi bir bilgi yoktur.

2. Suriye Şehir Devletleri İle İlişkiler

2.1. Karkamış Kralı Aplahanda ve Acemhöyük

Karkamış, Türkiye ile Suriye arasında kalan antik bir yerleşim olup bir kısmı (55 hektar) Gaziantep İl sınırları içerisindeki Karkamış Köyü'nde; diğer kısmı (35 hektar) ise Suriye'nin Cerablus Köyü yakınlarındadır.³³ Fırat Nehri'nin batı kıyısındaki bu antik yerleşim ilk kez MÖ. 3. binyıla ait Ebla metinlerinde geçmekte ve Ebla krallığının hâkimiyeti altındadır.³⁴ MÖ. 2. binyıla tarihlendirilen Mari metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla Karkamış bağımsız bir krallıktı ve Mari krallığı ile dostane ilişkileri mevcuttu. Karkamış'tan Mari'ye gönderilen şarap, bal, zeytinyağı, tahıl, bakır, kereste, atlar ve kölelere dair kayıtlar, iki krallık arasındaki iyi ilişkileri destekler niteliktedir.³⁵

³¹ Günbatti, *Kultepe – Kaniş*, 128-129; Larsen, T. Mogens, *The Old Assyrian City-State and Its Colonies*, Akademisk Forlag, (Copenhagen, 1976), 170 vd.

³² Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhattum*, 61-66.

³³ Doğan-Alparslan, Meltem, “Geç Hitit Devletleri”, *Hititolojiye Giriş*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, (2009), 139; Peker, Hasan, “A New Funerary Stele from Karkemish and New Values for Some Anatolian Hieroglyphic Signs”, *Belleten* 87/309 (2023), 358.

³⁴ Biga, G. Maria, “Karkemish in the Ebla Texts: Some New Data”, *Karkemish An Ancient Capital on the Euphrates*, (2014), 75.

³⁵ Marchesi, Gianni, “Epigraphic Materials of Karkemish from the Middle Bronze Age”, *Orientalia* 83, (2014), 166.

ATKÇ'nin geç evresinde Karkamış kralları hakkında Mari, Acemhöyük ve Tell-Leilan'da ele geçen metinler bilgi vermektedir. Sırasıyla Adni-Anda (?), I. Aplahanda, Yatar-Ami, Yahdun-Lim ve II. Aplahanda Karkamış tahtına çıkmışlardır.³⁶ Acemhöyük'te, I. Aplahanda'ya ait iki farklı silindir mühür baskısının olduğu 15 bulla ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan Ac. CS. 7 nolu mührün kitabesinde “*Aplahanda*”³⁷, Ac. CS 8 nolu mührün kitabesinde ise “*Aplahanda, Karkamış kralı, Adnī-An[da]’nın oğlu*”³⁸ ifadesi okunmaktadır. Bu mührü (Ac. CS 8) taşıyan üç bulla üzerinde TUG *sakkum* (*sakkum*-kumaşı), bir bullada TUG *harumburi* (*harumburi*-kumaşı), bir diğerinde ise TUG *halamtakudu* (*halamtakudu*-kumaşı) yazılıdır.³⁹

2.2. Karkamış Kralı Aplahanda'nın Memuru ve Acemhöyük

Acemhöyük'te, ismi bilinmeyen bu memurun mührünü taşıyan 3 bulla ele geçmiştir. Ac. CS 9 nolu mührün kitabesinde “*Aplahanda'nın hizmetkârı*” ifadesi kayıtlı⁴⁰ olup bu mühür baskısını taşıyan bir bulla üzerinde TUG *sakkum* (*sakkum*-kumaşı) yazılıdır.⁴¹

3. Mari Krallığı İle İlişkiler

Suriye sınırları içinde yer alan Mari günümüzdeki Tell Hariri ile aynı yerdir. MÖ. 3. binyılın başlarında kurulan şehir Ebla arşivlerine göre MÖ. 2600-2300 yılları arasında Suriye'nin önemli bir siyasi gücüdür.⁴² Sümer Kral Listesi'ne göre, Erken Hanedanlık Dönemi'nde Adab'ın yenildiği ve krallığın Mari'ye geçtiğinden bahsedilmektedir.⁴³ Listede, Anbu, Anba, Deri işçisi Bazi, Zizi (?), rahip Limer ve Şarrum-iter'in Mari kralları oldukları ve toplam

³⁶ Marchesi, “Epicraphic Materials”, 167 vd.

³⁷ Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhattum*, 51-54; Tunca, “Des Inscriptions”, 629.

³⁸ B Mührü üzerindeki kitabede yazılı I. Aplahanda'nın babasının ismini “[...] -nan- [...]’ın oğlu” olarak okumuştur. Bkz. Tunca 1993: 629; Marchesi ise aynı satırı “*Adnī-An[da]’nın oğlu*” olarak okumaktadır. Bkz. Marchesi, “Epicraphic Materials”, 174.

³⁹ Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhattum*, 54-57; Tunca 1993: 630.

⁴⁰ Tunca, “Des Inscriptions”, 630.

⁴¹ Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhattum*, 57-58.

⁴² Kuhrt, Amelie, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (İstanbul, 2007), 124.

⁴³ Jacobsen, Thorkild, *The Sumerian King List*, The Oriental Institute of the University of Chicago Press, (London, 1973), 103.

184 yıl tahtta oturdukları anlatılmaktadır.⁴⁴ Sümer Kral Listesi'nin devamında Mari'nin Kiş'e mağlup olduğu ve hâkimiyetin Kiş'e geçtiği belirtilmektedir: “*Sonra Mari yenildi ve krallık Kiş'e geçti*”.⁴⁵

Mari, en büyük çivi yazılı arşive sahip şehirlerden biridir. Eski Babil Sarayı'nda yapılan kazılarda MÖ. 1830-1760 arasındaki zaman aralığına ışık tutan 20.000'den fazla tablet ele geçmiştir.⁴⁶ Bu tarih aralığı ATKÇ'nin geç evresiyle de çağdaş olup bu dönemde Mari tahtına sırasıyla Yaggid-Lim, Yahdun-Lim, Yasmah-Adad, Işar-Lim ve Zimri-Lim oturmuştur.

3.1. Mari Kralı Yahdun-Lim'in kızı Nagihanum² ve Acemhöyük

Acemhöyük'te Mari kralı Yahdun-Lim'in kızı Nagihanum'un adını taşıyan 5 bulla ele geçmiştir. Babası Yahdun-Lim'in de kullandığı belirtilen mühürün (Ac. CS 10) baskısından kitabesinde “*Nagihanum, Mari ve Simalitler ülkesinin kralı, Yahdun-Lim'in kızı*” yazdığı anlaşılmaktadır.⁴⁷ Bullalar üzerinde Nagihanum'un Acemhöyük Sarayı'na ne gönderdiğine dair herhangi bir bilgi yoktur.

Yahdun-Lim'in ailesi hakkındaki bilgiler kısıtlıdır. Eşnunna Gabetum ve Halepli Tariş-hattum adında iki eşi olduğu bilinmektedir.⁴⁸ Oğullarının isimleri, kendisinden sonra Mari tahtına oturan Samu-Yamu ve Zimri-Lim ile hakkında pek bilgi olmayan Lana-Addu⁴⁹ ve kesin olmayan Hadnu-Addu'dur.⁵⁰ Bir mektupta Yahdun-Lim'in 18 kızı olduğundan bahsedilmektedir.⁵¹ Ancak kızlarından sadece Nagihanum, İştâr-tappi, Yamama, Napsinnu, Duhşatum, Atamra² ve Fırtına Tanrısı Adad'ın rahibesi

⁴⁴ Frayne, Douglas, *Old Babylonian Period (2003-1595 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods*, Volume 4, University of Toronto Press (2008), 295.

⁴⁵ Jacobsen, *The Sumerian King*, 103.

⁴⁶ Dalley, Stephanie, *Mari and Karana, Two Old Babylonian Cities*, Gorgias Press, (New Jersey, 2002), 15.

⁴⁷ Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhattum*, 59-61; Tunca 1993: 631.

⁴⁸ Charpin, Dominique and Ziegler, Nele, *Mari et le Proche-Orient À L'Époque Amorrite Essai D'Histoire Politique*, Florilegium marianum 5, (2003), 44.

⁴⁹ Charpin and Ziegler, *Mari et le*, 44; Miglio, E., Adam, “Amurrite Age Politics and an Intellegience Report About a Potential Rival to Zimri-Lim, *ARAM* 26, (2016), 301 vd.

⁵⁰ Hadnu-Addu'nun Yahdun-Lim'in oğlu olabileceğine dair görüşler için bkz. Charpin ve Ziegler 2003: 44; Miglio, “Amurrite Age”, 305.

⁵¹ Batto, F. Bernard, *Studies on Women at Mari*, The Johns Hopkins University Press, (London, 1974), 51; Tunca 1993: 631; Charpin ve Ziegler 2003: 45; Frayne 2008: 608; Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhattum*, 59.

İnibšina'nın ismi bilinmektedir.⁵² Diğer kızlarından üçünün isimleri, geçtikleri tabletteki kırıklar nedeniyle, kesin olarak bilinmemektedir. Ancak okunabilen kısımlardan H[A], B[E] ve T[I] ile başlayan isimlere sahip oldukları anlaşılmaktadır.⁵³

Muhtemeldir ki Yahdun-Lim'in kızları babaları hayattayken refah ve itibar içinde yaşamışlardır. Ne var ki Yahdun-Lim'in saltanatının sona ermesiyle işler kızları adına tersine dönmüştür. Mari'nin I. Şamşı-Adad tarafından zapt edilmesiyle prenseslerin kraliyet kökenleri dikkate alınmayarak halktan biri gibi muamele gördükleri ifade edilmektedir. Mari tahtına geçen Yasmah-Addu'nun babasından (I. Şamşı-Adad,) aldığı bir mektupta; Yahdun-Lim'in büyüyen kızlarının şarkı söyleme sanatını öğrenmeleri için Şubat-Enlil'e gönderilmeleri isteği ifade edilmektedir. Yasmah-Addu'ya kimliği tespit edilemeyen biri tarafından gönderilen mektupta ise; mektubu gönderen kişi başkasına verdiği kadın kölelerin karşılığı olarak, Yahdun-Lim'in 18 kızının kendisine verildiğinden bahsetmektedir.⁵⁴ Öte yandan Yahdun-Lim'in bazı kızlarının Yasmah-Addu'nun ve Zimri-Lim'in memurlarıyla evlendirildikleri görülmektedir.⁵⁵

Acemhöyük'te bulunan Nagihanum'a ait bullaların dışında Mari prensesin ismi herhangi bir belgede geçmediği için hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Fakat babasının mührünü kullanarak kitabesine kendi adını yazdırması oldukça dikkat çekicidir. Öte yandan Nagihanum'un Acemhöyük sarayında ele geçen bullaları hangi sıfatla mühürlediği veya paketleri kimin adına gönderdiği hususu da önemli bir soru işaretidir. Eğer Nagihanum'un babası Yahdun-Lim adına bu sevkیاتları gerçekleştirmiş ise prensesin kral adına hareket edecek kadar yönetimsel yetkisi olduğu ortaya çıkar. Ancak bu gönderilerin kişisel bir girişim oldukları kabul edilirse, içeriği bilinmeyen paketleri prensesin Acemhöyük sarayındaki muhataplarıyla (kraliçe veya prensesler) olan yakın ilişkileriyle açıklamak mümkündür.

⁵² Charpin and Ziegler, *Mari et le*, 45; Ziegler, Nele, "A Questionable Daughter-in-law", *Journal of Cuneiform Studies* 51, (1999), 56, 58.

⁵³ Ziegler, "A Questionable", 55, n. 5.

⁵⁴ Batto, *Studies on Women*, 51-52; Ziegler, "A Questionable", 56.

⁵⁵ Ziegler, "A Questionable", 56.

4. Diğer Arkeolojik Buluntulara Göre Uluslararası İlişkiler

Acemhöyük'te ortaya çıkarılan bazı seramik kap formları, Acemhöyük'ün MÖ. 3. binyılın ikinci yarısından itibaren Orta Anadolu, Batı Anadolu ve Anadolu'nun güney bölgelerinin⁵⁶ yanında Suriye, Filistin, Yunanistan, Ege Adaları, Girit ve Kıbrıs gibi oldukça geniş bir sahada görülen kap formlarıyla benzerlik göstermektedir. Bu durumun söz konusu bölgelerle Acemhöyük arasındaki kültürel ve ticari ilişkilere işaret ettiği düşünülmektedir.⁵⁷

Acemhöyük'ün uluslararası ilişkilerini ortaya koyan buluntular arasında fildişi eserler de önemli bir yere sahiptir. Sarıkaya Sarayı'nın 4. No.lu odasında bulunan 68 adet fildişi parçası bu odanın fildişi atölyesi olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Sarayın başka bir odasında (30 No.lu) ele geçen fildişinden yapılmış çeşitli eşyalar ATKÇ'nin geç evresinde Acemhöyük Sarayı'nın zenginliğini ortaya koymaktadır.⁵⁸ Bilhassa, buluntular arasındaki fildişi kutu ile mobilya parçaları eşsizdir.

Lapislazuli ve demir çiviler ile süslenmiş yekpare fildişinden kutu üzerinde; insan figürleri ile geyik, ceylan, maymun, tavşan, balık, antilop ve aslan gibi çeşitli hayvan tasvirleri bulunmaktadır.⁵⁹ N. Özgüç, fildişi kutu üzerindeki bazı tasvir özelliklerinin, Ras-Şamra'da (Ugarit) ortaya çıkarılan fildişi eserler, Mari'de ele geçen bazı buluntular ve MÖ. 18. yüzyıla tarihlendirilen Eski Suriye üslubundaki mühürlerde görüldüğünü belirtmektedir.⁶⁰ Özgüç, Acemhöyük fildişi kutusunun imal edildiği yerin saptanmasını zorlaştıran üslup farklılıklarının olmasına rağmen, bazı benzer tasvir özelliklerinin bu eserin Suriye ve Anadolu kültürlerinin bulunduğu bir yerde yapılmış olabileceğini düşünmektedir. Özgüç, Karkamış kralı Aplahanda ve Acemhöyük ilişkisine dikkat çekerek, bu kültürlerin bulunduğu yerin Karkamış olabileceğini öne sürmektedir.⁶¹

⁵⁶ Kamış, Yalçın, "Acemhöyük ve Erken Tunç Çağı Anadolu Ticaret Ağları", *Belleten* 86/307, (2022), 779 vd.

⁵⁷ Türker, Atila, *Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Acemhöyük Çanak Çömleği*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara, 2008), 243-244; Yalçın, "Acemhöyük ve Erken Tunç", 807.

⁵⁸ Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhattum*, 11.

⁵⁹ Özgüç, Nimet, "Acemhöyük'te Bulunmuş Olan Bir Fildişi Kutu ve Bir Kurşun Figürin Kalıbı", *Belleten* XL/160, (1976), 548.

⁶⁰ Özgüç, "Acemhöyük'te Bulunmuş", 548-550.

⁶¹ Özgüç, "Acemhöyük'te Bulunmuş", 551-552.

Acemhöyük'te ele geçen ithal buluntular arasında elbise parçaları da vardır. Sarıkaya Sarayı'nın 30 No.lu odasında ortaya çıkarılan beyaz renkli ve keteni andıran işlemeli elbiseye ait kumaş parçaları dikkat çekicidir. Altın tellerle işlenmiş fayans⁶² boncukların elbisenin pahalı⁶³ bir tekstil ürünü olmasını sağladığı, dolayısıyla bu zengin aplikli elbisenin Asur⁶⁴, Suriye veya Mısır'dan⁶⁵ ithal edilmiş olabileceği belirtilmektedir. Başka bir kumaş parçası sarayın 32 No.lu odasında ele geçmiştir. 30 No.lu odadakiler gibi boncuklarla işlenmiş kumaş düz dokunmuş bir elbisenin parçasıdır. Elbisenin süslemesinde beyaz, lacivert ve turkuaz renklerdeki boncukların yanında küre biçimli altın tanelerinin de kullanıldığı ifade edilmektedir.⁶⁶

Her ne kadar yazılı bir kanıt olmasa da Sarıkaya Sarayı'nın zengin buluntuları arasında yer alan, ancak günümüze sadece bazı parçaları ulaşan elbiseler Karkamış veya Mari'den gönderilmiş olmalıdırlar. Sarıkaya Sarayı'nda ele geçen Aplahanda'ya ait mühürlerle mühürlenmiş bullalar göstermektedir ki, Karkamış kralı, *sakkum*-kumaşı, *harumburi*-kumaşı ve *halamtakudu*-kumaşı olmak üzere en az üç farklı tekstil ürününü Acemhöyük Sarayı'na göndermiştir. Buna göre; Eski Asurca metinlerde *sakkum*-kumaşı çok az yerde geçmektedir ve genellikle ATKÇ'nin geç evresine tarihlendirilen Kültepe Ib'ye ait metinlerde kayıtlıdır. Ayrıca Acemhöyük'te ele geçen ve muhtemelen Suriye bölgesi tüccarlarına ve Aplahanda'nın memuruna ait birkaç bulladan da *sakkum*-kumaşı'nın saray envanterinde olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷ Bunlarla birlikte bu kumaş Mari metinlerinden de bilinmekte ve Mari kralının da bu kumaştan bir giysi giydiği ifade edilmektedir.⁶⁸ *Harumburi* ve *halamtakudu*-kumaşlarının adı ise sadece Acemhöyük'teki Aplahanda'ya ait bullalardan bilinmektedir.

Sakkum-kumaşı, sadece ATKÇ'nin geç evresine ait Eski Asurca metinlerde geçmektedir. Öyle anlaşıyor ki bu kumaş türü Anadolu pazarına

⁶² Acemhöyük'te ele geçen fayans buluntuların üretim merkezi olarak en az iki kaynak olduğu düşünülmektedir: 1-Anadolu (en az iki atölye), 2-Anadolu'da bir, Suriye-Mezopotamya'da bir atölye, 3-Suriye-Mezopotamya'da (en az iki atölye); Bkz. Dardeniz ve Öztan, "Acemhöyük Fayans", 865.

⁶³ Özgüç, Nimet, "Acemhöyük Kazıları", Anadolu X, (1966), 21.

⁶⁴ Özgüç, "Acemhöyük", 22.

⁶⁵ Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhattum*, 11

⁶⁶ Dardeniz ve Öztan, "Acemhöyük Fayans", 854-855.

⁶⁷ Karaduman, "Acemhöyük Sarıkaya Sarayı'nda", 283 vd.

⁶⁸ Michel, Cecile and Veenhof, R. Klaas, "The Textiles Traded by the Assyrians in Anatolia (19th-18th centuries BC), *Textile Terminologies in the Ancient Near East and Mediterranean from the Third to First Millennia BC*, (2010), 240.

MÖ. 1835'ten sonra girmiştir. Ancak metinlerde *sakkum*-kumaşının birkaç yerde geçmesi bu ürünün Asurlu tüccarlar tarafından ihracatının çok fazla yapılmadığını göstermektedir. Diğer iki kumaş *harumburi* ve *halamtakudu*'nun ise Acemhöyük'teki iki bulladan başka hiçbir metinde kaydının bulunmaması, bu kumaşların ticaretinin hiç olmadığını, dolayısıyla bunların alınıp-satılmadığının bir delilidir. Muhtemelen Suriye bölgesine özgü bu tekstil ürünleri kişiye özel üretim olup kraliyet hediyesi olacak kalite ve güzellikte olmalıdırlar. Sarıkaya Sarayı'nın 30 ve 32 nolu odalarında ortaya çıkarılan, renkli fayans boncukları altın teller ile işlenmiş elbise parçaları ile yine renkli fayans boncuklar ve küre biçimli altın taneleri ile süslenmiş diğer elbisenin, daha önce çivi yazılı metinlerde isimleri geçmeyen ve aynı zamanda kraliyet hediyesi olan *harumburi* ve *halamtakudu* kumaşları olabileceği nazari dikkate alınmalıdır.

Bu buluntuların yanında, Mısır'a özgü olduğu belirtilen ve mavi fritten büyük delikleri olan altın halkalı oyun levhasının da Suriye veya Mısır'dan getirilmiş olabileceği düşünülmektedir.⁶⁹

5. Yabancı Tüccarlar ve Acemhöyük

Acemhöyük'ün ATKÇ'nin geç evresinde uluslararası ilişkilerinin bir ayağını da yabancı tüccarlar oluşturmaktadır. Tüccarların Acemhöyük'teki faaliyetleri hakkında bulla ve etiketler bilgi vermektedir. Bullalar üzerinde 27 farklı şahsa ait mühür baskısı olup bu bullalardan 4'ünde tüccarların “temsilcim” ifadesiyle isimlerini zikrettiği dört farklı şahıs ile birlikte 31 yabancı tüccarın Acemhöyük'te iş yaptıkları değerlendirilmektedir. Bazı bullalar üzerinde sadece mühür baskısı yer alırken bazıları bullayı mühürleyen şahsın adını da taşımaktadır. Göndericisinin ismi bilinen bullalardan anlaşıldığına göre; Acemhöyük Sarayı'na sevk ettiği 33 paketle ön plana çıkan Aşşur-tāb'ın oğlu Şumi-Aşşur'un, sarayla bağlantısının diğer tüccarlara göre daha güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Dikkat çekici bulla sahiplerinden biri de Abu-şalim'in oğlu Aşşur-emuqī'dir. Acemhöyük kralına gönderdiği bir paketin üzerindeki bullada kendisini kralın kölesi olarak ifade etmektedir. Bulladaki kırık nedeniyle kralın ismi tespit edilememektedir. Bullalardan, gönderi sahiplerinden bazılarının “çavuş”, “bakır ustası” ve “hasırcı” gibi mesleklerle meşgul oldukları anlaşılmaktadır.⁷⁰

⁶⁹ Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhattum*, 9-11.

⁷⁰ Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhattum*, 66, 109, 114.

Acemhöyük'te ortaya çıkarılan etiketlerden 25'i yayınlanmıştır. Bunlardan 12'si yabancı tüccarlara aittir. Etiketlerde alıcıya ait bilgiler ve kumaş isimleri mevcuttur. Şahıs ve kumaş isimleri dikkate alındığında bullaların bağlı oldukları paketlerin Suriyeli tüccarlar tarafından gönderildikleri düşünülmektedir. Etiketlerde *barru*, *raqqatu*, *sakku* ve *ullu* kumaşlarının adları geçmekte olup *barru*-kumaşının diğerlerine göre daha fazla sevk edildiği anlaşılmaktadır. Etiketlerden, gönderilen kumaşların çoğunluğunun tek parçadan ibaret olduğu bu sebeple de ticaretten daha ziyade bunların saraya vergi veya hediye olarak gönderildikleri öne sürülmektedir.⁷¹

Sonuç olarak; Asur Şehir Meclisi, Asur kralı I. Şamşi-Adad (MÖ. 1809-1776) ve memuru Liter-şarrusu, Karkamış kralı Aplahanda (MÖ. 1786-1764) ve memuru ile Mari kralı Yahdun-Lim'in (MÖ. 1820-1798) kızı Nagihanum'a ait mühür baskılı bullalar ve yukarıda bahsi geçen diğer arkeolojik buluntular, ATKÇ'nin geç evresinde Acemhöyük Sarayı'nın Kuzey Irak ve Suriye'deki krallıklarla uluslararası ilişkilerini göz önüne sermektedir. Bilhassa Asur kralı I. Şamşi-Adad'ın mührünü taşıyan 29 bulla ve Karkamış kralı Aplahanda'nın mührü ile mühürlenmiş 18 bulla bu krallıkların Acemhöyük yönetimi ile en azından bir dönem sistemli bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Asur, Karkamış ve Mari saraylarının Acemhöyük Sarayı'na gösterdiği bu yakın ilginin sebebi; uluslararası sarayların Acemhöyük'le kurmak istedikleri iyi ilişkiler ya da var olan ilişkileri daha da geliştirmek istemeleriyle açıklanmaktadır.⁷²

Bilindiği üzere, ATKÇ'nin en önemli krallıklarından biri olan ve Asur ile Anadolu arasındaki ticaretin merkezi konumundaki Kaniş, MÖ. 1832 civarında büyük bir yıkıma uğramıştır. Bu olay neticesinde Asur ile Kaniş arasındaki ticaretin kısa bir süre (2-3 yıl) olsa da sekteye uğradığı, sonrasında ticari faaliyetler tekrar başlasa da eski canlılığını koruyamadığı anlaşılmaktadır. Bu olayın dışında Anadolu'nun bazı şehirlerinde yaşanan kargaşa ve huzursuzluklar⁷³ yine bu döneme denk gelmektedir. Hem Kaniş'te hem de Anadolu'nun diğer şehirlerinde ortaya çıkan sıkıntıların uluslararası tüccarları tedirgin ettiği bu nedenle de Asur, Karkamış ve Mari gibi krallıklara

⁷¹ Kuzuoğlu, "Aksaray'ın Yabancı", 129.

⁷² Kuzuoğlu, Remzi, "Aksaray'ın Yabancı Tüccarları", *VI. Uluslararası Aksaray Sempozyumu*, (2019), 181.

⁷³ Erol, Hakan. "Kültepe'den Bir Metne Göre Asur Bölgesinde Yaşanan Bir İsyan ve Anadolu'daki Diğer İsyanlarla İlgili Kayıtlar", *Archivum Anatolicum*, 11/2, (2017), 26 vd; Kuzuoğlu, Remzi. "Three Kültepe Texts concerning Rebellions", *Journal of Near Eastern Studies*, 70/1, (2011): 25 vd.

tabi tüccarların yeni pazar arayışına girdikleri değerlendirilmektedir. Tüm bu sıkıntılı durumlardan kendisini muhafaza etmeyi başaran ve tüccarları cezbedecek ekonomik alt yapıya sahip olduğu anlaşılan Acemhöyük, akılcı politikalar izleyen yöneticileri nedeniyle yabancı tüccarlar tarafından tercih edilmiş olmalıdır. Öyle ki Acemhöyük'ün Kültepe Ib tabakası ile çağdaş III. tabakasında, muhtemelen de MÖ. 1800'lerden sonra, Kaniş ile rekabet edecek kadar öneminin arttığı, bazı dönemlerde Kaniş'in önüne dahi geçmiş olabileceği öne sürülmektedir.⁷⁴

KAYNAKÇA

- Alparslan-Doğan, Meltem. “Geç Hitit Devletleri”, *Hititolojiye Giriş*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, (2009): 137: 148.
- Batto, F. Bernard. *Studies on Women at Mari*. The Johns Hopkins University Press, London, 1974.
- Biga, G. Maria. “Karkemish in the Ebla Texts: Some New Data”, *Karkemish An Ancient Capital on the Euphrates*, 2014: 75-191.
- Charpin, Dominique and Ziegler, Nele, *Mari et le Proche-Orient À L'Époque Amorrite Essai D'Histoire Politique*, Florilegium marianum 5, 2003.
- Dalley, Stephanie. *Mari and Karana, Two Old Babylonian Cities*, Gorgias Press, New Jersey, 2002.
- Dardeniz, Gonca ve Öztan, Aliye. “Acemhöyük Fayans ve Frit Eserleri Üzerine Arkeolojik ve Arkeometrik Değerlendirmeler”, *Belleten* 84/301, (2020): 837-886.
- Erdal, Yılmaz Selim ve Özdemir, Kameray, Erdal, Ömür Dilek. “Acemhöyük'te Bir İnsan İskeletinde Saptanan Yaralanmaların Adli Antropolojik Açısından İncelenmesi”, *Prof. Dr. Aliye Öztan'a Armağan*, (Ankara, 2017): 105-119.
- Erol, Hakan. “Kültepe'den Bir Metne Göre Asur Bölgesinde Yaşanan Bir İsyan ve Anadolu'daki Diğer İsyanlarla İlgili Kayıtlar”, *Archivum Anatolicum*, 11/2, (2017): 23-38.
- Edzard, Otto Dietz ve Farber, Gertrud, Sollberger, Edmond. *Reportoire Geographique des Textes Cuneiformes I, Die Orts- und Gewässernamen der prä-sargonischen und sargonischen Zeit*, Wiesbaden, 1977.
- Elayi, Josette. *Asurlular, Antik Çağ'ın İlk İmparatorluğu*, İstanbul, 2023.
- Frayne, Douglas. *Old Babylonian Period (2003-1595 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods*, Volume 4, University of Toronto Press. 2008.

⁷⁴ Kuzuoğlu, “Acemhöyük Buluntuları”, 181.

- Günbattı, Cahit. *Harsamna Kralı Hurmeli'ye Gönderilen Mektup ve Kaniş Kralları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Günbattı, Cahit. *Kültepe – Kaniş, Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 2017.
- Jacobsen, Thorkild. *The Sumerian King List*, The Oriental Institute of the University of Chicago Press, London, 1973.
- Kamış, Yalçın. “Erken Tunç Çağı'nda Acemhöyük ve Konya Ovası”, *Samsat'tan Acemhöyük'e Eski Uygarlıkların İzinde Aliye Öztan'a Armağan*, Ege Üniversitesi Basımevi, (İzmir, 2017): 165-176.
- Kamış, Yalçın. “Acemhöyük Buluntuları Işığında Erken Tunç Çağı'nda Orta Anadolu'nun Güneyinde Çark Yapımı Seramiğin Ortaya Çıkışı”, *Adalya* 21, (2018): 63-83.
- Kamış, Yalçın. “Acemhöyük'ten Bir Grup Erken Tunç Çağı Seramiği”, *Anadolu Prehistoryasına Adanmış Bir Yaşam: Jak Yakar'a Armağan*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, (Ankara, 2020): 239-260.
- Kamış, Yalçın, “Acemhöyük ve Erken Tunç Çağı Anadolu Ticaret Ağları”, *Belleten* 86/307, (2022): 779-825.
- Kamış, Yalçın ve Öztan, Aliye. “2018 Yılı Acemhöyük Kazıları”, *41. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt*, (Ankara, 2019): 147-159.
- Karaduman, Ayşe. “Acemhöyük Sarıkaya Sarayı'nda Bulunmuş Olan Etiketlerden Bir Grup”, *Muhibbe Darga Armağan*, (2008): 283-290.
- Kuhrt, Amelie. *Eskiçağ'da Yakınoğlu*, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
- Kuzuoğlu, Remzi. “Three Kültepe Texts concerning Rebellions”, *Journal of Near Eastern Studies*, 70/1, (2011): 25-33.
- Kuzuoğlu, Remzi. “Two Cuneiform Texts Found in Acemhöyük From The Old Assyrian Period”, *Belleten* 80/289, (2016): 685-699.
- Kuzuoğlu, Remzi. “Aksaray'ın Yabancı Tüccarları”, *VI. Uluslararası Aksaray Sempozyumu*, 27-28 Ekim 2021 (Aksaray, 2019): 125-132.
- Kuzuoğlu, Remzi. “Acemhöyük Buluntuları Işığında Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Aksaray”, *Kapadokya, Hafıza, Kimlik ve Kültürel Miras*, Ed. Meral Hakman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, (İstanbul, 2019): 173-200.
- Marchesi, Gianni. “Epicraphic Materials of Karkemish from the Middle Bronze Age”, *Orientalia* 83, (2014): 166-181.
- Michel, Cecile ve Veenhof, R. Klaas. “The Textiles Traded by the Assyrians in Anatolia (19th-18th centuries BC)”, *Textile Terminologies in the Ancient Near East and Mediterranean from the Third to First Millennia BC*, Ed. C. Michel-M._L.Nosch, Oxbow Books, (2010): 210-271.
- Miglio, E, Adam, “Amurrite Age Politics and an Intellegience Report About a Potential Rival to Zimri-Lim, ARAM 26, (2016): 301-308.

- Öztan, Aliye. “Acemhöyük’den Assur Ticaret Kolonileri Çağına Ait İki Ender Buluntu”, *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan*, Ege Yayınları, (2007): 609-621.
- Öztan, Aliye. Acemhöyük (1962-1988, 1989-), *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı, Arkeoloji Bölümü ve Kazıları* (1936-2011), (Ankara, 2012): 59-66.
- Özgüç, Nimet. “Acemhöyük Kazıları”, *Anadolu X*, (1966): 1-28.
- Özgüç, Nimet. “Acemhöyük’te Bulunmuş Olan Bir Fildişi Kutu ve Bir Kurşun Figürin Kalıbı”, *Belleten* XL/160, (1976): 547-553.
- Özgüç, Nimet. “Acemhöyük Saraylarında Bulunmuş Olan Mühür Baskıları”, *Belleten* XLI/162, (1977): 360-381.
- Özgüç, Nimet ve Tunca, Önhan. *Kültepe-Kaniş, Mühürlü ve Yazıtlı Kil Bullalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.
- Özgüç, Nimet. *Acemhöyük-Buruşhaddum I Silindir Mühürler ve Mühür Baskılı Bullalar/ Cylinder Seals and Bullae with Cylinder Seal Impressions*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- Larsen, T. Mogens. *The Old Assyrian City-State and Its Colonies*, Akademisk Forlag, Copenhagen, 1976.
- Tunca, Önhan. “Des Inscriptions de Sceaux-Cylindres Diverses Provenant D’Acemhöyük”, *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Türk Tarih Kurumu, (Ankara, 1993): 629-633.
- Türker, Atila. *Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Acemhöyük Çanak Çömleği*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008.
- Villard, Pierre, “Shamshi-Adad and Sons: The Rise and Fall of an Upper Mesopotamian Empire”, *J.M. Sasson (ed) Civilizations of the Near East*, (1995): 873-883.
- Ziegler, Nele. “A Questionable Daughter-in-law”, *Journal of Cuneiform Studies* 51, (1999): 55-59.
- Ziegler, Nele ve Otto, Adelheid. “Ekallatum = Tell Huwaish”, *Notes Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 2022: 214.

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/1	2025	115-141
----------------------------	------	------	---------

HELLEN MİTOLOJİSİ'NDE BİLGELİĞİN DÖNÜŞÜM SÜRECİ: METİS'DEN ATHENA'YA

Nuriye KÜLAHLI*

Makale Bilgisi

Başvuru: 17 Nisan 2025

Kabul: 23 Haziran 2025

Article Info

Received: April 17, 2025

Accepted: June 23, 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Hellen ve Roma mitolojilerinde bilgelik, yalnızca ilahi bir özellik değil, aynı zamanda tanrı(ça)ların ve ölümlülerin yaşamlarını şekillendiren güçlü bir yetidir. Athena, annesi Metis'in sezgi, strateji ve zanaatkârlıkla şekillenen bilgeliğiyle, babası Zeus'un ataerkil kontrol ve ilahi otoritesini birleştirerek karmaşık bir bilgelik örneği oluşturur. Athena'nın bilgeliği hem annesinin hem de babasının etkisiyle şekillenen çok yönlü bir kavramdır. Metis, bilgiye dayalı stratejik düşünme, sezgi ve zanaatkârlıkla Athena'nın karakterini şekillendirirken, Zeus'un etkisi, bilgelik üzerinde ataerkil otoriteyi ve kontrolü pekiştirir. Zeus, Metis'i yutarak bilgeliği kendi kontrolü altına alır ve bu, Athena'nın doğumunda bilgeliğin babadan geçmesinin simgesel bir gösterisine dönüşür. Bu çalışma, Athena'nın bilgeliğini şekillendiren annesi Metis ve babası Zeus'tan aldığı farklı öğretileri antik kaynaklar ışığında incelemektedir. Bu kapsamda, Metis ve Zeus mythosu ile Athena'nın doğumunun ayrıntılı bir analizi üzerinden, geleneksel olarak dışı zekâsıyla ilişkilendirilen bilgeliğin, ataerkil otorite tarafından nasıl şekillendirildiği ve aktarıldığı açıklanacaktır. Ayrıca, Athena'nın Hellen mitolojisindeki bilgeliği, Roma'daki karşılığı Minerva ile benzer bir evrim süreci geçirmiştir. Bu bağlamda,

* Öğr. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü, Yabancı Diller Anabilim Dalı. nuriye.kulahli@selcuk.edu.tr. ORCID: 0000-0003-2287-8650. Prof. Dr. Hüseyin Üreten'e Latince kelimelerin kullanımı adına verdiği destekten ötürü teşekkür ederim.

çalışmamız Athena ve Minerva arasındaki bilgeliğin kültürler arası dönüşümünü ve etkileşimini de araştırmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilgelik, Athena, Metis, Zeus, eril otorite, mitolojik dönüşüm.

The Evolution of Wisdom in Hellenic Mythology: From Metis to Athena

Abstract

In both Hellenic and Roman mythology, wisdom is not only a divine attribute but also a powerful force that shapes the lives of both gods and mortals. Athena represents a complex form of wisdom, blending the intuitive, strategic, and craft-based wisdom of her mother Metis with the patriarchal control and divine authority of her father Zeus. Athena's wisdom is a multifaceted concept shaped by both maternal and paternal influences. While Metis shapes Athena's character through wisdom based on strategic thinking, intuition, and craftsmanship, Zeus's influence reinforces patriarchal authority and control over wisdom. Zeus swallows Metis, symbolically taking control over wisdom, and this act transforms Athena's birth into a representation of wisdom being passed down from the father. This study examines how Athena's wisdom is shaped by the different teachings she inherits from her mother Metis and father Zeus, analyzing ancient sources. In this context, through a detailed analysis of the myth of Metis and Zeus and the birth of Athena, it will be explained how wisdom, traditionally associated with feminine intelligence, is shaped and transmitted by patriarchal authority. Additionally, Athena's wisdom in Hellenic mythology underwent a similar evolutionary process in her Roman counterpart, Minerva. This work also aims to explore the intercultural transformation of wisdom and the ongoing connections between Athena and Minerva.

Key Words: Wisdom, Athena, Metis, Zeus, male authority, mythological transformation.

Kadim medeniyetlerde oldukça önemli kabul edilen “bilgelik” kavramı, Batı mitolojilerinde yalnızca entelektüel bir mezyet değil, aynı zamanda siyasal iktidar, düzen kurma ve stratejik eylemle iç içe geçmiş bir kavramdır. Mythoslarda bilgelik çoğu zaman tanrılarla özdeşleştirilmiş, evrenin kuruluşunda ya da toplumun yapılandırılmasında belirleyici bir rol

oynamıştır¹. Bu bağlamda bilgelik, yalnızca bireysel aklın değil, aynı zamanda kozmik düzenin ve sosyal hiyerarşinin de bir parçası olarak değerlendirilmiştir². Batı düşünce geleneğinde akıl ve bilgelik çoğunlukla eril bir nitelikte temsil edilmiş, *mythos*lar bu kavramların toplumsal cinsiyetle ilişkilendirilerek nasıl aktarıldığını görünür kılmıştır³. Bilgeliliğin tanrısal düzlemde nasıl şekillendiği, onu taşıyan figürler aracılığıyla hem kültürel değerleri hem de toplumsal yapıyı yansıtır.

Antik Hellen'in tanrı(ça)ları arasında bilgelik sahibi olmak, aynı zamanda stratejik üstünlük ve yönetme hakkını da beraberinde getirir. Hellen Mitolojisi'nde tanrılar bilgelikle sıkça ilişkilendirilmiş, ancak tanrıçalar bu bilgeliliği farklı biçimlerde temsil etmişlerdir⁴. Örneğin, Hermes pratik zekâyı, Zeus ise mutlak otoriteyi simgelerken; Metis (Μῆτις) ve Athena (Ἀθηνᾶ) stratejik düşünme, kurnazlık ve zekâ ile öne çıkmıştır⁵. Ne var ki, kadın figürlerinin bilgeliliği, çoğunlukla denetlenmesi veya aktarılması gereken bir güç olarak görülmüştür. Bu durumun en belirgin örnekleri, Metis'in bilgeliliği nedeniyle Zeus tarafından yutulması ve Pandora'nın merak ve bilgelikle ilişkilendirilerek cezalandırılmasıdır⁶.

*Mythos*larda, kadın bilgeliliğinin doğrudan sahiplenilmesi yerine, eril bir figüre aktarılması gerektiği düşüncesi sıklıkla rastlanandır. Bilgelik tanrıçaları, toplumların kültürel normlarını ve değer yargılarını yansıttıkları gibi, ataerkil yapının izlerini de taşıyan sembolik varlıklardır. Bu bağlamda, Hellen Mitolojisi'nde önemli bir yer tutan bu tanrıçalar Metis ve Athena olarak karşımıza çıkar. Metis, tanrıça olarak derin bilgelik ve stratejiyle ilişkilendirilirken, bu özelliklerin Zeus tarafından yutulması sonucunda Athena'ya geçtiği *mythos*, bilgeliliğin aktarımı ile birlikte onun ataerkil düzen

¹ Pl. *Plt.* 428 b-d; Jeanne, P. Vernant, *Mortals and Immortals: Collected Essays*, (Princeton University Press, 1991), 1-7. Bilgelik ve türleri için detaylı bilgi için bkz. Marcel Detienne ve Pierre Vernant, *Cunning Intelligence in Greek Culture and Society*, (University of Chicago Press, 1978), 9-55.

² Walter Burkert, *Greek Religion: Archaic and Classical*, (Harvard University Press, 1985), 121-123.

³ Nicole Loraux, *The Children of Athena: Athenian Ideas about Citizenship and the Division between the Sexes*, (Princeton University Press, 1993), 38-42.

⁴ F. Walter Otto, *Homeric Gods*, (London: Thames and Hudson, 1954), 41 vd.; Detienne ve Vernant, *Cunning Intelligence*, 9-55.

⁵ Otto, *Homeric Gods*, 43 vd.; Detienne ve Vernant, *Cunning Intelligence*, 55-107; Froma Zeitlin, *Playing the Other: Gender and Society in Classical Greek Literature*, (University of Chicago Press, 1996), 73.

⁶ Nicole Loraux, *The Children of Athena: Athenian Ideas about Citizenship and the Division between the Sexes*, 147-250; Zeitlin, *Playing the Other*, 36-48; Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007), 294.

içerisinde nasıl şekillendiğini gözler önüne sermektedir⁷. Hellen *mythos*ları, Roma Mitolojisi'ni de etkilemiş olacak ki Athena'nın yerini Minerva alacaktır⁸. Mythosların tematik çözümlemesi ve bilgeliğin simgesel aktarımı konusunda çalışmalar yapan Robert Graves, Metis ve Athena'yı yorumlarken ataerkil *mythos* inşasına dair ipuçları sunar⁹. Barbara G. Walter ise tanrıçaların bilgeliği yalnızca bireysel aklın değil, aynı zamanda toplumsal düzenin, yasa koyuculuğun ve koruyuculuğun bir simgesi olarak değerlendirilmiştir¹⁰. Arlene Saxonhouse ise bilgelik tanrıçalarının siyasi otoriteyle olan bağımlı inceleyerek, onların eril aklın hizmetine sunulmuş kadınsı bir bilgeliği temsil ettiğini öne sürer¹¹. Bu bakış açıları, tanrıçaların *mythos*larda yalnızca sembolik figürler değil, aynı zamanda kültürel zihniyetin ve cinsiyet temelli değer sistemlerinin taşıyıcıları olduklarını göstermektedir.

Bu çalışmanın amacı, Metis ve Athena figürleri üzerinden Eskibati'da bilgeliğin aktarım ve dönüşümünü incelemektir. Özellikle, Metis'in bilgeliğinin Zeus tarafından yutulmasının ardından Athena'ya aktarılmasındaki ataerkil dönüşüm sürecini derinlemesine analiz etmek hedeflenmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın amacı, bilgelik ve güç ilişkilerini hem mitolojik hem de toplumsal perspektiften sorgulamaktır. Bu kapsamda cevap aradığımız sorular şunlardır: Bilgelik, Metis'ten Athena'ya nasıl aktarılmıştır? Bu aktarım, bilgeliğin eril otorite tarafından şekillendirilmesini nasıl yansıtır? Athena, Metis' in bilgeliğini kendi varoluşunda nasıl temsil etmiştir? Metis ve Athena'nın dışında başka bilgeliği temsil eden figürler var mıdır? Varsa, bu figürlerde bilgelik nasıl bir dönüşüm yaşamıştır? Bu sorular kapsamında, Hellen Mitolojisi'ndeki Metis ve Athena figürleri üzerinden bilgeliğin yalnızca mitolojik bir aktarım olmadığını, aynı zamanda ataerkil bir yapının içinde nasıl dönüştüğünü tartışmayı amaçlamaktayız. Metis'in bilgeliği ve Athena'nın bu bilgeliği nasıl taşıdığı, bu dönüşümün kültürel ve toplumsal etkilerini anlamamıza olanak tanıyacaktır. Bu kapsamda, konu ile ilgili antik kaynaklar incelenmiş ve elde edilen bilgiler modern kaynaklar ile desteklenmiştir.

⁷ J. P. Vernant, *Myth and Thought among the Greeks*, (New York: Zone Books, 2006), 165-171; Marcel Detienne ve J. P. Vernant, *Cunning Intelligence in Greek Culture and Society*, 1-12.

⁸ Otto, *Homeric Gods*, 51-52; Zeitlin, *Playing the Other*, 36-48.

⁹ R. Graves, *Hellen Mitleri*, (İstanbul: Say Yayınları, 2010).

¹⁰ Barbara G. Walker, *The Woman's Encyclopedia of Myths and Secrets* (HarperOne, 1983), 112-114.

¹¹ Arlene W. Saxonhouse, *Metis: The Politics of Mind* (Princeton University Press, 1992), 7-9.

Metis'in Bilgeliği: Strateji ve Kurnazlık

Terminolojik açıdan değerlendirildiğinde, ortak bir isim olan *mêtis* (μητις), "akıl", "zekâ" ve "bilgelik" gibi kavramları ifade eder¹². Platon, eseri *Politeia*'da, duyularla elde edilen bilgi ile gerçek bilgi arasında bir ayrım yapar¹³. Bu bağlamda Dolmage, *mêtis*'i retoriksel bir zihin biçimi olarak değerlendirir ve onun ancak felsefi akıl yoluyla dönüştürülerek kabul görebileceğini savunur. Ancak bu dönüşümle birlikte *mêtis*, sistematik ve mantıksal bir bilgelik formuna evrilebilir¹⁴. Mitolojik düzlemde ise *Metis*, özel bir isim kazanarak tanrısal bir figür halini alır¹⁵. Apollodoros, *Bibliotheka* (Kütüphane) adlı eserinde, Metis'in Titan soyundan geldiğini belirtir¹⁶. Orfik anlatılarda Metis, evrenin başlangıcında etkili olan bir ilkel tanrıça olarak konumlandırılır ve tanrısal düzenin inşasında belirleyici bir rol üstlenir¹⁷. Okeanos ile Tethys'in kızı olan bu tanrıça, Zeus'un ilk eşi olarak kabul edilir ve Athena'ya hamileyken Zeus tarafından yutulur¹⁸.

Metis'e dair en kapsamlı anlatımlardan biri Hesiodos'un *Theogonia* (Tanrıların Doğuşu) adlı eserindedir. Burada Metis, tanrılar ve ölümlüler arasında "her şeyi bilen" olarak tasvir edilir¹⁹. Ona atfedilen bilgelik, yalnızca stratejik düşünmeyi değil, aynı zamanda kurnazlık, hile ve ikna edici zekâyı da içerir²⁰. Apollodoros, bahsi geçen eserinde, Metis'in başkalaşım gücüne sahip olduğunu ve Zeus'un onu yutmadan önce bu gücü kullandığını da aktarır²¹. Platon, *metis*in özelliklerini açıkladığı *Symposion* (Şölen) adlı eserinde, doğrudan Metis'ten bahsetmese de onun adına gönderme yaparak anlamı üzerinden tanrısal bir niteliği tanımlar. Ona göre tanrısal nitelikteki bu *metis*, "bilgelik" demektir ve kişileştirilebilir²². Yazar, *Phaidros* ve *Philebos*

¹² Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 294; Lisa Maurizio, *Classical Mythology In Context*, (Oxford: Oxford University Press, 2016), 249.

¹³ Pl. *Plt.* V. 534 c.

¹⁴ Dolmage, "Metis, Mêtis, Mestiza, Medusa: Rhetorical Bodies across Rhetorical Traditions", 10-11.

¹⁵ Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 294; Lisa Maurizio, *Classical Mythology In Context*, (Oxford: Oxford University Press, 2016), 249.

¹⁶ Apollod. *Bibl.* I. 8.

¹⁷ Vernant, *Collected Essays*, 143.

¹⁸ Burkert, *Greek Religion*, 142; Vernant, *Collected Essays*, 11; Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü: Hellen ve Roma*, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi (çev.) S. Tamgüç, 2007), 488; Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 204-205; Dolmage, "Metis, Mêtis, Mestiza, Medusa: Rhetorical Bodies across Rhetorical Traditions", 9.

¹⁹ Hes. *Theog.* 886-887.

²⁰ Vernant, *Mortals and Immortals*, 60; Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 249.

²¹ Apollod. *Bibl.* I. III.5.6. Ayrıca bkz. Vernant, a.g.e. s. 20.

²² Pl. *Symp.* IV, b.

adlı eserlerinde ise gerçek bilgelik sahibi bireyin, şarlatanlık veya bedensel hazlarla ilişkilendirilemeyeceğini vurgular²³. Homeros, tanrıça Metis'ten açıkça söz etmese de, *mêtis* kavramını "değişken" (*aiolos*, αἰολος) ve "çeşitli" (*poikilos*, ποικίλος) olarak tanımlar²⁴. Bu bağlamda *mêtis*, fırsatları değerlendirme, kurnazlık ve stratejik akıl yürütme gibi özelliklerle öne çıkar²⁵. Örneğin *İlyada*'da Nestor'un oğlu Antilokhos'un araba yarışında daha güçlü rakiplerini zekâsıyla alt etmesi, onun *mêtis* yeteneğine işaret eder²⁶.

Modern araştırmacılar da *Metis*'in esnek, çok katmanlı ve öngörülemez durumlara uyum sağlayabilen bir zihinsel kapasiteyi temsil ettiğini vurgulamaktadır²⁷. Vernant, *mêtis*'i "aldatıcı güç" olarak tanımlar; kılık değiştirir, görünüşle gerçeği ayırır ve rakiplerini yanıltır²⁸. Dolmage, onu "somutlaştırılmış zekâ"; Zeitlin ise "çoğul zekâ" olarak adlandırır²⁹.

Hellenler, *Metis*'e yönelik ritüel uygulamalar geliştirmemiş ve bu tanrıçaya adanmış bir kült oluşturulmamıştır. Klasik panteon içerisinde merkezî bir konuma sahip olmamasına rağmen, *Metis*'in yalnızca soyut bir kavram ya da şairin düş gücünün ürünü olarak değerlendirilmesi de eksik olur.

Zeus'un Bilgelige Müdahalesi: Metis'in Yutulması

*Mythos*larda Zeus, çocukları güçlü tanrı(ça)lar olan tek tanrı olarak öne çıkar³⁰. Egemenliğini korumak adına mücadele etmekten çekinmeyen Zeus'un bu niteliği, pek çok *mythos*ta belirgin biçimde yer alır. Hesiodos, *Theogonia*'da *Metis*'in yutulmasını, Zeus'un iktidarını korumak amacıyla başvurduğu stratejik bir hamle olarak yorumlar. Hem Hesiodos hem de Apollodoros, bu olayın temelinde Zeus'un, kendi otoritesine yönelik tehdit oluşturabilecek bir varlığı ortadan kaldırma isteğinin yattığını belirtir³¹.

²³ Pl. *Phdr.* 229b; Pl. *Phlb.* 11b; Dolmage, "Metis, Mêtis, Mestiza, Medusa: Rhetorical Bodies across Rhetorical Traditions", 10.

²⁴ Vernant, *Mortals and Immortals*, 17-72.

²⁵ Vernant, *Mortals and Immortals*, 11-27.

²⁶ Vernant, *Mortals and Immortals*, 27; Dolmage, "Metis, Mêtis, Mestiza, Medusa: Rhetorical Bodies across Rhetorical Traditions", 6.

²⁷ Vernant, *Mortals and Immortals*, 18-20; Zeitlin, *Playing the Other*, 73; Robert Graves, *Hellen Mitleri*, (İstanbul: Say Yayınları, (çev.) Uğur Akpur, 2010), 52.

²⁸ Vernant, *Mortals and Immortals*, 21.

²⁹ Dolmage, "Metis, Mêtis, Mestiza, Medusa: Rhetorical Bodies across Rhetorical Traditions", 5; Zeitlin, *Playing the Other*, 73.

³⁰ Metis'ten Athena, Leto'dan Apollon ve Artemis, Maia'dan Hermes, Demeter'den Persephone, Semele veya Persephone'den Dionysos ve meşru eşi Hera'dan Ares sahip olduğu ünlü çocuklarıdır. Bkz. Burkert, *Greek Religion*, 127; Graves, *Hellen Mitleri*, 36-37.

³¹ Hes. *Theog.* 892-900; Apollod. *Bibl.* I. 20.

Tanrıya, Metis'in zekâsı tarafından aldatılmadan onu yutması önerilmiştir. Böylece Zeus hem tanrıçayla birleşmiş hem de onu tamamen kendi benliğine dahil etmiştir³². Metinlerde bu olay, Zeus'un Metis'in doğuracağı ve kendisinden daha kudretli olacağı öngörülen oğlundan duyduğu korkuyla açıklanır. Sonuçta, Metis'in bilgeliği Zeus'un içine geçer ve bu birleşmeden yalnızca bir çocuk dünyaya gelir: Pallas Athena³³.

Antik kaynaklarda, Zeus'un Metis'i kurnazca bir stratejiyle kandırarak yuttuğu ve böylece "metiea" (bilgelik) sahibi olduğu aktarılır³⁴. Bu olaydan sonra Metis, yalnızca Zeus'un zihninde bir sese dönüşür; bu ses ona baş ağrısı verir ve nihayetinde Athena'nın doğumuna zemin hazırlar³⁵.

Modern araştırmacılar, bu anlatıyı farklı şekillerde yorumlamaktadır. Otto'ya göre Zeus, Metis'i doğurmadan önce yutarak onu içsel bir "akıl danışmanı" haline getirir ve uygun an geldiğinde kızını kendi zihninden dünyaya getirir³⁶. Vernant, tanrıçanın Zeus'un içinde kaldığı sürece ona iyi ya da kötü kaderi haber verdiğini, dolayısıyla tanrının Metis'in stratejik silahlarını –hile, öngörü, ani hamle– kendi lehine kullandığını belirtir³⁷. Burkert ise bu birleşmenin güç ile bilgeliğin simgesel bütünlüğünü temsil ettiğini vurgular³⁸. Erhat, Zeus'un Metis'i eş olarak seçmesini anlamlı bulmakla birlikte, onu yutarak tüm bilgelik gücünü kendine mal etmesini daha derin bir strateji olarak değerlendirir. Bu bağlamda, bilgi ve egemenlik artık

³² Vernant, *Mortals and Immortals*, 111.

³³ Burkert, *Greek Religion*, 127. Vernant, *Mortals and Immortals*, 11, 57-66; Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 488; Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 205; Graves, *Hellen Mitleri*, 52.

³⁴ Apollod. *Bibl.* I. 20; Hes. *Theog.* 888; Dolmage, a.g.e., s. 9. Zeus'un, onu kandırıp küçülttükten sonra yuttuğu düşünülmektedir. Nitekim bu folklorda yaygın bir temadır. Bir cadı veya büyücü, kendisini yenilmez kılan başkalaşım gücüne sahiptir. Güçlerini test etme numarası yapan kahraman, onları risk almadan kontrol edilebilecek kadar küçük ve zayıf bir hayvan görünümüne bürünene kadar çeşitli biçimler almaya davet eder. Bkz. Vernant, *Mortals and Immortals*, 109.

³⁵ Dolmage, "Metis, Mêtis, Mestiza, Medusa: Rhetorical Bodies across Rhetorical Traditions", 9.

³⁶ Otto, *Homeric Gods*, 52.

³⁷ Vernant, *Mortals and Immortals*, 21, 58, 113.

³⁸ Altıncı yüzyılda Delphoi tapınağı, bilgeliğin o zamanlar kapsüllendiği biçim olan sözlerle kazanmıştı; bu sözler daha sonra Yedi Bilge Adam'a atfedildi. Bu sözlerden özellikle ikisi, bilgelik ve ahlakın bir arada olduğu Apollon ruhunu ifade eder: *meden agan*, aşırıya kaçmamak ve *gnothi sauton*, kendini bil; ikincisi, uzun zamandır kabul edildiği gibi, psikolojik bir anlamda veya Sokrates'in varoluşsal-felsefi anlamında değil, antropolojik bir anlamda amaçlanmıştır: Tanrı olmadığını bil. İnsanın bir etiği ortaya çıkar, ancak bu, insan ilerlemesi için bir programdan çok karamsarlığa yakındır. Bkz. Burkert, *Greek Religion*, 129, 148.

ayrılmaz biçimde Zeus'un zihninde toplanmıştır³⁹. Faraone ve Teeter, bu eylemi Zeus'un ahlaki ve siyasi otoritesinin bir temsili olarak yorumlarken⁴⁰. Zeitlin, bu süreci mitolojik anlatı bağlamında "kaçınılmaz bir son" olarak görür⁴¹. Vernant, daha ileri giderek Zeus'un Metis'i içselleştirmesiyle "tek bir zeki akıl biçiminin" ortaya çıktığını ve bu aklın evrende yalnızca onun zihninde barındığını savunur. Bu okuma, Kronos'un çocuklarını yutmasıyla kurulan iktidar döngüsüne de doğrudan bağlanır⁴². Vernant'ın bu yaklaşımı aslında "Zeus'un, yapılması gerekeni yapmış olması"na⁴³ işaret etmektedir. Sonuçta, Zeus, Metis'in mitolojik varlığını sonlandırmış ve onu yalnızca kendisiyle anlamlandırılabilir ikincil bir figüre dönüştürmüştür⁴⁴.

Athena'nın Doğumu Üzerine Görüşler: Bilgeliğin Yeni Formu

Mitolojide, Metis ile Zeus'un kızı Athena (Ἀθηνᾶ) hakkında çok sayıda anlatı mevcuttur. Pallas⁴⁵ Athena'nın doğumuyla ilgili en yaygın görüş, onun babası Zeus'un başından doğduğudur⁴⁶. Hesiodos'a göre, Athena, Triton

³⁹ Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 65.

⁴⁰ A. Christopher Faraone ve Emily Teeter, "Egyptian Maat and Hesiodic Metis", *Mnemosyne*, Fourth Series, 57(2), (2004): 180-184.

⁴¹ Zeitlin, *Playing the Other*, 78-79.

⁴² Vernant, *Mortals and Immortals*, 35-64; Faraone ve Teeter, "Egyptian Maat and Hesiodic Metis", 184.

⁴³ Yapılması gereken şey, değişim ve istikrarsızlık dünyasında yolunu bulabilmek ve onunla kurnazlıkta yarışarak Oluş'u kontrol edebilmektir. Zekâ, Hellenlerin gözünde, bir şekilde bu Oluş'un doğasını benimsemeli, onun biçimlerini almalıdır. O halde, zekânın kendi esnekliği sayesinde, kendisi sürekli hareket, çok biçimlilik tersine çevirme, aldatma ve ikiyüzlülük haline gelmelidir. Bkz. Vernant, *Mortals and Immortals*, 47. Ayrıca bkz. Zeitlin, *Playing the Other*, 78-81.

⁴⁴ Vernant, *Mortals and Immortals*, 11. Ancak, Metis'in yutulması sonucu *metis* kavramı üzerinde değişiklik olduğu görüşü de bulunmaktadır. Bu görüşe göre, Hellenler için dişil bir isim olan Metis artık hem erkek hem de dişi olan, iki yönlü bir doğaya sahip androjen bir tanrı haline gelmiştir. Bu cinsel ikilem tamamen olumlu bir amaca sahiptir: bir cinsiyetin diğerini dışlayarak sınırlandırılması olarak görülmesi gereken erkek ve dişi arasındaki karşıtlığı aşmak. Nitekim Metis artık bir kadın değildir ve Zeus'a tabidir. Biseksüel bir varlık olarak konumu daha yüksektir veya en azından ötesindedir. Bkz. Vernant, *Mortals and Immortals*, 134.

⁴⁵ *Pallas* kelimesi belirsizliğini korusa da bazen "bakire", "genç" bazen de "silah sallayan" olarak yorumlanmıştır. Bkz. Burkert, *Greek Religion*, 139; Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 65; Graves, *Hellen Mitleri*, 50. Athena'nın Kos adasında *Pallas* adlı bir insan yaratığını nasıl öldürüp derisini yüzdüğünü ve onun derisini giydiğini anlatan mythoslar vardır ve bu nedenle ona 'Pallas' sıfatı atfedilmiştir; bazı anlatımlarda ise *Pallas*'ın, Athena'nın babası olduğu ileri sürülmektedir. Bkz. Apollod. Bibl. 3.12.3; Hyg. Fab. 160. Ayrıca bkz. Burkert, *Greek Religion*, 140; Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 65.

⁴⁶ Otto, *Homeric Gods*, 46; Vernant, *Mortals and Immortals*, 84; Graves, *Hellen Mitleri*, 53.

Nehri kıyısında babasının başından, tam donanımlı bir savaşçı olarak doğmuştur⁴⁷. Bu doğum, Zeus'un başında oluşan şiddetli bir ağrının sonucu olarak zorunlu hale gelmiştir. Doğumun gerçekleşmesi sırasında Prometheus, Zeus'a yardım ederek doğum sancılarını hafifletmiş ve Athena'nın doğmasına katkıda bulunmuştur⁴⁸. Ayrıca Zeus'un ağrılarını dindirmek üzere çağrılan Hephaistos, Zeus'un kafatasını baltayla yararak Athena'nın ortaya çıkmasını sağlamıştır. İkinci anlatım, antik Hellen sanatında daha yaygın olarak işlenmiş ve özellikle MÖ 560-550 yıllarına tarihlenen bir tasvirle somutlaşmıştır (Fig. 1)⁴⁹.

Öte yandan, Zeus'un Athena'yı tamamen kendi başından doğurduğuna dair az sayıda ama önemli bir inanış da bulunmaktadır. Bu anlatıya göre, doğumu bizzat gerçekleştiren Zeus'un, bu eylemi izleyen tanrılar üzerinde büyük bir korku uyandırdığı ifade edilir⁵⁰. Homeros'un yirmi sekizinci İlahisi'nde açıkça belirtildiği gibi, Athena, babasının ölümsüz kafasından tam donanımlı ve silahlarla kuşanmış şekilde doğmuştur⁵¹. Bu doğum sahnesi, Atina'daki Parthenon'un doğu alınlığında anıtsal bir biçimde tasvir edilmiş⁵² ve özellikle MÖ yedinci yüzyıldan itibaren vazo resimlerinde sıkça işlenmiştir. Athena'nın, Zeus'un başından tam zırhıyla doğması ve savaş aletleri olan kalkanını ve mızrağını savurması, özellikle tanrıça adına düzenlenen Panathenaia Festivali'nde⁵³ gerçekleştirilen "Pyrrhike" adlı Hellen savaş dansının temelini oluşturmuştur⁵⁴. Tamamen silahlanmış olarak Zeus'un kafasından doğan Athena'nın, sahip olduğu metisi Hephaistos'un ustalığıyla üretilen silahlarla birleştirilerek savaşta üstün başarılar elde ettiğine inanılmaktadır⁵⁵.

⁴⁷ Hes. *Theog.* 929-930.

⁴⁸ Otto, *Homeric Gods*, 46; Vernant, *Mortals and Immortals*, 84.

⁴⁹ Otto, *Homeric Gods*, 47; Burkert, *Greek Religion*, 142; Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 97; Dolmage, "Metis, Mêtis, Mestiza, Medusa: Rhetorical Bodies across Rhetorical Traditions", 9.

⁵⁰ Otto, *Homeric Gods*, 54.

⁵¹ Hesiod. *Hom. Hymn.* 28. Ayrıca bkz. Otto, *Homeric Gods*, 51.

⁵² Otto, *Homeric Gods*, 52.

⁵³ Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 66.

⁵⁴ Burkert, *Greek Religion*, 142, 102.

⁵⁵ Vernant, *Mortals and Immortals*, 183.

Fig 1: Athena'nın Zeus'un kafasından doğumunu gösteren tasvir⁵⁶

Athena'nın ünlü doğum *mythosu*⁵⁷, ilk bakışta çelişkili ve karmaşık görünse de, kadim toplumlar tarafından olağan bir anlatı olarak kabul edilmiştir. Doğanın alegorik bir temsili olarak, bedenin alışılmadık bir yerinden —bu örnekte baştan— gerçekleşen bir doğumun ya da bilgelik kavramının başla özdeşleştirilmesinin zorlukları bulunsa da, bu tür anlatılara Yakın Doğu mitolojilerinde de rastlanmaktadır⁵⁸. Athena'nın doğumuyla ilgili yorumlar temelde iki ana eksende toplanır. İlk ve yaygın kabul gören yoruma göre, Athena'nın Zeus'un başından doğması, onun akıl, strateji ve savaş dehasının doğrudan babası Zeus'tan kaynaklandığını simgeler. İkinci yorum ise, bu doğumun Metis'ten, yani yutulmuş bilgelik tanrıçasından doğrudan bir aktarım yoluyla gerçekleştiğini öne sürer. Bu iki yaklaşım, Athena'nın doğumunun farklı yönlerini ve mitin çok katmanlı simgesel anlamlarını açıklamaya yönelik çabalardır.

Athena'nın Zekâsı ve Stratejik Gücünün Kaynağı: Baba Zeus

Athena'nın doğum *mythosunda*, anne figürüne neredeyse hiç yer verilmemiştir. Bu durum, modern araştırmacıların mit üzerinde çeşitli yorumlar geliştirmesine yol açmıştır. Yorumların çoğu, Athena'nın hiçbir anne tarafından doğurulmaması ve doğumun kadın bedenine, özellikle de

⁵⁶ Buluntu, İngiltere Trustees Müzesi'nde ART486123 no ile sergilenmektedir, bkz. Dolmage, "Metis, Mêtis, Mestiza, Medusa: Rhetorical Bodies across Rhetorical Traditions", 10, fig.1. Görselin renkli tasviri için bkz. Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 249, fig. 6.2.

⁵⁷ Tanrıçalar söz konusu olduğunda, cinsellikle ilişki daha zordur; çünkü dişi rolü genellikle edilgen, evcilleştirilmiş, olarak tanımlandığından, "Hanım" rolüyle pek uyuzmaz. Athena özel güçlerinin tadını "evcilleştirilmemiş bakireler" olarak çıkarırken doğum sancılarında ve doğum tehlikelerinden ayrı tutulamayan doğum da görkemli tanrıçanın portresinden hariç tutulmuştur. Bkz. Burkert, *Greek Religion*, 183.

⁵⁸ Örneğin, Kumarbi *mythosunda* "yutma" ve "vücudun sıra dışı bir bölümünden doğum" gibi motifler bulunmaktadır. Ayrıca, Mısır bilgelik tanrısı Thoth, Seth'in başından doğmuştur. Bkz. Burkert, *Greek Religion*, 142.

rahme dair herhangi bir unsur içermemesi üzerinde yoğunlaşır. Böylece bu mit, alışılmış doğum anlayışından radikal bir şekilde ayrılır. Metis'in temsil ettiği bilgelik ise, yaşamın biyolojik temellerinden soyutlanarak eril bir güç tarafından içselleştirilmiş görünmektedir⁵⁹. Bu anlatı, Homeros'tan bu yana Hellen kültüründe güçlü bir biçimde vurgulanan "çocuğun babayla kurduğu ayrıcalıklı bağ" düşüncesiyle de yakından ilişkilidir. Özellikle Zeus figürü yalnızca üstün tanrısal otoritenin değil, aynı zamanda sorgulanmadan kabul edilen anlamın da merkezinde yer alır⁶⁰. Dolayısıyla Athena'nın doğumunda Zeus'un belirleyici rolü, bu *mythos*un hem ideolojik hem de sembolik boyutunu açıklayıcı bir öge olarak kabul edilmelidir.

Athena, *mythos*larda bir çocuk olarak düşünüldüğünde yalnızca babası Zeus'u tanımış ve bu nedenle bütünüyle ona ait bir figür olarak kurgulanmıştır. Antik kaynaklar da Athena'yı sürekli babasıyla birlikte anmaktadır. Örneğin, Homeros, *Iliada*'da, ona anlam yüklü bir biçimde "kalkanlı Zeus'un kızı" (Ζηνὸς ἄνακτος θυγάτηρ) sıfatıyla seslenerek baba-kız arasındaki güçlü bağı vurgular⁶¹. Nitekim Athena'nın epitetlerinden biri olan *obrimopatre* (ὀβριμοπάτηρ), "güçlü babanın kızı" anlamına gelir⁶². Athena'nın babasına olan sadakati destanda çeşitli şekillerde ortaya konur. Kaybeden tarafı destekleyen Ares'i uyararak onu savaş alanından uzaklaştırmak ister ve bu sırada, "*Zeus babamız hangisine ün verirse, kazansın o*" diyerek babasının üstün iradesini hatırlatır⁶³. Yine de Athena, Zeus'un Truva Savaşı'na doğrudan müdahale etmesini istememesi karşısında öfkelenirse de ona karşı gelememiştir: "*Kızgın bir öfke sarıyordu Athena'yı, çok içerliyordu Zeus babaya, yine de bir şey demiyor, duruyordu öylece.*"⁶⁴. Öte yandan, Zeus'un Athena'ya duyduğu sevgi ve güven de metinlerde açıkça ifade edilir. Tanrı, Akhalar'ı desteklemesi nedeniyle kızına öfkelenirse de onu azarlamaz: "*Korkma Tritogeneia*⁶⁵, *yavrucuğum, dediklerime pek kulak asma, yumuşak davranırım sana ben*"⁶⁶. Aynı şekilde, onun savaşçı yetkinliğine duyduğu güveni de şu sözlerle dile getirir: "*Öyleyse doyumluk toplayan Athena'yı sal üstüne, Ares'in başını derde sokmaya alışkın o.*"⁶⁷. Bu anlatılar,

⁵⁹ Otto, *Homeric Gods*, 50; Burkert, *Greek Religion*, 142-143.

⁶⁰ Burkert, *Greek Religion*, 247.

⁶¹ Hom. *Il.* I. 202; Otto, *Homeric Gods*, 51; Burkert, *Greek Religion*, 142; Sarah, B. Pomeroy, *Goddesses, Whores and Wives and Slaves*, (London: Pimlico, 1975), I.

⁶² Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 66.

⁶³ Hom. *Il.* I. 30-36; Burkert, *Greek Religion*, 169.

⁶⁴ Hom. *Il.* IV. 23-24; 64-67.

⁶⁵ Mitolojide tanrıçanın doğduğu nehir kıyısının adı olan Triton'dan türemiş olabilir. Bkz. Faraone ve Teeter, "Egyptian Maat and Hesiodic Metis", 186; Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 65.

⁶⁶ Hom. *Il.* VIII. 30-40.

⁶⁷ Hom. *Il.* V. 765-766.

bir yandan Zeus'un Athena'ya duyduğu sevgi ve güveni, öte yandan Athena'nın babasına karşı duyduğu korku ve itaati ortaya koyar.

Aiskhylos, *Oresteia* üçlemesinin ⁶⁸ son oyunu olan *Eumenides*'de, Athena'nın annesiz oluşunu ve yalnızca babasından gelmiş bir kız olması durumunu Zeus'un özel bir ayrıcalığı olarak yansıtır. Tanrıçanın babasına olan düşkünlüğü de eserde özellikle vurgulanır ⁶⁹. Aynı oyunda Apollon'un sözleri bu durumu destekler niteliktedir: “Bir baba annesiz de doğurabilir... Olimposlu Zeus'un çocuğu, hiç beslenmeyen ve bir rahmin karanlığında büyümeyen bir kız, hiçbir tanrıçanın doğuramayacağı bir fide...” ⁷⁰. Bu anlatı, Athena'nın bilgelik özelliğinin annesinden değil, doğrudan babası Zeus'tan geldiğine işaret eder. Nitekim tanrıçanın kararlarındaki *metis* gücü, babası Kral Zeus'unkine benzer bir nitelik taşır ⁷¹. Hesiodos da Athena'nın kurnazlık yetisinin Zeus'la benzerlik gösterdiğini belirtmektedir. Örneğin, Athena'nın, şekil değiştirme yeteneğine sahip Periklimenes'e karşı hileye başvurusu, onun babasının yöntemlerini benimsediğini gösterir ⁷². Bu benzerlik üzerinden Otto ve Pomeroy, Athena'yı “akıllı ve erkeksi karaktere sahip bir tanrıça” olarak tanımlar ⁷³. Graves ise Athena'nın Akhalar arasında kabul görmesini, onun Zeus'un kızı olarak konumlandırılmasına bağlayarak, bu durumun ataerkil düzenin önemini yansıttığını belirtir ⁷⁴. Maurizio'ya göre ise Olympos'taki tanrılar arasında, Zeus ile Athena arasında olduğu kadar derin bir sevgi ve sadakat bağına sahip başka bir ilişki yoktur. Maurizio ayrıca, Athena'nın kadın bedeni ya da insan üremesiyle ilişkililenmeden doğmuş olmasını kültürel ve politik bir sembol olarak yorumlar ⁷⁵. Bu doğum anlatısı, bir yandan anne-kız bağını tamamen dışlayarak baba figürünün ve Zeus'un üstünlüğünün altını çizer, diğer yandan da ataerkil düzende idealleştirilen bilgelik ve otoritenin erkekten türediği düşüncesini meşrulaştırır.

⁶⁸ Aiskhylos'un *Oresteia* Üçlemesi, *Agamemnon*, *Khoephoroi* ve *Eumenides*'i içerir. Bkz. Hüseyin Üreten, “Antik Yunan'dan Yaşayan Sözler'de Kadın”, *Anasay* (7)23, (2023): 14.

⁶⁹ Aesch. *Eum.* 855.

⁷⁰ Aesch. *Eum.* 775-780.

⁷¹ Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 259.

⁷² Vernant, *Mortals and Immortals*, 110.

⁷³ Athena'nın doğum *mythosu*, sonradan teolojik bir icat olarak açıklanmış ve Hesiodos'a ait olmadığı öne sürülmüştür. Hesiodos'un metnine yönelik dikkatli bir incelemenin, ilgili bölümün sonradan yapılan bir ekleme olduğunu gösterdiği iddia edilmiştir. Ancak Zeus'un eşleri ve çocuklarını sıralayan 886-929. dizeler, olduğu haliyle anlamlı bir bütünlük içermektedir; bu bölümlerden herhangi biri çıkarıldığında metne kasıtlı ve yıkıcı bir müdahalede bulunulmuş olur. Bkz. Otto, *Homeric Gods*, 52. Ayrıca, Pomeroy, *Goddesses, Whores and Wives and Slaves*, I.

⁷⁴ Graves, *Hellen Mitleri*, 23, 53.

⁷⁵ Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 248-249.

Athena'nın yalnızca babası Zeus'tan doğmuş olması, onun yalnızca babasıyla kurduğu yakın ilişkiyi değil, aynı zamanda sahip olduğu zekâ biçimini ve savaşçı yönünü de açıklamaktadır⁷⁶. Tanrıçanın tam donanımlı olarak, mızrak, miğfer ve kalkanla birlikte doğması, onun eril kimliğini ve savaşçı doğasını simgesel biçimde yansıtır⁷⁷. Bu savaş aletleri arasında özellikle "aigis" kalkanı öne çıkar; çünkü bu kalkan Zeus'a aittir ve Athena'nın da onu taşıması, hem tanrıça ile babası arasındaki bağı hem de onun savaş gücünü simgeler. Nitekim Athena'nın en bilinen lakaplarından biri olan *Aigiokhos* ("aigis taşıyan"), bu bağlamı açıkça ortaya koyar⁷⁸. Athena, bu nitelikleriyle adeta bir *hoplit*⁷⁹ gibi doğmuştur⁸⁰. Zeus gibi güçlü ve egemen bir figürün zihninden doğan bir tanrıçanın, onunla benzer nitelikler taşıması mitolojik bağlam açısından tutarlıdır. Ayrıca, Athena'nın evliliği reddetmesi ve "parthenos" (bakire) kimliğiyle anılması, onu savaşçı ve eril niteliklerle özdeşleştirir. Bu durum, Athena'yı doğurganlıkla ilişkilendirilen geleneksel kadın rollerinden uzaklaştırarak, strateji, devlet aklı ve düzenin temsili haline getirir⁸¹.

Athena, savaş boyunca yalnızca cesareti ve hırsıyla değil, aynı zamanda stratejik aklıyla da öne çıkar. Babası Zeus'un kararlarına doğrudan müdahale etmekten çekinmeyen tanrıça, savaş planlarında aktif rol üstlenir. Hektor ile Akhilleus'un düellosu öncesinde Zeus, ona ne yapılması gerektiğini sorduğunda, aklındaki gecikmeden yapmasını söylemesi ve tereddüt etmeksizin düşüncesini dile getirmesi⁸², onun yalnızca bir savaşçı değil, aynı zamanda güvenilen bir "strateji danışmanı" olduğunu gösterir.

Hellen kent devletlerinde resmî panteonun merkezinde yer alan tanrılar arasında Athena ve Apollon özellikle öne çıkar. Her ikisi de Zeus ile güçlü bir bağa sahiptir. Bu bağlamda Athena, savaş alanında doğrudan Zeus'un iradesini uygulayan figür olarak öne çıkarken; Apollon, kehanet yoluyla tanrılar meclisinde ve insanlar arasında Zeus'un iradesini bildiren aracı konumundadır⁸³. Böylece, Athena'nın sahadaki fiziksel eylemi ile

⁷⁶ Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 248.

⁷⁷ Hom. *Il.* 5.733–747. Hesiod. *Theog.* 886 vd.; Burkert, *Greek Religion*, 139–141.

⁷⁸ Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 97-98; Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 66; Burkert, *Greek Religion*, 139. *Aigis*, keçi derisinden bir tür zırh ya da kalkandır, bkz. Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 97.

⁷⁹ Ağır silahlı piyade, bkz. H. I. Marrou, *Ancient History of Education*, (Çev. George Lamb), (Sheed and Ward Ltd. 1956), 15.

⁸⁰ Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 249.

⁸¹ Vernant, *Mortals and Immortals*, 144, 180. Nicole Loraux, *The Experiences of Tiresias: The Feminine and the Greek Man*, (Princeton University Press, 1995), 42-45.

⁸² Hom. *Il.* XXII.180-185; Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 66.

⁸³ Otto, *Homeric Gods*, 48; Burkert, *Greek Religion*, 221. Vernant, *Cunning Intelligence in Greek Culture and Society*, 25–30.

Apollon'un sözlü bildirimi, Zeus'un mutlak otoritesinin iki farklı yolla temsil edilmesini sağlar.

Athena'nın Zekâsı ve Stratejik Gücünün Kaynağı: Anne Metis

Athena, annesi Metis'in bilgeliğiyle doğrudan ilişkilidir. Zeus, Metis'i yutarak onun zekâsını kendine kattıktan sonra, Athena da Metis'in bilgelik ve kurnazlık özelliklerini miras almıştır. Bu nedenle Athena, bazen Metis'in ruhani devamı olarak görülür⁸⁴. Metis aracılığıyla donatılan Athena hem diplomaside başarıyı hem de savaşta stratejik kurnazlığı temsil eder. Mükemmel bir savaşçı olmasının yanı sıra, aynı zamanda üstün bir düşünür ve planlayıcıdır. Bu özellikleri, MÖ 470-450 yıllarına tarihlenen Atina Akropolisindeki mermer adak kabartması gibi sanat eserlerinde de açıkça yansıtılmıştır (Fig. 2)⁸⁵.

Fig. 2: Bir adak kabartması üzerinde düşünen Athena tasviri⁸⁶

Başlangıçta “savaşçı bakire tanrıça” olarak tasvir edilen Athena, zamanla “bilgelik tanrıçası” kimliğiyle ön plana çıkmıştır. Athena'nın doğası, zihinsel kapasite ve düşünsel becerilerle özdeşleştirilmiştir. Özellikle ‘metis’ kavramı, pratik zekâ, stratejik düşünce ve bilinçli eylemi ifade eder; bu nitelikler, savaşta fiziksel güçten daha üstün kabul edilmiştir. Athena, el becerisi ve pratik zekâ ile donanmış bir güç olarak tanımlanır⁸⁷. Örneğin, *Iliada*'da, Nestor, oğluna iyi bir akıl hocasının (metis) paha biçilemez değerini vurgulayarak, başarı için aklını kullanması gerektiğini öğütler. Bu tür akıl

⁸⁴ Vernant, *Mortals and Immortals*, 180.

⁸⁵ Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 267-268, fig.6.8.

⁸⁶ ART36206 no'lu adak kabartması, Atina Akropolis Müzesi'ndedir. Bkz. Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 267-268, fig.6.8.

⁸⁷ Otto, *Homeric Gods*, 56; Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 98.

yürütme yetisi, Athena'yı sıradan bir "kalkan taşıyan savaşçı" olmaktan ayırır ve üstün kılar⁸⁸. Ayrıca, Athena'ya adanmış *Homeros İlahisi*'nde tanrıçanın "çok akıllı" ve "çok planlı" olduğu belirtilir; bu sıfatlar, onun stratejik düşünce ve danışmanlık alanlarındaki merkezi rolünü gösterir⁸⁹.

Savaşta Metis Sahibi Athena: Eril Dünyada Dişil Bilgelik

Athena'nın "tam bir savaşçı" olarak doğması, onun eril yönüne işaret etmekle birlikte, sahip olduğu silahların Metis tarafından tasarlandığı ve bir demircinin başyapıtı olarak üretildiği görülür. Bu durum, tanrıçanın annesinin becerilerini devraldığını gösterir. Metis, silahlara hayat veren bir ışık gibi, Zeus'un yuttuğu eşinden doğan Athena'nın üstün zekâsını güçlendirmiştir. Özellikle *Iliada* destanında Athena, bilgelik ve strateji tanrıçası olarak aklını kullanıp savaşın seyrini etkileyen önemli bir figürdür. Akha ordusuna rehberlik ederek zafer elde etmelerinde etkili olmuş, ayrıca Akhilleus'un öfkesini kontrol etmesine yardımcı olmuştur⁹⁰. Savaş meydanında, Athena'nın çılgınları, bakışları ve silahlarının çıkardığı ses düşmanları üzerinde üstünlük sağlamıştır. Hellenler, Athena'yı "glaukopis" (γλαυκῶπις) yani "parlak bakışlı" veya "çakır gözlü" olarak adlandırmıştır. *İliada*'da ise "gök gözlü" ifadesiyle tanımlanır ve bu bakışların düşman üzerindeki etkisi destan boyunca vurgulanır⁹¹. Baykuşun gözlerinin dikkat çekici olması nedeniyle Athena'ya bu sıfat verilmiş olup⁹², Hellen ikonografisinde "Athena'nın baykuşu" kavramı tanrıçanın bu hayvanla olan güçlü bağı ve onun varlığının bir tezahürü olduğunu göstermektedir⁹³.

Athena'nın *metis* kullanma biçimi özellikle savaş alanında belirgin şekilde ortaya çıkar. ⁹⁴. esiodos, onu "savaş mücadelesinin korkunç kışkırtıcısı, ordunun yorulmak bilmez lideri, savaşın, muharebenin ve katliamın gürültülü çılgınlıklarından zevk alan bir tanrıça" olarak tanımlar.⁹⁵. Homeros, *Iliada*'da Athena'yı sık sık savaş tanrısı Ares ile karşılaştırır. Örneğin, Ares, Troialıların tarafındayken Athena, Hellenlerin safında savaş

⁸⁸ Otto, *Homeric Gods*, 52.

⁸⁹ Otto, *Homeric Gods*, 49; A. N. Athanassakis, *The Homeric Hymns*, (Johns Hopkins University Press, 1994), 101.

⁹⁰ Hom. *Il. I.* 206-220. Ayrıca bkz. Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 97; Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 66.

⁹¹ Hom. *Il. I.* 206; Otto, *Homeric Gods*, 58; Vernant, *Mortals and Immortals*, 182-183; Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 66; Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 249.

⁹² Hesiod. *Hom. Hymn.* 28. 11. Ayrıca bkz. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 66; Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 249.

⁹³ Otto, *Homeric Gods*, 58; Burkert, *Greek Religion*, 65, 86, 124; Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 98; Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 66.

⁹⁴ Vernant, *Mortals and Immortals*, 180.

⁹⁵ Burkert, *Greek Religion*, 140.

narası atmaktadır. Tanrıların savaşı sırasında Ares birçok hata yapar ve sonunda Athena'ya yenilir; böylece Ares savaşta nefret edilen yönleri temsil ederken, zaferin ihtişamı Athena'ya aittir⁹⁶. Athena, "Nike" (zafer) sıfatıyla zaferin bahşedeni olarak görülür.⁹⁷ Doğduğu günden itibaren bronz zırhlar giymiş, göz kamaştırıcı silahlarla donanmış bir savaşçı tanrıça olarak Hellen kadınlarına⁹⁸ ilham vermiştir. Örneğin, Spartalı Athena Chalkiotkos'un adı Metis'ten gelmekte olup, her yıl silahlı genç erkeklerin katılımıyla düzenlenen festivalin koruyucu rahibesi olmasının yanı sıra, bronz zırh giymiş ve silahlı Athena'nın yansımasıdır⁹⁹. Athena'nın miğfer, mızrak ve kalkanla tam donanımlı en erken tasviri, Mykenai sanatının önde gelen eserlerinden biri olarak kabul edilir¹⁰⁰.

Koruyucu Tanrıça Athena: Dişil Rehberlik

Athena, Hellen dünyasında "kale ve şehir tanrıçası" kimliğiyle öne çıkmış; bu özelliğiyle sıklıkla *Polias* (Πολιάς, "şehrin koruyucusu") ve *Polioukhos* (Πολιούχος, "şehir efendisi") sıfatlarıyla anılmıştır. Bu nedenle ona adanmış tapınaklar yalnızca Atina'da değil, birçok Hellen kentinde inşa edilmiştir¹⁰¹. *Homerik İlahiler*'de Athena'nın bu yönü şöyle aktarılır: "... şehrin koruyucusu Pallas Athena, diye şarkı söylemeye başlıyorum. O, korkunçtur ve Ares'le birlikte savaş işlerini, şehirlerin yağmalanmasını, bağırıışları ve savaşları sever. Savaşa giden ve geri dönen insanları kurtaran odur."¹⁰². Athena *Polias* (Şehrin koruyucusu)¹⁰³ ve Athena *Parthenos* (Bakire-genç kız)¹⁰⁴ kimlikleri, Atina'da her yıl düzenlenen Panathenaia festivali¹⁰⁵ çerçevesinde ön plana çıkmıştır. Bu festival, tanrıçanın Atina

⁹⁶ Hom. *Il.* XXI. 391-415; Burkert, *Greek Religion*, 169.

⁹⁷ Burkert, *Greek Religion*, 184.

⁹⁸ Hellen kadınlarının eğitim hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Nuriye Külahlı, *Antik Hellen toplumunda eğitim hayatında kadın (Arkaik Çağ'dan Helenistik Dönem sonuna kadar)*. (Konya: Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi, Tarih Bölümü, 2021).

⁹⁹ Vernant, *Mortals and Immortals*, 180.

¹⁰⁰ Otto, *Homeric Gods*, 53; Burkert, *Greek Religion*, 124.

¹⁰¹ Burkert, *Greek Religion*, 140, 184; Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 98; Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 255.

¹⁰² Hesiod. *Hom. Hymn.* XI.437; Otto, *Homeric Gods*, 54,58.

¹⁰³ Athena'nın en eski ve kutsal kült heykeli, gökyüzünden düştüğüne inanılan bir zeytin kütüğü olan Athena *Polias*'tır (Şehir Koruyucusu). Bkz. Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 255.

¹⁰⁴ Akropolis'in güney tarafında bulunan Athena'nın tapınağı Parthenon'da bulunan fildişi ve altın bir heykeldir. Bkz. Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 255.

¹⁰⁵ Panathenaia'nın Athena'nın doğum gününün veya tanrıların devler üzerindeki zaferindeki rolünün kutlanması olduğu söylenirdi. Bkz. Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 255. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 66.

halkına rehberlik eden koruyucu niteliklerini onurlandırırken, sanat, siyaset ve yönetimle ilişkilendirilen bir kimlik de inşa eder. Athena'nın Atina'nın koruyucusu olarak kabul edilmesinin kökeninde, tanrıların Attika toprakları üzerindeki hâkimiyet mücadelesi yer alır. Efsaneye göre, Poseidon deniz suyundan bir kaynak fışkırtırken, Athena akıllıca bir hamleyle toprakta bir zeytin ağacı yeşertmiş ve böylece şehrin yönetimini kazanmıştır. Zeytin ağacı bu olayın sembolü hâline gelmiş, "Athena'nın ağacı" ifadesi tanrıçanın barış, bilgelik ve kent koruyuculuğu vasıflarının temsili olmuştur. Bu başarı sayesinde yalnızca Atina'da değil, başka birçok Hellen kentinde de Athena, koruyucu tanrıça olarak benimsenmiştir¹⁰⁶.

Athena'yı diğer tanrılardan ayıran en belirgin özelliklerden biri, himayesindeki ölümlülerle doğrudan ve sürekli bir ilişki kurmasıdır. Bu özellik, onun koruyucu ve rehber kimliğini pekiştirir¹⁰⁷. *İliada*'da Homeros, Athena'nın Akhalar desteklediğini¹⁰⁸, özellikle Diomedes'in yanında bizzat yer alarak savaşa müdahale ettiğini belirtir¹⁰⁹. Tanrıça, kimi zaman insan kılığına girerek Akhilleus'a öğüt ve cesaret vermiş; kimi zaman da doğrudan müdahalelerde bulunmuştur¹¹⁰. Aynı şekilde, Herakles'i ilk silahlandıran ve savaşta koruyan da yine Athena'dır¹¹¹. Athena'nın rehberlik rolü *Odysseia*'da daha da belirgin hâle gelir. Destan boyunca, neredeyse tek aktif tanrıça olan Athena, kahramanlara farklı kılıklar içinde yol gösterir, olayların yönünü değiştirir ve çoğu zaman çözümün anahtarı olur¹¹². Otto'nun ifadesiyle, o "eylem ve yardım tanrıçası"dır. Nitekim Odysseus'un oğlu Telemakhos'un yolculuğu için gerekli tüm hazırlıkları yapan, gemiyi seçen ve uygun rüzgârı getiren de Athena'dır¹¹³. Athena, destanın asıl kahramanı olan Odysseus'a yardım edenlerden biri ve öğüt veren kişi olarak tarif edilir¹¹⁴. Kahraman

¹⁰⁶ Burkert, *Greek Religion*, 86, 141; Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 66; Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 98; Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 255.

¹⁰⁷ Otto, *Homeric Gods*, 53-54,182.

¹⁰⁸ Hom. *Il.* VIII. 350-437.

¹⁰⁹ Hom. *Il.* V. 1-5 vd. XXIII: 388- 392; *Homeric Gods* 53-54,182; Burkert, *Greek Religion*, 141.

¹¹⁰ Hom. *Il.* V. XVIII. 203-206; XIX. 349-356; XXI. 284-298; Otto, *Homeric Gods*, 53-54,182; Burkert, *Greek Religion*, 141.

¹¹¹ Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 97; Üreten, "Antik Yunan'dan Yaşayan Sözler'de Kadın", 21.

¹¹² Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 66; Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 253.

¹¹³ Hom. *Od.*, II. 267, 416; Otto, *Homeric Gods*, 193; Vernant, *Mortals and Immortals*, 219; Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, s. 66.

¹¹⁴ Hom. *Od.* VII. 19 vd; Otto, *Homeric Gods*, 49; Burkert, *Greek Religion*, 142; Vernant, *Mortals and Immortals*, 153; Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 98; Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 66; Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 252-253. Hom. *Od.* içinde Athena, Odysseus'u kurtarmak istediğinde, rüzgarlara uyumalarını emreder. Bkz. Vernant, *Mortals and Immortals*, 153.

Odyseus'un Phaiaklar arasında kabul görmesini sağlayan, Ithake'ye dönüşünde ona danışmanlık yapan, taliplerle mücadelede doğrudan destek sunan ve nihayet barışı temin eden yine Athena'dır¹¹⁵. Odyseus'un kurnazlık ve bilgelikte öne çıkışı, tanrıçanın kendisine duyduğu ilgiyi açıklar. Zira Odyseus, insanlar arasında tasarım ve plan konusunda nasıl öncüyse, Athena da tanrılar arasında bilgelik ve stratejinin temsilcisidir. Bu ortaklık, tanrıçanın destanın başından sonuna kadar süren rehberliğini anlamlı kılar¹¹⁶. Athena'nın yönlendirmeleri, sadece bireysel başarıları değil, aynı zamanda ilahi planın gerçekleşmesini de sağlar¹¹⁷. Sonuçta, Odyseus'un Zeus'un ölümlü karşılığı olarak sunulması, onun Athena'dan aldığı rehberliğin derinliğini ve tanrıçanın dışıl bilgeliğini ne denli etkili kullandığını da gözler önüne serer.

Zanaatkâr Tanrıça Athena: Teknik Bilgelik ve Dışıl Üretkenlik

Athena'nın Zeus'un başından doğmuş olması, tanrıçaya entelektüel bir doğa atfedilmesine neden olmuş¹¹⁸; bu durum onun yaratıcı, üretken ve teknik zekâsıyla bütünleşmiştir. Athena yalnızca savaş alanındaki stratejik aklıyla değil, aynı zamanda zanaatkârlık ve teknik becerileriyle de öne çıkar. Tanrıçanın doğası, pratik zekâ ve yaratıcı üretkenlikle sıkı biçimde ilişkilidir. Bu bağlamda Athena, geleneksel olarak erkeklere özgü sayılan iş kollarında bile yaratıcı çözümler sunan bir *tekhnē*¹¹⁹(τέχνη) tanrıçasıdır. Athena'nın teknolojik yeniliklere öncülük etmesi, onun yalnızca soyut zekâ değil, aynı zamanda uygulamalı bilgiyle donanmış olduğunu gösterir. Erkeklerin kullandığı kil, metal, ağaç, at ya da tahıl gibi materyallerin işlenmesinde ihtiyaç duyulan teknik araçları ve yöntemleri icat eden odur¹²⁰. Örneğin, Demeter'in dağıttığı tahılın toplanmasını kolaylaştıran ilk tarım aletinin tasarımı Athena'ya atfedilir. Bu durum, tanrıçanın yalnızca savaş alanında

¹¹⁵ Hom. *Od.* XIII. 190 vd.; Otto, *Homeric Gods*, 193; Burkert, *Greek Religion*, 122; Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 98; Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 253.

¹¹⁶ Otto, *Homeric Gods*, 193-195; Burkert, *Greek Religion*, 142; Vernant, *Mortals and Immortals*, 227-228.

¹¹⁷ Otto, *Homeric Gods*, 193; Burkert, *Greek Religion*, 122.

¹¹⁸ Graves, *Hellen Mitleri*, 23.

¹¹⁹ *Tekhnē*, sadece “zanaat” veya “sanat” anlamına gelmez; aynı zamanda akıl, bilgi ve beceriyle yapılan bilinçli üretim sürecini ifade eder. Platon ve Aristoteles'in felsefesinde, doğanın yasalarına uygun olarak rasyonel ve sistematik bilgi anlamına gelir ve pratik zekâyla teorik bilgiyi birleştirir. Bkz. O. González, *Greek Philosophy: From Thales to Aristotle*. (Routledge, 2010), 54; G. E. R. Lloyd, *Ancient Science: Greek and Roman Science*. (W.W. Norton, 2018), 112.

¹²⁰ Otto, *Homeric Gods*, 53-54,182; Burkert, *Greek Religion*, 141; Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 98; Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 249.

değil, üretim ve tarım gibi barışçıl alanlarda da etkili olduğunu gösterir¹²¹. Aynı şekilde, Athena “marangozların tanrıçası” olarak da anılır. At arabası, dizgin ve gemi gibi karmaşık yapıların mucididir. Hatta Troia Savaşı'nın en ikonik unsurlarından biri olan Tahta At'ın yapımında da bizzat rol almıştır¹²². Onun bu yönünü temsil eden en etkileyici görsel betimleme, M.Ö. 5. yüzyıla tarihlenen, Athena'nın Troia Atı'nın inşasına nezaret ederken tasvir edildiği sahnedir (Fig. 3)¹²³. Bu tür temsiller, Athena'nın yalnızca bilgelik değil, aynı zamanda yapıcı, üretken ve teknik bilgeliğin de tanrıçası olarak algılandığını ortaya koyar.

Athena'nın tam zırhlı olarak doğması, metalurji zanaatıyla doğrudan ilişkilendirilmektedir. Sparta'da ‘Khalkioikos’ (Χαλκίοικος) yani “Bronz Ev'in tanrıçası” unvanıyla anılan Athena, Atina'da Hephaistos'la birlikte ortak tapınma pratiğinde yer alır¹²⁴. Nitekim Homeros, *Odyseia*'da Hephaistos ve Athena'yı “usta tanrılar” olarak birlikte tanımlar¹²⁵. Hephaistos teknik bilgi ve beceri açısından üstün tutulurken, pratik zekâ ve zanaatın diğer biçimleri Athena'ya atfedilir. Böylece ikisi, sihir, teknik beceri ve medeniyet inşa etme güçlerinin birleşimini simgelerler.¹²⁶ Athena ayrıca “ergane” (ἐργάνη), yani el sanatlarının koruyucusu¹²⁷ olarak kabul edilir. Yün işçiliği, ev içi mülkiyet ve görkemli el sanatlarının mucidi ve koruyucusu olan Athena, iş içinde çalışmış, kendi giysilerini dokumuş ve Hera'nın Zeus'u baştan çıkarmak için giydiği elbiseyi işlemiştir. Orphik bir fragmanda, Athena'nın ellerini kaybetmesi durumunda gücünü yitireceği vurgulanır, bu da onun zanaatkâr kimliğinin önemini gösterir¹²⁸.

¹²¹ Vernant, *Mortals and Immortals*, 178.

¹²² Burkert, *Greek Religion*, 141; 184; Vernant, *Mortals and Immortals*, 234; Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 250.

¹²³ Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 253, fig.6.4.

¹²⁴ Otto, *Homeric Gods*, 56-57; Maurizio, *Mortals and Immortals*, 249.

¹²⁵ Hom. *Od.* VI. 233-235.

¹²⁶ Burkert, *Greek Religion*, 220; Vernant, *Mortals and Immortals*, 18, 281; Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 249-250. İki tanrının birbirini tamamlayan ancak ayrı rollerdeki işlevlerini adına bkz. Vernant, *Mortals and Immortals*, 281.

¹²⁷ Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 256.

¹²⁸ Otto, *Homeric Gods*, 56-57; Vernant, *Cunning Intelligence in Greek Culture and Society*, 44; Burkert, *Greek Religion*, 230-235.

Fig. 3: Athena'nın Tahta Atı yapımını gösteren tasvir¹²⁹

Athena'nın "sanatçı tanrıça" olarak anılması, özellikle kadınların iğ ve tezgâh kullanımı gibi el işlerinde koruyucu rolünü vurgular. Atinalı kadınlar, *Panathenaia* festivalinde tanrıça için dokunan kutsal *peplos* örmekle görevliydi.¹³⁰ Atina Akropolü'nde Athena'ya hizmet eden iki genç kız, "Arrephoros"lar (Ἀρρήφορος), hem *peplos* dokuma işine başlar hem de kutsal zeytin ağacına bakarlardı; yıl sonunda ise gizemli bir gece töreninde görev alırlardı¹³¹. Athena'nın rahibeleri genellikle genç kızlar arasından seçilirken, bu hizmette olgun ve deneyimli kadınların da rol aldığı, özellikle Aphrodite tapınağındaki uygulamalarla bağlantılı olduğu bilinmektedir¹³². Bu törenlerin en etkileyici görsel tasviri, MÖ 440-432 yıllarına tarihlenen Parthenon frizinde yer alır (Fig. 4). Frizde, zırhsız ve *peplos* yanında Hephaistos ile tasvir edilen Athena, sanatçı tanrıça kimliğini öne çıkarır¹³³. Böylece hem zanaatkarlık hem de kadın el sanatlarının koruyucusu rolü, bu epitet ile vurgulanmış olur.

¹²⁹ Florence Arkeoloji Müzesi'nde sergilen ART16611 no'lu *kylix* için bkz. Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 253, fig.6.4.

¹³⁰ Burkert, *Greek Religion*, 141; 184; Vernant, *Mortals and Immortals*, 234; Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 98; Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 250-251.

¹³¹ Burkert, *Greek Religion*, 98; Fantham vd., *Women In the Classical World*, 83-84; Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 255. Athena kült faaliyetleri adına detaylı bilgi için bkz. Fantham vd. *Women In the Classical World*, 83 vd.; Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 255-260

¹³² Burkert, *Greek Religion*, 221; Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 257.

¹³³ Klasik çağda sanat, niteliklerden vazgeçme ve tanrıları yalnızca *ethos*larıyla karakterize etme eğiliminde olduğundan Athena'nın tasviri de değişime uğramıştır. Bkz. Burkert, *Greek Religion*, 124.

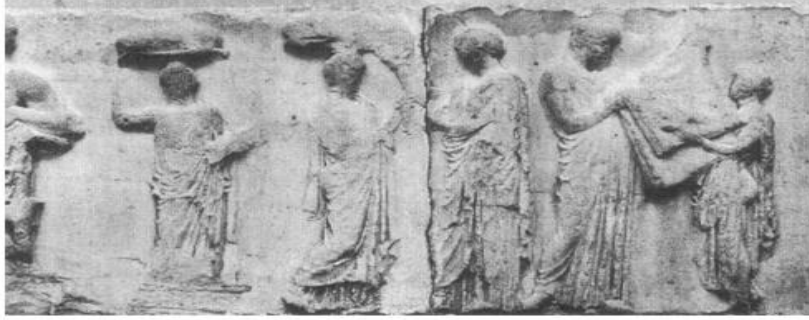

Fig. 4: Parthenon frizinde Athena'ya ithaf edilen Panathenaia şenliği alayı¹³⁴

Athena'nın sahip olduğu çeşitli becerileri insanlara öğrettiğine inanılmıştır¹³⁵. Örneğin, Hesiodos'un *Opera et Dies* (İşler ve Günler) adlı eserinde, saban yapımı sürecinde eğimli tahta parçasının ve saban demirini taşıyan topuğun dikkatle kirişe sabitlenmesinde yalnızca Athena'nın hizmetçisinin yetkili olduğu belirtilir¹³⁶. Benzer şekilde, *Homeros İlahileri'nde*¹³⁷, Athena'nın marangozlara bronz süslemeli savaş arabaları ve vagonlar yapmayı öğreten ilk kişi olduğu ifade edilir. Savaş arabaları ve gemiler söz konusu olduğunda, Athena'nın hem inşa hem de sürüş sanatlarında öğretici bir rol üstlendiği görülmektedir¹³⁸. Ayrıca Homeros, *İlyada*'da usta bir gemi yapımcısının sanatını Athena'dan öğrendiğini aktarır. Aynı şekilde, gümüş ve altından zarif kaplar yapabilen yetenekli metal işçileri de Athena'nın öğrencileridir. Athena'nın öğrencileri arasında, gümüş ve altından zarif kaplar yapabilen yetenekli metal işçileri de yer alır. Hesiodos ayrıca saban demiri yapan demircilerin de onun himayesinde olduğunu belirtir. Çömlekçiler de Athena'yı koruyucu tanrıçaları olarak görmüş ve ona şöyle seslenmişlerdi: "*Bize gel, Athena, elini fırınımızın üzerine koy!*"¹³⁹. Bunların yanında Athena, genç kızların ve kadınların rehberi ve eğitmeni olarak da önemli bir figürdür¹⁴⁰. Homeros, *Odyseia*'da tanrıçanın bu konumunu

¹³⁴ Görsel için bkz. Fantham vd. *Women In the Classical World*, 84, fig.3.3.

¹³⁵ Otto, *Homeric Gods*, 56; Vernant, *Mortals and Immortals*, 234-238; Pomeroy, *Goddesses, Whores and Wives and Slaves*, I.

¹³⁶ Hesiod. *Op.* 429-432. Vernant, *Mortals and Immortals*, 179.

¹³⁷ Hesiod. *Hom. Hymn.* 5.1.

¹³⁸ Otto, *Homeric Gods*, 56; Vernant, *Mortals and Immortals*, 234-238; Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 98; Maurizio, *Classical Mythology In Context*, 250.

¹³⁹ Otto, *Homeric Gods*, 56; Vernant, *Mortals and Immortals*, 238.

¹⁴⁰ Hom. *Od.* VI.231-235; S. Blundell, *Women in Ancient Greece*, Harvard University Press, 1945), 42.

Penelope aracılığıyla betimlemiş, Athena'nın Penelope'ye eşsiz bir dokuma becerisi kazandırmasının yanı sıra ona benzersiz bir zekâ ve kavrayış da bahsettiğini vurgulamıştır¹⁴¹. Ayrıca, Aiskhylos'un *Oresteia* adlı eserinde Klytemnestra'nın kurnazlığı, Athena'nın lütfuyla örülmüş karmaşık planlama ve entrika sanatını da içerir. Tıpkı Penelope gibi, Klytemnestra da hem tuzak kurma hem de bunu örerek gizleme yeteneğine sahip olmuştur¹⁴². Bu özellikleri nedeniyle Athena sık sık Poseidon ile karşılaştırılmıştır. Poseidon doğanın temel kuvvetini temsil ederken, Athena teknik bilgeliği simgeleyerek bu ikili önemli ve anlamlı bir denge oluşturmuştur¹⁴³.

Sonuç olarak, Athena insanlara cesaret, zafer arzusu ve yiğitlik gibi erdemleri öğretmiştir. Ancak bu değerlerin anlam kazanması için akıl ve aydınlanma gereklidir. İşte bu iki unsur, değerli eylemlerin gerçek kaynağını oluşturur ve zafer tanrıçasının doğasını tamamlar. Athena'nın ışığı sadece savaş alanında savaşçıyı aydınlatmakla kalmaz; aynı zamanda eylem dolu bir yaşamda büyük işler başarmak, mükemmelleşmek ve uğrunda mücadele etmek gereken her alanda varlığını hissettirir¹⁴⁴.

Athena'nın Roma Mitolojisi'ne Yansıması: Tanrıça Minerva

Hellenlerin bilgelik tanrıçası Athena'nın Roma dinindeki karşılığı Minerva'dır. Roma mitolojisinde Minerva, "Jupiter, Iuno ve Minerva Capitolium üçlüsü" olarak baş tanrılar arasında yer almıştır¹⁴⁵. Roma'daki çeşitli kutsal alanlarda bulunan Minerva heykelleri, tanrıçayı miğferli, aegisli ve kalkanlı; genellikle bir mızrakla donanmış Hellen tanrıçası formunda betimlemektedir¹⁴⁶. Ovidius, *Metamorphōsēs (Metamorfozlar)* adlı eserinde

¹⁴¹ Hom. *Od.* II. 116: 120; XIX, 138-140. Ayrıca bkz. Otto, *Homeric Gods*, 56-57, 191; Vernant, *Mortals and Immortals*, 239, Üreten, "Antik Yunan'dan Yaşayan Sözler'de Kadın", 15.

¹⁴² Vernant, *Mortals and Immortals*, 295; Üreten, "Antik Yunan'dan Yaşayan Sözler'de Kadın", 15-16; Zeitlin, *Playing the Other*, 48-49.

¹⁴³ Athena ve Poseidon, atla olan bağlantıları aracılığıyla birbirlerine aittirler: Athena Hippias, Poseidon Hippios'un yanında durur. Poseidon atın babası olur ve Athena dizgin ve gemi icat eder, böylece hayvanı insanın emrine verir ve ilk atlı Bellerophon, Poseidon'a bir boğa kurban eder ve Athena Hippias'a bir sunak kurar. Atina'da Poseidon ve Athena başlıca tanrılardır; bu, her şeyden önce Parthenon'un batı alınlığında tasvir edilen Attika toprakları üzerindeki anlaşmazlıkları hakkındaki *mythos*la ifade edilir. Bkz. Burkert, *Greek Religion*, 221; Vernant, *Mortals and Immortals*, 196 vd.

¹⁴⁴ Otto, *Homeric Gods*, 53.

¹⁴⁵ Verg. *Aen.* I. 8, 91; Burkert, *Greek Religion*, 283; Fantham vd., *Women in the Classical World*, 230; Fritz Graf, "Athena and Minerva: Two Faces of One Goddess?", *Athena in the Classical World*. Brill, (Susan Deacy and Alexander Villing, (eds.), 2001): 127; Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, XIII, 336, 491; Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 206.

¹⁴⁶ Graf, "Athena and Minerva: Two Faces of One Goddess?", 128.

Minerva'yı "savaşçı tanrıça" ve "bakire tanrıça" olarak tanımlamaktadır¹⁴⁷. Yazar, tanrıçadan Pallas olarak söz etmekte ve onu överken, iğ örme konusundaki ustalığını¹⁴⁸ ve bu yeteneği Arakne adlı kadına öğrettiğini vurgulamaktadır¹⁴⁹. Ayrıca, Minerva'nın kılık değiştirerek Arakne'ye bilgi ve deneyim konusunda tavsiyelerde bulunduğunu da belirtmektedir¹⁵⁰. Tanrıça, zeytin ağacı ile özdeşleştirilmiş ve bu ağaç, yarışmaların kapanışında önemli bir sembol olarak kullanılmaktadır¹⁵¹.

Hodapp, Minerva'yı detaylı şekilde incelediği eserinde, onun Orta Çağ'da liberal sanatların "yaratıcı ve kurtarıcı" yanı ile "öğrenme ve becerinin efendisi" olarak merkezi bir rol üstlendiğini vurgulamaktadır. Orta Çağ bilginleri ve şairleri, Minerva'nın zekâ ve pratik sanatlarla olan antik ilişkisini, ona liberal sanatların koruyucusu sıfatını da ekleyerek genişletmişlerdir¹⁵². Yazar ayrıca onun "koruyucu ve hayırsever" imgesinin önemine dikkat çekerek, onun kentlerin muhafızı rolünü ön plana çıkarır. Tıpkı Athena gibi Minerva da Atina kenti için düzenlenen bir yarışmayı, zeytin ağacı armağanıyla kazanmış ve kentin koruyucusu olmuştur¹⁵³. Grimal, eserinde tanrıçanın en eski tapınaklarından birinin Roma'daki Caelius Tepesi'nde bulunduğunu ve bu tapınağın "Minerva Capta" (Tutsak Minerva) olarak anıldığını belirtmektedir. Yazar, Minerva'nın Athena ile aynı görevleri üstlendiğini savunmakta ve onun okul öğrenimiyle ilgili faaliyetleri yönettiğini açıklamaktadır. Bu faaliyetlerin varlığı, bulunan adak eserleriyle desteklenmiş olup, onun aynı zamanda "iyileştirici tanrıça" yani "Minerva Medica" olarak da anıldığını işaret etmektedir¹⁵⁴.

Sonuç

Hellen mitolojisinde Metis, bilgeliğin ve kurnazlığın kaynağı olarak hem dünyanın düzenlenmesinde hem de kızı Athena'nın bilgeliğinin Zeus'a aktarılmasında merkezi bir rol oynar. Zeus'un Metis'i yutarak bilgeliği kendi bünyesine katması, eril otoritenin bilgeliği dönüştürerek yeniden yapılandırmasının simgesidir. Bu eylem hem Zeus'un egemenliğinin pekişmesini sağlar hem de bilginin statik olmaktan çıkıp dönüşüm ve süreklilik kazanmasına zemin hazırlar.

¹⁴⁷ Ov. *Met.* II. 752; "Savaşçı tanrıça"; XIV: 475: "bakire tanrıça"; VI. 75-81.

¹⁴⁸ Ov. *Met.* IV. 31-54.

¹⁴⁹ Ov. *Met.* VI. 1-26.

¹⁵⁰ Ov. *Met.* VI. 26-29.

¹⁵¹ Ov. *Met.* VI. 102. Ayrıca bkz. F. Willian Hodapp, *The Figure of Minerva in Medieval Literature*, (Cambridge: D. S. Brewer, 2019), 121.

¹⁵² Hodapp, *The Figure of Minerva in Medieval Literature*, 82.

¹⁵³ Hodapp, *The Figure of Minerva in Medieval Literature*, 121.

¹⁵⁴ Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 491-492.

Athena, Metis'in mirasını geliştirerek çok yönlü bir bilgelik formuna ulaşmıştır. O, yalnızca savaşçı zekâsıyla değil, aynı zamanda sanatçı, teknoloğ ve koruyucu kimlikleriyle de öne çıkar. Athena'nın babasının kafasından doğması ve savaş alanındaki rolü, onun eril düzen içinde şekillenen bilgeliğinin göstergesidir; ancak onun genişleyen bilgi ve beceri alanları, dişil mirasın da sürdürüldüğünü kanıtlar. Bu karmaşık bilgelik formu hem annesinin hem de babasının özelliklerini bünyesinde ustalıkla birleştirir.

Roma'da Minerva olarak devam eden Athena kültü, bilgelik ve beceri anlayışının kültürler arası evrimini yansıtır. Minerva'nın eğitim, iyileştirme ve koruma yönleri, dişil bilgeliğin dönüşümünü ve genişlemesini simgelemektedir. Bu yönüyle Minerva, Metis ve Athena'nın niteliklerini birleştirerek bilginin hem soyut hem de somut aktarımını temsil eder.

Bu çalışma, mitolojik figürler aracılığıyla bilgeliğin eril yapı içinde nasıl dönüştüğünü ortaya koymuştur. Metis'in özgün bilgeliği, eril otorite tarafından yeniden biçimlendirilmiş, Athena aracılığıyla ise bu dönüşüm mitolojik ve kültürel bir ifade bulmuştur. Bu süreç, antik Hellen toplumundaki kadın figürlerinin tarihsel ve kültürel olarak nasıl sınırlandırıldığını, dönüştürüldüğünü göstermesi açısından önemlidir. Athena, eril düzen içinde dişil mirası taşıyan, çok yönlü bir bilgelik sembolü olarak önemli bir yer tutar.

Bu çalışma, mitolojik figürlerin bilgelik kavramı üzerindeki dönüşümünü inceleyerek, ataerkil toplumların bilgi aktarımı ve cinsiyet ilişkileri bağlamında kadın figürlerin tarihsel yerini tartışmaya açmıştır. Ancak, Athena ve Metis gibi figürlerin çok katmanlı yapısı daha derinlemesine antropolojik, sosyolojik ve kültürel analizlerle desteklenebilir. Özellikle mitlerin toplumdaki rolü, bilginin cinsiyetlendirilmesi ve kadın temsillerinin evrimi üzerine yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar, bu alandaki anlayışı zenginleştirecektir.

İleride yapılacak çalışmaların, mitolojik metinlerin ötesine geçerek arkeolojik buluntular, ikonografi, tarihsel kayıtlar ve modern feminist teori ışığında bilgi ve güç dinamiklerini incelemesi, bu alandaki tartışmaları daha kapsamlı ve çok boyutlu hale getirecektir. Böylece Athena'nın ve Metis'in bilgi mirasının toplumsal, kültürel ve politik boyutları daha iyi kavranabilir.

KAYNAKÇA

Kısaltma Kullanılan Metin ve Çeviri:

- Aesch. *Eum.* (Aeschylos, *Eumenides*) = Aeschylos. *Eumenides*. with an English translation by Herbert Weir Smyth, Ph. D. Cambridge: MA. Harvard University Press, 1926.
- Apollod. *Bibl.* (Apollodoros, *Bibliotheka*) = Apollodoros. *The Library*. with an English translation by Sir James George Frazer, London: William Heinemann New York: G. P. Putnam's Sons, 1921.
- Hesiod. *Op.* (Hesiodos, *Opera et Dies*) = Hesiodos. *İşler ve Günler-Tanrıların Doğuşu*. (Çev.) Furkan Akderin, İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- Hesiod. *Hom. Hymn.* (Hesiodos, *The Homeric Hymns and Homerica*) = Hesiodos. *The Homeric Hymns and Homerica* with an English translation by Hugh G. Evelyn-White. Theogony. Cambridge: MA. Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd., 1914.
- Hom. *Od.* (Homeros, *Odysseia*) = Homeros. *Odysseia*. (Çev.) A. Erhat ve A. Kadir, Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Hom. *Il.* (Homeros, *Iliada*) = Homeros. *İlyada*. (Çev.) A. Erhat ve A. Kadir, Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Hyg. *Fab.* (Hyginus, *Fabulae*) = Hyginus. *Fabulae*. (ed.) M. Schmidt, Harvard University Press, 1872.
- Ov. *Met.* (Ovidius, *Metamorphoses*) = Ovidius. *Metamorphoses*. (Trans. A. S. Kline), 2000.
- Pl. *Symp.* (Plato, *Symposion*) = Platon. *Symposion. Plato in Twelve Volumes*, Vol. 9. with an English translation by Harold N. Fowler. Cambridge: MA, Harvard University Press, William Heinemann Ltd., 1925.
- Pl. *Plt.* (Plato, *Politicus*) = Platon. *Politicus. Plato in Twelve Volumes*, Vol. 9. with an English translation by Harold N. Fowler. Cambridge: MA, Harvard University Press, William Heinemann Ltd., 1925.
- Pl. *Phdr.* (Plato, *Phaedrus*) = Plato. *Phaedrus. Plato in Twelve Volumes*, Vol. 9. with an English translation by Harold N. Fowler. Cambridge: MA, Harvard University Press, William Heinemann Ltd., 1925.
- Pl. *Phlb.* (Plato, *Philebus*) = Plato. *Philebus. Plato in Twelve Volumes*, Vol. 9. with an English translation by Harold N. Fowler. Cambridge: MA, Harvard University Press, William Heinemann Ltd., 1925.
- Verg. *Aen.* (Vergilius, *Aeneas*) = Vergilius. *Aeneas*. with an English translation by A. Carruthers and J. C. Robertson, Toronto, 2009.

Modern Kaynaklar

- Athanassakis, A. N. *The Homeric Hymns*. Johns Hopkins University Press, 2004.
- Blundell, S. *Women in Ancient Greece*. Harvard University Press, 1995.
- Burkert Walter. *Greek Religion*. Harvard University Press, 1985.
- Detienne Marcel ve Vernant, Jeanne Pierre. *Cunning Intelligence in Greek Culture and Society*. University of Chicago Press, 1978.
- Dolmage Jay. "Metis, Mêtis, Mestiza, Medusa: Rhetorical Bodies across Rhetorical Traditions", *Rhetoric Review*, 28(1), (2009): 1-28.
- Erhat Azra. *Mitoloji Sözlüğü, İstanbul*: Remzi Kitabevi, 2007.
- Fantham E., Foley H. P., Kampen N. B., Pomeroy S. B., Shapiro H. A. *Women In the Classical World*, Oxford: University Press, 1994.
- Faraone A. Christopher ve Teeter Emily, "Egyptian Maat and Hesiodic Metis", *Mnemosyne*, Fourth Series, 57(2), (2004): 177-208.
- González, O. *Greek Philosophy: From Thales to Aristotle*. Routledge, 2010.
- Graf Fritz. *Greek Mythology: An Introduction*. The Johns Hopkins University Press, 1993.
- Graf Fritz. "Athena and Minevra: Two Faces of One Goddess?" ed. S. Deacy ve A. Villing, *Athena in the Classical World*. 127-139. Brill, 2001.
- Graves Robert. *Hellen Mitleri*, (çev.) U. Akpur. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Grimal Pierre. *Mitoloji Sözlüğü: Hellen ve Roma*, (çev.) S. Tamgüç. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Hodapp F. William. *The Figure of Minerva in Medieval Literature*. Cambridge: D. S. Brewer, 2019.
- Külahlı Nuriye, *Antik Hellen Toplumunda Eğitim Hayatında Kadın (Arkaik Çağ'dan Helenistik Dönem Sonuna Kadar)*. Konya: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Loraux Nicole. *The Children of Athena: Athenian Ideas about Citizenship and the Division between the Sexes*. Princeton University Press, 1993.
- Loraux, Nicole. *The Experiences of Tiresias: The Feminine and the Greek Man*. Princeton University Press, 1995.
- Lloyd, G. E. R. *Ancient Science: Greek and Roman Science*. W.W. Norton, 2018.
- Marrou, H. I. *Ancient History of Education*, (Çev. George Lamb), Sheed and Ward Ltd. London and New York, 1956.
- Maurizio Lisa. *Classical Mythology In Context*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Otto F. Walter. *Homeric Gods*. London: Thames and Hudson, 1954.
- Pomeroy B. Sarah. *Goddesses, Whores and Wives and Slaves*. London: Pimlico, 1975.
- Saxonhouse, Arlene, W. *Metis: The Politics of Mind*. Princeton University Press, 1992.

- Üreten Hüseyin. “Antik Yunan’dan Yaşayan Sözler’de Kadın”, *Anasay* (7)23, 2023: 3-30.
- Vernant J. Pierre. *Mortals and Immortals: Collected Essays*. Princeton University Press, 1991.
- Vernant, J. Pierre. *Myth and Thought among the Greeks*, (çev. Janet Lloyd), New York: Zone Books, 2006.
- Walker, Barbara, G. *The Woman’s Encyclopedia of Myths and Secrets* HarperOne, 1983.
- Zeitlin I. Froma, *Playing the Other: Gender and Society in Classical Greek Literature*. University of Chicago Press, 1996.

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/1	2025	143-157
----------------------------	------	------	---------

THUKYDIDES *TARİH*'İNDE OLAĞANÜSTÜ UNSURLAR VE AKILCILIK: KISA BİR DEĞERLENDİRME

Tolga ÖZHAN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 17 Mart 2025

Kabul: 29 Nisan 2025

Article Info

Received: March 17, 2025

Accepted: April 29, 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu makale, Thukydides'in *Tarih*'inde olağanüstü olaylara nasıl yaklaştığını incelemeyi ve tarihçinin rasyonel yöntemini belirginleştirmeyi amaçlamaktadır. Yazar, Thukydides'in tarih yazımında mitolojik, ilahi veya kehanet temelli açıklamalardan kasıtlı olarak uzak durduğunu ve bunun yerine insan eylemlerine, çevresel etkenlere ve doğal süreçlere yoğunlaştığını belirtmektedir. Thukydides'in bu yaklaşımını desteklemek amacıyla Herodotos'un perspektifi sunulmuş ve tanrıların ve kehanetlerin insan doğası üzerindeki etkilerinin Herodotos tarafından nasıl algılandığı gösterilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, makale tarihçinin özellikle insani eylemlere ve doğal nedenlere odaklandığını kanıtlayan en önemli örnek olarak Thukydides'in *Tarih*'indeki önemli Atina salgını anlatısını merkeze almaktadır. Yazar, genel olarak antik çağdaki salgınların kökenlerine dair ekolojik yaklaşımları sunduktan sonra, benzer bir bakış açısıyla Thukydides'in Hippokratik Tıp anlayışıyla antik ekolojik bir perspektif sunarak bu salgını ele aldığını ileri sürmektedir. Thukydides, olayları analiz ederken döneminin entelektüel ve sosyal bağlamını dikkate alırken, tarihsel süreçler üzerinde doğaüstü etki kavramından kaçınır. Bu metodolojik yaklaşım, Thukydides'in tarih

* Dr. Öğretim Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü. tolgaozhan@comu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-7541-9864.

yazımının ayırt edici bir özelliğidir ve onu döneminin hâkim tarih perspektiflerinden ayırır.

Anahtar Kelimeler: Thukydides, Akılcılık, Tarih Yazımı, Olağanüstü Unsurlar, Hippokratik Tıp, Atina Salgını

Supernatural Elements and Rationalism in Thucydides' History: A Short Assessment

Abstract

This article aims to analyse Thucydides' approach to extraordinary events in his *History* and to clarify his rational method. The author posits that Thucydides deliberately eschewed mythological, divine or prophetic explanations in his historiography, instead focusing on human actions, environmental factors, and natural processes. To support this approach, the author presents Herodotus' perspective and demonstrates how Herodotus perceived the effects of gods and prophecies on human nature. Furthermore, the article focuses on the Athenian plague narrative in Thucydides' *History*, which is regarded as the most significant illustration of the historian's emphasis on human actions and natural causes. The author first presents the ecological approaches to epidemics in antiquity in general. It is argued that, from a similar perspective, Thucydides addresses the epidemic by presenting an ancient ecological perspective with the Hippocratic understanding. The article goes on to emphasise the role of rational factors, including climatic conditions, water resources, and population density, in the propagation of the epidemic. While acknowledging the intellectual and social context of his era in analysing events, Thucydides eschews the notion of supernatural influence on historical processes. This methodological approach is a distinctive feature of Thucydides' historiography and distinguishes it from the dominant historical perspectives of his time.

Keywords: Thucydides, Rationalism, Historiography, Supernatural elements, Hippocratic medicine, Plague of Athens

Thukydides'in eserinde doğaüstü öğelerin rolü, akademik çalışmalarda sıklıkla incelenmiş ve bu konuda çeşitli yaklaşımlar ortaya koyulmuştur.¹ Yirminci yüzyılın başlarından itibaren, tarihçinin yönteminin

¹ Bu makale Prof. Dr. Candan Şentuna danışmanlığında hazırlamış olduğum "Thukydides'in *Arkhaiologia* Bölümünde Hippokratik Tıbbın Bir İkna Yöntemi Olarak Kullanılması" başlıklı yayımlanmamış doktora tezinden üretilmiştir.

temel nitelikleri olarak akılcılığa ve gerçekçiliğine vurgu yapan araştırmacılar, tarihçinin eserinde tanrısal müdahalelere veya kehanetlere yer vermediği sonucunda uzlaşmıştır.² Özellikle MÖ 5. yüzyılda Herodotos gibi çağdaşlarının ve şairlerin metinlerinde ilahi figürlere sıkça başvurmasıyla kıyaslandığında, tarihçinin bu sessizliği diğerleriyle belirgin bir tezat oluşturur.³ Ancak bazı çalışmalar, bu geleneksel görüşe meydan okumaktadır.⁴ I. Oost, Thukydides'in Herodotos'un doğaüstü anlatılarından tamamen kopamayacağını, kehanetlerin *Tarih*'te dolaylı bir etkiye sahip olduğunu savunur hatta bu konulara ilgi duyduğunu ve rasyonel bir bakış açısıyla bu konuları anlamlandırmaya çalıştığını dile getirir.⁵ Oost, Thukydides'in *Tarih*'inde geçen kehanetleri merkezî bir veri olarak ele alarak analizini temellendirir; bu tezi benimseyen diğer araştırmacılar da benzer metodolojik yaklaşımları benimsemiştir.⁶ N. Marinatos da bu görüşün savunucuları arasında yer alır. Thukydides'in kehanetlerin içeriğinden çok yorumlanma biçimine odaklandığını, bu unsurları tarihsel anlatısına entegre ederken yorumsal mesafeli bir perspektif benimsediğini öne sürer. Marinatos, Thukydides'in kehanetlerin muğlak doğasına yönelik yaklaşımının, dönemin

² Theodor Gompers, *Greek Thinkers. A History of Ancient Philosophy*, trans. L. Magnus, vol. I (London: John Murray, 1901), 509-512; John Bagnell Bury, *The ancient Greek historians* (New York: The Macmillan company, 1909), 125; Frank E. Adcock, *Thucydides and his history* (Cambridge: Cambridge University Press, 1963), 55-56; Charles Norris Cochrane, *Thucydides and the science of history* (London: Oxford University Press, 1929), 1-2; John H. Finley, *Thucydides* (Cambridge: Harvard University Press, 1942), 310-312; George Beardoe Grundy, *Thucydides and the History of His Age*, vol. II (Oxford: Basil Blackwell, 1948), 33. Thukydides'in *Tarih*'inde dinsel konuların ele alınması uzun bir külliyata sahiptir, bu konudaki külliyat için genel olarak bkz. Nanno Marinatos, "Thucydides and Oracles", *The Journal of Hellenic Studies* 101 (1981): 138, dipnot 132.

³ Gregory Crane, *The Blinded Eye. Thucydides and the New Written Word* (Lanham: Rowman, Littlefield Publishers, 1996), 163-164.

⁴ Stewart Irvin Oost, "Thucydides and the Irrational: Sundry Passages", *Classical Philology* 70 (1975): 186-196; Marinatos, "Thucydides and Oracles", 138-140; Borimir Jordan, "Religion in Thucydides", *Transactions of the American Philological Association* 116 (1986): 119-147; William D. Furley, "Thucydides and Religion", A. Rengatos, A. Tsakmakis (ed.), *Brill's Companion to Thucydides* (Leiden, Boston: Brill, 2006), 415-438.

⁵ Oost, "Thucydides and the Irrational", 186, 196.

⁶ Oost, Thukydides'in kehanetleri tamamen görmezden gelmediğine dair temel kanıt olarak, Pelargikon'un işgalini yasaklayan Delphoi kehanetini (2.17.1-2) öne sürer. Tarihçinin bu kehaneti aktarırken kullandığı προῆδει (önceden biliyordu) fiili, Oost'a göre, Thukydides'in kehanetlerin geleceği öngörme potansiyelini kabul ettiğini ve dolayısıyla bu tür unsurlara metninde yer verdiğini gösterir. Bu yaklaşım, tarihçinin kehanetleri tamamen reddetmek yerine, onları tarihsel bir gerçeklik olarak ele aldığının göstergesidir, bkz. Oost, "Thucydides and the Irrational", 188: "Nevertheless, modern scholars are reluctant to face this obvious conclusion.". Ayrıca bkz. Marinatos, "Thucydides and Oracles", 139-140. Fiil üzerine yapılan yorumlar için bkz. Simon Hornblower, *A Commentary on Thucydides* vol. I (Oxford: Clarendon Press, 1991), 270.

entelektüel ve toplumsal bağlamıyla örtüştüğünü; bu tutumun, tarihçinin çağının zihniyetini yansıttığını savunur.⁷ B. Jordan da tarihçinin dini kurumları, ritüelleri ve dinin insanlar üzerindeki etkilerini *Tarih*'inden hiçbir zaman dışlamadığını aksine bunların *Tarih*'te önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymaya çalışır.⁸ Bu konuda ilginç bir yaklaşım W. D. Furley tarafından ileri sürülür. Furley'e göre dinin Thukydides'in *Tarih*'inde belirgin bir şekilde yer almaması tarihçinin tercihidir. Buna karşın *Tarih*'inde yer verdiği karakterlerin dini inançlarının ve bu inançların psikolojik etkilerinin savaşın gidişatında önemli bir rol oynadığına inandığı vurgulanır; bu bağlamda bireylerin dinsel tutumları, elde ettikleri sonuçlarla doğrudan ilişkilendirilmiştir.⁹ Dengeli bir görüşü temsil eden S. Hornblower'a göre, Thukydides'in olağanüstüye yaklaşımını ölçülüdür: Ne tamamen görmezden gelmiş ne de abartılı bir şekilde önemsemiştir.¹⁰ Onun tutumu, bu unsurları minimum düzeyde tutmak ve insan odaklı bir tarihsel gerçekçilik sunmaktır. Onun tarihinde savaş, Homeros veya Herodotos'taki gibi tanrıların müdahalesiyle değil, insani etkenlerle ve stratejik dinamiklerle şekillenen bir olgudur. Ancak Thukydides, toplumda dinin rolünü tamamen yok saymaz.¹¹ Örneğin Nikias'ın bir güneş tutulması sonrası kehanete başvurmasını dönemin gerçekliğini yansıttığı için aktarır, çünkü bu davranış sıradan bir Atinalının tepkisini örnekler.¹²

Thukydides'in doğaüstü unsurlara yaklaşımını daha iyi anlamak için, öncelikle çağdaşı Herodotos'un eserinde tanrıların ve kehanetlerin olaylara müdahalesini nasıl ele aldığına bakmak ve bazı durumlarda da tarihçinin kişisel görüşlerini kısaca incelemek gerekir.¹³ Herodotos'un Kroisos anlatısı,

⁷ Marinatos, "Thucydides and Oracles", 140.

⁸ Jordan, "Religion in Thucydides", 119-147.

⁹ Furley, "Thucydides and Religion", 415-438.

¹⁰ Simon Hornblower, *Thucydides* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1987), 30, 182-184; Simon Hornblower, "The Religious Dimension to the Peloponnesian War, or, What Thucydides Does Not Tell Us", *Harvard Studies in Classical Philology* 94 (1992): 169-170. Ayrıca bkz. Donald Lateiner, *The Historical Method of Herodotus* (Toronto: University of Toronto Press, 1991), 198; Crane, *The Blinded Eye*, 164-165.

¹¹ Yunan dünyasında dinin rolü için bkz. Emily Kearns, "Religious Practice and Belief", Konrad H. Kinzl (ed.), *A Companion to the Classical Greek World* (Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing, 2006), 311-326, özellikle 311-312..

¹² *Thuc.* 7.50.4. Thukydides'in kehanetlere yaklaşımı Marinatos tarafından detaylıca incelenmiştir, bkz. Marinatos, "Thucydides and Oracles", 138-140.

¹³ Emily Baragwanath, *Motivation and Narrative in Herodotus* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2008), 7: "Divine causation represents a crucial aspect of explanation in the Histories, which operates in parallel to human explanation, though its precise workings remain elusive.". Ayrıca bkz. John Gould, *Herodotus* (New York: St. Martin's Press, 1989), 67-76, 80-81. Herodotos'un tarihsel olayların açıklamasında kullandığı yöntemler için bkz. Kenneth H. Waters, *Herodotus, the Historian. His Problems, Methods, and Originality*

tanrısal müdahale fikrini somutlaştıran çarpıcı bir örnektir.¹⁴ Bu anlatıda ilk dikkat çeken olay, Kroisos'un oğlu Atys'in trajik ölümüdür. Kroisos, rüyasında oğlunun bir mızrakla vurularak öldüğünü görür ve bu kehanetten ürkererek Atys'i ordunun komutasından alır; ülkedeki tüm mızrakları toplatır. Ancak bu önlemler bile Atys'in kaderini değiştiremez. Bir gün Sardes'e sığınan ve kardeş katili olan Adrastos, Kroisos'tan arınma talebinde bulunur. Kroisos, onu affeder ve zamanla güvenini kazanan Adrastos'u, Mysia Olympos'unda halkı dehşete düşüren dev bir yaban domuzunu avlama görevine atar. Ne var ki, av sırasında Adrastos'un attığı mızrak yanlışlıkla Atys'ü öldürür. Kroisos'un artık en büyük korkusu gerçekleşmiştir. İlginç olan, Kroisos'un bu trajediyi insani bir hata olarak değil, tanrısal bir plan olarak yorumlamasıdır. Adrastos'u cezalandırmak yerine, suçu geleceği önceden bildiren tanrıya yükler.¹⁵ Herodotos, anlatısının başında bu felaketin tanrısal bir ceza olduğunu zaten belirtmiştir ve bu düşünceyi de onaylar.¹⁶ Kroisos'un kibri, bu ilahi yargının temel nedenidir.

Kroisos'un Kyros'a savaş açma kararı, Herodotos'un anlatısında tanrısal müdahalenin tarihsel bağlamdaki etkisini gösteren çarpıcı bir örnektir.¹⁷ Herodotos, Kroisos'un bu kararını iki gerekçeye dayandırır: Pers Kralı Kyros'un tahttan indirdiği Astyages'in intikamını almak ve Perslerin güçlenmesini başlamadan engellemek.¹⁸ Kroisos, planının sonuçlarını öngörmek için Delphoi'deki Apollon Tapınağı'nın kehanetlerine güvenir. Tanrıya danıştığında aldığı yanıt ilgi çekicidir: Perslerle savaşırsa büyük bir imparatorluk yıkılacaktır.¹⁹ Ne var ki, bu belirsiz kehanet Kroisos'un sonunu hazırlar; Kyros ile giriştiği savaşta yenilerek esir düşer. Asıl dikkat çeken kısım, Kyros'un Kroisos'u hangi *insanın* kendisine karşı sefer çıkmaya ikna ettiğini sorunca (τίς σε ἀνθρώπων ἀνέγνωσε) aldığı yanıtıdır: Bunların

(Norman: University of Oklahoma Press, 1985), 96-118; Lateiner, *The Historical Method*, 196-210.

¹⁴ *Hdt.* 1.35 – 45. J. Gould, Atys anlatısını örnek vererek tanrısal kıskançlığın Herodotos tarafından tarihsel bir neden olarak görülmediğini dile getirir, bkz. Gould, *Herodotus*, 79-80.

¹⁵ *Hdt.* 1.45: Εἷς δὲ οὐ σὺ μοι τοῦδε τοῦ κακοῦ αἴτιος... ἀλλὰ θεῶν κού τις, ὅς μοι καὶ πάλαι προσήμεινε τὰ μέλλοντα ἔσεσθαι.

¹⁶ *Hdt.* 1.34: μετὰ δὲ Σόλωνα οἰχόμενον ἔλαβέ ἐκ θεοῦ νέμεσις μεγάλη Κροῖσον, ὡς εἰκάσαι, ὅτι ἐνόμισε ἑωυτὸν εἶναι ἀνθρώπων ἀπάντων ὀλβιώτατον.

¹⁷ *Hdt.* 1.46 – 70. D. Lateiner, burada tanrısal bir müdahalenin varlığını reddeder ve tarihçinin anlatının sonundaki yorumunu (1.92) dikkate alarak, Kroisos'un yenilgisinin bir strateji hatası olduğunu savunur, bkz. Lateiner, *The Historical Method*, 208. Ayrıca bkz. Gould, *Herodotus*, 122.

¹⁸ *Hdt.* 1.45; 1.73 – 74.

¹⁹ *Hdt.* 1.53.

müsebbibi Yunanların tanrısıdır.²⁰ Tıpkı oğlu Atys'in ölümünde olduğu gibi, Kroisos suçu ilahi bir güce yükler. Ancak anlatı burada bitmez. Kyros'un izniyle tanrıya bir kez daha danışan Kroisos, önceden belirlenmiş yazgıdan kaçılamayacağı cevabını alır.²¹ Burada vurgulanan, kaderin (*moira*) insan iradesini aşan mutlak hakimiyetidir. Kroisos, ne kadar çabalarsa çabalasın, önceden çizilmiş kaderinin kurbanı olur. Herodotos, tarihindeki bu anlatıyla tanrısal müdahalenin olayların seyrini nasıl şekillendirdiğini bir kez daha ortaya koyar.

Herodotos'un Spartalı Kral Kleomenes anlatısı, olağanüstü unsurların tarihsel olaylarla ilişkilendirilmesine dair çarpıcı bir örnektir.²² Tarihçi, Kleomenes'in Lakedaimonluların onayıyla Sparta'ya döndükten sonra zihinsel dengesini kaybettiğini ve bu durumun hem kendisine hem de çevresine zarar verdiğini aktarır.²³ Kleomenes'in deliliğinin nedenleri hakkında üç farklı görüş sunar: Bu görüşlerden birincisi, Yunan halkının genel kabulüdür. Buna göre, Kleomenes'in aklını kaçırmasının sebebi, onun Demaratos'u tahttan indirmek için kurduğu komplonun bir ayağı olarak Pythia'ya rüşvet vermesidir.²⁴ İkincisi Atinalılara aittir. Atinalıların aktardığı üzere, Kleomenes, Eleusis'i ele geçirdikten sonra kutsal korudaki ağaçları tahrip etmiş ve bu eyleminden ötürü Eleusis'in tanrıçalarını öfkelenmiştir. Üçüncü olarak, Argosluların inancına göre; harp zamanında Kleomenes, Kahraman Argos'un kutsal mekânına sığınan Argosluları, kutsal mekândan zorla dışarı çıkarmış ve hepsinin hayatına son vermiştir. Bununla birlikte tümünü ateşe vermiştir. Herodotos, bu üç görüşün yanı sıra Spartalıların farklı açıklamasını da ekler.²⁵ Onlara göre Kleomenes'in deliliği, tanrısal bir ceza değil, saf şarap içme alışkanlığının sonucudur. Ancak tarihçi, kendi yorumunda bu durumu Kleomenes'in Demaratos'a karşı işlediği suçların bedeli olarak görür.²⁶ Sonuç olarak, tarihçi temelde iki görüş (ilahî kökenli bir hastalık veya insanî bir durum) arasında bir tercih yapmış ve hastalığın, geçmişteki günahların bir bedeli olarak tanrı tarafından gönderildiği şeklindeki kişisel yorumunu açıkça ifade etmiştir. Bu örnekler, muhakkak, Herodotos'un olağanüstü olaylar ve nedensellik arasında sürekli olarak sıkı bir bağlantı kurduğu anlamı taşımaz. Ne var ki, tarihçi inansa da inanmasa da yahut maksadı λέγειν τὰ λεγόμενα olsa bile, bu anlatılar tarihinde kendilerine

²⁰ Hdt. 1.87: αἴτιος δὲ τούτων ἐγένετο ὁ Ἑλλήνων θεὸς ἐπάρας ἐμὲ στρατεύεσθαι.

²¹ Hdt. 1.91: τὴν πεπωμένην μοῖραν ἀδύνατά ἐστι ἀποφυγεῖν.

²² Hdt. 6.74 – 84.

²³ Hdt. 6.75: κατελθόντα δὲ αὐτὸν αὐτίκα ὑπέλαβε μανίῃ νοῦσος.

²⁴ Kleomenes ve Demaratos arasındaki çekişme için bkz. Hdt. 6.61-73.

²⁵ Hdt. 6.84: αὐτοὶ δὲ Σπαρτιῆταί φασι ἐκ δαίμονιου μὲν οὐδενὸς μανῆναι Κλεομένεα.

²⁶ Hdt. 6.84: ἐμοὶ δὲ δοκεῖ τίσιν ταύτην ὁ Κλεομένης Δημαρῆτῳ ἐκτεῖσαι. Herodotos'un tarihinde τίσις'in rol oynadığı başka olaylar için bkz. Lateiner, *The Historical Method*, 206.

yer bulmuştur; tanrılar, kehanetler ya da rüyalar olayların nedeni olarak karşımıza çıkabilir. Herodotos açısından asıl önem arz eden husus, bu tarz olayları onaylayıp onaylamamasından ziyade, eserinde bu olgulara merkezî bir konum atfetmesidir.

Thukydides'e gelecek olursak Atina'da yaşanan salgın, bir yandan Thukydides'in olağanüstü olanı dışlama tutumunu, diğer yandan rasyonel düşünce sistemini kullanan Hippokratik tıp anlayışını tarih yazımına entegre etme biçimini sergileyen en çarpıcı örnekler arasında yer alır.²⁷ Bu olguyu aynı anlatı çerçevesinde iki perspektiften analiz etmek mümkündür: İlk perspektif, salgının kökenine dair örtük bir şekilde Hippokratik tıp ilkelerini yansıtan bir bakış açısı, ikincisi ise tarihçinin salgın bağlamındaki kehanetlere karşı sergilediği ironik tutumdur. Bunun yanı sıra, Thukydides'in doğal olaylara ilişkin yorumları, salt salgın anlatısının ötesinde, onun genel duruşunu yansıtan bir nitelik taşımaktadır.

Thukydides, salgının kökenlerine dair açıklama yapmaktan kaçınacağını belirtmeden önce, halk arasında yaygın olan bir kanaati "ὥς λέγεται" (söylendiği üzere) ifadesiyle aktarır.²⁸ Salgın ilk olarak Etiyopya'da

²⁷ Lloyd, Thukydides'in Tarihinde böyle bir salgına yer vermesinin dört ana nedeni olduğunu söyler, bkz. Geoffrey E. R. Lloyd, *In the Grip of Disease. Studies in the Greek Imagination* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2003), 121. Lloyd'a göre, Thukydides, savaşın bir parçası olan salgını, savaşın etkilerini, ahlaki çöküşü ve insanların yaşadığı depresyonu anlatmak için kullanır. Ayrıca, salgını tıbbi bir perspektifle ele alarak, hekimler kadar bilgili olduğunu gösterir. En önemlisi, bu olay, tarihin tekrar eden doğasını ve insan doğasının değişmezliğini vurgulayarak, bilimsel ve nesnel bir tarih yazımı modeli sunar. Thukydides'in *Tarih*'inde Hippokratik tıbbın etkisi uzun süredir araştırmacıları meşgul eden bir konudur ve bu konuda uzun bir külliyat mevcuttur, bkz. Cochrane, *Thucydides and the science of history*; D. L. Page, "Thucydides' Description of the Great Pague at Athens", *The Classical Quarterly* 3 (1953); Adam Parry, "The Language of Thucydides' Description of the Plague", *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 16 (1969): 111-114. Ayrıca bkz. Finley, *Thucydides*, 68-70; H. L. Hudson-Williams, "Thucydides and Hippocratic Medicine. Review of Klaus Weidauer: Thukydides und hippokratischen Schriften.", *The Classical Review* 5 (1955): 265-266; André Rivier, "Pronostic et Prévision chez Thucydides. A propos d'un livre récent sur Thucydides et Hippocrate", *Museum Helveticum* 26 (1969): 131-132; G. E. M. de Ste Croix, *The Origins of the Peloponnesian War* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1972), 29-33; A. J. Holladay ve J. C. F. Poole, "Thucydides and the Plague of Athens", *The Classical Quarterly* 29 (1979): 299-300.

²⁸ Bu salgının hangi hastalık olabileceği konusunda birçok görüş ortaya atılmıştır, genel olarak bkz. Holladay ve Poole, "Thucydides and the Plague of Athens", 282-300. Birçok olasılık içinden bir tanesi de tifoydu ki Gomme bu olasılığı çok önceden dile getirmişti, bkz. Arnold Wycombe Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides. The Ten Years' War*, vol. II: Books II-III (Oxford: The Clarendon Press, 1956), 150-153. Kazılarda bulunan seramik parçalarından tarihlendirme yapılan bir gömü çukurundaki bir diş üzerinde gerçekleştirilen DNA araştırmaları, bu hastalığın tifo (*typhoid fever*) olabileceği olasılığını artırmıştır, bkz.

başlamış, ardından Mısır ve Libya'ya yayılmış, nihayetinde Pers İmparatorluğu'nun sınırlarında etkisini göstermiştir. Peki, nedenleri konusunda suskun kalacağını özellikle vurgulayan tarihçi, bu kolektif söyleme neden metninde yer verir? Üstelik edilgen bir anlatımla dile getirilen bu iddianın öznesi kimdir? Bu sorulara kesin yanıt vermek güç olsa da Thukydides'in zihninde salgının yayılımı ile coğrafi hareketlilik arasında bir ilişki kurduğu varsayılabilir.²⁹ Ancak bu ilişkinin mahiyeti tam olarak nedir? Antik ekolojik perspektif bu sorunun yanıtı olabilir. Bu bağlantıyı anlamlandırmamıza yardımcı olacak kritik bir veri, erken Roma İmparatorluğu dönemi yazarlarından olan Strabon'un *Geographika*'sında karşımıza çıkar.³⁰ Strabon, Libya'nın coğrafi koşullarını analiz ederken Poseidonios'un teorisini detaylandırır: Etiyopya'nın kuzey kısımları, Libya'da olduğu gibi, yetersiz yağış alır; bu durum tekrarlayan kuraklıkları ve dolayısıyla epidemiyi artırır.³¹ Poseidonios, ek olarak, bu bölgelerdeki durgun su kaynaklarının çamur tortularıyla kaplandığını vurgular (τὰς λίμνας τελευμάτων πίμπλασθαι). Yazar ise bu argümanı yorumlarken Poseidonios'un temel vurgusunun güneş ışınlarının yoğun etkisine dayandığını açıklar.

Bu bağlamda Diodorus Siculus'un evrensel tarih çalışması da dikkat çekicidir. Diodorus, Atina'daki iki salgından özellikle ikincisini ekolojik faktörlerle açıklar.³² Kış yağmurları (ὄμβρων) toprağı doyurarak düzlüklerde sığ göllenmeler (λίμνάσαι) oluşturur. Yazın bu suların ısınmasıyla (θερμαινομένων δ' ἐν τῷ θέρει τούτων) bataklık benzeri alanlardan (παραπλησίως τοῖς ἐλώδεσι) yükselen pis kokulu buharlar atmosferi kirletir. Bu yaklaşım, Poseidonios'un iklim-temelli salgın teorisiyle paralellik gösterir.

Manolis Papagrigorakis, J. et al., "DNA examination of ancient dental pulp incriminates typhoid fever as a probable cause of the Plague of Athens", *International journal of Infectious Diseases* 10 (2006): 206-214. Tifo bakterisinin insanlara kirlenmiş su ve yiyecekler vasıtasıyla bulaştığı bilinen bir durumdur ve Holladay ile Poole, Atina'daki salgının müşterek su kaynaklarından kaynaklanmış olabileceğini dile getirmiştir, bkz. Holladay ve Poole, "Thucydides and the Plague of Athens", 292.

²⁹ Bu olasılık J. C. Kosak tarafından daha önce dile getirilmiştir, bkz. Jennifer Clarke Kosak, "Polis nosous: Greek ideas about the city and disease in the fifth century BC", Valerie M. Hope, Eireann Marshall (ed.), *Death and Disease in the Ancient City* (London, New York: Routledge, 2000), 49: "Thus, Thucydides may be indicating an adherence to the belief that geography plays an important role in disease causation."

³⁰ Str. 17.3.10.

³¹ Str. 17.3.10: μὴ γὰρ κατομβρεῖσθαι τοῖς ἀρκτικοῖς μέρεσι, καθάπερ οὐδὲ τὴν Αἰθιοπίαν φασί· διὸ πολλάκις λοιμικὰ ἐμπίπτειν ὑπὸ αὐχμῶν.

³² D.S. 12.45.2, 12.58.2 – 5.

Benzer şekilde, Thukydides'in çağdaşı olduğu düşünülen Hippokratik Corpus'un bir parçası olan *De aere, aquis et locis*'in yazarı, durgun ve bataklık benzeri su kütlelerinin (ἐλώδεα καὶ στάσιμα καὶ λιμναῖα) yazın ısındığında yoğunlaşıp kokuştuğunu (τοῦ μὲν θέρους εἶναι θερμὰ καὶ παχέα καὶ ὀδμὴν ἔχοντα) ve bu durumun salgınları kaçınılmaz kıldığını (ἀνάγκη) savunur.³³ Yazar, yağmur sularının hızla bozularak (σήμεται τῶν ὑδάτων τάχιστα) zararlı buharlar ürettiğini (ὀδμὴν ἴσχει πονηρὴν τὸ ὄμβριον) vurgular.³⁴ Thukydides'in salgın tasvirini bu antik ekolojik perspektifle okuduğumuzda, tarihinin tutumunu daha iyi anlayabiliriz.

Thukydides, 1.23.3'te, tarihsel kayıtlara geçecek bir salgının habercisi niteliğindeki doğa olaylarına dikkat çeker: Savaş döneminde daha önce benzeri görülmemiş şiddette depremle, sayıca artmış güneş tutulmaları ve büyük kuraklıklar (αὐχοί τε ἔστι παρ' οἷς μεγάλοι) yaşanmıştır. Tarihçi, bu kurak dönemlerin ardından gelen kıtlık (λιμοί) ve salgın (λοιμώδης νόσος) arasında doğrudan bir nedensellik ilişkisi kurar. Bu bağlantıyı vurgulamak için kullandığı ἀπό edatı, kuraklığın (ἀπ' αὐτῶν) hem kıtlığı hem de salgını tetiklediği yönündeki argümanını güçlendirir.³⁵ Bu yaklaşım, yukarıda Poseidonios ve Diodorus Siculus'un iklim koşulları ile salgınlar arasında kurdukları ilişkiyle tamamen uyumludur. Tüm bu antik metinlerde, salgının kökeninde kuraklık merkezî bir role sahiptir. Thukydides, 2.47'de salgının yaz mevsiminin hemen başında (τοῦ δὲ θέρους εὐθὺς ἀρχομένου) patlak verdiğini ve Atina'nın aşırı sıcaklara maruz kaldığını belirterek, sıcaklık-kuraklık-salgın üçlüsünün birbirini besleyen dinamikler olduğunu ima eder. 2.52.2'de hava sıcaklığına yapılan ikinci vurgu (ὥρα ἔτους), bu bağlantıyı pekiştirir.³⁶ Thukydides'in anlatısı, iklimsel koşulların salgınla bağlantısı noktasında diğer antik kaynaklarla tutarlılık gösterir.³⁷ Dikkat çeken

³³ *Aër. 7. De aere, aquis et locis*'in Hippokrates'in (olasılıkla Sokrates'in çağdaşı) kendi eseri olduğu düşünülmektedir, bkz. W. H. S. Jones, *Hippocrates with an English Translation*, vol. I, The Loeb Classical Library (Cambridge: Harvard University Press, 1957), 66. Genel olarak Hippokrates için bkz. J. T. Vallance, "Hippocrates (2)", Simon Hornblower, Antony Spawforth (ed.), *The Oxford Classical Dictionary* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 687-688; Paul Potter ve Beate Gundert, "Hippocrates (6)," in *Brill's New Pauly. Antiquity*, VI, ed. Hubert Cancik, Helmuth Schneider (Leiden, Boston: Brill, 2005), 354-363.

³⁴ *Aër. 8.*

³⁵ Hiçbir Thukydides açıklaması ne Gomme'ninki ne de Hornblower'inki ἀπό ilgecinin yarattığı bu detaya değinmez.

³⁶ Bu tümce için bkz. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides. The Ten Years' War*, II: Books II-III, 158.

³⁷ Salgının yalnızca yaz aylarında görüldüğüne dair teze karşı, ikinci salgının kış mevsiminde ortaya çıktığı örnek gösterilebilir (3.87.1: Τοῦ δ' ἐπιγιγνομένου χειμῶνος). Ancak Thukydides, ikinci salgını anlatırken birinci salgının asla tamamen sona ermediğini,

bir diğer benzerlik ise durgun suların rolüdür. Her ne kadar Thukydides eserinde diğer yazarlardaki gibi açıkça durgun sulardan bahsetmese de salgın tasvirinde hastaların ateş ve susuzluk nedeniyle kuyulara atladığını aktarması (2.49.5: ἔδρασαν ἐς φρέατα; 2.52.2: ἐκαλινδοῦντο καὶ περὶ τὰς κρήνας ἀπάσας), dolaylı bir bağlantıyı işaret eder. Plinius'un kuyu ve sarnıç sularına dair aktardıkları bu durumu aydınlatıcı niteliktedir.³⁸ Ona göre, hekimler bu suların sert yapısının boğaz ve bağırsaklara zarar verdiğini, ayrıca çamurlu yapıları ve böcek barındırma eğilimleriyle sağlıksız olduğunu belirtmişlerdir. Plinius'un anlatısı, yaz aylarında bekletilen suların niteliği konusunda *De aere, aquis et locis*'teki açıklamalarla paralellik gösterir. Longrigg, bu konuya farklı bir perspektiften yaklaşır ve özellikle salgın döneminde Atina'da sarnıç inşasına yönelik yeni bir girişim olduğunu öne sürmenin makul olacağını belirtir.³⁹ Antik çağda, içme suyu kalitesinde olmayan suların genellikle sulama gibi başka amaçlarla kullanıldığı bilinmektedir. Ancak Perikles'in stratejisi nedeniyle Atina'da yaşanan nüfus yoğunluğu, bu tür içilemeyen suların insanlar tarafından tüketilmek zorunda kalındığını düşündürmektedir.⁴⁰ Konuyu dağıtmadan benzerlikleri özetleyecek olursak, *De aere, aquis et locis*'in yazarının, yaz sıcaklığıyla birlikte durgun suların –özellikle yağmur sularının– hızla bozulabileceği teorisi, Thukydides'in salgın anlatısıyla uyumludur. Ancak Thukydides eserinde, Atina'daki salgının muhakkak kuraklıktan ortaya çıktığını belirten kesin ifadeler kullanmamıştır. Hornblower'ın da haklı olarak belirttiği gibi, tarihçi 1.23.3'te doğal afetlerden bahsetmesine rağmen, kuraklığa özel bir vurgu yapmamıştır.⁴¹ Daha da ilginç olan, Thukydides'in kuraklık anlatısını eserine dahil edeceğini önceden ima etmesine rağmen, bunu gerçekleştirmemiş olmasıdır. Bu tutarsızlığın nedeni tam olarak bilinmese de genel olarak şu yorum yapılabilir: Thukydides, hekimlerin iklimsel faktörlerin salgındaki rolüne dair tezlerine şüpheyi yaklaşıp da salgının kökenine dair bir görüşü metnine dahil ederek, *De aere, aquis et locis*'teki tıbbi perspektifi

yalnızca etkisinin azaldığını belirtir (ἐκλιποῦσα μὲν οὐδένα χρόνον τὸ παντάπασιν, ἐγένετο δὲ τις ὁμοῦς διοκωχή).

³⁸ Nat. 31.21.

³⁹ James Longrigg, "Death and epidemic disease in classical Athens", Valerie M. Hope, Eireann Marshall (ed.), *Death and Disease in the Ancient City* (London, New York: Routledge, 2000), 59-60. Crouch'un çalışması Longrigg'in bu tezini doğrulamaktadır, bkz. Dora P. Crouch, *Water management in ancient Greek cities* (New York: Oxford University Press, 1993), 318.

⁴⁰ Thukydides'in kendisi de birçok kez kalabalıktan dolayı ölümlerin arttığını belirtmektedir (2.52.1; 2.54.5).

⁴¹ Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, I, 62.

dolaylı olarak kabul etmiş görünmektedir.⁴² Bu duruma farklı bir açıdan bakacak olursak, Thukydides ἰδιώτης (uzman olmayan kişi) olarak nitelendirdiği bireylerin görüşlerine eserinde kesinlikle yer vermez; bu tür görüşler onun için geçersizdir ve okuyucuya aktarılması gereksiz görülür. Buna karşılık, hekimlerin görüşleri –içerdikleri belirsizliklere rağmen– tarihçi için kabul edilebilir bir nitelik taşır. Özellikle, salgının ortaya çıkışında iklimsel faktörlerin rol oynadığına dair tıbbi tezler, Thukydides'in metninde dolaylı bir şekilde yer bulur. Kısacası, iklimin salgını tetiklediği fikri, olağanüstü açıklamalara ihtiyaç duymayan doğal bir nedensellik sunar.⁴³ Sonuç olarak, Thukydides için salgın, Homeros'un *İlyada*'sında veya *Kral Oidipus*'ta olduğu gibi tanrısal bir ceza değil, tamamen doğal sebeplere dayanan bir olgudur.

Thukydides'in olağanüstü unsurlardan uzak durduğunu gösteren bir diğer örnek, 2.54'te salgınla ilgili kehanetlere yaklaşımıdır.⁴⁴ Tarihçi, salgın sırasında insanların daha önce duydukları bir kehaneti hatırladıklarını aktarır: Bu kehanete göre, Dor Savaşı'yla birlikte bir salgın (καὶ λοιμὸς ἅμ' αὐτῷ) ortaya çıkacaktır. Ancak insanlar, kehanette geçen λοιμός (salgın) kelimesinin aslında λιμός (kıtlık) olup olmadığı konusunda anlaşmazlığa düşerler. Thukydides'e göre, λοιμός diyenler bu tartışmada üstün gelir (ἐνίκησε), çünkü insanlar yaşadıkları deneyimleri geçmiş söylencelerle özdeşleştirme eğilimindedir (οἱ γὰρ ἄνθρωποι πρὸς ἃ ἐπασχον τὴν μνήμην ποιοῦντο). Tarihçi, eğer ikinci bir Dor Savaşı çıksaydı ve kıtlık yaşansaydı, insanların bu kehaneti λιμός olarak yorumlayacağını ekler (οἶμαι). Lakedaimonialılar da benzer bir tutum sergiler. Savaş açıp açmama kararını tanrıya danıştıklarında, "iyi bir şekilde savaşılırsa zaferin onların olacağı ve tanrının kendilerine yardım edeceği" cevabını alırlar. Thukydides, salgının savaşla eş zamanlı başladığını doğrular; bu durum, Lakedaimonialıların salgını tanrısal bir ceza veya tanrının kendilerinden yana olduğunun bir işareti olarak görmelerine neden olur. Ancak Thukydides bu argümana karşı çıkar: Salgın sadece Atina'da değil, Peloponnesos'ta da –her ne kadar daha hafif olsa da (καὶ ἐς μὲν Πελοπόννησον οὐκ ἐσῆλθεν, ὅτι καὶ ἄξιον εἰπεῖν)– görülmüştür. Özellikle Atina'nın nüfus yoğunluğu yüksek bölgelerinde (ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ἄλλων χωρίων τὰ πολυανθρωπότατα) yayılmıştır. Thukydides adeta şunu sorgular: Eğer salgın tanrının Lakedaimonialılara yardımıysa, neden Peloponnesos'ta da görüldü? Ayrıca, salgının bulaşıcı doğasının farkında olan tarihçi,

⁴² Hiç kuşku yok ki *De aere, aquis et locis*'in yazarının Mısır ve Libya'nın coğrafi ve iklimsel koşulları hakkında bilgisi vardır, bkz. *Aēr.* 12.

⁴³ Longrigg, "Death and epidemic disease in classical Athens", 57.

⁴⁴ Bkz. Oost, "Thucydides and the Irrational", 188-189.

hastalığın tanrısal bir ceza olmadığını açıkça belirtir. Dahası, salgının bulaşıcı doğasının farkında olan Thukydides, Pelasgikon örneğinde olduğu gibi, felaketlerin kökenini kehanetlere değil, pratik zorunluluklara (ἀνάγκη) bağlar.⁴⁵ Atina'nın nüfus baskısı, Pelasgikon'un işgalinin asıl nedenidir.⁴⁶ Hornblower'ın da altını çizdiği üzere, Thukydides kehanetleri doğrulama gereği duymaz; tarihinde yalnızca bir kehanetin (5.26.3) gerçekleştiğini not eder.⁴⁷ Thukydides, tüm tarih anlatısı boyunca yalnızca bir kehanetin doğru çıktığını belirtir. Herodotos ise Kroisos anlatısının sonunda, iki anlamlı kehanete herhangi bir kusur bulmaz; suçu tamamen, ikinci kez tanrıya danışma gereği duymayan Kroisos'a yükler. Herodotos, eğer Kroisos ikinci bir kehanet sorusu sorsaydı, kesin bir cevap alacağına neredeyse emin görünür. Ancak Thukydides, Herodotos'un aksine, kehanetlerin gerçeği öngörebildiği konusunda şüphecidir ve hatta bu tür inançları reddetme eğilimindedir. Bu tür bir tutum, Thukydides'i tanrıtanımazlık suçlamasıyla karşı karşıya bırakabileceğinden, tarihçi kehanetlerle ilgili bölümleri eserinde en aza indirmiş ve zaman zaman alaycı bir üslup benimsemiştir.⁴⁸

Thukydides'in doğaüstü açıklamalara karşı tutarlı eleştirel duruşu, 3.89'daki deprem ve büyük su baskını olayının analizinde de kendini gösterir.⁴⁹ Tarihçi, Atina'da meydana gelen depremde surların bir bölümünün, Prytaneion'un ve çok sayıda evin yıkıma uğradığını kaydeder. Herodotos'un üslubunu andıran bir yaklaşımla, bu felaketin kökenine dair kişisel yorumunu

⁴⁵ *Thuc.* 2.17.1 – 2.

⁴⁶ *Thuc.* 2.17.3: οὐ γὰρ ἐχώρησε ξυνελθόντας αὐτοὺς ἡ πόλις.

⁴⁷ Hornblower, *Thucydides*, 82-83.

⁴⁸ Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, I, 327. Karşıt görüşler için bkz. Marinatos, "Thucydides and Oracles", 139. Waters, Herodotos'un tarih yazımında koşulların büyük ölçüde farklılaştığını ve Delphoi kehanetlerinin onun için temel referans noktalarından biri olduğunu vurgular, bkz. Waters, *Herodotus*, 108. *De Morbo Sacro*'nun yazarı, epilepsinin tanrısal bir kökeni olduğu yönündeki geleneksel inancı reddetmesiyle, MÖ 5. yüzyılda düşünürleri sıklıkla hedef alan ateizm suçlamalarına benzer eleştirilerle karşılaşmıştır. Bu yaklaşımı, dönemin dini doktrinlerine açıkça meydan okuyarak, doğal nedenleri öne çıkaran bir bakış açısı geliştirmiş ve bu tutum, zamanla tanrıtanımazlık ithamlarına zemin hazırlamıştır, bkz. Jacques Jouanna, "The Birth of the Western Medical Art", Mirko D. Grmek (ed.), *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages* (Cambridge: Harvard University Press, 1998), 41.

⁴⁹ Bu anlatıyı, Herodotos'un Thessalia'daki Peneios Nehri'nin aktığı geçit üzerine yaptığı yorumlarla (7.129.4) karşılaştırmak mümkündür. Thessalialılar, bu geçidin Poseidon tarafından yaratıldığına inanır. Herodotos bu iddiada bir tutarsızlık görmez, zira ona göre depremler böyle coğrafi oluşumları şekillendirebilir ve bu depremlerin sorumlusu da doğal olarak Poseidon'dur. Herodotos, Thessalia'daki geçidin jeolojik yapısının deprem izleri taşıdığını gözlemler; dolayısıyla bunun Poseidon'un eseri olarak yorumlanmasını mantıklı bulur.

ortaya koyar: Ona göre (ἐγὼγε νομίζω), denizin çekilip ardından şiddetle geri gelmesi, deprem ve su baskınlarının temel nedenidir (αἴτιον). Bu anlatıda da tıpkı diğerlerinde olduğu gibi, olağanüstü güçlere veya tanrısal müdahalelere dair en ufak bir ima bile bulunmaz. Thukydides, olayı tamamen doğal süreçlerle –gelgit dinamikleri ve sismik aktivite– ilişkilendirerek ne ilahi bir etkiye ne de mitolojik varlıkların rolüne yer bırakır. Thukydides’in Herodotos’tan temel farkı, olayların seyrinde tanrıların, kehanetlerin veya rüyaların doğrudan/dolaylı müdahalesine dair anlatısal unsurlara mesafeli duruşudur. Onun tarih yazımında, ilahi güçleri sorumlu tutan (αἴτιος θεῶν τινος) veya olağanüstü açıklamalara dayanan söylemlerin izine rastlanmaz.⁵⁰ Bu tutum, MÖ 5. yüzyılda Hippokratik tıbbın akılcı yaklaşımından derinlemesine etkilenen tarihçinin, olayları *anthropeia physis* (insan doğası) ve çevresel etkileşimler düzleminde ele alma çabasının bir yansımasıdır. Tıpkı *De Morbo Sacro*’da savunulduğu gibi, Thukydides için savaş, salgın veya deprem gibi olaylar, tanrısal iradenin değil, insanın eylemlerinin ve doğal süreçlerin sonucudur. Bu akılcı düşünce paradigması, onu mitleri tarihsel analize dahil ederken bile olağanüstü öğelerden arındırmaya iter. Mitolojik anlatılar, ancak insani ve mantıksal bir çerçeveye oturtulduğunda –yani zamanın doğrusal akışı içinde, insan motivasyonlarıyla uyumlu hale getirildiğinde– tarihsel gerçeklik statüsü kazanabilir. Thukydides’in bu radikal yaklaşımı, geçmiş i yalnızca insan merkezli bir tarihsel analize dönüştürülmesini zorunlu kılar; zira ancak bu şekilde mit, “tarih” olarak yeniden inşa edilebilir.

KAYNAKÇA

- Adcock, Frank E. *Thucydides and his history*. Cambridge: Cambridge University Press, 1963.
- Baragwanath, Emily. *Motivation and Narrative in Herodotus*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2008.
- Bury, John Bagnell. *The ancient Greek historians*. New York: The Macmillan company, 1909.
- Cochrane, Charles Norris. *Thucydides and the science of history*. London: Oxford University Press, 1929.
- Crane, Gregory. *The Blinded Eye. Thucydides and the New Written Word*. Lanham: Rowman, Littlefield Publishers, 1996.
- Crouch, Dora P. *Water management in ancient Greek cities*. New York: Oxford University Press, 1993.

⁵⁰ Crane, *The Blinded Eye*, 165.

- de Ste Croix, G. E. M. *The Origins of the Peloponnesian War*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1972.
- Finley, John H. *Thucydides*. Cambridge: Harvard University Press, 1942.
- Furley, William D. "Thucydides and Religion", ed. A. Rengatos ve A. Tsakmakis, *Brill's Companion to Thucydides*, 415-438. Leiden, Boston: Brill, 2006.
- Gomme, Arnold Wycombe. *A Historical Commentary on Thucydides. The Ten Years' War*. Vol. II: Books II-III, Oxford: The Clarendon Press, 1956.
- Gompers, Theodor. *Greek Thinkers. A History of Ancient Philosophy*. Translated by L. Magnus. Vol. I, London: John Murray, 1901.
- Gould, John. *Herodotus*. New York: St. Martin's Press, 1989.
- Grundy, George Beadroe. *Thucydides and the History of His Age*. Vol. II, Oxford: Basil Blackwell, 1948.
- Holladay, A. J. ve J. C. F. Poole. "Thucydides and the Plague of Athens", *The Classical Quarterly* 29 (1979): 282-300.
- Hornblower, Simon. *A Commentary on Thucydides* Vol. I, Oxford: Clarendon Press, 1991.
- Hornblower, Simon. "The Religious Dimension to the Peloponnesian War, or, What Thucydides Does Not Tell Us", *Harvard Studies in Classical Philology* 94 (1992): 169-197.
- Hornblower, Simon. *Thucydides*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1987.
- Hudson-Williams, H. L. . "Thucydides and Hippocratic Medicine. Review of Klaus Weidauer: Thukydides und hippokratischen Schriften.", *The Classical Review* 5 (1955): 265-266.
- Jones, W. H. S. . *Hippocrates with an English Translation*. The Loeb Classical Library. Vol. I, Cambridge: Harvard University Press, 1957.
- Jordan, Borimir. "Religion in Thucydides", *Transactions of the American Philological Association* 116 (1986): 119-147.
- Jouanna, Jacques. "The Birth of the Western Medical Art", ed. Mirko D. Grmek, *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages*, 22-71. Cambridge: Harvard University Press, 1998.
- Kearns, Emily. "Religious Practice and Belief", ed. Konrad H. Kinzl, *A Companion to the Classical Greek World*, 311-326. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing, 2006.
- Kosak, Jennifer Clarke. "Polis nosousa: Greek ideas about the city and disease in the fifth century BC", ed. Valerie M. Hope ve Eireann Marshall, *Death and Disease in the Ancient City*, 35-54. London, New York: Routledge, 2000.
- Lateiner, Donald. *The Historical Method of Herodotus*. Toronto: University of Toronto Press, 1991.
- Lloyd, Geoffrey E. R. *In the Grip of Disease. Studies in the Greek Imagination*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2003.

- Longrigg, James. "Death and epidemic disease in classical Athens", ed. Valerie M. Hope ve Eireann Marshall, *Death and Disease in the Ancient City*, 55-64. London, New York: Routledge, 2000.
- Marinatos, Nanno. "Thucydides and Oracles", *The Journal of Hellenic Studies* 101 (1981): 138-140.
- Oost, Stewart Irvin. "Thucydides and the Irrational: Sundry Passages", *Classical Philology* 70 (1975): 186-196.
- Page, D. L. "Thucydides' Description of the Great Pague at Athens", *The Classical Quarterly* 3 (1953): 97-119.
- Papagrigorakis, Manolis, J., Christos Yapijakis, Philippos N. Synodinos ve Effie Baziotopoulou-Valavani. "DNA examination of ancient dental pulp incriminates typhoid fever as a probable cause of the Plague of Athens", *International journal of Infectious Diseases* 10 (2006): 206-214.
- Parry, Adam. "The Language of Thucydides' Description of the Plague", *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 16 (1969): 106-118.
- Potter, Paul ve Beate Gundert. "Hippocrates (6)", ed. Hubert Cancik ve Helmuth Schneider, *Brill's New Pauly. Antiquity*, VI, 354-363. Leiden, Boston: Brill, 2005.
- Rivier, André. "Pronostic et Prévision chez Thucydides. A propos d'un livre récent sur Thucydides et Hippocrate", *Museum Helveticum* 26 (1969): 129-145.
- Vallance, J. T. "Hippocrates (2)", ed. Simon Hornblower ve Antony Spawforth, *The Oxford Classical Dictionary*, 687-688. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Waters, Kenneth H. *Herodotus, the Historian. His Problems, Methods, and Originality*. Norman: University of Oklahoma Press, 1985.

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/1	2025	159-176
----------------------------	------	------	---------

EBLA ARŞİVLERİNİN DİLİ VE YAPISI*

Ayşe SAKARYA İRMAK**

Makale Bilgisi

Başvuru: 17 Nisan 2025

Kabul: 30 Nisan 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: April 17, 2025

Accepted: April 30, 2025

Öz

Ebla Arşivleri, günümüz Suriye sınırları içerisinde, Halep ve Hama şehirleri arasında, Halep'in elli beş km güneybatısında ve Akdeniz'in yüz km doğusunda yer alan, modern adı Tel-Mardik olan Ebla kentinde 1974 yılında ortaya çıkarılmıştır. Bu arşiv, binlerce çivi yazılı tabletten oluşmakta olup literatürde "Ebla Kraliyet Arşivleri" olarak da bahsedilmektedir. Söz konusu tabletler, 1974-1976 yılları arasında yürütülen kazılarda G Kraliyet Sarayı'nda gün yüzüne çıkarılmıştır. Tabletlerin her biri, G Sarayı'nın farklı odalarında ve farklı zamanlarda bulunmuştur. Ebla tabletleri, bu arşivler içerisinde yer alan Ebla Krallığı'na ait olan yazılı belgeleri oluşturmaktadır. Tabletlerin büyük çoğunluğu, L.2769 numaralı "Merkez Arşiv Odası"nda bulunmuştur. Bu odadaki tabletlerin bulundukları zamanki dizilimlerinden, odanın bir kütüphane şeklinde yapılandırıldığı anlaşılmaktadır. Ebla'da ele geçirilen çivi yazılı bu tabletler, Ebla dilinin varlığını kanıtlayan en somut belgeler olarak kabul edilmektedir. Ebla Krallığı'nın ekonomik ve sosyal yapısı ile diğer şehir devletleriyle kurduğu ilişkilerine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Tabletlerin büyük kısmı, ekonomik ve idari belgeleri oluşturmaktadır. Ayrıca Ebla metinleri,

* Bu makale, 2018 yılında Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulan yazarın "G Kraliyet Sarayı Buluntuları Işığında Ebla'nın Siyasi Tarihi ve Ekonomik Yapısı" başlıklı yüksek lisans tezinden ve 2025 yılında "Ebla-Mari Arasında Yaşanan Ekonomik ve Ticari İlişkiler (M.Ö. 2380-2300)" başlıklı doktora tezinden geliştirilmiştir.

** Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Sumeroloji Anabilim Dalı, asirmak@ankara.edu.tr; ORCID: 0000-0001-5180-9297.

yaklaşık olarak MÖ 2400 civarında Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın siyasi tarihe ışık tutan önemli belgeler arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ebla Arşivleri, Ebla Tabletleri-Metinleri, Merkez Arşivi (L. 2769), Ebla Dili.

Language and Structure of The Ebla Archives

Abstract

The Ebla Archives were revealed in 1974 in the city of Ebla, modernly known as Tel-Mardik, located between the cities of Aleppo and Hama, within the borders of present-day Syria, fifty-five km southwest of Aleppo and one hundred km east of the Mediterranean. This archive consists of thousands of cuneiform tablets and is also referred to in the literature as the "Ebla Royal Archives". The tablets in question were unearthed in the G Royal Palace during excavations carried out between 1974 and 1976. Each of the seized tablets was found in different rooms of Palace G and at different times. The Ebla tablets constitute the written documents belonging to the Kingdom of Ebla in these archives. The Ebla tablets constitute the written documents belonging to the Kingdom of Ebla in these archives. The majority of the tablets were found in the "Central Archive Room" numbered L.2769. It is understood that this room was structured as a library from the alignment of the tablets when they were found. These cuneiform tablets found in Ebla are considered the most concrete documents proving the existence of the Ebla language. It provides important information about the economic and social structure of the Kingdom of Ebla and its relations with other city-states. The majority of the tablets constitute economic and administrative documents. In addition, the Ebla texts are among the important documents that shed light on the political history of Northern Syria and Mesopotamia around 2400 BC.

Keywords: *The Archives of Ebla, The Ebla Tablets-Texts, The Central Archives (L. 2769), The Language of Ebla.*

1974 yılında (yaklaşık olarak MÖ 2500-2250 Eski Ön Suriye Dönemine tarihlenen) G Kraliyet Sarayı'ndaki idari alanının kazısına başlanmıştır. Bir yıl sonra kraliyet arşivlerindeki çivi yazılı belgelerin oldukça büyük bir kısmı G Sarayı'nda bulunmuştur.¹ Tabletlerin büyük kısmı 1974-1976 yılları arasında sürdürülen kazılarda ele geçirilmiştir. G Kraliyet Sarayı'nda 2.000

¹ Ayşe Sakarya İrmak, "Ebla'nın Keşfi ve İbbit-İm Kitabesi", Yusuf Kılıç (ed.), Prof. Dr. Sebahattin Bayram Armağanı Eskiçağ Tarihi Yazıları, (2023): 482.

kadarı sağlam, toplam 17.000'den fazla tablet gün yüzüne çıkarılmıştır.² Saray'da, tabletlerin dışında arkeolojik malzemeler de tespit edilmiştir. Bu buluntular da kraliyet arşivleri içerisindeki yazılı kaynakların haricinde kalan arkeolojik bulgular olarak kabul edilmektedir. İlk çivi yazılı belgeler G Sarayı'nda 1974 kazısında Toplantı Salonu'nun (Audience Hall) hemen kuzeyindeki L.2586 numaralı odada açığa çıkarılmıştır. Ele geçirilen tabletlerin sayısı G. Pettinato tarafından 42, A. Archi tarafından ise 32 olarak belirtilmiştir.

1974 yılında bulunan çivi yazılı belgeler hem 1974 Arşivi hem de G Sarayı'nın L.2586 numaralı odasından çıkarılan A Arşivi olarak adlandırılmaktadır. 1974 Arşivi ifadesini G. Pettinato kullanırken; A Arşivi ifadesini de A. Archi kullanmayı tercih etmiştir. Ebla Krallığı'na ait ikinci çivi yazılı metinlerden oluşan kraliyet arşivleri ise 1975'te yapılan kazılarda gün yüzüne çıkarılmıştır. 1975 Arşivlerini oluşturan tabletler de G Sarayı'nın iki farklı odasında bulunmuştur. Bu odalardan birincisi L.2712, ikincisi ise L.2769 numaralı odadır. 1974-1976 yılları arasında ortaya çıkarılan bu çivi yazılı tabletler, kazıların yürütüldüğü senenin adıyla anılmaktadır. 1975 kazı döneminde tespit edilen L.2769 numaralı oda C Arşivi olarak adlandırılmıştır. Ağırlıklı olarak L.2769 numaralı odadan "Merkez Arşivi" ya da "Merkez Arşiv Odası" olarak bahsedilmektedir. Merkez Arşivi olarak adlandırılmasının nedeni ise en fazla tabletin bu odadan çıkarılması ve tabletlerin bir kütüphane sistemine göre düzenlenmiş olmasıdır.³ Böylece yapılan kazılar ve araştırmalar neticesinde Eblalılar tarafından oluşturulan kütüphanenin orijinaline en yakın hali ile rekonstrüksiyonu yapılmıştır. Yapılan kazılarda Arşiv Odası tamamen boşaltılırken, her bir tablet parçasının bulunması için özenli çalışma yürütülmüştür. Odanın zemin ve duvarları incelenerek doğru gözlemler yapılmıştır. Böylece Arşiv Odası'nın doğu, batı ve kuzey duvarlarının zemine gömülü direkler tarafından desteklenen ahşap raflarla kaplı olduğu, L.2769 numaralı odada, üzerine tabletlerin konulduğu üç ahşap raftan oluşan kütüphane düzeninin kurulduğu belirlenmiştir. Doğu bölgesindeki rafların ticari nitelikli tabletler için ayrıldığı düşünülmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere kâtipler tabletleri içerik bakımından gruplandırarak sınıflandırmışlardır. 1975 kazısında ortaya çıkarılan L.2712 numaralı ve Toplantı Salonu'nun kuzey doğu köşesine inşa edilmiş odadan ise B Arşivi olarak bahsedilmektedir. G Sarayı'nı tahrip eden yangın izlerine bu odada da rastlandığı için tabletler çok iyi durumda değildir. Odadan çıkarılan

² Paolo Matthiae "Ebla Recovered", Harvey Weiss (ed.), *Ebla to Damascus: Art and Archaeology of Ancient Syria – An Exhibition from the Directorate General of Antiquities and Museums, Syrian Arab Republic*, Washington D.C., Smithsonian Institution Traveling Exhibition Service, (1985): 134.

³ G Kraliyet Sarayının L.2769 numaralı "Merkez Arşiv Odası'nın" rekonstrüksiyonu ile oluşturulan kütüphanenin tasviri için bkz. Şek. 1.

metinlerin sayısı 211'dir. Fakat G. Pettinato bu odada, parçalar da dâhil olmak üzere çoğu ekonomik içerikli yaklaşık 1.000 metnin korunduğunu belirtmektedir. L.2712 numaralı odadan çıkarılan metinlerin büyük çoğunluğu hububat, yağ ve bira yapımında kullanılan arpa ile ilgili ürünlerin kayıtlarını içermektedir. Ürünlerin çoğu Ebla sarayında bulunan kral, kraliçe, yaşlılar ve diğer şehir beylerine tahsis edilmektedir. Bu odadan çıkarılan arşivlerdeki belgeler genel olarak sarayın erzak kayıtları ile ilgilidir.⁴ Az sayıda tablet L.2875 numaralı D Arşiv odasında bulunmuştur. Bu oda Toplantı Salonu'nun doğu kısmına ve C Merkez Arşiv Odası'nın hemen önüne inşa edilmiştir. G Sarayı'nın idari birimlerine ait olan belgelerin bu arşiv odasında toplandığı düşünülmektedir. Bu odadan çıkarılan tabletlerin sayısı parçalar da dâhil olmak üzere 100'dür. Alınan mektuplar ve gönderilen mektupların kopyalarının sayısı ise yaklaşık 30 tanedir. Bu rakam ana arşivdekilerle karşılaştırıldığında yüksek bir sayıdır. Böylece bu belge türünün ana arşive aktarılmadan önce seçildiğini göstermektedir. Bir grup tablet L.2764 numaralı E Arşiv Odası'nda tespit edilmiştir. Bir yıl içerisinde gerçekleştirilen tahıl üretimiyle ilgili bazı belgelerin geçici olarak burada toplandığı tahmin edilmektedir. 2004 yılında yürütülen kazılarda Taht Odası'nın (L.2866) doğusunda bulunan iki küçük odadan biri olan L.8496 numaralı H Arşiv Odası çıkarılmıştır. Bu arşiv odasında kısmen kırık durumda olan 13 tablet, bir adet kil mühür ve aralarında altın ipliklerden yapılmış altı banttan oluşan bir mücevher parçası ele geçirilmiştir. H Arşiv Odası'ndaki tabletlerin, Ebla şehrinin yıkımı sırasında Taht Odası'ndaki idari görevler ile alakalı olarak geçici suretle tutulduğu bilimektedir.⁵ G Sarayı'nın en güney ucunda yer alan ve doğrudan erişim sağlanamayan G Arşiv Odası'nda ise beş tablet bulunmuştur.⁶

Ebla arşivleri, G. Pettinato'nun değerlendirmesine göre, beş Ebla yöneticisinin saltanatı zamanında oluşturulmuştur. Bunlar: İğriş-halab, İrkab-damu, Ar-ennum, İbrium ve İbbi-zikir'dir. Arşivlerin tamamına yakını İbbi-zikir dönemine aittir. Tel-Mardik'te bulunan metinlerin yayımını kapsayan ARET serisinin otuz yılı aşkın bir süreyi kapsadığı ileri sürülmektedir. Zaman aralığı olarak metinlerin yirmi veya on yıldan fazla bir süreyi kapsadığı da öngörüler arasında bulunmaktadır. Tel-Mardik'te 1975-1976 kazıları sırasında ele geçirilen arşivlerin zaman aralığı, tahminlere göre şu şekildedir: Arşiv odalarındaki toplam

⁴ Ayşe Sakarya, *G Kraliyet Sarayı Buluntuları Işığında Ebla'nın Siyasi Tarihi ve Ekonomik Yapısı*, Yüksek Lisans Tezi, (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2018), 31-35. Ayrıca söz konusu metinlerin çoğu ARET IX'da yayımlanmıştır. Bkz. Lucio Milano, *ARET IX Testi Amministrativi: Assegnazioni di Prodotti Alimentari (Archivio L.2712-Parte I)*, (Roma: 1990).

⁵ G Kraliyet Sarayı'nda yer alan arşiv odalarının tanımlanması için bkz. Şek. 2.

⁶ Alfonso Archi, *Ebla and Its Archives: Texts, History, and Society*, SANER 7, (Berlin: De Gruyter, 2015), 79-80.

metin sayısının 4.000'i geçmediği düşünüldüğünde ve metinlerin on yıllık bir süre zarfında yazılmış olma ihtimali göze alındığında, bir günde ortalama bir tabletten biraz daha fazla tabletin yazılması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu sayı kayda değer bir miktar değildir.⁷ Şöyle ki, zaten bir günde 1.1 tablet yazdıkları farz edilirse on yılda 4015 tablet yapmaktadır. Böylece bahsedilen arşivler için on yıllık bir süre zarfının o kadar da şaşırtıcı bir oran olmadığı sonucuna varılmaktadır.

Ebla metinleri ilk keşfedildiğinde arşivler hakkında şüpheler olmasına rağmen daha sonra tabletlerin çoğunluğunun Merkez Arşiv Odası'na ait olduğu sonucuna varılmıştır. Arşiv Odası'ndan çıkarılan tabletlerin türleri edebi, tarihi ve ticari nitelikli metinlerden oluşmaktadır. Kütüphane sistemine göre düzenlenen tabletler arasında özellikle sözlüksel (lexical) ve edebi nitelikteki metinler Fara ve Abū-Şalābīh'te bulunan tabletlerle aynıdır. Ebla'da, daha önce bu iki Sumer kentinde tespit edilmiş olan en az elli metin saptanmıştır.⁸ Böylece Sumerlerin; Ebla kültürüne olan etkisinden bahsetmek mümkündür. Bu gerçek, hem Ebla ile Mezopotamya merkezleri arasında yakın ticari bağların olduğunu hem de Ebla okulunda Mezopotamyalı kâtiplerin bulunmasıyla doğrulanmaktadır. Ayrıca Ebla'ya; Emar ve Mari gibi diğer şehirlerden kâtipler geldiği bilinmektedir. Ebla'nın; Mezopotamya kültürünü pasif bir şekilde aldığı sonucuna varmak hata olarak düşünülmektedir. Dolayısıyla Ebla'nın; Mezopotamya kültüründen yalnızca bir şeyler almadığını, aynı zamanda bir şeyler kazandığını gösteren bigiler de bulunmaktadır. Örneğin Abū-Şalābīh'te, coğrafi yer adların listesi şeklinde olan bir metin bulunmuştur. Bu metnin kopyası Ebla'da gün yüzüne çıkarılmıştır.⁹ Ebla tabletleri içerisinde kopyası olan bu metin (TM.75.G.2231) numaralı tablettir.¹⁰ Abū-Şalābīh'ten alınan kopyalarla birlikte metnin ilk yayımı G. Pettinato tarafından yapılmıştır.¹¹ Ebla'da; Abū-Şalābīh'te bulunan metinlerin kopyalarının çıkarılması iki şehir devleti arasında doğrudan bir etkileşim olduğu göstermektedir. Her iki yerleşim yeride MÖ III. binyıl'da, Mezopotamya'da ticari ve diplomatik ilişkiler ağı içerisinde yer almaktadır. Ebla, bu dönemde Mezopotamya'daki şehir

⁷ Piotr Michalowski, "Third Millennium Contacts: Observations on the Relationships between Mari and Ebla", *JAOS*, Vol. 105, 1985, 293-296.

⁸ Fara, Abū-Şalābīh ve Ebla tabletlerinin paleografik olarak kıyaslanması ve değerlendirilmesi için bkz. Sergio Angelo Picchioni, "La Direzione Della Scrittura Cuneiforme e Gli Archivi di Tell Mardikh-Ebla", *Or*, Vol. 49, 1980, s. 225-251.

⁹ Giovanni Pettinato, "The Royal Archives of Tell-Mardikh-Ebla", *BA*, Vol. 39, 1976a, 52.

¹⁰ Bu metin için bkz. Giovanni Pettinato, *Testi Lessicali Monolingui Della Biblioteca L.2769, MEE 3*, Napoli, 1981, 219-226.

¹¹ Bkz. Giovanni Pettinato, "L'Atlante Geografico nel Vicino Oriente Antico Attestato ad Ebla e ad Abū Şalābīh (I)", *Or*, Vol. 47, 1978, 50-73. Ayrıca Pettinato, bir başka yayımında da bu metin hakkında bilgi vermektedir. Bkz. Giovanni Pettinato, "TŠŠ 242. Fondazione della Città UNKEN^{kir}", *OrAn*, Vol. 16, 1977, 173-176.

devletleriyle (Sumer, Akad) ticari ve diplomatik ilişkiler kurmuştur. Bundan dolayı Ebla'da bulunan metinlerde, Sumerce kelimelere rastlanmaktadır. Ayrıca Abū-Şalābīh gibi şehirler ile dolaylı bağlantıları da yer almaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki her iki bölgenin arkeolojik buluntuları birbirinden farklı olan kültürel ve coğrafi bağlara aittir. Abū-Şalābīh metinleri, Ebla tabletleriyle aynı dönemde yazılmış olsalar da, bu metinler farklı coğrafya ve kültürlerle aittir. Bu iki bölge, aynı dönemde farklı kültürel ve siyasal merkezler olarak gelişimini sürdürmeye devam ettirmiştir.

Ebla tabletlerinin şekilleri ve boyutları birbirinden farklı biçimdedir. Küçük yuvarlak tabletler genellikle kısa ekonomik hesapları içeren ve bir hesap kâğıdı gibi işlev gören belgelerdir. Bu tabletlerin aralarında birkaç yıllık işlemleri rapor eden büyük dikdörtgen tabletler de yer almaktadır. Ayrıca yuvarlak kenarlı, ön ve arka yüzünde iki ila beş sütun bulunan kare şeklindeki tabletler de mevcuttur. Ebla tabletleri Yukarı Mezopotamya, Batı Suriye ve Güneybatı İran gibi çevre bölgelerin tarihine ışık tutmuştur. Aşağı Mezopotamya'nın komşu bölgeleri ile birçok sosyokültürel gelişmeyi paylaştığını da ortaya koymaktadır.¹² Yaklaşık MÖ 2450-2350 yıllarına tarihlenen Ebla Arşivleri, Güney Irak'taki geleneksel "uygarlığın beşiği"nin kuzeybatısında gelişen kentler ile ilgili değerli bilgiler sağlamaktadır.¹³ Ebla Arşivleri'nin keşfiyle birlikte, Suriye ile ilgili Eski Babil kaynaklarından birkaç yüzyıl daha eski olan bol miktarda yazılı belge ele geçirilmiştir. Ebla metinlerinin yaklaşık olarak MÖ XXIV. yüzyılın ilk yarısına, Akadlı Sargon'un saltanatından kısa bir süre öncesine tarihlendirildiği yönünde görüşler bulunmaktadır. Metinlerden Ebla'da istikrarlı siyasi bir otoritenin olduğunu ve Ebla kültürünün temel yönleriyle en azından MÖ III. binyıl'ın yarısında geliştiği anlaşılmaktadır. Böylece bu durum Sâmi bir halkın varlığının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. A. Archi, Ebla dilinin Kuzey Suriye'nin tamamında konuşulduğuna inanmaktadır. Diğer taraftan bir imparatorluk yapısına sahip olmasa bile, Ebla'nın kesinlikle tüm bölge üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğunu belirtmektedir. Ancak bu etkinin ne kadar süre devam ettiğinin, belgeler üzerinde yapılacak olan çalışmalarla aydınlığa kavuşmasının mümkün olacağını ifade etmektedir.¹⁴

Ebla Arşivleri arasında diğer şehir krallıkları ile kurulan politik ilişkiler hakkında az sayıda metin yer almaktadır. Metinlerden ekonomi, din ve dil alanında

¹² Dennis Pardee, Lorenzo Viganò, "Literary Sources for the History of Palestine and Syria: The Ebla Tablets", *BA*, Vol. 47, (1984): 7.

¹³ Amélie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330) – Cilt I*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 35.

¹⁴ Alfonso Archi, "Ebla and Eblaite", Cyrus H. Gordon, Gary A. Rendsburg, Nathan Winter (ed.), *Eblaitica*, Vol. 1, Pennsylvania, 1987a, 7-8.

bilgi sahibi olurken politik tarih hakkında daha az malumat edinilmektedir.¹⁵ Ebla Kraliyet Arşivleri'nde; kral mektupları, insanlık tarihinin ilklerinden birisi olarak değerlendirilen ilk uluslararası antlaşma metni,¹⁶ anlaşılması zor edebi metinler, tek dilli ve iki dilli sözlüksel metinler¹⁷ bulunmaktadır. Ebla Arşivleri'nden çıkarılan bu metin türlerinden başka “işaret listesi” statüsüne sahip olan iki metin daha mevcuttur. Bu iki metinden birincisi TM.75.G.1385¹⁸, ikincisi ise TM.75.G.1907+12680¹⁹ numaralı metindir. İlk işaret listesi olan TM.75.G.1385 numaralı metinde, yüz yirmi iki işaret vardır. İkinci metin olan TM.75.G.1907+12680'de ise ilk işaret listesinde ki metinle aynı işaretler ve değerlerin yeniden yapılandırılmasıyla birlikte yüz elli işaret bulunmaktadır. Bu işaret listelerinin varlıklarından açıkça görülmektedir ki, Ebla'da her ikisi de uzman kâtipler tarafından düzenlenen iki okul metninin varlığı söz konusudur.²⁰ Bu işaret listelerinin başta dilin kullanımının öğretilmesinde büyük bir rol oynadığı bilinmektedir. Kâtipler için bir eğitim aracı olarak hazırlanmaktadır. Genellikle öğrencilerin çivi yazısını öğrenmesi amacıyla kullanıldığı göz önünde bulundurulmaktadır. Bu amaçla kullanılan işaret listelerinin yanı sıra sözlükler ve kelime listelerini içeren metinlerin varlıkları da söz konusudur.

Ebla tabletlerinde yüzlerce belki de binlerce coğrafi yer adı geçmektedir. Bunlar arasında bir kısmı kesin olarak tanımlanabilmektedir. Ebla metinlerinde geçen yer adları RGTC 12/1'de yayımlanmıştır. P. Michalowski tarafından, hem bu yerler hakkında bilgi sahibi olunması hem de metinlerde bahsedilme sıklığı açısından önemli olarak görülen yerler şunlardır: Emar, Tuttul, Kakmum, Mari, Gasur (Nuzi) ve Kiş. Emar; Fırat üzerinde konumlanan modern adıyla Meskene olarak bilinmektedir. Tuttul'un, MÖ III. binyıl'ın sonlarında Suriye-Mezopotamya kültür bölgesine mal olduğuna dair somut kanıtların mevcudiyeti hâkimdir. Şöyle ki, bulunan bir “balta başı” epigrafik bir değere sahip olup üzerinde ki kısa çivi yazısında geçen *il-e-li-im* EN *tu-tu^{ki}-li* “Tuttul'un beyi il'e-Lim” ifadesi; Tuttul ile ilişkilendirilmektedir. Bu ifadenin de EN ile birlikte geçen şahıs adı olan (*il'e-Lim*) isminde yer alan *il'e: la'āyūm*²¹ “güçlü olmak” kelimesinden türetildiği

¹⁵ Pardee ve Viganò, “Literary Sources for the History of Palestine and Syria: The Ebla Tablets”, s. 13.

¹⁶ Bu antlaşma metni TM.75.G.2420'dir. Ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bkz. Ayşe Sakarya İrmak, *Ebla-Mari Arasında Yaşanan Ekonomik ve Ticari İlişkiler (M.Ö. 2380-2330)*, Doktora Tezi, (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2025), 121-157.

¹⁷ İki dilli metinler için bkz. Giovanni Pettinato, *Testi Lessicali Bilingui della Biblioteca L.2769, MEE 4*, (Roma:1982).

¹⁸ İşaret listesi olan bu tabletin fotoğrafı için bkz. Şek. 3.

¹⁹ İşaret listesi olan bu tabletin fotoğrafı için bkz. Şek. 4.

²⁰ Alfonso Archi, “The ‘Sing-list’ from Ebla”, Cyrus H. Gordon, Gary A. Rendsburg, Nathan Winter (ed.), *Eblaitica*, Vol. 1, Pennsylvania, 1987b, 91.

²¹ Bkz. CAD D: 83-86. *danānu* (*da'ānu*).

düşünülmektedir. Ayrıca (*il'e*)'nin Eski Akadca şahıs adlarında ve Ebla metinlerinde yer alan şahıs adlarında da geçişi görülmektedir. Bu şahıs adında ki (Lim) ise daha sonra Suriye'den gelen isimlerin ortak bir tamamlayıcısıdır. Mari'den çıkarılan belgelerde de (Lim) uzantısıyla birlikte geçen şahıs adlarının birçok örneği mevcuttur.²² Aynı şekilde Orta Tunç I Çağı'nda (MÖ 2000-1800) hüküm sürmüş olan Ebla kralının adı da İbbi-İm'dir.²³ Nispeten nadir görülen bu tür balta başı Suriye, Mısır, Mezopotamya ve İran gibi geniş bir coğrafyaya yayılmış alanlardan gelen örneklerle temsil edilmektedir. Bulunan bu "balta başının" büyük değeri arkeolojik ve filolojik kanıtları bir araya getirmektedir.²⁴ Kakmum'un; Dicle Nehri üzerine ya da doğusuna konumlandığı varsayılmaktadır. Mari metinlerinde Kakmum olarak bilinen şehirdir.²⁵ Gasur (Nuzi) ve Kiş'in; Orta ve Kuzeydoğu Mezopotamya'da konumlandığı düşünülmektedir. G. Pettinato; Ebla metinlerinde geçen Gasur yer adının <Ga-sur_x>=Gasur (Nuzi) şeklinde okunması gerektiğini belirtmektedir.²⁶ D.O. Edzard, ise Gasur'un metinlerde nasıl yazılarak okunması gerektiği hususunda bir netliğe sahip olmadığını ifade etmektedir. Kendisi Gasur yer adını, *Ga-sa^{ki}* ve *Ga-KAM^{ki}* şeklinde okumuştur.²⁷ Ebla yöneticilerinin söz konusu olan bu yerlerde çoğu zaman kapsamlı ve çok yönlü bağlantılar kurduğu bilinmektedir. Ebla metinlerinde geçen coğrafi yer adı olan Kiş'e gelince yapılan atıfların çoğu A. Archi'in makalelerinde toplanmıştır.²⁸ Ayrıca metinlerde Tel-Mardik çevresindeki birçok yere ek olarak Habur ve Fırat boyunca Asur'a ve oradan da Kakmum'a kadar uzanan şehirlerden de bahsedilmektedir. Tüm bu yerleşim yerleri, Suriye ve Kuzey Mezopotamya'nın ana ticaret yolları boyunca dağılmıştır. Ancak Ebla'nın, bu yerlerle kurmuş olduğu temasları tam olarak netlik kazanmamıştır. Bu nedenden dolayı Ebla'nın bu alanlarda kurduğu otoritesi hakkında da bilgi sahibi olunamamaktadır. Herhangi bir

²² Bkz. Jean Bottéro, "Textes Économiques et Administratifs", *ARM* VII, 1957, 1-364.

²³ Kral İbbi-İm isminin filolojik açıklaması için bkz. Ayşe Sakarya İrmak, "Ebla'nın Keşfi ve İbbi-İm Kitabesi" s. 488. Ayrıca bu kralla ilgili bkz. Giovanni Pettinato, "Inscription de Ibbi-İm, Roi de Ebla", *AAAS*, Vol. XX, 1970, 73-76.

²⁴ Martha A. Morrison, "A New Anchor Axehead", *OrAn*, Vol. 23, 1984, 45.

²⁵ Alfonso Archi, "Ebla and Eblaite", 16.

²⁶ Bkz. Giovanni Pettinato, *Testi Amministrativi Della Biblioteca L.2769, Parte I*, *MEE* 2, (Roma:1980), 182.

²⁷ Bkz. Dietz Otto Edzard, *ARET II Verwaltungstexte Verschiedenen Inhalts Aus Dem Archiv L.2769*, (Roma: 1981), 115. Şöyle ki, bkz. *ARET II*'de (2 numaralı) metinde *Ga-sa^{ki}*, (4 numaralı) metinde ise *Ga-KAM^{ki}* şeklinde okumuştur.

²⁸ Bkz. Alfonso Archi, "Kiş nei testi di Ebla", *SEB*, 4, 1981b, 77-87; Alfonso Archi, "More on Ebla and Kish", Cyrus H. Gordon, Gary A. Rendsburg, Nathan Winter (ed.), *Eblaitica*, Vol. 1, Pennsylvania, 1987c, 125-140.

şekilde bu yerleşim yerlerinden hangilerinin siyasi, askerî veya ekonomik olarak Ebla'ya bağlı olduğu da bilinmemektedir.²⁹

Ebla tabletlerinin tarihlenmesi hususunda bir netlik olmakla birlikte Mardik II B1 (yaklaşık MÖ 2400-2250) dönemine tarihlenmektedir. Ebla tabletlerinin tarihlendirilmesinde kısa ve uzun kronoloji olmak üzere savunulan iki farklı öneri bulunmaktadır. Bunlar ayrıca “Alt Tarih” ve “Yüksek Tarih” olarak da geçmektedir.³⁰ G. Pettinato'da, Ebla metinlerini (MÖ 2400-2250) tarihleri arasına koymaktadır.³¹ İlâveten G. Pettinato, alt tarihlendirme için III. Ur Hanedanlığı'nın son dönemlerine, Akad Hanedanlığı dönemine ve metinlerin paleografisinin Lagaş Hanedanlığı'nın son dönemine uygun olduğunu belirtmektedir. Yüksek tarihlendirme için de tabletlerin paleografisinin Fara ve Abū-Şalābīh tabletlerine karşılık geldiğini belirtmektedir.³² Metinler üzerinde paleografik incelemelerin yapılması hâlâ tartışılan tarihleme sorununun çözülmesine katkı sağlaması için gereklidir. Bu bağlamda uzmanlar tarafından öne sürülen görüşlerde belirgin şekilde uyumsuzluklar bulunmaktadır. Yüksek tarihlendirme ile paleografik olarak değerlendirilen işaretlerin şekli Fara metinlerine atfedilerek yaklaşık olarak MÖ 2500'e tarihlendirilebileceğine işaret etmektedir. Alt tarihlendirme ile de Akad dönemine ve daha kesin olarak Narām-Sîn dönemine tarihlendirilmenin yapılması konusunda ise uzmanlar tarafından fikir ayrılıkları bulunmaktadır. S. Picchioni; Ebla metinlerinin kronolojisi sorunu üzerine ortaya konulan yüksek tarihlendirilme önerisini mevcut yayımında desteklemektedir. Üstelik bunu Ebla metinleri ile Fara metinleri arasında paleografik karşılaştırma yaparak Ebla tabletlerini Fara, Abū-Şalābīh ve Nippur tabletleri ile çağdaş bir döneme tarihlendirmektedir.³³ Abū-Şalābīh'te yapılan kazılarda Sumer çivi yazısıyla yazılmış metinler gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu metinler edebi, dini, hukuki ve idari içerikli olup MÖ III. binyıl'a tarihlenmektedir. Ebla metinleri de yaklaşık olarak MÖ XXIV. yüzyıla tarihlenerek Abū-Şalābīh metinleri ile aynı dönemlerde yazılmıştır. Güney Mezopotamya'da, Nippur'a çok yakın bir konumda bulunan Abū-Şalābīh, ilk kez 1963 yılının baharında, o dönemde Şikago'daki Oriental Institute'de (Oriental Institute in Chicago) görev yapan Donald P. Hansen tarafından yürütülen sondaj çalışmaları sırasında kazılmıştır. Robert D. Biggs'de bu kazı çalışmalarına katılmıştır. 500'den fazla tablet ve parçadan oluşan Abū-Şalābīh metinleri, Ebla'daki kraliyet

²⁹ Piotr Michalowski, “Third Millennium Contacts: Observations on the Relationships between Mari and Ebla”, 296-298.

³⁰ Ayşe Sakarya, *G Kraliyet Sarayı Buluntuları Işında Ebla'nın Siyasi Tarihi ve Ekonomik Ypaısı*, 28.

³¹ Giovanni Pettinato, “The Royal Archives of Tell-Mardikh-Ebla”, *BA*, Vol. 39, 1976a, 51.

³² Giovanni Pettinato, *Ebla: A New Look At History*, (Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1991), 58.

³³ Sergio Angelo Picchioni, “Osservazioni Sulla Paleografia e Sulla Cronologia Dei Testi di Ebla”, Luigi Cagni (ed.), *La Lingua di Ebla*, 1981, 109-110.

arşivlerinin keşfinden bir yıl önce yayımlanmıştır. Daha sonra az sayıda tablet J.N. Postgate tarafından (*British Scholl of Archaeology*) yürütülen kazılarda bulunmuştur; ancak tabletlerin büyük kısmı 1974'te yayımlanan ciltte kalmıştır. Belgelerin Sâmî dilinde yazılması Abû-Şalābîh, Ebla (yaklaşık olarak kraliyet arşivleri zamanında) ve bir dereceye kadar Mari'nin de birbirleriyle bağlantılı olduklarının kanıtını göstermektedir. Bu kanıtlar daha çok Abû-Şalābîh ve Ebla'da kopyalanmış metinlerde belirgin şekilde görülmektedir. G. Pettinato'nun da belirttiği gibi metinler o kadar yakın kopyalardır ki, kopyalanmış metinler aynı sütun sayısına, sütun başına gelecek şekildedir ve aynı sayıda sütuna sahip durumdadırlar.

Üçüncü binyılın ortalarında birçok Sâmî lehçesi çivi yazısıyla kaydedilmiştir. Bunların aralarında en iyi bilinen Ebla lehçesidir. Gramer açısından bu dilin hem sonraki Batı Sâmî dillerine hem de o dönemde Babil'de konuşulan dile benzediği görülmektedir.³⁴ Metinler Eblaca denilen Sâmî bir dille yazılmıştır. Ebla'da bulunan çivi yazılı tabletler Ebla dilinin varlığını resmen belgelemiştir. Bu dil özellikle G Kraliyet Sarayı'ndan çıkarılan Ebla metinlerinden tanınmaktadır. Ebla toplumu çivi yazısı sistemini Sumer topraklarından kendilerine mâl etmişlerdir. Çoğu uzman tarafından Ebla dilinin, Sâmî dil ailesine mensup olduğu görüşü hâkimdir.³⁵ G.Pettinato, Ebla dilini Batı Sâmî dil grubuna ait olarak tanımlamaktadır. Hatta Ebla dilinin (Kenan Dilleri): Ugaritçe, Fenike ve İbranice ile daha fazla yakınlık gösterdiğini düşünerek "Batı Sâmî" dil grubuna sınıflandırılması gerektiğini önermektedir. G. Pettinato, bu sınıflandırmayı iki dilli kelimelerden ve bazı şahıs isimlerinden elde etmiş olduğu verilere dayanarak yapmıştır. Ebla'da bulunan tabletlerin çoğunluğunun Sumerce yazıldığını ve metinlerin kesinlikle yüzde sekseninin Sumerce olduğunu, sadece yüzde yirmisinin "Batı Sâmî" dil grubuna ait olduğunu da ifade etmektedir.³⁶ Ebla tabletlerinde esas olarak Sumerce ve Sâmice olmak üzere iki dilin temsil edildiğini söylemek mümkündür. Sâmî dilinin "Batı Sâmî" lehçesi (Kenan Dilleri), (G. Pettinato ve Mitchell Dahood iddia ettiği gibi) ya da "Doğu Sâmî" lehçesi (Akadca), (I.J. Gelb ve diğer uzmanlar tarafından belirtildiği gibi) olup olmadığı konusunda devam eden tartışma bulunmaktadır. Batı Sâmî dilinin doğu biçimi mi, yoksa Doğu Sâmî dilinin batı biçimi mi olduğunu, gelecekte akademik bir karara bırakılabilecek bir konudur. Metinlerde zamirlere bakıldığında tablo biraz daha farklılaşmaktadır (Akadca'ya daha çok benzediğine dair) ve genel olarak dilin morfolojisi (fiil ve isim yapıları) doğu dil grubuna doğru eğilim göstermektedir. Şu anda en iyi öngörü Ebla dilinin;

³⁴ Marc van de Mieroop, *Eski Yakın Doğu Tarihi MÖ 3000-323*, (İstanbul: Homer Kitapevi ve Yayıncılık, 2018) 31.

³⁵ Gwendolyn Leick, *Kentin Mucidi: Mezopotamya-Mitoloji, Arkeoloji ve Tarih*, (İstanbul: Say Yayınları, 2019), 341.

³⁶ Giovavvi Pettinato, "The Royal Archives of Tell-Mardikh-Ebla", *BA*, Vol. 39, 1976a, 50.

Sâmî dilinin, hem doğu hem de batı lehçesinde yakınlıkları olan ayrı bir lehçe, yani Eblaca olduğunu söylemektir. Fakat Ebla dilinin kesin olarak saptanabilmesi için daha fazla akademik araştırma ve çalışma yapılması gerektirmektedir. Ebla diline ilişkin bilgiler büyük ölçüde tabletlerin analizi ve filolojik anlamda değerlendirilmesi sayesinde hâlâ devam etmektedir.³⁷ E. Sollberger de Sâmî dillerin coğrafi sınırlandırılmasının alakalığının (ya da alakasızlığını) bir kenara bırakılmasını düşünerek, I.J. Gelb'in görüşüne katılmaktadır. Bu doğrultuda Ebla dilini (Eski) Akadca'ya olan yakınlığından ziyade bu dilin Akadca olduğunu düşünmektedir. "Coğrafi sınıflandırmayı" destekleyenleri tatmin etmek için de Ebla diline "Batı Akadca" denilebileceğini ifade etmektedir. Ebla dilinde; Batı Sâmî dil unsurlarının varlığının inkâr edilemeyeceğini; ancak Mari ve Amarna Akadcasında da aynı unsurlar mevcut olduğu halde hiç kimsenin bu lehçelere "Batı Sâmî" lehçesi içerisinde sınıflandırma yapmadığını da söylemektedir.³⁸ Yine R.I. Caplice'de bu dilin Batı Sâmî dil grubuna veya daha spesifik olarak Kenan Dilleri içerisinde sınıflandırılmasına karşı çıkmaktadır. Keşfedilen dilin Akadca'dan (Doğu Sâmî) sözcüksel ve diğer özellikleri ile ayırt edilmesi durumunda, Batı Sâmî olarak tanımlanmasına aykırı bol miktarda fonolojik ve morfolojik değerlendirmenin olduğu konusunda I.J. Gelb ve C.H. Gordon ile aynı fikre sahiptir. Üstelik mevcut kanıtlara göre, Ebla dili ne Batı Sâmî ne de Doğu Sâmî dil grubu içerisinde kabul edilmeli; ancak bu her iki dille de benzerlikler ve farklılıklar gösteren yeni bir dil olarak kabul edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.³⁹

Değerlendirme

Ebla Arşivleri, daha önce varlığı bilinmeyen Ebla dili hakkında bilgi sunmakta ve bu dili yazılı biçiminde belgeleyen ilk kaynaklar arasında yer almaktadır. Ebla metinleri, bu arşivlerde yer alan yazılı belgeleri oluşturmaktadır. Bu metinler yalnızca Ebla Krallığı'nın sosyoekonomik yapısını değil, aynı zamanda MÖ III. binyıl'ın ikinci yarısında Mezopotamya ve Suriye'deki şehir devletleriyle kurulan siyasi ve ticari ilişkileri de ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle, Ebla metinleri MÖ III. binyıl'da Mezopotamya'nın kültürel ve politik yapısına dair gerçek bir hazine niteliğindedir.

Ebla metinleri, Sumerce ile Sâmî dillerin etkileşimini belgeyen yazılı kaynaklar arasında yer almaktadır. Metinlerde temel olarak Sumerce ve Sâmice

³⁷ David Noel Freedman, "The Real Story of the Ebla Tablets: Ebla and the Cities of Plain", *BiAr*, 41, 1978, 146.

³⁸ Edmond Sollberger, *ARET VIII: Administrative Texts Chiefly Concerning Textiles (L. 2752)*, Roma, 1986, 1-2.

³⁹ Richard I. Caplice, "Eblaite and Akkadian", Luigi Cagni (ed.), *La Lingua di Ebla*, Napoli, 1981, 161-162.

unsurlar bulunduğu belirtilmektedir. Sumerce unsurların bu metinlerde yer alması, yazılı kültür geleneğinin Mezopotamya dışına da yayıldığını göstermektedir. Tespit edildiği üzere uzmanların çoğunluğu, Ebla dilinin Sâmî dil ailesine mensup olduğu görüşünde birleşmektedir. Ancak Ebla dilinin, Batı Sâmî mi yoksa Doğu Sâmî lehçesi mi olduğu konusunda fikir birliği sağlanamamıştır. Mevcut yaklaşımlar, Ebla dilinin Sâmî dilinin doğu ve batı lehçelerine yakın özellikler gösteren, Eblaca olarak adlandırılan ayrı bir lehçe olduğunu öne sürmektedir. Bununla birlikte, Ebla dili büyük ölçüde çözülmemiştir ve uzmanlar arasında dilin yapısı ve sınıflandırılması konusunda tartışmalı noktaların olduğu görülmektedir. Ebla tabletlerinin tarihlenmesine ilişkin de kesin bir görüş birliği bulunmamaktadır. Bu konuda “kısa kronoloji” ve “uzun kronoloji” olmak üzere iki temel yaklaşım öne sürülmektedir. Dolayısıyla, uzmanların hem dil hem de tarihleme konularında farklı görüşlere sahip olduğu ve bu konuların hâlâ tartışmalı olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

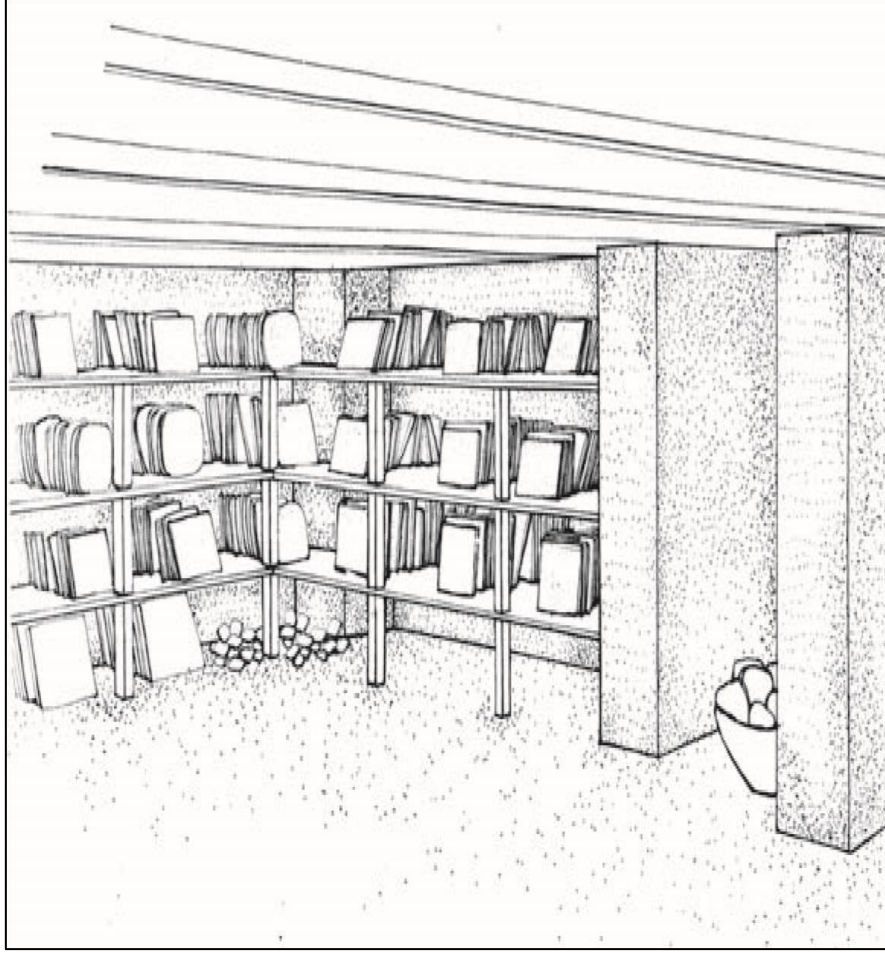
- Archi, Alfonso, “Kiš nei testi di Ebla”, *SEb*, 4, s. 77-87, 1981b.
- Archi, Alfonso, “Ebla and Eblaite”, ed. Cyrus H. Gordon, Gary A. Rendsburg, Nathan Winter, *Eblaitica* 1, Pennsylvania, Eisenbrauns, s. 7-17, 1987a.
- Archi, Alfonso, “More on Ebla and Kish”, ed. Cyrus H. Gordon, Gary A. Rendsburg, Nathan Winter, *Eblaitica* 1, Pennsylvania, Eisenbrauns, s. 12140, 1987c.
- Archi, Alfonso, *Ebla and It's Archives: Texts, History, and Society*, SANER 7, Berlin, De Gruyter, 2015.
- Bottéro, Jean, “Textes Économiques et Administratifs”, *ARM VII*, Paris, Imprimerie Nationale, 1957.
- Caplice, Richard I., “Eblaite and Akkadian”, ed. Luigi Cagni, *La Lingua di Ebla*, Napoli, Istituto Universitario Orientale, s. 161-164, 1981.
- Edzard, Dietz Otto, *ARET II Verwaltungstexte Verschiedenen Inhalts Aus Dem Archiv L.2769*, Roma, Missione Archeologica Italiana in Siria, 1981.
- Freedman, David Noel, “The Real Story of the Ebla Tablets: Ebla and the Cities of Plain”, *BiAr*, 41, s. 143-164, 1978.
- Groneberg, Brigitte, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes III*, Die Orts-und Gewässernamen der altbabylonischen Zeit, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert, 1980.
- Kuhrt, Amélie, *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330) – Cilt I*, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Leick, Gwendolyn, *Kentin Mucidi: Mezopotamya – Mitoloji, Arkeoloji ve Tarih*, Çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul, 2019.

- Matthiae, Paolo, "Ebla Recovered", ed. Harvey Weiss, *Ebla to Damascus: Art and Archaeology of Ancient Syria – An Exhibition from the Directorate General of Antiquities and Museums, Syrian Arab Republic*, Washington D.C., Smithsonian Institution Traveling Exhibition Service, s. 134-139, 1985.
- Michalowski, Piotr, "Third Millennium Contacts: Observations on the Relationships between Mari and Ebla", *JAOS*, Vol. 105, s. 293-302, 1985.
- Milano, Lucio, *ARET IX Testi Amministrativi: Assegnazioni di Prodotti Alimentari (Archivio L.2712- Parte I)*, Roma, 1990.
- Morrison, Martha A., "A New Anchor Axehead", *OrAn*, Vol. 23, s. 45-48, 1984.
- Pardee, Dennis, Lorenzo Viganò, "Literary Sources for the History of Palestine and Syria: The Ebla Tablets", *BA*, Vol. 47, s. 6-16, 1984.
- Pettinato, Giovanni, "Inscription de Ibbi-ṭim, Roi de Ebla", *AAAS*, Vol. XX, s. 73-76, 1970.
- Pettinato, Giovanni, "The Royal Archives of Tell-Mardikh-Ebla", *BA*, Vol. 39, s. 44-52, 1976a.
- Pettinato, Giovanni, "TSS 242. Fondazione della Città UNKEN^{ki}", *OrAn*, Vol. 16, s. 173-176, 1977.
- Pettinato, Giovanni, "L'Atlante Geografico nel Vicino Oriente Antico Attestato ad Ebla e ad Abū Ṣalābīh (I)", *Or*, Vol. 47, s. 50-73, 1978.
- Pettinato, Giovanni, *Testi Amministrativi Della Biblioteca L.2769, Part I, MEE 2*, Roma, 1980.
- Pettinato, Giovanni, *Testi Lessicali Monolingui Della Biblioteca L.2769, MEE 3*, Napoli, s. 219-226, 1981.
- Pettinato, Giovanni, *Ebla: A New Look At History*, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1991.
- Picchioni, Sergio Angelo, "Osservazioni Sulla Paleografia e Sulla Cronologia Dei Testi di Ebla", Ed. Luigi Cagni, *La Lingua di Ebla*, Napoli, s. 109-120, 1981.
- Sakarya, Ayşe, *G Kraliyet Sarayı Buluntuları Işığında Ebla'nın Siyasi Tarihi ve Ekonomik Yapısı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2018.
- Sakarya İrmak, Ayşe, "Ebla'nın Keşfi ve İbbi-ṭim Kitabesi", ed. Yusuf Kılıç, *Prof. Dr. Sebhattin Bayram Armağanı Eskiçağ Tarihi Yazıları*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Ankara, s. 481-490, 2023.
- Sakarya İrmak, Ayşe, *Ebla-Mari Arasında Yaşanan Ekonomik ve Ticari İlişkiler (M.Ö. 2380-2330)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2025.
- Sollberger, Edmond, *ARET VIII: Administrative Texts Chiefly Concerning Textiles (L. 2752)*, Roma, Missione Archeologica Italiana in Siria, 1986.
- Van de Mieroop, Marc, *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, Çev. Sinem Gül, Homer Kitabevi ve Yayıncılık, İstanbul 2018.

KISALTMALAR

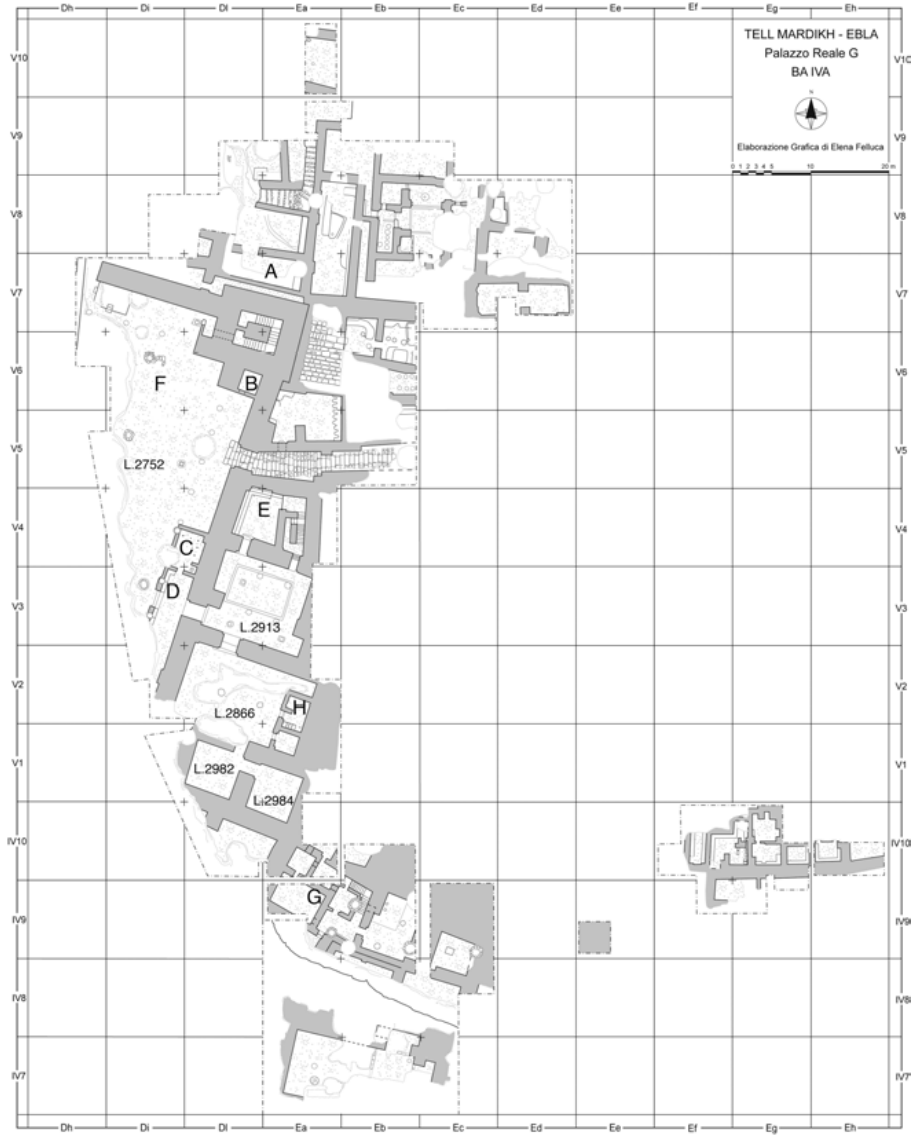
AAAS	Annales Archeologiques Arabes Syriennes.
ARET	Arcihivi Reali di Ebla: Testi. Roma: Missione Archeologica Italiana in Siria.
ARM	Archives Royales de Mari. Paris.
BA	The Biblical Archaeologist.
BiAr	The Biblical Archaeologist. Boston.
CAD	The Assyrian Dictionary of the Oriental Institue of The University of Chicago, Chicago, 1956vd.
Eblaitica	Essays on the Ebla Archives and Eblaitic Language.
G	G Sarayı.
JAOS	Journal of the American Oriental Society. New Haven.
Lingua di Ebla	Cagni, L. (a cura di) (1981). <i>La Lingua di Ebla-Atti del convegno internazionale (Napoli, 21-23 Aprile 1980)</i> . Napoli.
MEE	Materiali Epigrafici di Ebla, Napoli. 1979-.
Or	Orientalia, Roma.
OrAn	Oriens Antiquus. Roma.
RGTC	Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes.
SANER	Studies in Ancient Near Eastern Record. Berlin; Boston.
SEb	Studi Eblaiti. Roma. (Università degli Studi di Roma, Missione Archeologica Italiana in Siria). III: 1980.
şek.	Şekil.
TM	Tel-Mardik yazılışının kısaltması.

EKLER

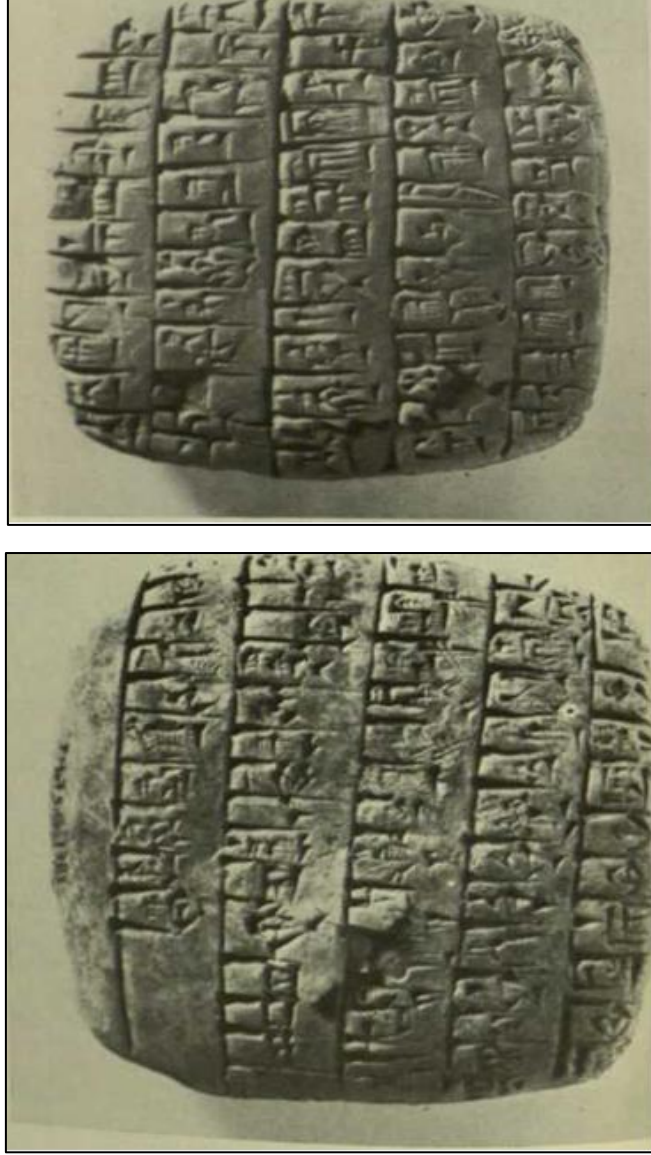
Şek. 1: G Kraliyet Sarayı'nın L.2769 numaralı "Merkez Arşiv Odası'nın" rekonstrüksiyonu ile oluşturulan kütüphanenin tasviri.⁴⁰

⁴⁰ Ayşe Sakarya, *G Kraliyet Sarayı Buluntuları Işığında Ebla'nın Siyasi Tarihi ve Ekonomik Yapısı*, 130.

Şek. 2: G Kraliyet Sarayı'nın Genel Planı ve Arşiv Odalarının Tanımlanması.⁴¹

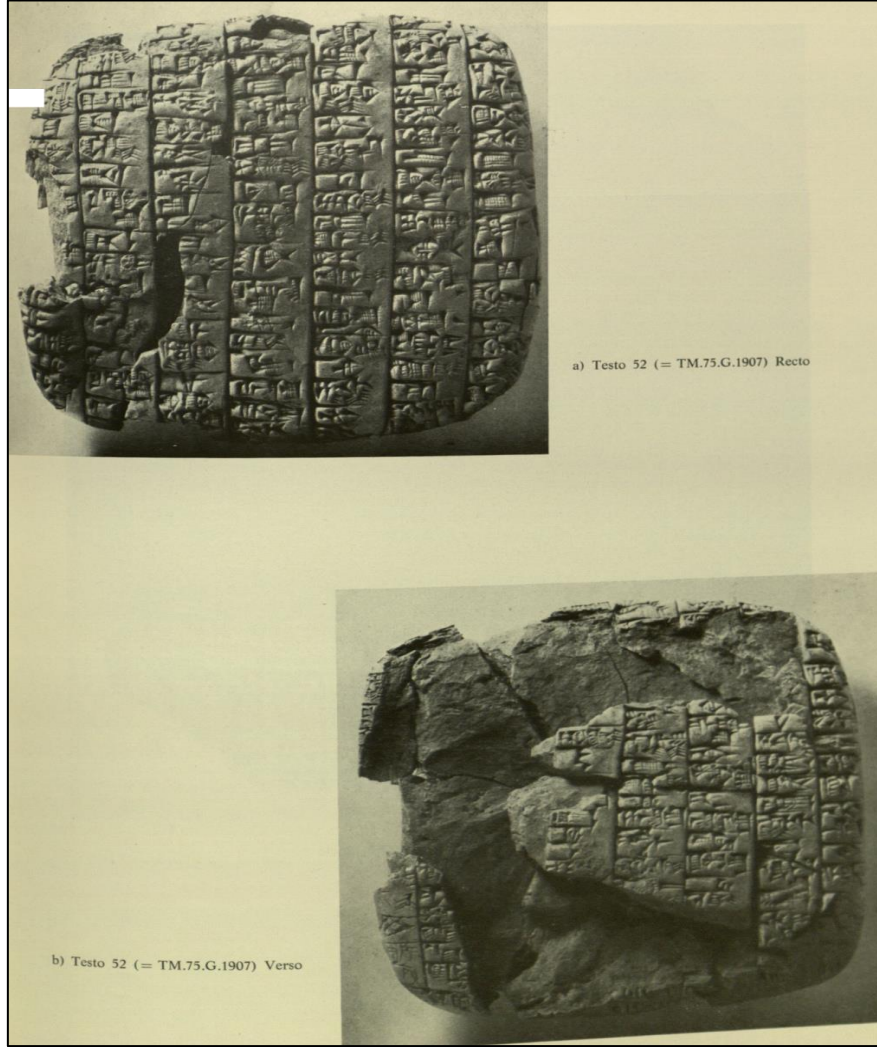
⁴¹ Alfonso Archi, *Ebla and Its Archives: Texts, History, and Society*, 78.

TM.75.G.1385

Şek. 3: G Kraliyet Sarayının, (l.2769 numaralı) merkez arşiv odasından çıkarılan TM.75.1385 numaralı tabletin “işaret listesi” ön yüz ve arka yüzünün fotoğrafı.⁴²

⁴² Giovanni Pettinato, *Testi Lessicali Monolingui Della Biblioteca L.2769. Tavole. MEE 3/A, Tavolo: XXVI a, XXVI b*, (Napoli: 1981).

Şek. 4: G Kraliyet Sarayının, (1.2769 numaralı) merkez arşiv odasından çıkarılan TM.75.G.1907+12680 “işaret listesi” numaralı tabletin ön yüz ve arka yüzünün fotoğrafı.⁴³

⁴³ Giovanni Pettinato, *Testi Lessicali Monolingui Della Biblioteca L.2769. Tavole. MEE 3/A, Tavolo: XXVII a, XXVII b*, (Napoli: 1981).

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/1	2025	177-213
----------------------------	------	------	---------

ORTAKÖY/ŞAPINUVA -TEPELERARASI- METAL İŞLİKLERİ

Aygül SÜEL* Önder İPEK** Semih GERÇEK*** Murat AYDIN****

Makale Bilgisi

Başvuru: 14 Mart 2025

Kabul: 27 Mart 2025

Article Info

Received: March 14, 2025

Accepted: March 27, 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

MÖ 14. yy'ın ilk yarısında Hitit Devleti'ne başkentlik yapan Ortaköy-Şapinuva Hitit kentinin Tepelerarası mevkinde, 2014-2024 yıllarında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında, Hitit arkeolojisinde benzeri olmayan atölyeler/işlik yapıları¹ bilim dünyasına kazandırılmıştır. İşlik yapılarının açığa çıkarıldığı Tepelerarası mevkinin güney bölümünün, Hitit döneminde 'İşlikler/Atölyeler Mahallesi' olarak kullanıldığına dair verilere ulaşılmıştır. 'G Alanı' olarak adlandırılan sektörde, körük, üfleç, pota ve taş kalıpların (kolcuklu balta, çubuk külçe, ok ucu) *in situ* olarak tespit edildiği İşlik I ile ocakların bulunduğu İşlik II yapıları açığa çıkarılmıştır. İşlik I ve İşlik II, ana toprağın kazılarak inşa edilmesi, dikdörtgen forma sahip olması ve işlevi sona erdikten sonra çeşitli yapılara ait enkaz topraklarıyla doldurulması açısından birbirine benzemektedir.

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, aygulsuel@hitit.edu.tr; ORCID: [0000-0003-1854-122X](https://orcid.org/0000-0003-1854-122X)

** Dr. Öğr. Üyesi., Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, onderipek@hitit.edu.tr; ORCID: [0000-0003-1820-6341](https://orcid.org/0000-0003-1820-6341)

*** Arş. Gör., Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, semihgercek@hitit.edu.tr; ORCID: [0000-0002-9021-1180](https://orcid.org/0000-0002-9021-1180)

**** Dr., muratsapinuva@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3409-520X

¹ TDK'ya göre atölye/işlik: "Zanaatçıların veya resim, heykel sanatlarıyla uğraşanların çalıştığı yer" olarak tanımlanmaktadır. Atölye ve işlik eş anlamlı ve birbirlerini yerine kullanılan sözcüklerdir. İşlik sözcüğünün kökeni Türkçe, Atölye sözcüğünün kökeni ise Fransızca'dır. Makalede metal işçiliğin yapıldığı alanlar ve yapılar için hem işlik hem de atölye sözcükleri kullanılmıştır.

Anadolu'nun MÖ II. Bin yıla tarihlenen Kültepe, Boğazköy, Alaca Höyük, Kınık, Sinop-Kovuklukaya, Gavurkale, Korucutepe, Tepecik, Gözlükule, Hisarlıktepe/Troya ve Alalah kentlerinde açığa çıkarılan metal atölyelerine son yıllardaki keşiflerle Ortaköy-Şapinuva işlik yapıları da eklenmiştir. Ortaköy'de keşfedilen metal atölyeleri, Şapinuva'nın Hitit döneminde başkentlik vasfının yanı sıra üretim faaliyetlerinde de önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Bu makalede, İşlik I ve İşlik II metal atölyelerinden elde edilen veriler, MÖ II. Bin yıl Anadolu örnekleri ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ortaköy, Şapinuva, Hitit, Madencilik, Metal İşçiliği, İşlik/Atölye.

Ortaköy/Sapinuwa -Tepelerarası- Metal Workshops

Abstract

During the excavations carried out between 2014 and 2024 in the Tepelerarası area of Ortaköy-Şapinuva, which was the capital of the Hittite State in the first half of the 14th century BC, workshops unique in Hittite archeology were brought to the scientific world. Data has been obtained that the southern part of the Tepelerarası area, where workshops were unearthed, may have been used as the 'Workshops Neighbourhood' during the Hittite period. In the area called 'Area G', Workshop I, where metalworking materials such as pot-bellows, blowpipes, crucibles and stone moulds (axe, bar ingot, arrowhead) were identified *in situ*, and Workshop II where furnaces were located, were unearthed. Workshop I and Workshop II are similar to each other in that they were built by excavating the main soil, have a rectangular form, and are filled with debris from various buildings after their function ends. Ortaköy-Şapinuva workshops with the discoveries in recent years have been added to the metal workshops unearthed in the cities of Kültepe, Boğazköy, Alacahöyük, Kınık, Sinop-Kovuklukaya, Gavurkale, Korucutepe, Tepecik, Gözlükule, Hisarlıktepe/Troya and Alalah, dating back to the 2nd millennium BC. Metal workshops discovered in Ortaköy show that Şapinuva was a production center as well as a capital during the Hittite period. In this article, data obtained from Workshop I and Workshop II metal workshops, were evaluated by comparing Anatolian examples in the 2nd millennium BC.

Key words: Ortaköy, Şapinuva, Hittite, Metallurgy, Metalworking, Workshop

Anadolu’da ilk siyasi birliği kuran, Hitit Devleti’ne, MÖ 14. yy’ın ilk yarısında başkentlik yapan Ortaköy-Şapinuva, 1988-1989 yıllarında Çorum ve çevresinde yürütülen yüzey araştırması² sonucunda keşfedilmiştir. Maşat Höyük/Tapigga çivi yazılı tabletlerinden³ öğrenilen bilgilerle geliştirilen proje kapsamında, Aygül Süel ve Mustafa Süel tarafından Çorum ve çevresinde yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir.⁴ Bunun sonucunda Çorum ilinin 53 km güneydoğusunda, Ortaköy ilçesinin 3 km güneybatısında⁵ yeni bir Hitit kenti keşfedilerek bilim dünyasına kazandırılmıştır (**Harita 1**).⁶ Keşfedilen kentin Hitit çağındaki adının Şapinuva olduğu, kentte yürütülen kazı çalışmaları sonucunda ele geçen çivi yazılı tablet ve tablet parçaları vasıtasıyla öğrenilmiştir.⁷ Anadolu’da Hitit dönemine tarihlenen ikinci büyük çivi yazılı tablet arşivleri, Boğazköy-Hattuşa’dan sonra Şapinuva kazılarında açığa çıkarılmıştır. Mektup, ritüel, fal, dua içeriklerine sahip; Hititçe, Hurrice, Hattice, Akadca, Sumerce dillerinde yazılmış 4500’ü aşan çivi yazılı tablet ve tablet parçaları, Şapinuva arşivinin kraliyet arşivi olduğunu göstermiştir.⁸ Çivi yazılı tabletlerin deşifre edilmesiyle, MÖ 14. yy’ın ilk yarısında, Şapinuva kentinde Hitit Büyük Kralı II. Tuthaliya (MÖ 1400-1380)⁹ ve Kraliçe

² Aygül Süel, “1989 yılı Çorum İli Yüzey Araştırmaları”, *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 95-96.

³ Tabletlin transliterasyon ve tercümesi için bkz. Sedat Alp, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 140-141.

⁴ Süel, “1989 yılı Çorum İli Yüzey Araştırmaları”, 95-96; Aygül Süel ve Mustafa Süel, “Bir Hitit Şehrinin Keşfi: Ortaköy-Şapinuva İdentifikasyonu (Özdeşleşmesi) ile Hitit Coğrafyasındaki Değişiklikler ve Yenilikler”, Fikri Kulakoğlu, Tayfun Yıldırım, Tunç Sipahi, Vasıf Şahoğlu, H. Levent Keskin (ed.), *Uğur Silistreli Anı Kitabı: Anadolu Arkeolojisi Üzerine Yazılar / In Memoriam Uğur Silistreli: Studies on Anatolian Archaeology Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi Anatolia*, (Ankara: 2019), 298-299.

⁵ Aygül Süel ve Mustafa Süel, “Şapinuva: Hitit Devleti’nin Başka Bir Başkenti / Şapinuva: Another Capital City of Hittite State”, M. Doğan-Alparslan-M. Alparslan (ed.), *Hittiter: Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites: An Anatolian Empire*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 178-195.

⁶ Süel ve Süel, “Şapinuva: Hitit Devleti’nin Başka Bir Başkenti”, 178-195.

⁷ Aygül Süel, “Ortaköy’ün Hitit Çağındaki Adı”, *Belleten* LIX/225, (1995): 283.

⁸ Aygül Süel, “Ortaköy-Şapinuva Arşivleri”, *1996 yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları* (1997), 93-94.

⁹ Ali Dinçol, “Son Tunç Çağı-Hittiter/Bin Tanrılı Halk”, *Arkeoatlas/1-Özel Koleksiyon* (2011): 265, Diğer kronoloji çalışmaları için bkz. Belkıs Dinçol, “Über die Probleme der absoluten Datierung der Herrschaftperioden der hethitischen Könige nach den philologischen und glyptischen Belegen”, D.P.Mielke, U.Schoop, J.Seeher (ed.), *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie/Structuring and Dating in Hittite Archaeology*. BYZAS 4 (2006), 19-32.

Taduhepa'nın hüküm sürdüğü öğrenilmiştir.¹⁰ Şapinuva Hitit kentinde açığa çıkarılan anıtsal yapılar, arkeolojik bulgular ile çivi yazılı tablet, mühür-mühür baskısı gibi yazılı belgeler, Şapinuva'nın bir dönem başkentlik yaptığı ve devletin Şapinuva'dan yönetildiğini göstermektedir.¹¹

Ortaköy-Şapinuva'da 1990 yılından başlayarak günümüzde de sürdürülen sistematik kazı çalışmaları, Tepelerarası (15 hektar) ve Ağılönü (3 hektar) mevkieinde gerçekleştirilmiştir (**Harita 2**). Yürütülen kazı çalışmaları sonucunda Şapinuva Hitit kentinde birden fazla anıtsal mimari, ritüel amaçlı alanlar-yapılar ve işlikler açığa çıkarılmıştır (**Fot.1**). Ağılönü mevkinde dini ve üretimle ilgili yapılar ve alanlar; Tepelerarası mevkinde ise idari, ticari ve dini özellikler taşıyan krali yapılar (**Fot.2**) tespit edilmiştir. Tepelerarası'nda açığa çıkarılan bu yapılara son yıllarda yürütülen çalışmalarda atölye işlevine sahip endüstriyel yapıların da içinde yer aldığı 'Atölyeler/İşlikler Mahallesi'¹² eklenmiştir (**Fot.3**).¹³ Tepelerarası'nın güneyinde (D Binası'nın kuzeydoğusu) yer alan G Alanı'nda 2014-2024 yıllarında gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda İşlik I ve İşlik II yapıları açığa çıkarılmıştır (**Fot.4, Çiz.1**). İşlik I ve İşlik II yapılarında, mamul ürün elde etmeye yönelik olarak, eritme ve döküm gibi metal işçiliği faaliyetlerinin yapıldığını gösteren *in situ* buluntular ele geçmiştir. MÖ II. Bin Anadolu arkeolojisinde metal işçiliği, üretimi ve atölyelerin varlığı¹⁴ Kültepe¹⁵,

¹⁰ Aygöl Süel, "Ortaköy-Şapinuva Tabletlerinin Tarihlendirilmesi", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Kitabı 16-22 Eylül 1996 Çorum* (Ankara: 1998a), 556-57.

¹¹ Ortaköy-Şapinuva'nın başkentliği hakkında detaylı bilgi için bkz. Aygöl Süel, "Hitit Devleti'nin Bir Diğer Başkenti: Şapinuva", Taner Tarhan, Aksel Tibet, Erkan Konyar (ed.), *Muhibbe Darga Armağanı*, (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi Yayını, 2008), 457-474; Aygöl Süel, "Another Capital City of Hittite State: Şapinuva", *Central-North Anatolia in the Hittite Period: New Perspectives in Light of Recent Research Studia Asiana 5* (Roma: 2009), 193-205; Aygöl Süel ve Mustafa Süel, "Başkent Şapinuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi", *I. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, (Çorum: 2011), 93-110.

¹² Aygöl Süel-Sedef Ayyıldız-Murat Aydın ve Semih Gerçek, "Ortaköy-Şapinuva 2016 Kazı Çalışmaları", *7. Çorum Kazı Araştırmaları Sempozyumu* (Çorum: 2021), 197.

¹³ Aygöl Süel, "Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuva", *Mesopotamia* 52, (Torino: 2017), 67.

¹⁴ R.F. Tylecote, "From Pot Bellows to Tuyeres", *Levant XIII* (1992): 35-47; Ünsal Yalçın, "Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış", *MT Bilimsel Yer Altı Kaynakları Dergisi* 5/9 (2016): 9-10.

¹⁵ Tahsin Özgüç, *Kültepe-Kaniş II* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986), 37-48; Andreas Müller-Karpe, *Altanatolisches Metallhandwerk* (Neumünster: 1994), 49-66.

Boğazköy¹⁶, Alaca Höyük¹⁷, Kınık¹⁸, Sinop-Kovuklukaya¹⁹, Gavurkale, Korucutepe, Tepecik, Gözlükule, Hisarlıktepe/Troya ve Alalah'ta gerçekleştirilen kazılarda açığa çıkarılan yapılar aracılığıyla bilinmektedir.²⁰ Bu atölyelerde metal işçiliğine ait malzeme grupları -körük, üfleç, pota ve kalıp- ele geçmiştir.²¹ Ortaköy-Şapinuva'da açığa çıkartılan işlik yapıları, Anadolu'da tespit edilen atölyelerden mimari açıdan farklı olmasına rağmen buluntu grupları açısından benzerlik göstermektedir.

İşlik I

Ortaköy-Şapinuva'da sistemli olarak her yıl Tepelerarası ve Ağılönü'nde gerçekleştirilen jeofizik çalışmaları, 2013-2014 yıllarında C Binası'nın batısı ve D Binası'nın kuzeydoğusunda jeomanyetik, jeoradar, elektrik rezistivite tomografi ERT, SRT (Sismik Kırılma Tomografisi), MASW (çok kanallı yüzey dalgası analizi) yöntemleri kullanılarak yapılmıştır.²² Jeofizik çalışmaları sonucunda D Binası'nın kuzeydoğusunda birçok yapıya ait izler tespit edilmiştir. Bu alanda, hem jeofizik çalışmaları sonucunda belirlenen yapı izlerinin hem de 2000 yılında yüzey buluntusu olarak ele geçen çivi yazılı tablet parçalarının²³ kaynağının araştırılmasına yönelik olarak, 2014 kazı sezonunda 4 adet 5x5 m'lik açmayla (100 m²'lik

¹⁶ Müller-Karpe, *Altanatolisches Metallhandwerk*, 66-86.

¹⁷ Müller-Karpe, *Altanatolisches Metallhandwerk*, 86-87, Abb. 58; Aykut Çınaroğlu ve Duygu Çelik, *Atatürk & Alacahöyük* (Ankara:2010), 118-120; Duygu Çelik, "Alaca Höyük'te M.Ö. II. Bin Yıla ait Atölye/İşlik Yapısı", *6. Çorum Kazı Araştırmalar Sempozyumu* (Çorum: 2020), 125-136.

¹⁸ Aykut Çınaroğlu ve Duygu Çelik, "2006 Yılı Kastamonu-Kınık Kazısı", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2008), 514-515.

¹⁹ Şevket Dönmez, "Boyabat-Kovuklukaya: A Bronze Age Settlement in the Central Black Sea Region, Turkey", *Ancient Near Eastern Studies (ANES)* 41 (2004), 44-45.

²⁰ Müller-Karpe, *Altanatolisches Metallhandwerk*, 87-99.

²¹ Müller-Karpe, *Altanatolisches Metallhandwerk*, 103 vd.; Halil Tekin, *Eski Anadolu Madenciliği, Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar* (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2015), 58-71; Fadile Gülten Ekmen, "Anadolu Metal Atölyeleri Üzerine Bir Değerlendirme", Sedat Erkut, Özlem Sir Gavaz (ed.), *ANTAŞSUMSAR "ÇİĞDEM" – Eski Anadolu Araştırmalarına ve Hititlere Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Ahmet Ünal = Ahmet Ünal Armağanı* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016), 179-181.

²² Süel, "Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuva", 65.

²³ Mustafa Süel "Ortaköy-Şapinuva 2014 Yılı Çalışmaları", *5. Çorum Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu* (Çorum: 2015), 172; Süel, "Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuva", 65.

alandan) çalışmalar başlatılmıştır (**Fot.5**).²⁴ Kazı çalışmalarının gerçekleştirildiği 1 ve 2 numaralı açmalarda sarı killi ana toprak tespit edilirken, 3 ve 4 numaralı açmalarda ise metal işçiliği faaliyetlerinde kullanılan atölye malzemeleri körük²⁵, üfleç²⁶, pota²⁷ ve taş kalıp ele geçmiştir.²⁸ İşlik I olarak adlandırılan yapıya yönelik çalışmaların yapıldığı 3 numaralı açmada²⁹, 4 adet çanak gövdeli körük *in situ* olarak tespit edilmiştir (**Fot.6**).³⁰ 3 numaralı açmada bulunan 2 körüğün üfleme delikleri birbirine bakar vaziyette olup, körüklerin ağız kenarında ve aralarında elde yapılmış, kaba yuvarlak gövdeli üfleçler³¹ bulunmuştur.³² (**Çiz.2**). Diğer iki körüğün silindirik emzik formunda üfleme delikleri güneydoğu yönünde olup, yine körüklerden birinin ağız kenarı üzerinde üfleç tespit edilmiştir.³³ Körüklerin etrafında potalar (**Fot.7**), üfleçler (**Fot.8**)³⁴ ile gümüş yüzük mühür, bronz kolcuklu balta, ok ucu, murç, çivi, iğne, yüzük, örs, küpe, düğme ve süs eşyası bulunmuştur.³⁵ Ayrıca körüklerin yanında iki adet ocak açığa çıkarılmıştır. Ocak ve körükler arasındaki bağlantıyı gösteren üfleçler ile üretim artığı bronz

²⁴ Süel “Ortaköy-Şapinuva 2014 Yılı Çalışmaları”, 172.

²⁵ Metal eritme ve eritme yapılırken sıcaklık derecesinin kontrolü körükler vasıtasıyla yapılmaktadır. Çanak biçimli gövdeye sahip olan körükler genellikle düz dipli olup Önasya arkeolojisinde pişmiş toprak ve taştan yapılmış örneklerine rastlanmaktadır. Dışa çekik ağızlı körüklerin ağız kenarlarında bulunan yiv, körüğün ağzına bağlanan derinin çıkmamasını sağlamaktadır. Körüklerin dibe yakın kısmında, üflecin bağlandığı delik çapı 1 ile 4 cm arasında değişen emzikler bulunmaktadır. Tekin, *Eski Anadolu Madenciliği, Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*, 60-63.

²⁶ Tekin, *Eski Anadolu Madenciliği, Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*, 58-60.

²⁷ Tekin, *Eski Anadolu Madenciliği, Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*, 63-65.

²⁸ Süel, “Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuva”, 65; Mustafa Süel, “Ortaköy-Şapinuva 2015 Kazı Çalışmaları”, 6. *Çorum Kazı Araştırmaları Sempozyumu* (Çorum: 2020), 53.

²⁹ 3 numaralı açmanın güneybatı yönünde (769,66) yüzeyden -2.20 m derinlikte 3 adet, 3 ve 4 numaralı açmaların arasından 1 adet körük tespit edilmiştir.

³⁰ Süel, “Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuva”, 67.

³¹ Körüklerin üfleçler vasıtasıyla ocak ya da fırına bağlanmış biçimleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Tylecote, “From Pot Bellows to Tuyeres”, 107-118.

³² Süel, “Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuva”, 67; Aygül Süel ve Mark Weeden, “A Silver Signet-Ring from Ortaköy-Şapinuva”, *And I Knew Twelve Languages. A Tribute to Massimo Poetto on the Occasion of His 70th Birthday*, (Warsaw: 2019), 667, Fig.4; Süel, “Ortaköy-Şapinuva 2015 Kazı Çalışmaları”, 53-54.

³³ Süel, “Ortaköy-Şapinuva 2015 Kazı Çalışmaları”, 54.

³⁴ Pota ve üfleç fotoğrafları için Doç. Dr. H. Levent KESKİN’e teşekkür ederiz.

³⁵ Aygül Süel, “Hitit İmparatorluğu’nun Diğer Başkenti Ortaköy/Şapinuva Hitit Şehri”, *YÖK Yükseköğretim Dergisi*, Sayı 18 Ekim-Kasım-Aralık (2020a): 29.

cürufların ele geçmesi, yapıda, metal işçiliği faaliyetlerinin gerçekleştirildiğini göstermektedir.³⁶ *In situ* olmayan, dağınık olarak ele geçen ve tamamlanamayan körük parçalarının da incelenmesiyle İşlik I'de yürütülen metal işçiliği faaliyetlerinde toplam 7 adet körüğün kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır (**Fot.9, Çiz.3**).³⁷ İşlik I'de metal eritmede sıcaklık derecesini kontrol altında tutmak için hem el hem de ayak yardımıyla kullanılan körükler, çanak gövdeli³⁸, kalınlaştırılmış dışa çekik ağızlı, geniş düz dipli ve çark yapımıdır. Ayrıca körükler, dibe yakın konumda hava akışını sağlayan, 10-15 cm dışarıya doğru uzayan silindirik bir emziğe sahiptir. Bilinen diğer örnekler gibi, Ortaköy-Şapinuva körüklerinin de ağız kenarına deri gerilerek kullanıldığı düşünülmektedir.³⁹ Eski Yakınoğlu'da ayak körüklerinin kullanım biçimleri, Eski Mısır'ın Teb şehrinde açığa çıkarılan Rekmire⁴⁰, Hepu⁴¹, Puyemre⁴², Nebamun-İpuky⁴³ ve Menkheperrasonb⁴⁴ mezarlarına ait duvar resimleri aracılığıyla öğrenilmektedir.⁴⁵ Ayrıca Antik Mısır'ın Nil Deltasındaki Kantir-Piramese'de, Tunç Çağı maden ustalarının metal ergitme yöntemlerini gösteren işlik kompleksi bulunmaktadır.⁴⁶ MÖ 13. yy'a tarihlenen ve kazılarında fırınlar, potalar ve çok sayıda üfleçlerin ele

³⁶ Süel "Ortaköy-Şapinuva 2014 Yılı Çalışmaları", 173.

³⁷ Süel, "Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuva", 67.

³⁸ Körüklerin kullanım prensipleri hakkında bkz. Christopher J. Davey, "Some Ancient Near Eastern Pot Bellows", *Levant* XI (1979): 101; Müller-Karpe, *Altanatolisches Metallhandwerk*, 103-108; Tayfun Yıldırım, "Kaniş Karumunun Ib Katına Ait Bir Körük", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi XXXVII-1, 2*, (Ankara: 1995): 683-684; Tekin, *Eski Anadolu Madenciliği, Arkeolojik Verilerin Işığında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*, 60-63; Christopher J. Davey, "Ancient Pot-Bellows: A Review Forty Years On", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research (BASOR)* 385, (2019): 201-205.

³⁹ Süel, "Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuva", 65.

⁴⁰ N. De G. Davies, *The Tomb of Rekh-mi-Rē', Vols. I-II*, (New York: 1943), Pl.52.

⁴¹ H.H. Coghlan, *Notes on the Prehistoric Metallurgy of Copper and Bronze in the Old World*, (Oxford: 1951), 68-69, Fig.10; N. De G. Davies, *Scenes from some Theban Tombs*, (Oxford: 1963), 10, Pl.8; G.B. Bass, *Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck*, (Philadelphia: 1967), 65, Fig.76.

⁴² N. De G. Davies. *The Tomb of Puyemre at Thebes I*, (New York: 1922), Pl.28; Bernd Scheel, *Egyptian Metalworking and Tools*, (Aylesbury: 1989), 24, Fig.16.

⁴³ N. De G. Davies, *The Tomb of Two Sculptors at Thebes*, (New York: 1925), 63, Pl.XI; Bass, *Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck*, 65-66, Fig.77.

⁴⁴ N. De G. Davies ve N. De G. Davies, *The Tombs of Menkheperrasonb, Amenmose, and Another*, Nos.86, 112, 42, 226, (London: The Theban Tombs Series 5,1933), 12, Pl.11-12.

⁴⁵ E. Push, "Metallverarbeitende Werkstätten der frühen Ramaessidenzeit in Qantir-Piramesse/Nord", *Ägypten und Levante I*, (1990): 93-99, Abb.9 a-b, Abb.10 a-b.

⁴⁶ Push, "Metallverarbeitende Werkstätten der frühen Ramaessidenzeit in Qantir-Piramesse/Nord", 75-113.

geçtiği işlik kompleksinde de ayak körüklerinin kullanıldığı düşünülmektedir.⁴⁷

Madenin ergitilmesi ve eritilmesinde önemli bir işleve sahip pişmiş toprak ve taştan yapılmış körükler Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Levant, Filistin, Girit ve Kıbrıs'tan ele geçen örnekleriyle bilinmektedir.⁴⁸ Erken Tunç Çağı'ndan itibaren Anadolu'da kullanılan körüklerin MÖ II. Bine tarihlenen örnekleri Kültepe⁴⁹, Acem Höyük⁵⁰, Alaca Höyük⁵¹, Boğazköy-Hattuşa⁵², Tel El-Açana-Alalah⁵³, Kuşaklı/Şarişsa⁵⁴ ve Norşuntepe⁵⁵ de yapılan kazılarda ele geçmiştir. Kültepe Ib katında ve Acem Höyük II. yapı katında ele geçen

⁴⁷ A. Hauptmann, "Tunç Çağı'nda Madencilik Boyutları", Ü.Yalçın, R. Pulak Slotta (ed.), *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, (Bochum: 2006), 484.

⁴⁸ Körüklerin ele geçtiği merkezler hakkında bkz. Müller-Karpe, *Altanatolisches Metallhandwerk*, 103-108; Davey, "Ancient Pot-Bellows: A Review Forty Years On", 205-212.

⁴⁹ Tahsin Özgüç, "Koloni Devrinin Geç Safhasına (Ib) Ait Bir Atölye Hakkında", *Belleten* XIX-73, (1955): 75, Res. 25; Özgüç, Özgüç, *Kültepe-Kaniş II*, 39, Lev.95 (4), Şek.46; Müller-Karpe, *Altanatolisches Metallhandwerk*, 188, Taf. I 1,3-4. Abb.76; Yıldırım, "Kaniş Karumunun Ib Katına Ait Bir Körük", 684, 686-687, Şek. 1-2-3, Lev. I a-b; Fikri Kulakoğlu ve Selmin Kangal, *Anadolu'nun Önsözü Kültepe Kaniş Karumu*, (İstanbul: 2011), 274, Fig. 244-245.

⁵⁰ Kutlu Emre, "Acemhöyük Seramiği", *Anadolu X*, (1968): 67, Şek. 25; Müller-Karpe, *Altanatolisches Metallhandwerk*, 188, Taf. II 4; Yıldırım, "Kaniş Karumunun Ib Katına Ait Bir Körük", 684-685, Şek. 4; Fadile Özkalalı-Ekmen, *Acemhöyük'te Asur Ticaret Kolonileri Çağı Metal Eşya Üretimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 182, Kat.241-242, Lev. 37, Lev. 46 d-e.

⁵¹ Hamit Zübeyr Koşay, "1964 Alaca Höyük Kazısı Raporu [Bericht über die Grabung in Alaca Höyük im J. 1964]", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 14, (1965): 167, 188 Res.18a-b; 211/Al.P.132; Hamit Zübeyr Koşay ve Mahmut Akok, *Alaca Höyük Kazısı 1963-1967 Çalışmaları ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Seri, Sayı 28, 1973), 18-19, Lev.XXXIII (Al.p.132, Al.t.3, Al.t.119), Lev.LXXVIII/Al.t.119, Lev.LXXX/Al.t.3; Müller-Karpe, *Altanatolisches Metallhandwerk*, 188, Taf. II 1, 2, 3; Yıldırım, "Kaniş Karumunun Ib Katına Ait Bir Körük", 685-687 Şek. 5-6-7.

⁵² F. Fischer, *Die hethitische Keramik von Boğazköy, WDOG 75; Boğazköy-Hattuşa 4*, (Berlin: 1963), 145, Taf.113-Nr.1001,1003, Taf.116-Nr.1001; H.G.Bachmann, "Düsenrohre und Gebläsetöpfe: Keramikfunde aus Metallverarbeitungs-Werkstätten", *Boğazköy 6: Boğazköy VI. Funde aus den Grabungen bis 1979*, (1984), 111, Abb.8, Taf.25; Müller-Karpe, *Altanatolisches Metallhandwerk*, 188, Taf. I 5-7; Abb.76; Yıldırım, "Kaniş Karumunun Ib Katına Ait Bir Körük", 685-687, Şek.8-9-10.

⁵³ S. L. Wooley, *Alalakh, an Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949*, (Oxford: 1955), 189, 324 Typ Nr.38, Taf. CXI.

⁵⁴ Andreas Müller-Karpe, "Zur Metallverarbeitung bei den Hethitern", *Anatolian Metal I, Der Anschnitt Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau*, Beiheft 13, (Bochum: 2000), 117-118, Abb.9. Bir körüğe ait olduğu düşünülen emzik kısmı ele geçmiştir.

⁵⁵ G. Korb, *Die spätbronzezeitliche Keramik von Norşuntepe*, Institut für Bauen und Planen in Entwicklungsländern. Mitteilungen 4, (Hannover: 1985), Taf.55, Nr.536. Bir körüğe ait olduğu düşünülen emzik kısmı ele geçmiştir.

körükler MÖ 1830-1700'e, Boğazköy körükleri MÖ 16-14. yy'a, Alaca Höyük körükleri MÖ 16-13. yy'a, Alalah körüğü MÖ 13. yy'a, Kuşaklı/Şarişsa ve Norşuntepe'de körüğe ait olduğu düşünülen emzikler ise MÖ 14-13. yy'a tarihlendirilmektedir.⁵⁶ İşlik I'de ele geçen pişmiş toprak körükler formu ve tarihlendirilmesi açısından Anadolu'daki örnekleriyle karşılaştırıldığında, Alaca Höyük kazılarında bulunan Al.p.132 numaralı⁵⁷ körükle benzerlik göstermektedir. Ortaköy körükleri ve Alaca Höyük Al.p.132 numaralı körüğü, dibe doğru genişleyen gövdesiyle Anadolu'da ele geçen diğer körüklere göre farklı forma sahiptir.

İşlik I'in sınırlarının belirlenmesi amacıyla 2015 yılında G Alanı'nda yeni açmalarda çalışmalara devam edilmiştir. G Alanı 5, 6, 7, 8 ve 9 numaralı açmalarda yürütülen kazı çalışmalarıyla İşlik I'in ana topraktan oluşturulan sınırları açığa çıkarılmıştır (**Fot.5**).⁵⁸ 5 numaralı açmada⁵⁹ yapılan çalışmalarda işliğin kuzey sınırını belirleyen, 15-20 cm çapında kırma taşlardan oluşan ve tek sıra halinde kuzeybatı-güneydoğu aksında uzanan bir taş sırası tespit edilmiştir.⁶⁰ Duvar görünümünde olmayan taş sırası, ana toprak ile işliğin kuzeyini birbirinden ayıran sınır şeklindedir. Kazı çalışmalarıyla 10x7m ölçülerinde 70 m²'lik alanı kapladığı anlaşılan İşlik I'in, 769,66 m kotta (yüzeyden -2.20 cm derinlikte) özenle düzeltilerek oluşturulan -çanak gövdeli körüklerin yerleştirildiği- sarı killi ana topraktan tabanı açığa çıkarılmıştır.

İşlik I'de üretime esas malzemelerin (körük, üfleç, pota, disk şeklinde külçe parçaları, taş kalıpların-kolcuklu balta, çubuk külçe, ok ucu-) yanı sıra ok uçları, keskiler, spatüller, kolcuklu baltalar, örs, çiviler, teller, yüzükler, bızlar, deliciler (**Fot.10**) ile çeşitli formlarda pişmiş toprak kap ve kap parçaları da ele geçmiştir.⁶¹ Hitit arkeolojisinde benzeri olmayan bir teknikte inşa edilen İşlik I, ana toprağın dikdörtgen formda kazılmasıyla oluşturulmuştur.⁶² Yapının içerisinde işliğin üst örtüsünün varlığına işaret

⁵⁶ Müller-Karpe, "Zur Metallverarbeitung bei den Hethitern", 118; Davey, "Ancient Pot-Bellows: A Review Forty Years On", 207, Tab.2.

⁵⁷ Koşay, "1964 Alaca Höyük Kazısı Raporu", 167, 188 Res.18a-b; 211.

⁵⁸ Süel, "Ortaköy-Şapinuva 2015 Kazı Çalışmaları", 55.

⁵⁹ 5 numaralı açmada üzerindeki hiyeroglif işaretlerden bir kadına ait olduğu anlaşılan gümüş yüzük mühür ele geçmiştir; Süel ve Weeden, "A Silver Signet-Ring from Ortaköy-Şapinuwa", 661-662; Süel, "Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuwa", 67.

⁶⁰ Süel, "Ortaköy-Şapinuva 2015 Kazı Çalışmaları", 54; Süel, "Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuwa", 67.

⁶¹ Süel, "Ortaköy-Şapinuva 2015 Kazı Çalışmaları", 56; Süel, "Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuwa", 67.

⁶² Süel, "Ortaköy-Şapinuva 2015 Kazı Çalışmaları", 54.

eden direk çukurlarına ya da başka bir veriye rastlanmamıştır. İşlik I'ın ana toprak kazılarak inşa edilmesi ve körüklerin yüzeyden 1.60 m derinlikte tespit edilmiş olması işliğin kullanım amacı ve yöntemleriyle ilişkili olmalıdır. İşlik I yapısı, metal eritme amacıyla kullanılan yüksek ısıнын kontrol altında tutulması, metal eritilirken ortaya çıkan dumanın yönlendirilmesi için ana toprağın 1.60 m içerisine inşa edilmiştir.⁶³ Yapı, açık hava işliğı olarak kullanılmış olmalıdır. Şapinuva kenti sakinleri, işlevini yitiren İşlik I'ı enkaz topraklarıyla doldurarak kapatmıştır. Kapatılan İşlik I'ın yerine herhangi bir yapı inşa edilmemiştir. İşlik I'ın kapatılmasında kullanılan enkaz toprağı içerisinden işlikle bağlantısı olmayan marn cinsi taş kalıplar (**Fot.11**), üretim artığı obsidyen parçaları ve hayvan kemikleri⁶⁴ ele geçmiştir.

İşlik II (Alt Mimari Evre) ve

G Binası-E Binası (Üst Mimari Evre)

2014 yılında gerçekleştirilen jeofizik çalışmaları, İşlik I yapısının 15 m kuzeydoğusunda farklı bir yapıya ait izlerin varlığını göstermiştir. Bu alanda, 2015-2024 yıllarında yürütülen kazı çalışmalarıyla üst evrede taş temellere sahip G Binası, alt evrede ise sarı killi ana topraktan bölme duvarlara sahip İşlik II yapısı açığa çıkartılmıştır. 500 m² oturma alanına sahip olan G Binası'nın duvarları, kuru duvar tekniğıyle inşa edilmiş olup, kalınlıkları 80-90 cm arasında değişmektedir (**Çiz.4**).⁶⁵ Yapının duvarlarında, deprem kaynaklı olduğu düşünülen çökme, kayma ve sapmalar görülmektedir.⁶⁶ Yürütülen çalışmalarda, G Binası'nın duvarlarındaki yapısal bozulmalara, deprem ve alt mimari evrede yer alan yapının sebep olduğu anlaşılmıştır. G Binası'nın duvarlarının deprem sonrasında alt evrede yer alan yapının içine çöktüğü tespit edilmiştir.⁶⁷ G Binası'nda *in situ* durumda çift kulplu çömlek,

⁶³ Süel, "Ortaköy-Şapinuva 2015 Kazı Çalışmaları", 54.

⁶⁴ Pınar Perçin Gerçek ve Evangelia Pişkin, "Animal Economy And Consumption In The Administration Sector Of Hittite Capital Şapinuva", *Anadolu* 48, (2022): 69-101.

⁶⁵ Süel, "Ortaköy-Şapinuva 2015 Kazı Çalışmaları", 56; Süel, "Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuva", 67; Süel-Ayyıldız-Aydın-Gerçek, "Ortaköy-Şapinuva 2016 Kazı Çalışmaları", 196.

⁶⁶ Süel-Ayyıldız-Aydın ve Gerçek, "Ortaköy-Şapinuva 2016 Kazı Çalışmaları", 197; Süel, "Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuva", 67; Süel-Ayyıldız-Aydın-Gerçek, "Ortaköy-Şapinuva 2016 Kazı Çalışmaları", 69-70; Mahmut Drahor-Ökmen Sümer-Meriç Aziz Berge- Caner Öztürk-Atilla Ongar-Aygül Süel ve Andreas Schachner, "Integrated Geoscience Investigations in Hittite Imperial Sites Affected by Earthquakes", G. M. El-Qady, C. Margottini (ed.), *Sustainable Conservation of UNESCO and Other Heritage Sites Through Proactive Geosciences. Springer Geology*, (Springer, 2023), 473-475, Fig.11.

⁶⁷ Süel, "Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuva", 69-70; Süel-Ayyıldız-Aydın ve Gerçek, "Ortaköy-Şapinuva 2016 Kazı Çalışmaları", 197.

sivri dipli testiler, minyatür testiler, tabaklar ve votiv kaplar ele geçmiştir. 2021-2024 yılları kazı çalışmalarında G Binası ile E Binası'nın ortasında, 72 m² oturma alanına ve 3 dikdörtgen odaya sahip, duvarları kırma taştan kuru duvar tekniğinde inşa edilmiş yapı açığa çıkarılmıştır.⁶⁸ Yapının E Binası ile karşılıklı 80 cm ölçülerindeki kapı boşlukları ve duvar yönleri, E Binası ile bağlantısını açıkça göstermektedir. G Binası'nın duvarlarında görülen çökme, kayma ve sapma gibi yapısal bozulmaların benzerleri E Binasının güney bölümü olduğu anlaşılan bu yapının 60 cm kalınlığındaki duvarlarında da görülmektedir.

G Binası'nın taban açma çalışmaları sırasında alt evreye ait olduğu belirlenen bazı duvarlara rastlanmıştır. İlerleyen çalışmalarla birlikte inşa teknikleri açısından İşlik I'e benzeyen bir yapı açığa çıkarılmıştır.⁶⁹ İşlik II olarak adlandırılan yapı (**Çiz.5**), doğu-batı yönünde 10 m, kuzey-güney yönünde 22,50 m dikdörtgen bir form verilerek, mevcut durumu ile 70/75 cm derinliğinde ana toprağa kazılarak inşa edilmiştir. Yapının kuzeydoğu ile kuzeybatı yönlerinde 11,50x2,25 m, güneydoğu ve güneybatı yönlerinde 7,50 x 2,25 m ölçülerinde 4 ayrı taş döşeli taban, tabanlara bitişik 22,50 m uzunluğunda 1 m kalınlığında ana topraktan 2 adet bölme duvarı açığa çıkarılmıştır.⁷⁰ Taş döşeli tabanlar arasında 3,50x2,25 m'lik taş döşem yapılmamış toprak tabanlar bulunmaktadır. Ana topraktan iki bölme duvarın arasında 22,50 m uzunluğunda 3 m genişliğinde bir koridor oluşturulmuştur. İşlik faaliyetlerinin bu koridor içinde açığa çıkarılan ve yapım teknikleri birbirinden farklı ocaklarda gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. 225 m²'lik alanı kaplayan İşlik II yapısında karşılıklı olarak yapıldığı anlaşılan 50 cm derinliğinde, 20 cm çapında, iç kısmı taş örgülü 4 adet direk çukuru (**Fot.12**), yapının hafif bir örtüyle kapatıldığını göstermektedir. Buna göre yapı, bir açık hava işliği olarak kullanılmış olmalıdır. Farklı ölçülerde ve doğu-batı simetrisine sahip taş döşeli tabanlar, yapının kuzey ve güney olarak ikiye ayrıldığını akla getirmekle beraber İşlik II'nin fonksiyonuyla ilgili olmalıdır. Bu tip düz taşlarla döşeli yapı içi yol olarak yorumlayabileceğimiz tabanlar, Ortaköy-Şapinuva Ağlönü mevkinde yer alan ve işlik fonksiyonuna sahip

⁶⁸ Önder İpek-Murat Aydın-Semih Gerçek ve Hafize Hande İşleroğlu, "Ortaköy-Şapinuva 2023 Yılı Çalışmaları", 44. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sonuçları Sempozyumu, 27-31 Mayıs 2024, Nevşehir, (Ankara: 2025-Basımında).

⁶⁹ Süel, "Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuva", 69; Süel, "Ortaköy-Şapinuva 2015 Kazı Çalışmaları", 56; Süel-Ayyıldız-Aydın ve Gerçek, "Ortaköy-Şapinuva 2016 Kazı Çalışmaları", 197.

⁷⁰ Aygül Süel, "A Mould from Ortaköy/Şapinuva", Michele Cammarosano, Elena Devecchi and Maurizio Viano (ed.), *talugaeš witteš Ancient Near Eastern Studies, Presented to Stefano de Martino on the Occasion of his 65th Birthday*, Kasion 2 (Zaphon-Münster: 2020b), 421.

olan Bina 1-2⁷¹, de de açığa çıkartılmıştır. İki yapının da üretim fonksiyonuna sahip olması, Hitit döneminde bu tip yolların işliklerde de kullanıldığını açıkça göstermektedir. İşlik II’de *in situ* olarak pişmiş toprak kap ve kap parçalarının ele geçmemesi sebebiyle G Binası ve E Binası’nda bulunan çanak, çömlek, testi vb. buluntularıyla dönemsel olarak karşılaştırılması yapılamamaktadır. İşlik II yapısında ocaklar dışında herhangi bir *in situ* buluntu ele geçmemiştir. Bu da gösteriyor ki Şapinuva sakinleri, İşlik II yapısının işlevi sona erdikten sonra içerisini tamamen boşaltmış ve yeni bir yapı yapmak amacıyla işliğin enkaz toprakla doldurarak kapatmıştır. Yeni bir yapının oluşturulması amacıyla sertleştirilen tabanın üzerine G Binası ve E Binası olarak adlandırılan iki yapı inşa edilmiştir.⁷² İşlik II’in %75’lik kısmı (güneybatı yönü) G Binası, %25’lik kısmı (kuzeydoğu yönü) ise E Binası’nın altında yer almaktadır. Her iki binanın işlevsellik ve inşa teknikleri açısından İşlik II yapısından tamamen bağımsız ve farklı olduğu tespit edilmiştir. G Binası ve E Binası’nın kuru duvar tekniğinde örülmüş duvarları ve odaları incelendiğinde, alt evrede yer alan İşlik I ve İşlik II yapılarından farklı işlevlere ve özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Alt evre ve üst evrelerde farklı tekniklerle inşa edilmiş yapılar, Şapinuva’da yer alan işliklerin işlevi sona erdikten sonra kapatılarak alanın farklı şekilde değerlendirildiğini göstermektedir.

Aynı dönemlerde kullanılmış İşlik I ve İşlik II’nin yapısal özellikleri incelendiğinde; ana toprağın kazılarak dikdörtgen formda inşa edilmiş olmaları, metal eritme - eritilen metalin kalıba dökme işlemlerinin yapılması ve işlevleri sona erdikten sonra çeşitli yapılara ait enkaz topraklarıyla doldurulmaları nedeniyle paralellik göstermektedirler (Çiz.6). İşlik yapılarının işlevi sona erdikten sonra kapatmak için kullanılan toprak içerisinde ele geçen bulgular değerlendirildiğinde, her iki yapının da aynı yapı enkazlarına ait toprakla kapatıldığı anlaşılmaktadır. İşliklerin kapatılmasında kullanılan dolgu toprak içinden çeşitli formlarda marn cinsi taş kalıplar⁷³, üretim artığı obsidyen parçaları⁷⁴ ile bronz malzemeler ele geçmiştir.⁷⁵ İşliklerin inşa tekniklerinin benzerliği, aynı dolgu toprakla muhtemelen aynı anda kapatılması çağdaş

⁷¹ Aygül Süel ve Mustafa Süel, “2000 Yılı Ortaköy-Şapinuva Kazı Çalışmaları”, 23. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, I.Cilt, 28 Mayıs-01 Haziran 2001, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 414, Res.4.

⁷² Süel, “Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuva”, 67-69.

⁷³ Kalıplar için bkz. Süel, “Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuva”, 70; Süel, “A Mould from Ortaköy/Şapinuva”, 422 ve 424, Fig.1; Süel, “Hitit İmparatorluğu’nun Diğer Başkenti Ortaköy/Şapinuva Hitit Şehri”, 29.

⁷⁴ Süel-Ayyıldız-Aydın ve Gerçek, “Ortaköy-Şapinuva 2016 Kazı Çalışmaları”, 197, Res.8.

⁷⁵ Süel, “Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuva”, 69; Süel-Ayyıldız-Aydın ve Gerçek, “Ortaköy-Şapinuva 2016 Kazı Çalışmaları, 197-198.

yapılar olduğunu ve eş zamanlı kullanıldıklarını kanıtlamaktadır.⁷⁶ İşlik I ve İşlik II yapılarını kapatmak için kullanılan dolgu toprak içerisinde ele geçen marn cinsi taş kalıplarla ve üretim artığı obsidyen parçaları, önceki yıllarda ele geçen kalıp⁷⁷ ve obsidyen objelerle⁷⁸ birlikte değerlendirildiğinde, Şapinuva Hitit şehrinde metal atölyelerinin yanı sıra kalıp ve obsidyen işliklerinin varlığından da bahsetmek mümkün olacaktır. Tüm bu veriler, obsidyenin metal külçeler⁷⁹ gibi ham madde olarak Şapinuva kentine getirildiğini, kentteki atölyelerde zanaatkarlar tarafından istenilen ürüne dönüştürüldükten sonra hem Şapinuva’da kullanıldığı hem de Hitit kentlerine gönderildiği fikrini akla getirmektedir.

İşliklerin Tarihlendirilmesi

İşliklerin tarihlendirilmesi konusunda öncelikle her iki yapıdan *in situ* olarak ele geçen buluntu gruplarını değerlendirmek gerekmektedir. İşlik I ve İşlik II işlevleri sona erdikten sonra çeşitli yapı enkazlarına ait toprakla kapatılmıştır. Bu sebeple değerlendirmeye alınacak buluntuların sayısı kısıtlıdır. Enkaz toprakla kapatılmadan önce tamamen boşaltıldığından dolayı İşlik II’de *in situ* buluntu ele geçmemiştir. İşlik I’de ise bu tür faaliyetin yapılmaması körük, üfleç, pota, disk şeklinde külçe parçası, kolcuklu balta ve taştan kolcuklu balta kalıpları gibi buluntuların *in situ* olarak tespit edilmesine olanak sağlamıştır. Ortaköy-Şapinuva’nın çanak gövdeli körükleri, Anadolu’daki diğer örnekleriyle karşılaştırıldığında MÖ 14.yy’a tarihlenmektedir.⁸⁰ Bu tarihlenmeyi, üfleç, pota, disk şeklinde külçe, taştan kolcuklu balta kalıpları, bronz buluntular ile benzer örnekleri Şapinuva D⁸¹ ve C Binası⁸²’nda ele geçen kolcuklu baltalar MÖ 14.yy olarak desteklemektedir.

⁷⁶ Süel, “A Mould from Ortaköy/Şapinuva”, 422.

⁷⁷ Mustafa Süel, “Ortaköy-Şapinuva’da bulunan bir Grup Kalıp”, Taner Tarhan, Aksel Tibet, Erkan Konyar (ed.), *Muhibbe Darga Armağanı*, (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi Yayını, 2008), 475-484.

⁷⁸ Mustafa Süel, “Ortaköy-Şapinuva, ‘D’ Yapısı: Hitit Dini Mimarisinde Değişik Bir Yorum”, *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Kitabı*, (Ankara: 2005), Fig.13.

⁷⁹ Metal külçeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Andreas Müller-Karpe, “Hititler’de Metal Külçeler”, Ü.Yalçın, R. Pulak Slotta (ed.), *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, (Bochum: 2006), 487-494.

⁸⁰ Çanak gövdeli körüklerin sınıflandırması için bkz. Müller-Karpe, *Altanatolisches Metallhandwerk*, 106, Abb.76.

⁸¹ AYGÜL SÜEL ve Mustafa SÜEL, “2002 Yılı Ortaköy-Şapinuva Kazı Çalışmaları”, 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2004), 231, Res.8; Süel, “Ortaköy-Şapinuva, ‘D’ Yapısı: Hitit Dini Mimarisinde Değişik Bir Yorum”, 690, Res.10,14;

⁸² Süel, “Ortaköy-Şapinuva’da bulunan bir Grup Kalıp”, 475.

İşlikleri kapatmak için kullanılan enkaz toprağı içerisinde ele geçen sayıları 90'ı aşan, marn cinsi taşın üzerinde çeşitli figürlerin işlendiği kalıp ve kalıp parçaları da bu yapıların-tarihlandırılmasına yardımcı olmaktadır. Özellikle kalıpların içerisinde hiyeroglif işaretlerle Büyük Kral Tuthaliya yazılı ve aynı krala ait betimlemenin (Gaga Ağızlı Testiyle Libasyon Sahnesi=İşlik I; Fırtına Tanrısı ile Kucaklama Sahnesi=İşlik II; Fırtına Tanrısının Arkasından Yürüme Sahnesi=İşlik II; Konik Başlık-Omzunda Yay-Belinde Sadak ve Kısa Eteğiyle Savaşçı İkonografisi=İşlik II) işlendiği kalıp ve kalıp parçaları tarih aralığını daraltmaktadır. Bunu, Hitit Büyük kralı Tuthaliya'nın omzunda yayı, belinde sadığı ve ileriye doğru uzattığı elinin üzerinde isminin yazılı olduğu hiyeroglif işaretlerle betimlenen Or.17/174 envanter numaralı kalıp desteklemektedir. İşlik II'de ele geçen bej-sarı renkli marn⁸³ cinsinde, dikdörtgen prizma gövdeli 3,2 x 2,7 x 1,5 cm ölçülerindeki taş kalıbın bir yüzünde ayakta duran kral figürü, 1,6 x 1,2 cm ölçülerinde 0,2 cm derinliğe sahip iç bükey dikdörtgen çerçeve içerisine kazınarak negatif olarak işlenmiştir (**Fot.18, Çiz.7**). 0,9 x 1,2 ölçülerinde 0,4 cm derinliğe sahip figür, başında tek boynuzlu konik başlığı, kısa elbisesi ve ucu kıvrık ayakkabılarıyla betimlenmiştir. Hitit tasvir sanatının güçlü olarak yansıtıldığı figürün başı ve ayakları profilden, gövdesi cepheden gösterilmiştir. Sakalsız olarak betimlenen kral figürü: badem biçimli gözü, uzun kaşı, dolgun etli yanağı, ince dudakları, yuvarlak çenesi, büyük kulağı ve iri düz burnuyla Hitit yüz fizyonomisinin tüm detaylarına sahiptir. Diz üstüne inen kısa eteğinin ucu, dekoratif dikey şeritlerle süslenmiştir. Sağ omzunda kirişi arkaya gelen yay, belinde askıyla omuza takılı sadığı bulunan kral, silahlarını kuşanmış ve ileri doğru yürür vaziyette gösterilmiştir. Figür, dirsekten bükülmüş sağ eliyle yayın ortasından tutarken, dirsekten bükülmüş sol elini ileriye doğru uzatmaktadır. Sol elinin üzerinde figürün kimliğini gösteren hiyeroglif işaretler bulunmaktadır. **L.⁸⁴18 MAGNUS.REX + L.207 MONS + L.88 tu** hiyeroglif işaretleriyle "Büyük Kral" unvanına sahip figürün ismi Tuthaliya olarak okunmuştur. Kalıbın boş kısımları **L.370** üçgen ve **L.155** nar/tomurcuk doldurma motifleriyle süslenmiştir. Kalıbın diğer yüzü ise işlenmeden özenle düzeltilip bırakılmıştır. Döküm amaçlı kullanıldığını düşündüğümüz kalıbın ağzı, figürün döküm sonrasında rahatça çıkarılması amacıyla dışa doğru düzeltilerek tıraşlanmış ve döküme hazır hale getirilmiştir. Kalıbın üzerinde döküme ait herhangi bir iz ve cüruflaşma görülmemektedir. Kalıbın, üretim

⁸³ Kalıpların ham maddesine yönelik olarak Prof.Dr. Mustafa Kibaroglu tarafından yapılan analiz çalışması (Sio₂ %38,3 - CaO % 41 - Al₂O₃ %7,1 - Fe %6,4 - MgO %4,4) sonucunda en yakın örneğinin marn cinsinde taş olduğu önerilmiştir.

⁸⁴ Emmanuel Laroche, *Les hiéroglyphes hittites I L'écriture*, (Paris: 1960).

aşamasında yaşanan bir problem sebebiyle döküm yapılmadan bırakılmış olduğunu düşünmekteyiz.

Kalıpta kimliği açıkça yazılan kral, MÖ 14.yy'ın ilk yarısında, Hitit Devletini Şapinuva kentinden yöneten II. Tuthaliya (MÖ 1400-1380) olmalıdır. İşlik I'ın 60 m kuzeybatısında yer alan C Binası'ndan Büyük Kral Tuthaliya-Taduhepa yazılı bir kalıbın ele geçmesi (**Büyük Kral Tuthaliya + Taduhepa = L.18MAGNUS.REX - L.207MONS+L.88tu - L.42ta_x+L.88du+L.215he+L.334pa**)⁸⁵ bu tarihlemeyi kanıtlar niteliktedir. Ayrıca II. Tuthaliya'ya atfedilen Maşathöyük (Mşt.75/10, Mşt.75/39)⁸⁶, Kuşaklı (Ku 97/38)⁸⁷, Boğazköy (Bo 424/f)⁸⁸ mühür baskıları ile kalıpta işlenen '**MONS-tu**' hiyeroglif işaretleri karşılaştırıldığında çok benzer oldukları görülmektedir.⁸⁹ Hem C Binası'ndan ele geçen kalıp hem de Boğazköy, Maşahöyük ve Kuşaklı mühür baskılarının tarihleme önerileri, II.Tuthaliya ve MÖ 14.yy düşüncemizi kuvvetle desteklemektedir. Kalıpta kimliği ile betimlenen figür, Ortaköy-Şapinuva'da çivi yazılı tablet arşivlerinde ele geçen mektuplarda ^DUTU⁵⁷ unvanıyla⁹⁰, Hurricce itkazi ritüellerinde ise Taşmişarri⁹¹ ismiyle anılan Hitit Büyük Kralı II. Tuthaliya⁹²'dir. Hitit Büyük Kralı II. Tuthaliya'nın betimlendiği hiyeroglif

⁸⁵ Süel, "Ortaköy-Şapinuva'da bulunan bir Grup Kalıp", 476; Murat Aydın, "Haç Biçimli Mühür Baskısındaki Tuthaliya'lar Üzerine Bir Değerlendirme", *OANNES* 5/1 (2023): 217-218.

⁸⁶ Sedat Alp, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, Abb.2, Tafel 1 (Mşt.75/10), Tafel 2 (Mşt.75/39).

⁸⁷ Andreas Müller-Karpe, "Untersuchungen in Kuşaklı 1997", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin (MDOG)* 130 (1998), 106, Abb.9

⁸⁸ Hans Güstav Güterbock, *Siegel aus Boğazköy I. Teil: Die Königssiegel der Grabungen bis 1938*, AfO Beiheft 5, (Berlin: 1940), 67, Nr.58.

⁸⁹ Daliah Bawayneck, "Die hethitischen Königssiegel vom Westbau des Nişantepe in Boğazköy-Ḫattuša", D.P.Mielke, U.Schoop, J.Seeher (ed.), *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie/Structuring and Dating in Hittite Archaeology*. BYZAS 4 (2006), 119-120; Susanne Herbordt - Daliah Bawayneck ve John David Hawkins, *Die Siegel der Grosskönige und Grossköniginnen auf Tonbullen aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa*, (BoHa 23) (Darmstadt-Mainz: 2011), 67-68.

⁹⁰ Aygül Süel, "Ortaköy: Eine Hethitische Stadt mit Hethitischen und Hurritischen Tontafelentdeckungen", *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, (Ankara: 1992), 491 (Or.90/1400); Aygül Süel, "Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı", 271-283.

⁹¹ Aygül Süel, "Ortaköy-Şapinuva: Bir Hitit Merkezi", *TÜBA Arkeoloji Dergisi* 1, (Ankara: 1998b): 43; 93; 80. Gernot Wilhelm ve Aygül Süel, "The Hittite Hurrian Offering Ritual for Taşmişarri" Or.97/1", *KASKAL Rivista di storia, ambient e culture del Vicino Oriente Antico*, Vol. 10, (Firenze: 2013), 149-168; Stefano de Martino ve Aygül Süel, *The "Great itkalzi Ritual". The Şapinuwa Tablet Or 90/1473 and its Duplicate ChS I/1 5*, (Firenze: Eothen 22, 2017) 16-17.

⁹² Taşmişarri'nin Tuthaliya ile aynı şahıs olduğu konusunda bkz. Alp, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, 48 vd.

işaretli kalıplar, üzerinde çeşitli figürlerin işlendiği diğer kalıpları da ikonografik özellikleriyle birlikte MÖ 14.yy'a tarihlememize yardımcı olmaktadır.

İşlik I ve İşlik II yapılarını kapatmak için kullanılan enkaz toprak içerisinden ele geçen Büyük Krala ait kalıp ve kalıp parçaları, metal işlikleri ile çağdaş dönemde Ortaköy-Şapinuva'da faaliyet gösterdiğini düşündüğümüz kalıp atölyelerine ait olmalıdır. İşlik II yapısı kapatıldıktan sonra üzerine G ile E Binalarının inşası, kalıpların İşlik I-II ile G Binası aralığına tarihlememiz gerekliliğini ortaya koymaktadır. Büyük Kral Tuthaliya hiyeroglif işaretli kalıpların vasıtasıyla bu aralığın MÖ 14.yy'ın ilk yarısı olması gerektiği anlaşılmıştır. Hiyeroglif işaretli kalıplar ve çanak gövdeli körükler, İşlik I'i MÖ 14.yy'ın ilk yarısına göreli olarak tarihleme önerisini destekler niteliktedir.

İşlik I'in kesin tarihlendirilmesi için yaşlandırma analizinde kullanabilecek kömürleşmiş odun parçaları körüklerin tabanında *in situ* olarak tespit edilmiştir. Karbonlaşmış odun parçaları üzerinde yapılan Karbon 14 analiz sonuçları, İşlik I *in situ* buluntularını ve kalıplar üzerindeki hiyeroglif işaretleri destekler nitelikte olup, MÖ 1456-1375 (calBC) (%70) tarih aralığını sunmaktadır. (Grafik-1).⁹³ İşlik I buluntuları (körük, üfleç, kolcuklu balta), İşlik I-II hiyeroglif işaretli kalıpları ve Karbon 14 analiz sonucunu bir araya getirdiğimizde, işlik yapılarını MÖ 14.yy'ın ilk yarısına güvenli olarak tarihleyebilmekteyiz.

Sonuç

Ortaköy-Şapinuva'da yürütülen kazılarla hem Tepelerarası hem de Ağılönü mevkilerinde işlikler/atölyeler tespit edilmiştir. 2014-2024 yıllarında Tepelerarası'nın güneyinde gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda açığa çıkarılan işlikler, Şapinuva'da iyi organize olmuş metal işçiliği faaliyetlerinin yapıldığını göstermektedir. Şapinuva kentine ticaretle getirilen metal külçeler, işlik yapılarında eritilip kalıplara dökülerek mamul ürün haline getirilmiştir. Elde edilen metal ürünlerin bir kısmı Şapinuva kentinde kalırken bir bölümü ise diğer Hitit merkezlerine gönderilmiş olmalıdır. Ortaköy-Şapinuva kazılarında ele geçen mühür, miğfer, zırh, balta, orak, mızrak ucu, ok ucu, örs,

⁹³ Karbon 14 yaşlandırma analizi, Hitit Üniversitesi bünyesinde yürütülen FEF19001.24.009 numaralı, "2024 Yılı Ortaköy Şapinuva Kazı Çalışmaları" adlı Bilimsel Araştırma Projesi (BAP) kapsamında yapılmıştır. Karbon 14 yaşlandırma analizi, "Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu Marmara Araştırma Merkezi'nde (MAM)" TÜBİTAK-3927 sayılı kömürleşmiş malzeme numunesi üzerinden yapılmıştır.

çekiç, çivi, iğne, yüzük, küpe, düğme, süs eşyası vb. metal buluntuların⁹⁴ her biri Ortaköy'ün zenginliğini, ustaların yüksek teknik seviyelerini ve artistik kabiliyetlerini göstermektedir. İşlik I ve İşlik II, ana toprağın dikdörtgen formda kazılarak oluşturulması ve içerisine ocaklar, körükler yerleştirilip metal üretim faaliyetlerinin yürütülmesi açısından Hitit arkeolojisinde şimdiye kadar bilinmeyen işlik yapı tipinin bilim dünyasına tanıtılmasını sağlamıştır. İşlik I ve İşlik II'nin işlevini yitirmesinin ardından bu yapıları kapatmak amacıyla kullanılan enkaz toprağının içerisinde ele geçen marn cinsi taş kalıplar ve üretim artığı obsidyen parçalar, Şapinuva kentinde keşfedilmeyi bekleyen kalıp ve obsidyen atölyelerinin/işliklerinin olabileceği yönündeki tezimizi güçlendirmektedir. Tüm bu çalışmalar sonucunda ele geçen veriler ve belgeler değerlendirildiğinde, kendi idari bölgesiyle büyük bir coğrafyaya yayılan kentin, MÖ 14. yüzyıl başlarından itibaren idari öneminin arttığı ve Hitit devletine başkentlik yaptığı anlaşılmaktadır. Önemli buluntuların yanı sıra binaların duvar sıvalarına basılmış Kraliyet mühürleri, üzerlerinde çivi yazısı ile yazılmış LUGAL GAL "Büyük Kral" yazısı bulunan bronz baltalar ve oraklar, çok çeşitli konuları ve dilleri içeren zengin çivi yazılı arşivleri bu başkenti önemli kılmaktadır. Ayrıca, Hitit büyük kralı ve kraliçesine hitaben yazılmış çivi yazılı tabletler, büyük kralın burada ikamet etmesi ve devleti Şapinuva'dan idare etmesi, devlet arşivlerindeki bu belgelerle çok önemli bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır.

Hiç şüphesiz ki Ortaköy-Şapinuva'da keşfedilen atölyeler/işlikler ve bu yapılarda ele geçen *in situ* buluntular, büyük kral denetiminde, iyi organize edilen işliklerde üretilmekte ve birçoğu yönetici sınıf tarafından kullanılan eşya kategorisindedir. Hitit Büyük kralı II.Tuthaliya ve Kraliçe Taduhepa'nın yaşamını kentte sürdürmesinin, idari öneminin yanı sıra bu kentin üretim faaliyetlerinde de merkezi konuma geldiğinin bir göstergesi olmalıdır. Şapinuva işliklerinde ele geçen Hitit üslubu metal eserlerden birkaçı -miğfer, üzeri yazılı balta ve oraklar- özel üretim statüsünde olmakla birlikte birçoğu da günlük yaşamda kullanılan araç, gereç ve diğer malzemelerden oluşmaktadır. Tüm bu özellikleri ile Ortaköy-Şapinuva işlikleri Anadolu arkeolojisi ve madenciliği konusundaki bilgileri zenginleştirmektedir.

⁹⁴ Süel, "Ortaköy-Şapinuva, 'D' Yapısı: Hitit Dini Mimarisinde Değişik Bir Yorum", 689-690, Fig.10,11,12, 14, Mustafa Süel, "Ortaköy-Şapinuva'da Bulunan Bronz Bir Miğfer", Aliye Öztan, Şevket Dönmez (ed.), *Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri, Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar*, (Ankara: Bilgin Sanat Kültür Yayınları, 2011), 415-419, Res.1-5; Önder İpek-Aygül Süel-Murat Aydın ve Semih Gerçek, "Ortaköy'de Ele Geçen Bir Hitit Mührü", *Höyük*, Sayı:11, (Ankara: 2023): 17-30.

KAYNAKLAR

- Alp, Sedat. *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Aydın, Murat, “Haç Biçimli Mühür Baskısındaki Tudhaliya’lar Üzerine Bir Değerlendirme”, *OANNES* 5/1 (2023): 211-224.
- Bachmann, H. G. “Düsenrohre und Gebläsetöpfe: Keramikfunde aus Metallverarbeitungs-Werkstätten”, *Boğazköy 6: Boğazköy VI. Funde aus den Grabungen bis 1979*. 107-115, 1984.
- Bass, G. B. *Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck*, Philadelphia: 1967.
- Bawaynpeck, Daliah. “Die hethitischen Königssiegel vom Westbau des Nişantepe in Boğazköy-Hattuša”, D.P.Mielke, U.Schoop, J.Seeher (ed.), *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie/Structuring and Dating in Hittite Archaeology*. BYZAS 4, 109-123, 2006.
- Coghlan, H. H. *Notes on the Prehistoric Metallurgy of Copper and Bronze in the Old World*. Oxford: 1951.
- Çelik, Duygu. “Alaca Höyük’te M.Ö. II. Bin Yıla ait Atölye/İşlik Yapısı”, 6. *Çorum Kazı Araştırmalar Sempozyumu*. 125-162. Çorum: 2020.
- Çınaroğlu, Aykut ve Çelik, Duygu. “2006 Yılı Kastamonu-Kınık Kazısı”, 29. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (2. Cilt). 513-524. Ankara: 2008.
- Çınaroğlu, Aykut ve Çelik, Duygu. *Atatürk & Alacahöyük*. Ankara: 2010
- Davey, Christopher J. “Some Ancient Near Eastern Pot Bellows”, *Levant* XI, (1979): 101-111.
- Davey Christopher J. “Ancient Pot-Bellows: A Review Forty Years On”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research (BASOR)* 385, (2019): 201-218.
- Davies, N. De G., *The Tomb of Puyemre at Thebes I*. New York:1922
- Davies, N. De G. *The Tomb of Two Sculptors at Thebes*. New York: 1925
- Davies, N. De G. *The Tomb of Rekh-mi-Rē, Vols. I-II*. New York: 1943.
- Davies, N. De G. *Scenes from some Theban Tombs*. Oxford: 1963
- Davies, N. De G. ve Davies, N. De G. *The Tombs of Menkheperresonb, Amenmose, and Another, Nos.86, 112, 42, 226*. The Theban Tombs Series 5. London: 1933.
- Dinçol, Ali. “Son Tunç Çağı-Hititler/Bin Tanrılı Halk”, *Arkeoatlas/1-Özel Koleksiyon* (2011): 256-292.
- Dinçol, Belkıs. “Über die Probleme der absoluten Datierung der Herrschaftperioden der hethitischen Könige nach den philologischen und glyptischen Belegen”, D.P.Mielke, U.Schoop, J.Seeher (ed.), *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie/Structuring and Dating in Hittite Archaeology*. BYZAS 4, 19-32, 2006.
- Drahor, Mahmut Göktuğ-Sümer, Ökmen-Berge, Meriç Aziz- Öztürk, Caner-Ongar, Atilla-Süel, Aygül ve Schachner, Andreas. “Integrated Geoscience

- Investigations in Hittite Imperial Sites Affected by Earthquakes”. G.M. El-Qady, C. Margottini (ed), *Sustainable Conservation of UNESCO and Other Heritage Sites Through Proactive Geosciences*. Springer Geology. Springer, 2023.
- Dönmez, Şevket, “Boyabat-Kovuklukaya: A Bronze Age Settlement in the Central Black Sea Region, Turkey”, *Ancient Near Eastern Studies (ANES)* 41. (2004): 38-84.
- Ekmen, Fadile Gülden. “Anadolu Metal Atölyeleri Üzerine Bir Değerlendirme”. Sedat Erkut, Sedat – Özlem Sir Gavaz (ed.) *ANTAHŞUM^{SAR} “ÇİĞDEM” – Eski Anadolu Araştırmalarına ve Hititlere Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Ahmet Ünal = Ahmet Ünal Armağanı*. 177-186, 2016.
- Emre, Kutlu. “Acemhöyük Seramiği”, *Anadolu X*, (1966): 53-98.
- Fischer, F. *Die hethitische Keramik von Boğazköy*. WVDÖG 75, Boğazköy-Ḫattuša 4. Berlin: 1963
- Güterbock, Hans Güstav. *Siegel aus Boğazköy I. Teil: Die Königssiegel der Grabungen bis 1938*. AfO Beiheft 5. Berlin: 1940.
- Hauptmann, A. “Tunç Çağı’nda Madencilik Boyutları”. Ünsal Yalçın, R. Pulak Slotta (ed.). *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. 477-485, Bochum, 2006.
- Herbordt, Susanne – Bawanypeck, Daliah ve Hawkins, John David. *Die Siegel der Grosskönige und Grossköniginnen auf Tonbullien aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa (BoHa 23)*. Darmstadt-Mainz: 2011.
- Hout, Th.P.J. van den. “Hitit Krallığı ve İmparatorluğu’nun Kısa Tarihi / A Short History of the Hittite Kingdom and Empire”, Meltem Doğan-Alparslan, Metin Alparslan (ed.), *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites: An Anatolian Empire*. Anadolu Uygarlıkları Serisi 2. 22-44, İstanbul, 2013.
- İpek, Önder - Süel, Aygöl - Aydın, Murat ve Gerçek, Semih, “Ortaköy’de Ele Geçen Bir Hitit Mührü”, *Höyük Sayı:11*, Ankara, (2023): 17-30.
- İpek, Önder - Aydın, Murat - Gerçek, Semih ve İşleroğlu, Hafize Hande. “Ortaköy-Şapinuva 2023 Yılı Çalışmaları”, 44. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sonuçları Sempozyumu*. 27-31 Mayıs 2024, Nevşehir, (Basımda).
- Korbel, G. *Die spätbronzezeitliche Keramik von Norşuntepe*. (Institut für Bauen und Planen in Entwicklungsländern. Mitteilungen 4) Hannover: 1985.
- Koşay, Hamit Zübeyr. “1964 Alaca Höyük Kazısı Raporu [Bericht über die Grabung in Alaca Höyük im J. 1964]”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 14, (1965): 161-215.
- Koşay, Hamit Zübeyr ve Akok, Mahmut. *Alaca Höyük Kazısı 1963-1967 Çalışmaları ve Keşiflere Ait İlk Rapor*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Seri, Sayı 28, 1973.

- Kulakoğlu, Fikri ve Selmin Kangal. *Anadolu'nun Önsözü Kültepe Kaniş Karumu*, İstanbul: 2011.
- Laroche, Emmanuel. *Les hiéroglyphes hittites I L'écriture*. Paris: 1960.
- Martino, Stefano de ve Süel, Aygül. *The "Great itkalzi Ritual". The Şapinuwa Tablet Or 90/1473 and its Duplicate ChS I/1 5*. Firenze: Eothen 22, 2017.
- Müller-Karpe, Andreas. *Altanatolisches Metallhandwerk*. Neumünster: 1994.
- Müller-Karpe, Andreas. "Untersuchungen in Kuşaklı 1997", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin (MDOG)* 130, (1998): 93-174.
- Müller-Karpe, Andreas. "Zur Metallverarbeitung bei den Hethitern". *Anatolian Metal I, Der Anschnitt Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau*. Beiheft 13, 113-124, Bochum, 2000.
- Müller-Karpe, Andreas. "Hititler'de Metal Külçeler". Ünsal Yalçın, R. Pulak Slotta (ed.). *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. 487-494, Bochum, 2006.
- Özgüç, Tahsin. "Koloni Devrinin Geç Safhasına (Ib) Ait Bir Atölye Hakkında", *Belleten* XIX-73, (1955): 73-79.
- Özgüç, Tahsin. *Kültepe-Kaniş II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Dizi, Sayı 41, 1986.
- Özkalalı Ekmen, Fadile Gülden. *Acemhöyük'te Asur Ticaret Kolonileri Çağı Metal Eşya Üretimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Perçin Gerçek, Pınar ve Pişkin, Evangelia. "Animal Economy And Consumption In The Administration Sector Of Hittite Capital Şapinuwa", *Anadolu* 48, (2022): 69-101.
- Push, E. "Metallverarbeitende Werkstätten der frühen Ramaessidenzeit in Qantir-Piramesse/Nord", *Ägypten und Levante I*, (1990): 75-113.
- Scheel, B. *Egyptian Metalworking and Tools*. Aylesbury:1989
- Süel, Aygül. "1989 yılı Çorum İli Yüzey Araştırmaları". VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı. 91-110, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Süel, Aygül. "Ortaköy: Eine Hethitische Stadt mit Hethitischen und Hurritischen Tontafelentdeckungen". *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, 487-492, Ankara, 1992.
- Süel, Aygül. "Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı", *Belleten* LIX/225, Ankara, (1995): 271-283.
- Süel, Aygül. "Ortaköy-Şapinuwa Arşivleri". *1996 yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*. 93-99, Ankara, 1997.
- Süel, Aygül. "Ortaköy - Şapinuwa Tabletlerinin Tarihlendirilmesi". *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*. 16-22 Eylül 1996 Çorum, 551-558, Ankara, 1998a.

- Süel, Aygül. “Ortaköy-Şapinuwa: Bir Hitit Merkezi”, *TÜBA Arkeoloji Dergisi* 1, Ankara, (1998b): 37-61.
- Süel, Aygül. “Hitit Devleti’nin Bir Diğer Başkenti: Şapinuwa”, Taner Tarhan, Aksel Tibet, Erkan Konyar (ed.). *Muhibbe Darga Armağanı*. 457-474, İstanbul, Sadberk Hanım Müzesi Yayını, Şubat 2008.
- Süel, Aygül. “Another Capital City of Hittite State: Şapinuwa”. *Central-North Anatolia in the Hittite Period: New Perspectives in Light of Recent Research, Acts of the International Conference Held at the University of Florence (7-9 February 2007)*, *Studia Asiana* 5. 193-205, Roma 2009.
- Süel, Aygül. “Workshops Found at Tepelerarası Area of Ortaköy-Şapinuwa”, *Mesopotamia* 52, (2017): 65-74.
- Süel, Aygül. “Hitit İmparatorluğu’nun Diğer Başkenti Ortaköy/Şapinuwa Hitit Şehri”, *YÖK Yükseköğretim Dergisi* 18, (2020a): 27-31.
- Süel, Aygül, “A Mould from Ortaköy/Şapinuwa”. Michele Cammarosano, Elena Devecchi and Maurizio Viano (ed.). *talugaeš witteš Ancient Near Eastern Studies, Presented to Stefano de Martino on the Occasion of his 65th Birthday*. 421-432, Zaphon-Münster, Kasım 2, 2020b.
- Süel, Mustafa. “Ortaköy-Şapinuwa, ‘D’ Yapısı: Hitit Dini Mimarisinde Değişik Bir Yorum”. *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Kitabı*. 687-700, Ankara, 2005.
- Süel, Mustafa. “Ortaköy-Şapinuwa’da bulunan bir Grup Kalıp”, Taner Tarhan, Aksel Tibet, Erkan Konyar (ed.). *Muhibbe Darga Armağanı*. 475-484, İstanbul, Sadberk Hanım Müzesi Yayını, Şubat 2008.
- Süel, Mustafa. “Ortaköy-Şapinuwa’da Bulunan Bronz Bir Miğfer”, Aliye Öztan, Şevket Dönmez (ed.). *Karadeniz’den Fırat’a Bilgi Üretimleri, Önder Bilgi’ye Armağan Yazılar*. 415-424, Ankara, Bilgin Sanat Kültür Yayınları, 2011.
- Süel, Mustafa. “Ortaköy-Şapinuwa 2014 Yılı Çalışmaları”. *5.Çorum Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu*. 169-184, Çorum, 2015.
- Süel, Mustafa. “Ortaköy-Şapinuwa 2015 Kazı Çalışmaları”. *6.Çorum Kazı Araştırmaları Sempozyumu*. 53-64, Çorum, 2020.
- Süel, Aygül - Ayyıldız, Sedef - Aydın, Murat ve Gerçek, Semih. “Ortaköy-Şapinuwa 2016 Kazı Çalışmaları”. *7.Çorum Kazı Araştırmaları Sempozyumu*, 195-207, Çorum, 2021.
- Süel, Aygül ve Süel, Mustafa. “2000 Yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları”. 23. *Kazı Sonuçları Toplantısı*. I. Cilt, 28 Mayıs-01 Haziran 2001, 413-418, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları 2002.
- Süel, Aygül ve Süel, Mustafa. “2002 Yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları”. 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı*. 2. Cilt, 26-31 Mayıs 2003, 229-234, Ankara, 2004.
- Süel, Aygül ve Süel, Mustafa. “Başkent Şapinuwa: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi”. *I. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*. 93-110, 2011, Çorum.

- Süel, Aygöl ve Süel, Mustafa. “Şapinuwa: Hitit Devleti'nin Başka Bir Başkenti / Şapinuwa: Another Capital City of Hittite State”, Meltem Doğan-Alparslan, Metin Alparslan (ed.), *Hittiter: Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites: An Anatolian Empire*. Anadolu Uygarlıkları Serisi 2, 178-195, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Süel, Aygöl ve Süel, Mustafa. "Bir Hitit Şehrinin Keşfi: Ortaköy-Şapinuva İdentifikasyonu (Özdeşleşmesi) ile Hitit Coğrafyasındaki Değişiklikler ve Yenilikler". Fikri Kulakoğlu – Tayfun Yıldırım – Tunç Sipahi - Vasıf Şahoğlu – H. Levent Keskin (ed.), *Anadolu Uğur Silistreli Anı Kitabı: Anadolu Arkeolojisi Üzerine Yazılar / In Memoriam Uğur Silistreli: Studies on Anatolian Archaeology*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi, Anatolia, Ek dizi III.3, Anı-Armağan Dizisi, 297-315, Ankara, 2019.
- Süel, Aygöl ve Weeden Mark. “A Silver Signet-Ring from Ortaköy-Sapinuwa”. *And I Knew Twelve Languages. A Tribute to Massimo Poetto on the Occasion of His 70th Birthday*. 661-668, Warsaw, 2019.
- Tekin, Halil. *Eski Anadolu Madenciligi, Arkeolojik Verilerin Işığında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Tylecote, R.F. “From Pot Bellows to Tuyeres”, *Levant* XIII, (1981): 107-118.
- Yalçın, Ünsal. “Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış”, *MT Bilimsel Yer Altı Kaynakları Dergisi* 5/9, (2016): 3-13.
- Yıldırım, Tayfun. “Kaniş Karumunun Ib Katına Ait Bir Körük”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* XXXVII-1, 2, (1995): 683-691.
- Wilhelm, Gernot ve Süel, Aygöl. “The Hittite Hurrian Offering Ritual for Tašmišarri” *Or.97/1*”, *KASKAL Rivista di storia, ambient e culture del Vicino Oriente Antico*, Vol. 10, Firenze, (2013): 149-168.
- Woolley, Sir Charles Leonard. *Alalakh, an Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949*. Oxford:1955.

[illegible]

3.1. Ortaköy-Sapinuwa

Altitude (m)

Border of archaeological site

Modern settlement

Structure

River

0 km 1.5 km

ArAn 19/1-2025

Fotoğraf -1: Ortaköy-Şapınuva Hitit Kenti

Fotoğraf-2: Ortaköy-Şapınuva Tepelerarası Mevki

Fotoğraf-3: Tepelerarası Mevki – İşlikler/Atölyeler Mahallesi

Fotoğraf-4: G Alanı Genel

Fotoğraf-5: G Alanı İşlikler

Fotoğraf-6: G Alanı - İşlik I – Körukler

Fotoğraf-6: G Alanı - İşlik I – Körukler

Fotoğraf-7: G Alanı - İşlik I – Pişmiş Toprak Pota

Fotoğraf-8: G Alanı - İşlik I – Pişmiş Torak Üfleç

Fotoğraf-9: İşlik I-Kolcuklu Balta ve Çubuk Külçe Kalıpları (Taş), Bronzdan Disk Şeklinde Külçe, Kolcuklu Balta, Ok Uçları, Çeşitli Malzemeler

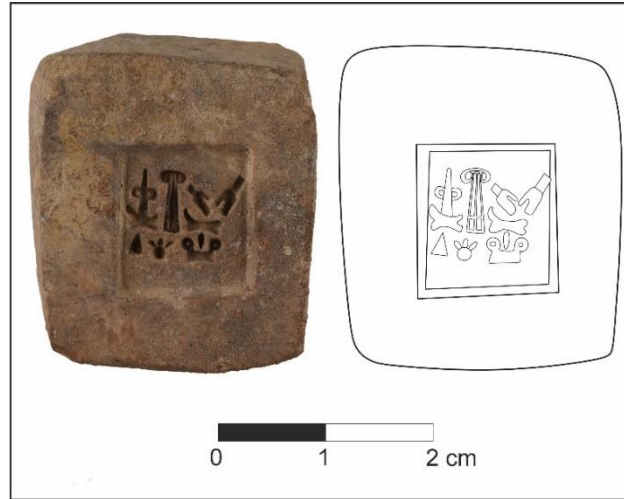
Fotoğraf-10 G Binası – Marn Cinsi Taş Kalıp Oturan Tanrı (Süel, 2020 b, Fig.1)

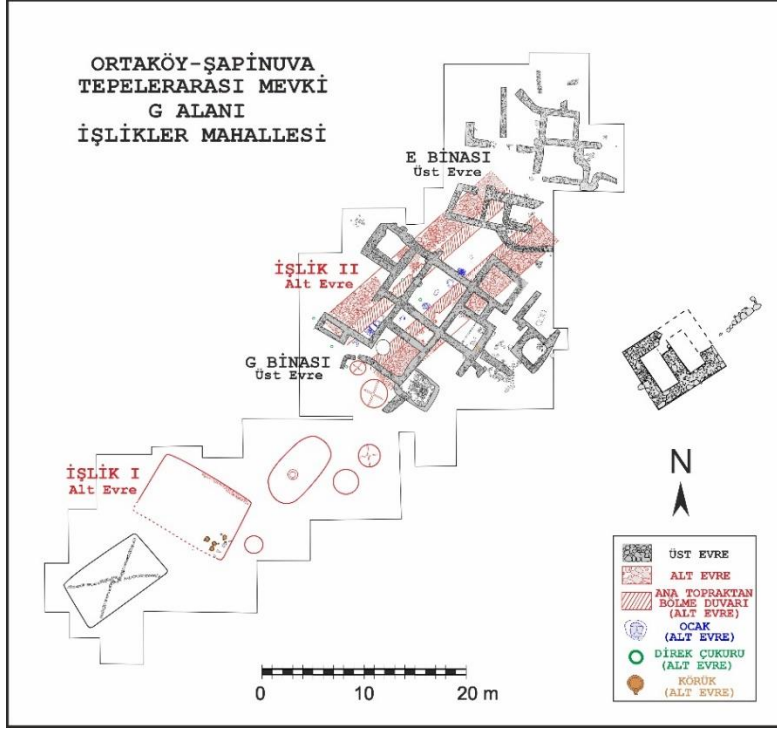
Fotoğraf-11 G Alanı – İşlik II – Direk Çukuru Örneği

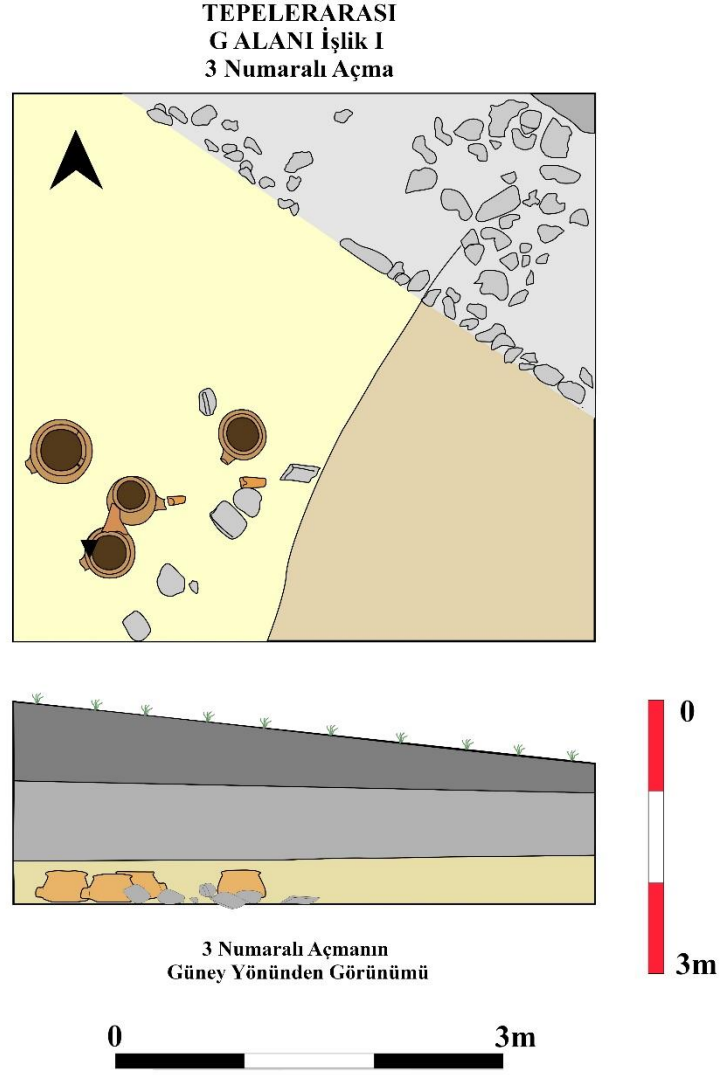
Fotoğraf-12 G Binası – Marn Cinsi Taş Kalıp Büyük Kral Tuthaliya

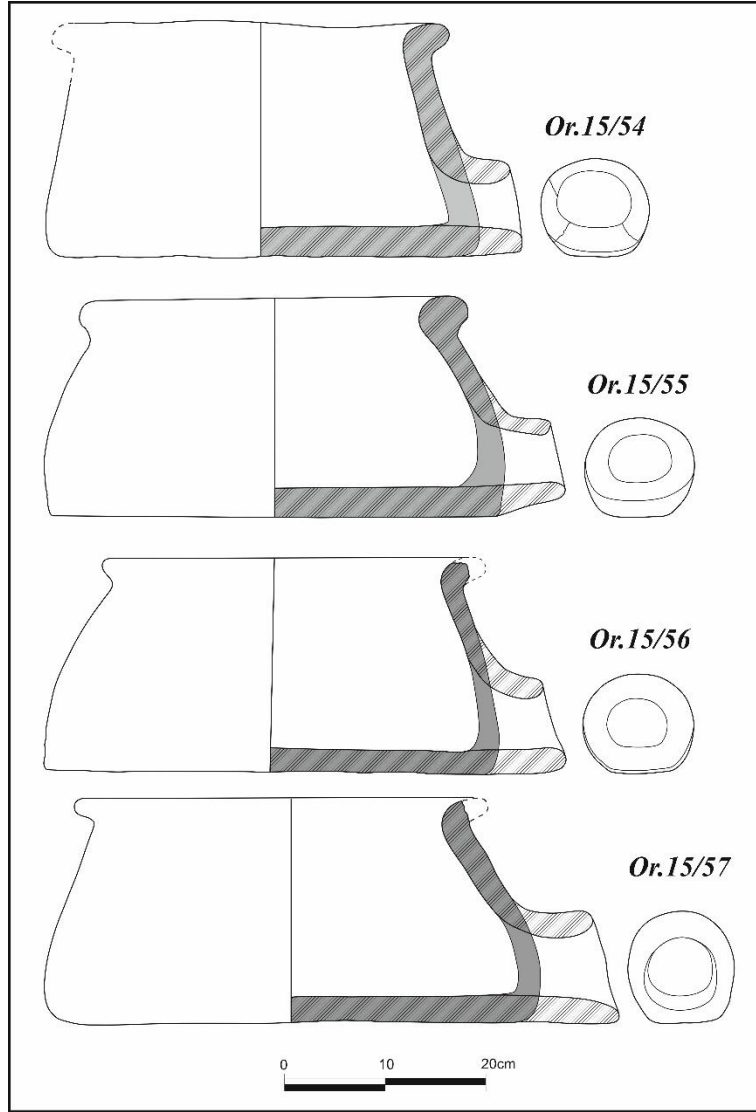
**Fotoğraf-12 C Binası – Marn Cinsi Taş Kalıp – Büyük Kral Tuthaliya ve Taduhepa
(Süel, 2008, Fig.3)**

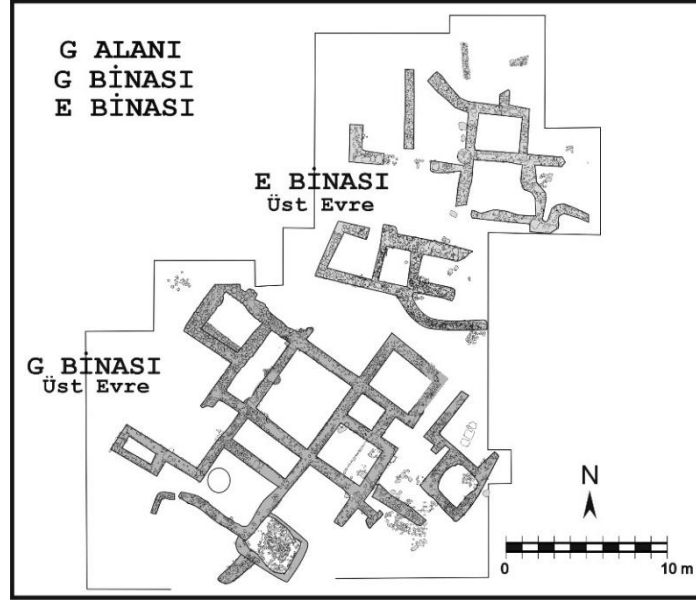
Çizim-1: G Alanı – İşlikler Mahallesi

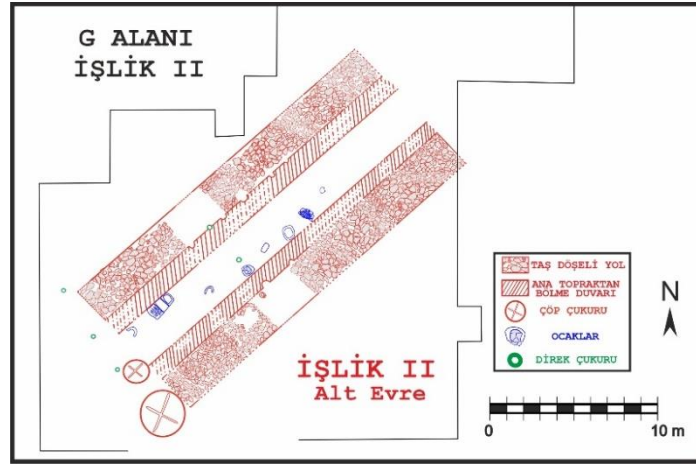
Çizim-2: G Alanı - İşlik I – Körükler (Süel-Weeden 2019, Fig.4) (Çizim:Desinatör
Burhan Gülkan)

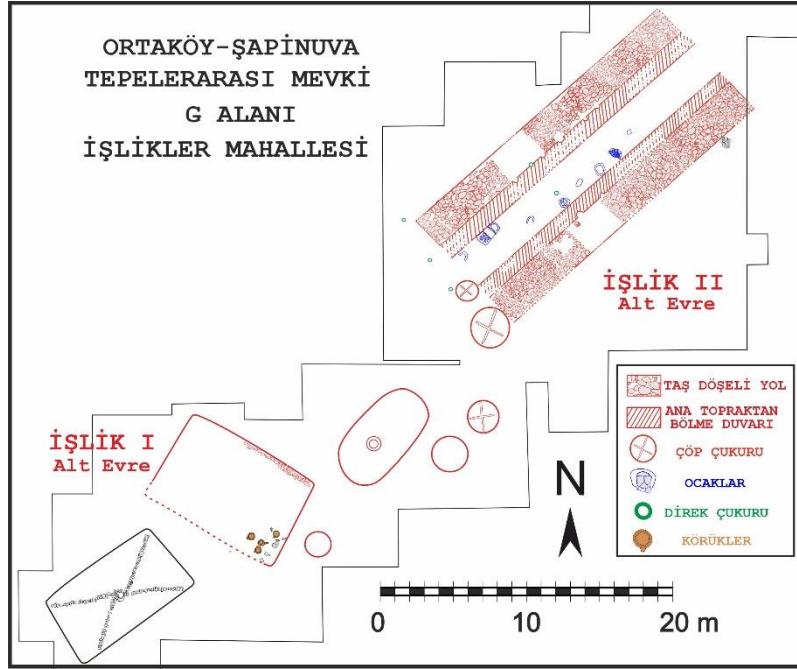
Çizim-3: İşlik I – Körükler (Çizim:Desinatör Burhan Gülkan)

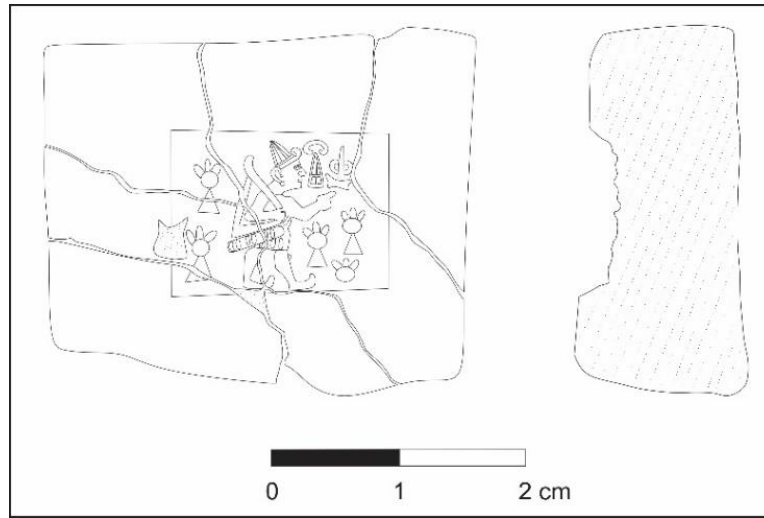
Çizim-4: G Binası ve E Binası (Üst Mimari Evre)

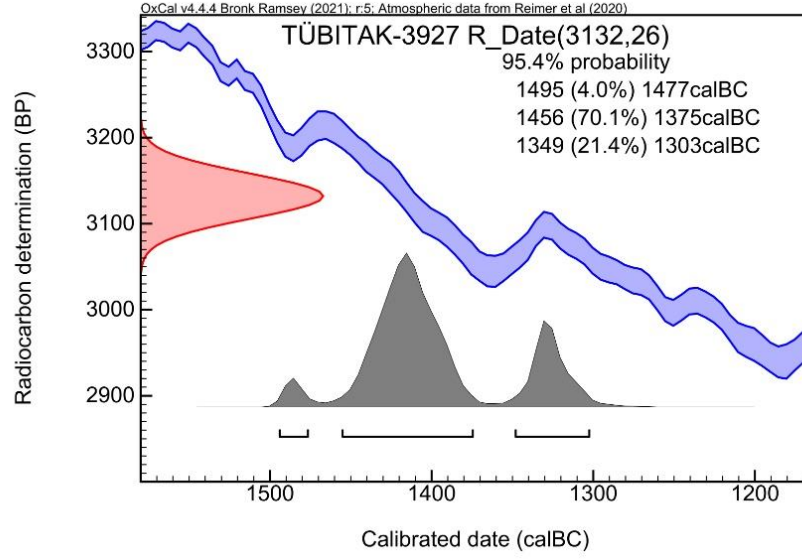
Çizim-5: İşlik II (Alt Mimari Evre)

Çizim-6: İşlik I ve İşlik II

Çizim-7: Büyük Kral Tuthaliya Figürünün Betimlendiği Taş Kalıp

Grafik-1: İşlik I - Karbon 14 Analiz Grafiği
(<https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal/OxCal.html>)

OxCal v4.4.4 Bronk Ramsey (2021); r:5; Atmospheric data from Reimer et al (2020)

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/1	2025	215-240
----------------------------	------	------	---------

MALİ VE HUKUKİ AÇILARDAN EPIKRATES'İN VASIYETNAMESİ

Murat TOZAN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 16 Şubat 2025

Kabul: 23 Haziran 2025

Article Info

Received: Feb 16, 2025

Accepted: June 23, 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Akademik çevrelerde “Epikrates’in Vasiyetnamesi” olarak bilinen uzunca yazıt, tarihlendiği Erken Roma İmparatorluk Dönemi’nde Asia Eyaleti’nin ve genel olarak doğu eyaletlerinin mali ve hukuki sistemine ilişkin değerli bilgiler içermektedir. Bu bağlamda, eyalet kentlerinde Roma hazinesi adına tahsil edilen toprak vergisinin hangi esaslara göre gerçekleştirildiğinin ortaya konması büyük önem taşımaktadır. Her ne kadar söz konusu yazıt Epikrates’in Vasiyetnamesi olarak adlandırılrsa da, metnin yalnızca bir vasiyetnameden ibaret olmadığı ve farklı belgelere ait unsurların bir araya getirilmesiyle oluşturulduğunun tespit edilmesi belgenin hukuki bağlamının kavranması açısından dikkate değerdir. İlk editörleri ve daha sonraki bazı araştırmacılar yazıtın içerdiği çeşitli hususları mali ve hukuki perspektiften ele almış olmakla birlikte, yazıtı bu iki yönüyle bütüncül bir şekilde inceleyen kapsamlı bir çalışma henüz gerçekleştirilmemiştir. Bu makalenin amacı, “Epikrates’in Vasiyetnamesi” olarak bilinen yazıtta geçen mali ve hukuki konuları, bu alanda yapılan önceki çalışmalara dair çeşitli görüşleri göz önünde bulundurarak bütüncül bir şekilde değerlendirmektir.

* Doç. Dr. Ege Üniversitesi, Bergama Meslek Yüksekokulu, Eser Koruma Programı, e-posta: murat.tozan@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5709-9318. Bu çalışma Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje Numarası: SHD-2021-22646

Anahtar Kelimeler: Epikrates'in Vasiyetnamesi, Roma Mali Sistemi, Roma Hukuku, Roma Dönemi'nde Anadolu, Antik Yunan Epigrafisi

The Testament of Epikrates from Fiscal and Legal Aspects

Abstract

The lengthy inscription known in academic circles as “the Testament of Epikrates” provides valuable insights into the fiscal and legal structure of the province of Asia and, more broadly, the eastern provinces during the Early Roman Imperial period. In this context, determining the principles and methods by which the land taxes were collected for the Roman treasury in provincial cities is of particular importance. Although the inscription is referred to as the Testament of Epikrates, it has been established that the text is not merely a testament but rather a compilation of elements from different documents. This finding is crucial for understanding the legal context of the document. While the first editors and some later scholars have examined various aspects of the inscription from fiscal and legal perspectives, no comprehensive study has yet provided an integrated analysis of these two dimensions. The aim of this article is to offer a holistic evaluation of the fiscal and legal issues presented in the Testament of Epikrates, considering previous scholarly discussions in the field.

Keywords: Testament of Epikrates, Roman Fiscal System, Roman Law, Roman Asia Minor, Ancient Greek Epigraphy

Giriş

Akademik camiada “Epikrates'in Vasiyetnamesi” olarak bilinen uzunca yazıt, bulunmuş olduğu Yukarı Bakırçay Havzası'nın tarihsel coğrafyası hakkında önemli veriler sağlamasının yanı sıra yazıtın içeriğinde geçen birçok husus sadece bölgenin değil Roma İmparatorluğu'nun – en azından Yunanca konuşulan doğu yarısının – mali ve hukuksal yapısının anlaşılması bakımından oldukça değerli bilgiler içermektedir. Epikrates yazıtını 1969 yılında yayınlayan ilk editörleri P. Herrmann ve K. Z. Polatkan yazıtın Almanca çevirisinin yanı sıra uzun ve kapsamlı bir “Kommentar”

yapmışlardır¹. Yine de bu değerli açıklamalar epigrafik bir yayın sınırları çerçevesinde yapılmış olup editörler bazı noktalardaki ayrıntılı tartışmaları ileride yapılacak araştırmalara bırakmışlardır. Yazıtın yayınlanmasının ardından birçok araştırmacı yazıtta geçen çeşitli hususları mali ve hukuksal açılardan ele almakla birlikte² yazıtı bu iki açıdan bütüncül olarak değerlendiren bir araştırma bulunmamaktadır. Bu makalenin amacı, “Epikrates’in Vasiyetnamesi” olarak bilinen yazıtta geçen mali ve hukuki konuları, bu alanda yapılan önceki çalışmalara dair çeşitli görüşleri göz önünde bulundurarak bütüncül bir şekilde değerlendirmektir.

Epikrates yazıtı 1965 yılında modern Kırkağaç-Bakır Ovası’nın güney kısmındaki Harta tren istasyonunun 2 km kadar kuzeydoğusunda tespit edilmiş olup, 1966 yılında bulunduğu yerden Manisa Müzesi’ne nakledilmiştir. Yazıtın 116 satırlık metni eksiksiz olarak korunmuş olup ön yüzünde 82, arka yüzünde ise 34 satır bulunmaktadır³. Mevcut steldeki

¹ Bkz. Peter Herrmann ve Kemal Ziya Polatkan, *Das Testament des Epikrates und andere neue Inschriften aus dem Museum von Manisa* [Österr. Akad. d. Wiss., Phil.-Hist.Kl., Sitzungsberichte 265], (Wien: Kommissionsverlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1969), 7-36.

² Bkz. Jeanne Robert ve Louis Robert, “Bulletin épigraphique”, *Rev. Ét. Grec.* 83 (1970), no. 512; Hans Julius Wolff, “Neue Juristische Urkunden IV: Eigentumsbindung nach griechischem Recht”, *ZRG* 88 (1971); Jeanne Robert ve Louis Robert, “Bulletin épigraphique”, *Rev. Ét. Grec.* 85 (1972), no. 409; Johannes Triantaphyllopoulos, “Griechisch-römische Nomokrasie vor der *Constitutio Antoniniana*”, *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik* [Vestigia 17], (München: C. H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung 1973), 181-187; Lutz Neesen, *Untersuchungen zu den direkten Staatsabgaben der römischen Kaiserzeit*, (Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 1980), 54, 69, 228-229; Michael Alpers, *Das nachrepublikanische Finanzsystem: Fiscus und Fisci in der frühen Kaiserzeit*, (Berlin: Walter de Gruyter, 1995), 276-277; Johan Strubbe, *APAI EIIITYMBIOI: Imprecations against Desecrators of the Grave in the Greek Epitaphs of Asia Minor; a Catalogue* [IK 52], (Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 1997), 37-39 no. 40; Luuk de Ligt, “Direct Taxation in Western Asia Minor under the Early Empire Roman Rule and Civic Life”, L. de Ligt v.d. (ed.), *Roman Rule and Civic Life: Local and Regional Perspectives* [Proceedings of the Fourth Workshop of the International Network “Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C.-A.D. 476)”, Leiden, June 25-28, 2003], (Amsterdam: J. C. Gieben, 2004), 82-85; Sara Campanelli, “Eroizzazione e proprietà terriera nel ‘Testamento di Epikrates’: Per una proposta di lettura delle fondazioni culturali di carattere familiare”, *Hormos: Ricerche di Storia Antica* 4 (2012); Kaja Harter-Uibopuu, “Die diatheke des Epikrates aus Nakrason: Ein Beitrag zur Verwaltung privater *donationes sub modo*”, K. Harter-Uibopuu, W. Rieß (ed.), *Symposion 2019: Beiträge der Tagung der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte*, (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2021).

³ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 7-17; Hasan Malay, *Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum* [Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris Nr. 19], (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994), 31 no. 20.

yazıtın “καί” (ve) ifadesi ile başlaması⁴, vasiyetnamenin başlangıç kısmını içeren bir diğer stelin (ya da stellerin) bulunduğunu göstermektedir. Ancak yapılan araştırmalarda bölgede bu yazıt ile ilgili olarak başka bir stele ulaşılamamıştır. Dolayısıyla mevcut yazıtın Epikrates'in vasiyetnamesinin son kısmını içerdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle mevcut yazıttaki bazı ifadeler tam olarak anlaşılamamaktadır. Mevcut steldeki metin, Epikrates adlı bir Nakrason vatandaşının genç yaşta ölmüş olan oğlu Diophantos için yaptırdığı mezar anıtının bakımı ve ölü kültü ile ilgili ritüellerin gerçekleştirilmesi adına “sonsuz kadar”⁵ devam edecek olan bir vakıf kurması hakkındadır⁶.

Yazıtın tarihlenmesi ile ilgili olarak elimizde net veriler bulunmamakla birlikte, ilk editörleri 14. satırda Epikrates'in tarla komşusu olan ve bir Romalı adı taşıyan Thyateiralının adının basitçe Τίτος Λουκίου (Lucius'un oğlu Titus) olarak ifade edilmesini Geç Hellenistik Dönem'deki Yunan epigrafi geleneğin bir göstergesi olduğunu belirtmektedirler⁷. Ayrıca 51. satırda geçen ve “dinsel görev” anlamında kullanılan θρησκεία sözcüğü⁸ İ.Ö. 1. yüzyıl sonlarından önce epigrafik kayıtlarda görülmeyip Roma İmparatorluk Dönemi'ne has bir kavramdır⁹. Yazı tipi ve ortografi de kesin bir tarih vermemekle birlikte harflerdeki güçlü apikasyon MÖ 1. yüzyılın sonları ve İ.S. 1. yüzyılı göstermektedir. Tüm bu veriler göz önüne alındığında Epikrates yazıtı, editörleri tarafından İ.S. 1. yüzyılın bilhassa ilk yarısına tarihlenmektedir¹⁰. Yazıtı araştırmalarına konu eden araştırmacılar tarihlleme konusunda büyük oranda ilk editörler ile aynı fikirdedirler¹¹.

⁴ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 8 l. 1.

⁵ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 12 l. 58: εἰς αἰεί.

⁶ Yazıtın bulunduğu mevkiin 5 km kadar kuzeydoğusunda bulunan Bakır kasabası yakınlarına lokalize edilen Nakrason antik kenti için bkz. Josef Keil, “Nakrasa”, *RE* 16.2, (Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1935), 1607-1608; Getzel M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*, (Berkeley: University of California Press, 1995), 222-225; Murat Tozan, “Seleukidische und attalidische Kolonisationstätigkeit im oberen Kaikostal: Ein Vorbericht”, *Arkeoloji Dergisi* 19 (2014), 175-177.

⁷ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 22. Ayr. bkz. Louis Robert, *À travers l'Asie Mineure: poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*, (Paris: De Boccard, 1980), 322 dn. 10.

⁸ Bkz. aş. 1.4.1.

⁹ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 22. Ayr. bkz. Jeanne Robert ve Louis Robert, “Bulletin épigraphique”, *Rev. Ét. Grec.* 74 (1961), 147 no. 199; Robert ve Robert, “Bulletin épigraphique 1970”, 439 no. 512; Strubbe, *Imprecations against Desecrators*, 38 no. 40.

¹⁰ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 22-23.

¹¹ Bkz. örn. Robert ve Robert, “Bulletin épigraphique 1970”, 439 no. 512; Wolff, “Neue Juristische Urkunden”, 329; Neesen, *Untersuchungen zu den direkten Staatsabgaben*, 54;

Ancak hukuk tarihçisi J. Triantaphyllopoulos, 14. satırdaki Τίτος / Titus *praenomen*'ini Flaviusların hanedan ismiyle ilişkilendirip ve 23. satırında geçen φίσκοϛ/*fiscus* ibaresini “İmparatorluk Dönemi’ni gösteren kronolojik göstergeler” arasında sayarak yazıtın en erken İ.S. 1. yüzyılın ikinci yarısına hatta daha büyük olasılıkla İS 2. yüzyıla tarihlenmesini önermektedir¹². Buna karşın L. Robert, Titus *praenomen*'inin Flaviusların hanedan ismiyle ilişkili olduğu görüşünün tarihlleme noktasında bir hipotez olarak dahi dikkate alınamayacağını açıkça belirtmektedir¹³. *Fiscus*’un eyalet hazinesi anlamında Geç Cumhuriyet Dönemi’nde kaynaklarda geçmesi J. Triantaphyllopoulos’un tarihlleme konusundaki ikinci dayanak noktasını da çürütmektedir¹⁴. Dolayısıyla mevcut veriler ışığında ilk editörlerinin önerisi doğrultusunda yazıtın İS 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmesi uygun düşmektedir.

1. Yazıtın İçeriği ve Bölümleri

Epikrates yazıtının ilk editörleri tarafından yapılan Almanca çevirisinin yanı sıra Almanca metin Ü. Evran tarafından Türkçe’ye çevrilerek yayınlamış olup bir diğer Türkçe çeviri de H. Malay’ın internet sitesinde bulunmaktadır¹⁵. Bu uzunca yazıtın tam çevirisinin burada bir kez daha tekrarlanması gereksiz olduğundan sadece yeri geldiğinde öne sürülen yeni öneriler belirtilecektir. Metnin iç bölümlenmesi, bölümlerinin satır numaraları ve içeriği şu şekildedir:

1.1. Bağışlanan Arazi Parçalarının Listesi (İl. 1-21; 27-31)

Yazıtın bu bölümünde Epikrates’in genç yaşta ölmüş olan oğlu Diophantos için bir koruluğun içerisinde yaptırdığı mezarın (μνημεῖον)

Alpers, *Das nachrepublikanische Finanzsystem*, 276 ve dn. 952; Harter-Uibopuu, “Die diatheke des Epikrates”, 375.

¹² Triantaphyllopoulos, “Griechisch-römische Nomokrasie”, 183-187. Ayr bkz. Strubbe, (*Imprecations against Desecrators*, 38 ve dn. 5), Triantaphyllopoulos’un içeriksel tarihlleme önerilerine katılmamakla birlikte harf karakterlerinden yazıtın İ.S. 2. yüzyıl tarihlenmesini doğru bulmaktadır.

¹³ Robert ve Robert, “Bulletin épigraphique 1972”, 459 no. 409. Ayr. bkz. Strubbe, *Imprecations against Desecrators*, 38 dn. 5.

¹⁴ Bkz. Alpers, *Das nachrepublikanische Finanzsystem*, 248-259 ve özellikle 276 dn. 952. Ayr. bkz. aş. 1.2 ve 2.2.

¹⁵ Ümit Evran, “Nakrason ya da Nakrasos’da (Kırkağaç) Ele Geçen Bir Yazıt: Epikrates’in Vasiyeti”, *Arkeoloji ve Sanat* 93 (1999): 18-21; Malay, <https://www.hasanmalay.com/index.php/yasam/vasiyet.html>

bakımı ve ölü kültü ile ilgili ritüellerin gerçekleştirilmesi için kurmuş olduğu vakfa bağışlanan araziler listelenmekte ve büyük bir titizlikle tanımlanmaktadır. Tanımlamalarda arazilerin özellikleri (zeytinlik, bağ ya da tarla), boyutları (*plethron*¹⁶ olarak), isimleri ile komşuların adları belirtilerek dört ana yöndeki sınırları belirtilmektedir. Listelenen bu mülkler ve sınırları şu şekildedir:

- İçinde mezar yapısının bulunduğu koruluk,
- Koruluğun güney bitişiğindeki arazi,
- Plinthoukion¹⁷ (kiremit ocağı) denen yer,
- Buranın (Plinthoukion'un) ötesinde uzanan zeytinlik,
- Maximus'un (yeri) denen zeytinlik,
- 5 *plethron*'dan biraz büyük olan Kyllina adlı bağ,
- Pteleon (7 *plethron*) ve Kormos'un (yeri) (6 *plethron*) adlı tarlalar.

1.2. *Fiscus*'a Ödenecek Yıllık Vergi (İl. 21-26)

Bu bölümde vakfın yöneticilerinden mezarın bakımı için bağışlanan tüm tarla, zeytinlik ve bağların geliri için *fiscus*'a (İl. 23: εἰς φύσκον) gönderilmek üzere Nakrason kentine *uncia* başına (İl. 23-24: ἀπλῆς οὐν|κίας) yıllık 12 drahmi ödenmesi talep edilmektedir¹⁸.

1.3. Mirasçılara Vakfın Kapsamı ve Gerekçesi Hakkında Açıklama ve Uyarılar (İl. 26-40)

Epikrates daha sonra bağışlamış olduğu mülkleri sıralayarak (İl. 27-31¹⁹) mirasçılara ve onların ardıllarına tüm bu mülkleri oğlu için inşa ettirmiş olduğu μνημεῖον (mezar anıtı) ve kahraman olarak nitelendirdiği oğlu Diophantos'a bağışladığını hatırlatır²⁰. Ardından bu bağışı sadece evlat

¹⁶ Yunan dünyasında 100x100 adımlık (πούς) bir alanı ifade eden *plethron*, bir adımın uzunluğunun 29,7 cm ile 35 cm arasında değiştiği göz önüne alındığında yaklaşık olarak 882 m² ile 1225 m² arasında bir alana tekabül etmektedir, bkz. Wilhelm Becher, "Πλέθρον", *RE* 21.1, (Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1951), 235; Becher, Wilhelm, "πούς", *RE* 23.2, (Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1959), 2030; Heinz-Joachim Schulzki, "Plethron", *DNP* 9, (Stuttgart: Verlag J. B. Metzler, 2000), 1133.

¹⁷ Bkz. LSJ 1422 s.v. πλινθούλιον.

¹⁸ *Uncia* için bkz. aş. 2.3. *Uncia*, Malay (www.hasanmalay.com) ve Evran ("Nakrason ya da Nakrasos", 18) tarafından "birim" olarak çevrilmiştir.

¹⁹ Bkz. yuk. 1.1.

²⁰ Yazıtta açıkça Epikrates'in oğlu Diophantos'un mezar anıtına yapılan bağışlar ifade edilirken Malay (www.hasanmalay.com) ve Evran'ın ("Nakrason ya da Nakrasos", 18)

sevgisinden değil oğlunun sık sık rüyalar (ὄνειποι), alametler (σημεῖα) ve görüngüler (φαντάσματα) aracılığıyla zuhur ederek (ἐναργῶς) kendisinden açıkça bunu talep ettiği için yaptığını belirtir. Mirasçılarını, bağışladığı arazileri bu kapsam ve gerekçe dışında kullanarak bir hataya düşmemeleri ve tanrılara saygısızlık yapmamaları konusunda uyarır. Bu bölümün sonunda (ll. 38-40) Epikrates *mnemeion* ve kahraman Diophantos için tanımlanmış ve bağışlanmış söz konusu mülkler hakkındaki tasarruf yetkisinin sadece kendinde olduğunu vurgulamaktadır²¹.

1.4. Vakfın Yönetimine ve İşleyişine İlişkin Mevzuat (ll. 41-76)

Metnin vakfın idaresinin ele alındığı bu kısım kendi içerisinde bütünselliği olan alt bölümlere ayrılmıştır.

1.4.1. Vakfın yöneticilerinin atanması ve görev tanımları (ll. 41-51): Epikrates, kurduğu vakfın yöneticileri olarak azatlıları Telesphoros ve Eunomos'u atamıştır. Onların başlıca görevleri vakfa bağışlanan mülklerin geliriyle mezar ve içinde bulunduğu koruluğun bakımını ve gerekirse onarımını sağlamaktır. Ayrıca azatlıların mezar anıtını güllerle süslemeleri, güller için en az 25 *denarius* harcamaları ve bunu kahraman kültü için dinsel bir görev (θήρησκεία) olarak üstlenmeleri beklenmektedir²².

1.4.2. Telesphoros ve Eunomos'un yönetiminin ardından veraset düzenlemesi (ll. 52-59): Vakfın ebediyen devam etmesinin sağlanması için yönetiminin azatlılardan Telesphoros'un ölümünün ardından diğer azatlı Eunomos'a geçeceği belirtilmektedir. Nihayetinde Eunomos'un da

çevirilerinde bu ifadeyi “kendi mezarıma/mezar alanıma” şeklinde çevirmişlerdir. Ancak bu kısımda bulunan 32. ve 39. satırlarda geçen “mezara” (τῷ μνημείῳ) ifadesi ile ilişkilendirilebilecek bir *pronomem possessivum* / iyelik zamiri bulunmamaktadır.

²¹ Gerek yazıtın ilk editörleri gerekse sonraki birçok araştırmacı bu satırları ifade etmekte zorlansalar da Harter-Uibopuu (“Die diatheke des Epikrates”, 378-379) bu kısmı oldukça uygun bir şekilde açıklamıştır.

²² Mezarların güllerle süslenmesi geleneği Romalıların *Rosalia* (ya da *Rosaria*) olarak adlandırdıkları ve ölmüş aile üyelerinin anıldığı, genellikle Mayıs ayında kutlanan bir dinsel festival kapsamında gerçekleşiyordu, bkz. Martin Persson Nilsson, “Rosalia”, *RE* 1A.1, (Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1914), 1111-1115; Christina Kokkinia, “Rosen für die Toten im griechischen Raum und eine neue ϑοδισμός-Inschrift aus Bithynien”, *MH* 56 (1999), 208-209. Hatta L. Robert bu doğrultuda yazıtın editörleri tarafından “mezar alanının güller ile süslenmesi” olarak çevrilen ifadenin “onlar (vakıf yöneticileri) *Rosalia*’yı kutlayacaklardır” şeklinde çevrilmesi gerektiğini öne sürmektedir, bkz. Robert ve Robert, “Bulletin épigraphique 1970”, 440: “ils célébreront les Rosalies”.

ölümünün ardından vakfın yönetimi yine onun ailesinde kalacak ve gelecekte kadın ya da erkek fark etmeksizin yine onun soyundan gelenler tarafından yürütülecektir.

1.4.3. Olası kötüye kullanımın yasaklanması (İl. 59-63): Bu maddede gelecekte herhangi bir kimsenin mezar ve kahramana bağışlanan mülkleri ve onların gelirini başka bir şeyle değiştirmesi, başka bir amaçla kullanması, kira vermesi, rehin göstermesi ve vakıf ile gelirin yönetimini hileli bir şekilde başkasına geçirmesi net bir şekilde yasaklanmıştır.

1.4.4. Vasiyetnamenin bir yazıt olarak dikilmesi (İl. 63-69): Epikrates tarafından bu isteklerin okunabilir harflerle bir taş stele kazınip koruluğun içindeki mezar anıtının önüne dikilmesi talep edilmektedir. Vasiyetin içeriği bir stelin üzerine yazıt olarak kazınarak özellikle intikal planındaki olası sapmaların önüne geçilmek istenmektedir.

1.4.5. Olası kötüye kullanım durumunda öngörülen cezai şart (İl. 69-74): Bu kısımda yukarıda (bkz. 1.4.3, İl. 59-63) belirtilmiş olan kötüye kullanmaların gerçekleşmesi halinde ilgili vakıf yöneticisinin tüm haklarını kaybedip, bu hakların suistimal yapmayanlara geçeceği belirtilmektedir. Ancak suistimale vakıf yönetimindeki herkes dahil olmuşsa o sırada Epikrates'in soyundan gelen en yakın kişi vakfın yönetimini uygun göreceği başka kişilere devredebilecektir.

1.4.6. Koruya zarar verilmesinin yasaklanması (İl. 74-76): Burada mezarı çevreleyen korudan hiç kimsenin hiçbir gerekçeyle ağaç kökleyemeyeceği ve kesemeyeceği belirtilmektedir.

76. satırdan itibaren düzenlemelerin karakteri değişmektedir. Bundan sonraki ifadeler vakfın kendisi yani bağışlanan mülkler ve bunlardan elde edilen gelirin kullanımı ile ilgili olmayıp mezarın kullanım düzenlemeleri ile vasiyetnameye ek olarak eklenen bireysel kararlar hakkındadır²³.

²³ Bkz. Harter-Uibopuu, "Die diatheke des Epikrates", 387. Herrmann – Polatkan (*Das Testament des Epikrates*, 32) koruluğa zarar verilmesinin yasaklanması ile ilgili maddeyi (bkz. yuk. 1.4.6, İl. 74-46) vakfın kendisiyle ilgili maddelerin dışında sayıp bireysel bir karar olarak görür. Mezar anıtını çevreleyen koruluktaki ağaçların sökülmesinin yasaklanmasına dair bu ifadeler burasının kutsal niteliği ile ilgilidir (krş. aş. 3.2) ve birçok kutsal alanda benzer bir uygulamanın olduğu görülmektedir, bkz. örn. Matthew Dillon,

1.5. Mezarın Kullanım Kuralları ve Cezai Şart (Il. 76-80)

Bu kısımda Epikrates, kendisi, karısı Laevilla, kızı Tertia ve kız torununu Cestia dışında hiç kimsenin bu mezara bir ceset getirme ya da gömme ya da toprağa verme ya da birinin kemiklerini getirme hakkının olmadığını, fakat eğer herhangi biri buna aykırı bir şey yaparsa o kişinin mezar hırsızlığı (Il. 79-80: τὸ μὴ ὀρθῶς) ile suçlanacağını belirtir.

1.6. Cestia'nın Kullanım Haklarına Dair Düzenlemeler (Il. 80-87)

Burada muhtemelen vasiyetnamenin ilk bölümünü içeren yazıtta belirtilmiş olan Epikrates'in kız torunu Cestia'ya tahsis edilmiş bazı tasarruf hakları ile ilgili ek hükümler bulunmaktadır. Cestia'ya tahsis edilen söz konusu tasarruf hakları muhtemelen daha sonra vakfa geçeceğinden²⁴ yukarıdaki satırlarda belirtilen vakıf mallarının kötüye kullanılması ile ilgili cezai hükümlerin (bkz. yuk. 1.4.3, Il. 59-63) neredeyse aynıları burada tekrarlanmaktadır.

1.7. Pataktibeai'daki Bir Arazi ile Mezarın Laevilla Tarafından Kullanımı ve Veraset Kuralları (Il. 87-94)

Bu bölümde Nakrason arazisi içinde bulunan Pataktibeai adlı bir yerdeki bir arazinin Epikrates'in karısı Laevilla'ya bırakılması ve Laevilla'nın bu arazi üzerindeki kullanım hakkından söz edilmektedir. Bu arazinin içerisinde Epikrates'in annesi Tertia ve dayısı Secundus'un mezarlarının olduğu bir mezar yapısı bulunmaktadır. Laevilla'nın kullanım hakkının bitişinde yani onun ölümünde bu mülk ile ilgili karar yetkisi Epikrates'in varislerine bırakılmıştır.

1.8. Genel Ceza Hükümleri ve Lanetleme (Il. 94-105)

Bu bölüm vasiyetnamenin tüm hükümlerini kapsamaktadır. Zira vakfın ve kullanım haklarının kötüye kullanılması ve hakkı olmayanların mezarı kullanması ile ilgili cezalar zaten yukarıdaki satırlarda ayrıntılarıyla belirtilmiştir (bkz. yuk. 1.4.5, Il. 69-74 ve 1.5, Il. 76-80). Burada

Pilgrims and Pilgrimage in Ancient Greece (London-New York: Routledge, 1997), 212-213.

²⁴ Bkz. Harter-Uibopuu, "Die diatheke des Epikrates", 392-394. Ayr. bkz. aş. 3.5.

vasiyetnamenin herhangi bir hükmüne karşı işlenmiş tüm suçların mezar hırsızlığı (τὸ μωρυχία) kapsamında değerlendirilmesi ön görülmektedir. Ceza hükümlerini uzunca bir tanrısız cezalandırma yani lanetleme takip etmektedir.

1.9. Azatlılar ve Onların Soyundan Gelenlerin Yeraltı Mezarındaki Defin Hakları (İl. 105-108)

Burada azatlıların, Eunomos'un soyundan gelenlerin ve mezarın bakıcılarının korudaki yeraltı mezarına (İl. 105-106: εἰς δὲ τὸ κατὰγειον μνημεῖον τὸ ἐν τῷ ἄλσει) ölümlerinin kemiklerini (yani kemikleri içeren ostotheke'leri²⁵) koyma hakları olduğu belirtilmektedir. Bu kısım aslında yukarıdaki 1.5, İl. 76-80'de bulunan bölüme yapılan bir ek hüküm görünümündedir.

1.10. Laevilla ve Metras'ın Bakımları (İl. 108-115)

Epikrates, varisinden kendisinin ölümünün ardından karısı Laevilla'yı evinde barındırmasını istemektedir. Ayrıca Laevilla'nın mirasçıya iyi ve yararlı öğütleriyle yardım edeceğini belirtmektedir. Son olarak yine mirasçıdan πρόγονος²⁶ (İl. 113-114) olarak anılan Metras'ın yaşadığı sürece bakımını üstlenmesi istenmektedir.

1.11 İmza (İl. 116)

Yazıtın son satırı Epikrates'in muhtemelen orijinal belgede de bulunan imzasıyla bitmektedir: Ἐπικράτης Ἐπικράτους διατέθειμαι (İl. 116), "Ben, Epikrates oğlu Epikrates bunları (vasiyet olarak) kararlaştırdım".

2. Mali Yapı

Yazıtta geçen vergilendirmeye dair ifadeler erken Roma İmparatorluk Dönemi'nde Asia Eyaleti'nin genelinde vergilendirmenin hangi esaslar ve oranlar doğrultusunda yapıldığına dair değerli bilgiler içermektedir. Yazıtın ilk kısmında mezar için bağışlanan mülkler sayılıp tarif edildikten sonra bu mülkler adına onlardan gelen gelirin sahipleri,

²⁵ Robert ve Robert, "Bulletin épigraphique 1970", 441 no. 512.

²⁶ Bkz. aş. 3.6.

yaralanıcıları ve lehtarları tarafından *fiscus* için Nakrason kentine *uncia* başına hasadı takiben yıllık olarak 12 drahmi ödenmesi gerektiği belirtilmektedir²⁷.

2.1. Vergilendirmenin Esasları

Yazıtın vergilendirmeye değinen bu kısmı erken Roma İmparatorluk Dönemi'nde Asia Eyaleti'ndeki vergi sisteminin anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Mezara bağışlanan mülkler için yıllık olarak ödenecek vergi diğer kaynaklardan bildiğimiz Roma devleti adına eyaletlerde tahsil edilen toprak vergisi olan *tributum soli* olmalıdır²⁸. Söz konusu vergi İ.Ö. 48 yılında Caesar'ın çıkarmış olduğu ve Asia Eyaleti'nde Roma'ya ödenecek vergilerin *publicanus*'lar yerine doğrudan kentler tarafından ödenmesini öngören vergi yasası gereğince, Epikrates'in oğlu Diophantos'un mezarı için kurduğu vakfın yöneticisi aracılığıyla Nakrason kentine ödenecektir²⁹. Yazıtta bu verginin Caesar'ın ilgili düzenlemesinin ardından ürünün yüzde 10'u olan *decuma* üzerinden mi yoksa ürünün miktarı ne olursa olsun arazinin genişliğine bağlı olarak sabit bir tutar üzerinden mi ödendiğine dair net ifadeler bulunmamaktadır. Ancak vakfedilen tüm araziler için aynı vergi miktarının öngörülmesi zeytinlik, bağ ve tarla arasında vergi açısından bir fark gözetilmediğini göstermektedir. Böylece yazıttan elde edilen bu bilgiler doğrultusunda arazi vergisinin üründen bağımsız olarak mülkün büyüklüğüne göre sabit bir meblağ üzerinden hesaplandığı ortaya çıkmaktadır³⁰. Bu durumda bir sanayi işletmesi olduğu aşıkâr olan Plinthoukion yani kiremit ocağının da üretimine göre değil yüz ölçümüne göre vergilendirildiği anlaşılmaktadır.

Ancak her durumda vergilendirmenin nakdi olarak yapıldığı açıktır. Yazıtımızda geçen vergilendirmenin nakdi yapılacağına açıkça ifade edilmesi, Erken İmparatorluk Dönemi'nde Asia Eyaleti'nde toprak vergisinin yaygın görüşün aksine aynı değil, nakdi olarak tahsil edildiğini

²⁷ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 10 ll. 21-26, ayr. bkz. yuk. 1.2.

²⁸ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 25; Alpers, *Das nachrepublikanische Finanzsystem*, 277; Campanelli, "Eroizzazione e proprietà", 76. Krş. David Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the end of Third Century after Christ I-II*, (Princeton: Princeton University Press, 1950), 1333 dn. 13.

²⁹ Caesar'ın İ.Ö. 48 yılındaki söz konusu vergi düzenlemesi için bkz. Plut. *Caes.* 48.1; App. *B Civ.* 5.4; Cass. Dio 42.6.3. Ayr. bkz. Magie, *Roman Rule*, 406-407, 1260 dn. 8; de Ligt, "Direct Taxation", 78.

³⁰ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 25-26. İmparatorluğun diğer bölgelerindeki benzer uygulamalar için bkz. de Ligt, "Direct Taxation", 83-84.

göstermesi bakımından oldukça değerlidir³¹. Yazıttaki ifadelerden Epikrates tarafından kurduğu vakfa bağışlanan arazilerin bazılarının belli bazı köylerde bulunmasına rağmen³² tüm arazilerin vergi ödemelerinin toplu halde Nakrason kentine yapıldığı anlaşılmaktadır³³. Bu durum Lydia'daki Hypaipa yazıtlarında bulunan kadastro kayıtlarına dayanarak Asia Eyaleti'ndeki arazi vergilerinin hesaplanması ve tahsilatının doğrudan kentlere bağlı kırsal topluluklar tarafından gerçekleştirildiği yönündeki varsayımı da doğrulamamaktadır³⁴.

2.2. Eyalet Hazinesi Olarak *Fiscus*

Yazıtta vergi konusunda belirtilen bir diğer husus ödemenin $\phi\acute{\iota}\sigma\kappa\omicron\varsigma$ /*fiscus*'a yapılacağına belirtilmesidir³⁵. Başlangıçta imparatorun özel hazinesi olarak yalnızca imparator eyaletlerinde bulunduğu düşünülen *fiscus*'un Senato eyaletlerindeki karşılığının *aerarium* olduğu belirtiliyordu³⁶. Ancak edebi ve epigrafik kanıtların da gösterdiği üzere *fiscus*, Roma Cumhuriyet Dönemi'nden itibaren imparatorluğun doğu bölgesindeki Senato eyaletlerinde de bulunmaktaydı³⁷. Bu durumda Roma imparatorluk döneminde Senato eyaletlerinde *aerarium* ile *fiscus*'un bir arada bulunduğu ve genel vergilerin *aerarium*'a, imparatorun özel gelirlerine ait ödemelerin *fiscus*'a yapıldığı öne sürülmekteydi³⁸. Eğer öyleyse yazıtta belirtilen *tributum soli* gibi temel bir toprak vergisinin niçin devlet hazinesi olan *aerarium*'a değil de özellikle imparatorun kişisel mali yönetimine bağlı olan *fiscus*'a yapıldığını açıklamak zordur³⁹. Bu durumda *fiscus*'un Senato eyaletleri de dahil olmak üzere genel anlamda bir eyalet hazinesi olduğu görüşü öne çıkmaktadır. Yazıttaki kanıt da açıkça bu son görüşü desteklemektedir⁴⁰.

³¹ Richard Duncan-Jones, *Structure and Scale in the Roman Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 192; de Ligt, "Direct Taxation", 81-85.

³² Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 8 l. 15: ἐν τῇ αὐτῇ κώμῃ.

³³ Bkz. yuk. 1.2.

³⁴ Bu varsayım için bkz. Jozef Keil ve Anton von Premerstein, *Bericht über eine dritte Reise in Lydien und den angrenzenden Gebieten Ioniens: ausgeführt 1911 im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, (Wien: Alfred Hölder, 1914), 69-70. Ayr. bkz. Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 26.

³⁵ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 10 l. 23: εἰς $\phi\acute{\iota}\sigma\kappa\omicron\varsigma$.

³⁶ Bkz. Fergus Millar ve Graham P. Burton, "Fiscus", *OCD*³, ed. S. Hornblower ve A. Spawforth, (Oxford: Oxford University Press, 1999), 598.

³⁷ Bkz. Alpers, *Das nachrepublikanische Finanzsystem*, 248-259.

³⁸ Bkz. örn. Arnold Hugh Martin Jones, "The Aerarium and the Fiscus", *JRS* 40 (1950), 22-29; Fergus Millar, "The Fiscus in the First Two Centuries", *JRS* 53 (1963), 29-42.

³⁹ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 27-28.

⁴⁰ Alpers, *Das nachrepublikanische Finanzsystem*, 276-277.

Yazıtın yayınlanmasının ardından yapılan araştırmalarda Geç Cumhuriyet Dönemi'nde eyalet gelirlerinin toplanması için bir eyalet hazinesi olarak oluşturulan eyalet *fiscus*'larının Erken İmparatorluk Dönemi'nde de eyalet gelirlerinin toplanarak Roma'daki *aerarium*'a gönderilen bir organizasyon olarak varlıklarını devam ettirdikleri kanıtlanmıştır⁴¹. Dolayısıyla yazıtımızda ifade edilen *fiscus*, Nakrason'daki vergi mükellefleri ile Roma'daki merkezi hazine arasında aracı vazifesi gören bir eyalet hazinesi idi⁴². Eyaletliler vergiyi kentleri aracılığıyla doğrudan eyalet hazine ödedikleri için belgelerde kendilerine daha yakın ve aşına gelen eyalet hazinesinden söz etmeleri oldukça doğaldır⁴³. Bu bakımdan bu Epikrates yazıtı Geç Cumhuriyet ve Erken İmparatorluk Dönemlerinde Asia'nın eyalet hazinesi olan *fiscus* için güvenilir bir kanıt teşkil etmektedir. Hatta Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait diğer yazıtlardaki kanıtların aksine burada *fiscus*'tan *Caesaris*/Καίσαρος gibi ek bir tanımlama yapılmaksızın söz edilmesi bu kurumun Cumhuriyet Dönemi'nden devralındığını göstermektedir⁴⁴.

2.3. Vergi Birimi Olarak *Uncia*

Yazıtta Epikrates'in başışladığı araziler için yıllık verginin *uncia* başına 12 drahmi olduğu belirtilmektedir⁴⁵. Buradaki en önemli husus bir vergi birimi olarak *uncia*'nın tanımlanmasıdır. Latince “on ikide bir” anlamına gelen *uncia*, ağırlık birimi olarak *litra*'nın on ikide biridir. Günümüze kalmış olan ağırlıklardan anlaşıldığı üzere Roma döneminde Asia eyaletinde yaygın olarak 327,45 gramlık Roma ya da İtalyan *litra*'sının yanı sıra bazen de eskiden beri devam eden *mina* ağırlık sistemine dayanan 420-430 gram arasındaki “ağır *litra*” da kullanılmaktaydı⁴⁶. Buna göre ağırlık sistemi olarak kullanılan *uncia*'nın *litra*'nın on ikide biri olarak 27,28 gram ya da daha düşük bir olasılıkla 35 gram civarında bir ağırlığa tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Ancak her iki durumda da bu ağırlığın ürün vergisinin

⁴¹ Bkz. Alpers, *Das nachrepublikanische Finanzsystem*, 259-307.

⁴² Bkz. Neesen, *Untersuchungen zu den direkten Staatsabgaben*, 229 dn. 54.4; Alpers, *Das nachrepublikanische Finanzsystem*, 277; de Ligt, “Direct Taxation”, 82 dn. 16.

⁴³ Alpers, *Das nachrepublikanische Finanzsystem*, 277.

⁴⁴ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 28; Alpers, *Das nachrepublikanische Finanzsystem*, 277-278 dn. 959. Bkz. örn. Georges Albert Radet ve Henri Lechat, “Notes de géographie ancienne: I. La ville d'Aegae en Éolie, II. Attaleia de Lydie, III. Sandaina”, *BCH* 11 (1887), 395 = *IGRom*. 4.1181, ll. 17-18: εἰς τὸν τοῦ κυρίου Καίσαρος φίσκον.

⁴⁵ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 10 ll. 23-25: εἰς φίσκον ἀπλῆς οὐν/κίας ... δραχμὰς δέκα δύο.

⁴⁶ Bkz. Peter Weiss, “Jenseits der Agoranomie: Neue und alte griechische Marktgewichte der Kaiserzeit”, *ZPE* 200 (2016), 248.

hesaplanmasında çok küçük bir birim olması yazıtta geçen *uncia*'nın bir ağırlık birimi olmadığını göstermektedir⁴⁷.

Yazıtın ilk editörleri uygun bir şekilde yazıtta belirtilen *uncia*'nın ağırlık biriminden ziyade bir arazi ölçüm birimi olduğunu saptamışlar, fakat *uncia*'nın, *iugerum*'un on ikide biri olarak yakl. 210 m² olması gerektiğini önermişlerdir⁴⁸. Ancak bu tahmine göre *iugerum* başına yıllık 144 drahmi vergi ödenmesi gerekmektedir ki bu miktarın elimizde bulunan aynı döneme ait güvenilir belgeler olan Mısır'daki tarım arazilerine uygulanan vergi oranları ile karşılaştırıldığında aşırı derecede yüksek olduğu görülmektedir⁴⁹. Zira erken Roma İmparatorluk Dönemi'nde Mısır'daki bağ ve bahçe sahipleri parasal ödeme olarak yaklaşık Roma *iugerum*'una eşit bir arazi ölçüm birimi olan *arure* başına yıllık olarak 5000 Mısır bakır drahmisi ödemekteydiler. Bu miktar Roma egemenliğinin erken döneminde yaklaşık 11-19 Mısır gümüş drahmisine ya da 3-5 Attik drahmiye tekabül etmektedir. Yine Mısır'daki arazi sahipleri aynı vergi olarak *arure* başına 1-2 *artaba* tahıl veriyorlardı ki fiyatların oldukça yüksek olduğu Erken Roma Dönemi'nde dahi bu miktar 8-16 Mısır gümüş drahmisine ya da 2-4 Attik drahmiye denk geliyordu. Mısır'daki bağ ve bahçelerden alınan nakdi vergilere ek olarak başka nakdi vergiler alınsa ve özel tahıl arazilerinden alınan aynı vergiye ek vergiler konmuş olsa bile Mısırlı toprak sahiplerinin vergi yükü *arure/iugerum* başına ortalama 2-5 Attik drahmi etmektedir. Bu miktar Epikrates yazıtı için ilk editörlerinin tahmin etmiş olduğu miktara yani zeytinlik, bağ ve için *iugerum* başına 144 Attik drahmiye göre hatırı sayılır derecede azdır. Dolayısıyla bu hesaplamalar doğrultusunda Epikrates yazıtında belirtilmiş olan *uncia*'nın Roma *iugerum*'unun 12'de biri yani yaklaşık 210 m² olduğu görüşünün doğruluğu oldukça şüpheli hale gelmektedir⁵⁰.

Yazıtta geçen *uncia*'nın boyutlarına ilişkin şimdiye kadarki en makul öneri L. de Ligt tarafından yapılmıştır⁵¹. Bu öneri basit bir hesaplama ile Nakrasonlu arazi sahiplerinin toplam yıllık ürünlerinin yaklaşık yüzde 10'luk değerini vergi olarak ödediklerini göz önüne alarak *uncia* başına elde ettikleri toplam yıllık gelirin yaklaşık olarak 120 *denarius* ya da onun

⁴⁷ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 26; Neesen, *Untersuchungen zu den direkten Staatsabgaben*, 229 dn. 54.4.

⁴⁸ Bkz. Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 26; Alpers, *Das nachrepublikanische Finanzsystem*, 277 dn. 954 de bu görüşü takip etmektedir.

⁴⁹ Neesen, *Untersuchungen zu den direkten Staatsabgaben*, 69.

⁵⁰ Bkz. Neesen, *Untersuchungen zu den direkten Staatsabgaben*, 234 dn. 69.1.

⁵¹ Bkz. de Ligt, "Direct Taxation", 82-84.

karşılığı olan 480 *sestertius* olması gerektiğinden yola çıkmaktadır⁵². Asia eyaletinde normal şartlarda buğdayın fiyatı 6.6 kilograma tekabül eden *modius* başına 2 *sestertius* olduğuna göre⁵³ bir *uncia*'lık ekilip biçilen araziden 240 *modius* kadar buğday elde edilmesi gerekir⁵⁴. Tohum verimi/ekilen tohum oranı 4:1 olarak kabul edildiğinde, standart olarak *iugerum* başına 5 *modius* oranına göre ekilmiş ise⁵⁵ ve tek ürün olarak buğday kabul edilirse Epikrates'in vasiyetinde atıfta bulunulan *uncia*'nın yaklaşık 12 *iugerum* olması gerekir⁵⁶. Roma İmparatorluğu'nda ürün çeşidine göre değil arazi boyutuna göre vergi uygulamalarını göz önüne alındığında yazıtta geçen *uncia* için en uygun örneğin Geç Roma Dönemi Afrika'sındaki 200 *iugerum*'un karşılığı olan *centuria* başına sabit oranda ödenen vergi olduğu görülmektedir⁵⁷. Yukarıda belirtildiği üzere Epikrates yazıtında belirtilen *uncia* eğer arazinin tüm yüzeyi tahıl yetiştirmek için kullanılırsa 12 *iugerum* olması gerekir. Ancak gerçekte ekilen alanların % 50'ye kadar artan oranda bir kısmı nadasa bırakılıyor olmalıdır. Bu durumda *uncia*'nın uygun bir vergi için boyutunun bunun iki katı olan 24 *iugerum* ya da tohum/verim oranı 1:5 olarak hesaplanırsa 20 *iugerum* olması gerekir. Yine de bazı arazi parçalarının Epikrates yazıtında belirtildiği üzere tarlalara göre para olarak daha yüksek gelirlerle sahip üzüm bağları ve zeytinlikler olduğundan *uncia*'nın tahmini boyutu 20 *iugerum*'un da altına düşürülebilir. Değerlendirilen tüm bu veriler doğrultusunda “on ikide bir” anlamındaki *uncia*'nın Nakrason'daki karşılığının Geç Roma Dönemi Afrika'sındaki *centuria*'nın 12'de biri olan 16 2/3 *iugerum* yani yaklaşık 42.000 m² olabileceği önerisi oldukça akla yatkın görülmektedir⁵⁸.

3. Epikrates'in Bağışı ve Nakrason Kenti: Hukuksal Bağlam

Epikrates yazıtı birçok Yunan-Roma hukuk tarihi araştırmacının ilgisini çekmiştir. H. J. Wolff, Epikrates yazıtını Mısır'daki papirüs üzerine korunan vasiyetnameleri ile karşılaştırarak belgenin tamamen Yunan hukuk sistemine göre hazırlandığı sonucuna varmaktadır⁵⁹. J. Triantaphyllopoulos

⁵² Onda bir oranındaki ürün vergisi (*decuma*) için bkz. örn. Duncan-Jones, *Structure and Scale*, 198-191.

⁵³ Richard Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies* (Second Edition. Cambridge: Cambridge University Press, 1982), 145.

⁵⁴ de Ligt, “Direct Taxation”, 82.

⁵⁵ Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire*, 49.

⁵⁶ de Ligt, “Direct Taxation”, 83.

⁵⁷ de Ligt, “Direct Taxation”, 84.

⁵⁸ Bkz. de Ligt, “Direct Taxation”, 84.

⁵⁹ Wolff, “Neue Juristische Urkunden”, 332-333

ise yazıtta Roma hukuk sistemine ait kavramların Yunanca karşılıklarını tespit ederek belgedeki Roma hukuku etkisini ön plana çıkarmaktadırlar. Ona göre yazıtta geçen δίκαιον kavramı Yunanlılarca bilinmeyen Roma hukukundaki *ius*'un karşılığı olarak kullanılmıştır. Yine l. 24'teki διακατέχων καὶ νεμόμενος ifadesinin Romalılara has kavram olduğunu ve ll. 108 ve 112'deki παρακαλῶ'nun ise Roma hukukundaki *fideicommissum* olduğunu belirtir⁶⁰. Böylelikle Epikrates yazıtıyla *Constitutio Antoniniana*'dan çok daha önce Yunan ve Roma hukukunun bir karışımıyla karşı karşıya olduğumuzu ve bunun çok dikkat çekici olduğunu belirtir⁶¹. Son olarak K. Harter-Uibopuu, yazıtı hukuk tarihi açısından kapsamlı bir şekilde değerlendirerek değerli çıkarımlarda bulunmuştur⁶².

3.1. *Donatio Sub Modo*

K. Harter-Uibopuu, genelde vasiyetname olarak anılan yazıtın sadece bir vasiyetname olmayıp farklı belgelerin birleşiminden oluştuğunu tespit etmiştir. Metinde bağışlamalar ile ilgili kısımda *aoristum* zamanının kullanılmış olmasının belirtilen işlemlerin vasiyetnamenin kaleme alındığı sırada zaten sonuçlanmış olduğunu göstermektedir⁶³. Dolayısıyla metnin bağışlamaları içeren ilk kısmının Epikrates'in ölümünden sonra yürürlüğe girecek bir vasiyetnameden ziyade daha onun sağlığında geçerli olan bir bağış olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre bu durum Epikrates'in yaşarken yaptığı bu şartlı bağışın Roma hukukundaki karşılığının *donatio sub modo* olduğunu göstermektedir⁶⁴. Görünüşe göre Epikrates daha yaşarken söz konusu mülkleri ölmüş olan oğlu Diophantos'a bağışlamıştı. Bu açıdan bakıldığında yazıtın ilk editörlerinin ve sonraki araştırmacılarının anlamakta zorlandıkları 38.-40. satırlarındaki ifade⁶⁵ netleşmektedir. Epikrates burada oğlu Diophantos'un mezar anıtı için tanımlanmış ve bağışlanmış mülkler hakkındaki tasarruf yetkisinin sadece kendinde olduğunu ifade etmektedir⁶⁶. İlerleyen satırlarda (ll. 41-74) bu bağışın ölümünden sonra devam edecek bir vakfa dönüşeceği anlaşılmaktadır. Vakfın başında bulunan Epikrates'in iki azatlısı olan Telesphoros ve Eunomos mülkü ya kendileri yönetecek ya da

⁶⁰ Triantaphyllopoulos, "Griechisch-römische Nomokrasie", 185-186. *Contra* Wolff ("Neue SJuristische Urkunden", 337-338) παρακαλῶ = *fideicommissum* eşitliğini kabul etmemektedir.

⁶¹ Triantaphyllopoulos, "Griechisch-römische Nomokrasie", 187-191.

⁶² Bkz. Harter-Uibopuu, "Die diatheke des Epikrates".

⁶³ Bkz. Wolff, "Neue Juristische Urkunden", 329.

⁶⁴ Harter-Uibopuu, "Die diatheke des Epikrates", 377-386.

⁶⁵ Bkz. Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 29.

⁶⁶ Harter-Uibopuu, "Die diatheke des Epikrates", 378-379.

kiralayacaktır. Mülklerden elde edilen geliri binaların bakımı, onarımı ve özel bir hizmet olarak vurgulanan mezarların güllerle süslenmesi⁶⁷ için kullanacaklarıdır. Sonraki satırlar (ll. 74-108), kutsal alan ve mezar bakımının sürekliliğini sağlayan başka hükümler içerir. Anlaşıldığına göre Telesphoros oldukça yaşlıydı ve onun ardında mirasçı bırakmadan ölmesi bekleniyordu. Telesphoros'un ölümünden sonra, Eunomos vakıfla ilgili tüm hak ve görevleri tek başına devralacak ve nihayetinde bunları erkek ya da kadın tüm torunlarına devredecekti⁶⁸.

3.2. *Locus Religiosus*

S. Campanelli, bağışlanan arazilerin sınırların tanımlanmasının ilgili alanlara sınır taşları (*horos*'lar) dikilmesini gerektirdiğini belirtir⁶⁹. Fakat şu ana kadar bölgede bir sınır taşına rastlanmamıştır. Campanelli'ye göre Epikrates'in bağışı ile birlikte bağışlanan araziler *temenos* ya da *locus religiosus* statüsünü almıştır. Ancak yazıttaki ifadelerden Diophantos'un mezar anıtı için bağışlanan arazilerin bütünleşik bir *temenos* oluşturmadıkları net bir şekilde anlaşılmaktadır⁷⁰. Hatta görünüşe göre bu araziler Diophantos *mnemeion*'unun yakın çevresinde dahi değillerdi. Ayrıca bu araziler yalnızca mezar anıtının bakımı konusunda elde edilecek gelir için tarımsal bir temel oluşturuyorlardı. Bir mezar yerini *locus religiosus* olarak yasal işlemlerin dışında tutan klasik Roma ilkesinin eyaletlerde bu kadar katı bir şekilde uygulanıp uygulanmadığı net olarak bilinmemektedir. Eğer böyle bir hukuksal işlem yapılmışsa bile diğer arazi parçaları değil, yalnızca *mnemeion*'un bulunduğu toprak parçasının *locus religiosus* olduğu düşünülebilir⁷¹.

3.3. Kadastral Kayıtlar

Görünüşe göre bağışlanan arazilerin tanımlamaları Nakrason'un arşivinde bulunan kadastro kayıtlarına dayanarak yapılmaktadır. Arazilerin ayrıntılı tarifinde gerek komşuların konumları gerekse topografik özelliklerin ayrıntılarıyla belirtilmeleri bunun kanıtı olarak gösterilebilir⁷². Bu tanımlamaların Nakrason'daki kadastro kayıtlarına göre yapıldığının bir

⁶⁷ Bkz. yuk. 1.4.1.

⁶⁸ Harter-Uibopuu, "Die diatheke des Epikrates", 380-382.

⁶⁹ Campanelli, "Eroizzazione e proprietà", 78-79.

⁷⁰ Krş. yuk. 3.4.

⁷¹ Harter-Uibopuu, "Die diatheke des Epikrates", 377-378 dn. 26. Krş. yuk. 1.4.6.

⁷² Bkz. Harter-Uibopuu, "Die diatheke des Epikrates", 397.

diğer kanıt tanımlamalarda arazilerin yüzölçümleri *plethron* olarak ifade edilmesine rağmen *fiscus*'a ödenecek vergi söz konusu olduğunda arazi yüzölçümü birimi *uncia* olarak belirtilmesidir⁷³. Bu durum Nakrason'daki kadaastro kayıtlarında yerel geleneğe uygun olarak Yunan dünyasının arazi ölçüm birimi olan *plethron* kullanılırken Roma yönetiminin vergiye tabi arazilerin yüzölçümünü hesaplarken kendi birimi olan *uncia*'yı kullandığını göstermektedir. Kentlerin arşivlerinde kadaastro kayıtların tutulduğunu gösteren bir diğer kanıt Romalı devlet adamı Cicero'nun kaleme aldığı *pro Flacco* adlı eserinde geçmektedir. Cicero, İ.Ö. 62 yılında Asia valiliği yapan L. Valerius Flaccus'u valiliği döneminde yapmış olduğu yolsuzluklara karşı İ.Ö. 59 yılında açılan davada savunduğu eserinde C. Appuleius Decianus adlı eyalette yaşayan bir Romalının Nakrason'un güneybatı komşusu Apollonis kentinde haksız yere ele geçirdiği arazilere değinmektedir. Cicero'nun, Decianus'un söz konusu arazilerin satış işlemlerini Pergamon'da kayıtlara geçirmeye çalıştığını belirtmesi Apollonis'teki arazi kayıtlarının *conventus* merkezi olan Pergamon'da da kayıt altında alınıp arşivlendiğini göstermektedir⁷⁴. Buna benzer bir durum yine Pergamon *conventus*'u içerisindeki Aigai kenti arazisinde bulunan Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bir mezar yazıtında görülmektedir. Yazıtta bazı arazilerin bağışlanmasına ve mezara zarar verenlere karşı alınacak önlemlere değinildikten sonra bu kararların birer kopyasının hem Aigai hem de Pergamon arşivlerinde tutulacağı belirtilmektedir⁷⁵. Eldeki bu kanıtlar Apollonis ve Aigai gibi Pergamon *conventus*'u sınırları içerisinde bulunan Nakrason kenti arşivinde bulunan kadaastro kayıtlarının bir kopyasının da *conventus* merkezi olan Pergamon'da bulunduğunu göstermektedir⁷⁶.

3.4. Mezar Yönetmeliği

76. satırdan itibaren düzenlemelerin karakteri değişir; artık ifadeler bağışın kendisi, yani sermayeden elde edilen gelirin kullanımı, araziler ile değil, mezar ve ilgili kullanım düzenlemeleri ile ilgilidir⁷⁷. Bu kısımda

⁷³ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 8 ll. 4, 16, 17 (*plethron*), ll. 23-23 (*uncia*). Ayr. bkz. yuk. 1.2., 2.3.

⁷⁴ Cic. *Flac.* 74.

⁷⁵ Bkz. Radet ve Lechat, "Notes de géographie ancienne", 395 = *IGRom.* 4.1181, ll. 15-23. Ayr. bkz. Walther von Diest, *Von Pergamon über den Dindymos zum Pontus*, (Gotha: Justus Perthes, 1889), 26.

⁷⁶ Krş. Radet ve Lechat, "Notes de géographie ancienne", 396. Pergamon *conventus*'u sınırları için bkz. Dalla Rosa, Alberto, "Praktische Lösungen für praktische Probleme: Die Gruppierung von *conventus* in der Provinz Asia und die Bewegungen des Prokonsuls C. Iulius Severus (*procos.* 152/53)", *ZPE* 183 (2012): 274 harita.

⁷⁷ Harter-Uibopuu, "Die diatheke des Epikrates", 387-388. Krş. Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 32.

mezara gömülmeye hak sahibi olanların isimleri verilir, daha fazla gömü yasaklanır ve bu yasağa karşı gelecek olanların mezar hırsızlığı anlamına gelen τυμβωρυχία ile suçlanacakları ifade edilir⁷⁸. Bu kısımda kullanılan ifadelerin Lydia'daki diğer mezar yazıtları ile büyük oranda benzerlik taşıdığı görülmektedir⁷⁹. Epikrates, muhtemelen oğlunun cenazesinin zaten bulunduğu mezara yalnızca kendisinin, karısı Laevilla'nın, kızı Tertia'nın ve torunu Cestia'nın gömülebileceğini şart koşup bir damattan, olası başka çocuklardan ya da torunlardan, hatta dördüncü ya da sonraki nesil kullanıcılarından söz etmemektedir⁸⁰. Ancak Epikrates, mezarla ilgilenmesi gereken Eunomos ailesinden olası yöneticilerin mezar anıtının alt katında bulunan mezar odasına (κατάγειον μνημείου) kemiklerini bırakmasına izin vermektedir⁸¹. Tüm bu ifadeler mezar yönetmeliğinin vasiyetnamenin bir parçası olduğunu göstermektedir⁸².

3.5. Cestia ve Laevilla'nın Kullanım Hakları

Yazıtın 80.-87. satırları arasındaki kısımda Epikrates'in torunu Cestia'ya tanınan bir kullanım hakkından söz edilmektedir⁸³. Ancak yazıtın anlaşılması zor olan bu bölümüyle ilgili olarak da araştırmacılar arasında farklı yorumlar bulunmaktadır. Yazıtın ilk editörleri bu bölümü, vasiyet eden Epikrates ve azatlılardan Cestia'ya geçen kullanım hakkının gelecekte takas edilmemesi şeklinde ele yorumlamaktadırlar. Buna göre mülkiyet haklarının önce Epikrates'e ve azatlılara ait olduğunu ve ardından bunların kullanım hakkının Cestia'ya verildiğini varsaymaktadırlar⁸⁴. H. J. Wolff ise kullanım hakkının Epikrates'in ölümünün ardından önce Cestia'ya gitmesi gerektiğini ve onun ölümünden sonra mülkün "burada belirtilen şekilde intikal etmesi" gerektiğini düşünüp, büyükbabadan toruna geçişi daha olası görmektedir⁸⁵. Ancak Epikrates'in azatlılarının yaşları gereği söz konusu kullanım hakkını Cestia'nın ölümünden sonra elde ermeleri pek olanaklı görünmemektedir⁸⁶. D. Behrend, kullanım hakkı olanları bir grup olarak (Cestia ve azat edilmiş kişiler) görür ve metinde buna karşılık gelen bir değişiklik önerir⁸⁷. K. Harter-Uibopuu'ya göre ise Epikrates, torunu Cestia'ya, başlangıçta kendisi

⁷⁸ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 14, ll. 76-80. Ayr bkz. yuk. 1.5.

⁷⁹ Bkz. Harter-Uibopuu, "Die diatheke des Epikrates", 387 dn. 48.

⁸⁰ Harter-Uibopuu, "Die diatheke des Epikrates", 387.

⁸¹ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 16, ll. 105-108. Ayr bkz. yuk. 1.9.

⁸² Harter-Uibopuu, "Die diatheke des Epikrates", 388.

⁸³ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 14, ll. 80-87. Ayr bkz. yuk. 1.6.

⁸⁴ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 33-34.

⁸⁵ Wolff, "Neue Juristische Urkunden", 331 dn. 6.

⁸⁶ Harter-Uibopuu, "Die diatheke des Epikrates", 393.

⁸⁷ Behrend 1971, 620.

tarafında kullanılan ve ardından “geride kalan” azatlılar yani vakfın yöneticileri olan Telesphoros ve Eunomos ile Eunomos’un ardılları tarafından kontrol edilecek olan belirli arazi parçalarının kullanım hakkını devretmektedir. Böylelikle bu arazilerin kullanım hakkı ve geliri yaşadığı sürece Cestia’ya ait olacak ve onun ölümünden sonra “sonsuz dek” vakfa ait olacaktır⁸⁸.

Epikrates benzer bir kullanım hakkını eşi Laevilla’ya da tanımaktadır. Yazıtın 87. ile 94. satırları arasındaki bölümü Epikrates’in kullanımını eşi Laevilla’ya bıraktığı bir arazi ile ilgilidir. Arsa/küçük tarla (ἀγρείδιον, l. 87) olarak belirtilen ve içerisinde Epikrates’in annesinin ve dayısının gömülmüş olduğu bir bahçe ve mezar anıtını barındıran toprak parçasının kullanım şartları küçük boyutuna rağmen eşi Laevilla’nın ölümünden sonrası için önceden belirlenmiştir⁸⁹. Anlaşıldığına göre Epikrates, karısından önce ölmeyi bekliyordu⁹⁰ ve bir kez daha bir *donatio sub modo* yapmaktadır. Muhtemelen Laevilla’nın ölümüyle onun kullanım hakkı sona ermesinin ardından, Epikrates’in varisi, Tertia ve Secundus’un mezarıyla da ilgilenmesi gereken yeni bir hak sahibi belirleyebilecekti. Ancak bunun, Diophantos’un *mnemeion*’undan yararlananlar için belirlenenlerle aynı koşullar altında yapılması gerekiyordu. Mirasçının herhangi bir düzenleme yapmasına veya koşulları değiştirmesine izin verilmemektedir. Böylece Epikrates mirasçının şartları değiştirmesini engelleyerek bir yandan karısının bakımını diğer yandan da muhtemelen ölümüne kadar karısı Laevilla’nın sorumluluğunda olan annesinin ve dayısının mezarının bakımını güvence altına alıyordu⁹¹.

3.6. Laevilla ve Metras’ın Bakımı

Vasiyetin son kısmında Epikrates, kendisinden önce ölmeyi beklediği eşi Laevilla dul kaldığında onun bakımının sağlanmasını amaçlamaktadır. Laevilla eğer isterse -yani bir daha evlenmezse- varisin evinde kalacak olup Epikrates Laevilla’nın varise yardım ve destek olacağını belirtmektedir⁹². Epikrates varisinden ayrıca πρόγovoς olarak tanımladığı Metras’ın yaşadığı sürece bakımını üstlenmesini talep etmektedir⁹³. Yunancada πρόγovoς hem ata cet, hem de önceki evlilikten olan çocuk

⁸⁸ Harter-Uibopuu, “Die diatheke des Epikrates”, 394.

⁸⁹ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 14 ll. 87-94. Ayr. bkz. yuk. 1.7.

⁹⁰ Bu durum belgenin sonundaki eşinin bakımı ile ilgili talepten de anlaşılmaktadır, bkz. aş. 3.6.

⁹¹ Harter-Uibopuu, “Die diatheke des Epikrates”, 391-392.

⁹² Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 16 ll. 108-112; Harter-Uibopuu, “Die diatheke des Epikrates”, 392. Ayr. bkz. yuk. 1.10.

⁹³ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 16 ll. 112-115. Ayr. bkz. yuk. 1.10.

anlamını taşıdığı için araştırmacılar Metras'ın kimliği konusunda farklı görüşler öne sürmüşlerdir⁹⁴. Yazıtın ilk editörleri Metras'ın Epikrates'in "atası" (Vorfahr) olduğunu öne sürme eğilimindedirler⁹⁵. H. J. Wolff, Epikrates'in Metras'ı geri kalan hayatı boyunca varisine teslim etmesinden yola çıkarak onun yaşlı biri olduğu kanısındadır⁹⁶. Ancak Epikrates'in kendisi büyükbaba olduğundan, Metras'ın kelimenin tam anlamıyla Epikrates'in atası olamayacağını öne sürerek onun muhtemelen yaşlı bir ikincil akraba olduğu ihtimaline değinir. Yine Wolff'a göre bu durum Epikrates'in dul eşi ve Metras için verdiği hükümlerdeki ifade farklılığını da açıklar. Dul eşi için varisten onu gerçek bir aile üyesi ve danışman olarak kabul etmesini isterken, Metras için varisten yaşadığı sürece onu yanına alıp bakımını sağlamasını talep etmektedir. Benzer ifadelerin geçtiği Yunanca bir vasiyetnamede bakımı istenen kişinin köle olmasından yola çıkarak Epikrates'in varisinden özellikle bakımını talep ettiği Metras'ın bir köle ya da azatlı olan yaşlı bir hizmetçisi olduğu sonucuna varmaktadır. Böylece yazıtta geçen πρόγονος tanımlamasının şefkatli bir sevgi ifadesi olarak algılanması gerektiğini belirtir⁹⁷. Ancak P. Thonemann, Lydia'daki epigrafik verilere dayanarak akrabalık ilişkilerini ele aldığı eserinde πρόγονος ifadesinin "evlatlık çocuk" anlamına geldiğini kanıtlamıştır⁹⁸. Bu durumda Metras'ın Epikrates'in muhtemelen eşi Laevilla'nın önceki evliliğinden olma üvey oğlu olduğu anlaşılmaktadır.

Laevilla ve Metras'ın bakımları için herhangi bir şartın ve bağlayıcı hükmün belirlenmemiş olması dikkat çekicidir. Bu bölümün başlangıç kısmındaki παρακαλῶ ifadesi bir terim olarak Roma hukukundaki *fideicommissum*'u anımsatsa bile mirastan yapılan bir bağış ile ilgili bir hüküm olmadığı için talebin doğrudan yasal bir etkisi olmadığı görülmektedir⁹⁹. Ancak bu isteğin kamuya açık olan bir yazıtta açıkça belirtilmesi konuyu kamunun bilgisine açık hale getiriyordu. Dolayısıyla Nakrason sakinleri Epikrates'in bu isteğinin yerine gelip gelmediğini bileceklerdi¹⁰⁰.

⁹⁴ Bkz. LSJ 1473 s.v. πρόγον-ος.

⁹⁵ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 17, 35-36 ve dn. 54.

⁹⁶ Wolff, "Neue Juristische Urkunden", 331-332.

⁹⁷ Wolff, "Neue Juristische Urkunden", 332 dn. 8.

⁹⁸ Peter Thonemann, *The Lives of Ancient Villages: Rural Society in Roman Anatolia*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2022), 134 ve dn. 86. Ayr. bkz. Robert ve Robert, "Bulletin épigraphique 1970", 441; Harter-Uibopuu, "Die diatheke des Epikrates", 377 ve dn. 55.

⁹⁹ Krş. Triantaphyllopoulos, "Griechisch-römische Nomokrasie", 186.

¹⁰⁰ Harter-Uibopuu, "Die diatheke des Epikrates", 392. Ayr. bkz. yuk. 1.4.4

3.7. Lanetleme ve Nihai Cezai Hükümler

Bu *donatio sub modo*'nun varisi ve yöneticisi için düzenlemelerin sonunda yer alan genel bir ceza maddesi, Epikrates'in isteklerine uyulmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Sermayenin veya vakıf gelirlerinin herhangi bir şekilde kötüye kullanılmasına ve kullanım haklarına yönelik yasaklar zaten iki yerde belirtilmişken¹⁰¹, burada belgedeki tüm hükümlere aykırı herhangi bir eylem cezalandırılır. İki yaptırım vardır: Bir yandan potansiyel failleri caydırmak için uzunca ve kapsamlı bir lanet eklenirken, diğer yandan mezar soygunculuğu (*tymborykhia*) cezası öngörülmektedir. Lanetleme, mezar ve vasiyetname içeren birçok yazıtta sıkça görülmektedir¹⁰². Yazıtın 79-80. satırlarında *tymborykhia*'ya yapılan atıf, mezarın kullanımına ilişkin düzenlemeleri ele aldığı için anlaşılabilir. Ancak yazıtın son kısmında (l. 96-97) nihai olarak belirtilen genel ceza maddesindeki atıf metindeki tüm emirlerle ilgilidir. Bu nedenle, mezar bakımı emrine uymamak veya gerekli vergiyi ödememek gibi düzenlemelere aykırı bir suç bile burada mezar hırsızlığı gibi ağır bir suç ile cezalandırılır. Bu hususa nasıl bir yasal dayanak sağlandığı sorusunu cevaplamak zor görünmektedir. Çünkü Nakrason kentinin onayını almadan kentten bu vasiyetnamenin içeriğine dair kovuşturma yapması talep edilmektedir¹⁰³.

Ölü gömme ile ilgili yönetmeliklerin yasal dayanağı sorununa değinen M. Wörrle, yazıtlarda geçen mezar ve vasiyetnameler ilgili konuları içeren belgelerin yalnızca kamu belgelerinin saklandığı yerler olarak değil, aynı zamanda kentsel bir kurum olarak da görülmesi gereken arşivlerde muhafaza edildiğini öne sürmektedir¹⁰⁴. Böylece kentin yargı organları bu konularda yetkili hale gelmekteydi. Epikrates'in vasiyetinde arşive dair doğrudan bir atıf bulunmasa kullanılan bazı ifadeler onun düzenlemelerinin arşivde bulunduğunu işaret etmektedir¹⁰⁵. Buna göre Epikrates'in bağısladığı arazileri ve vasiyetnamesinin şartlarını içeren belgeler yerel arşive alınmış ve böylece onaylanmış olmalıdır. Dolayısıyla bu onaylama, yerel mahkemeler

¹⁰¹ Herrmann ve Polatkan, *Das Testament des Epikrates*, 12 ll. 69-74 ve 14 ll. 80-87. Ayr. bkz. yuk. 1.4.5 ve 2.6.

¹⁰² Bkz. örn. Strubbe, *Imprecations against Desecrators*. Kuzeybatı Lydia bölgesinden kapsamlı bir diğer lanetleme formülü için bkz. Hasan Malay ve Marijana Riel, "A New Imprecation against Desecrators of the Grave from Northwest Lydia", *Arkeoloji Dergisi* 9 (2007), 117-121.

¹⁰³ Harter-Uibopuu, "Die diatheke des Epikrates", 395-396.

¹⁰⁴ Michael Wörrle, "Zwei neue griechische Inschriften aus Myra zur Verwaltung Lykiens in der Kaiserzeit", ed. J. Borchhardt, *Myra: Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit*, (Berlin: Mann, 1975), 269-272.

¹⁰⁵ Krş. yuk. 3.3.

tarafından yasal sonuçların tanınması için bir temel oluşturmaktaydı. Böylece o konu ile ilgili olarak gelebilecek olası davalara Nakrason kentinin mahkemeleri bakabilecekti¹⁰⁶.

Sonuç

“Epikrates’in Vasiyeti” olarak bilinen yazıt, Roma İmparatorluk Dönemi’nde Asia Eyaleti’nin ve genel olarak doğu eyaletlerinin mali ve hukuksal yapısının anlaşılması bakımından önemli veriler sunmaktadır. Yazıttaki bilgilere göre Erken Roma İmparatorluk Dönemi’nde eyaletlerde tahsil edilen arazi vergisi, elde edilen ürün miktarından bağımsız olarak mülkün büyüklüğüne göre sabit bir meblağ üzerinden hesaplanıyordu. Yazıtta vergilendirmenin nakdi olarak yapılacağını açıkça ifade edilmesi, Erken İmparatorluk Dönemi’nde Asia Eyaleti’nde toprak vergisinin yaygın görüşün aksine aynı değil, nakdi olarak tahsil edildiğini göstermektedir. Yine Epikrates tarafından bağışlanan arazilerin bazılarının köy arazisinde bulunmalarına rağmen tüm arazilerin vergi ödemelerinin toplu halde Nakrason kentine yapılıyor olması Asia Eyaleti’ndeki arazi vergisinin kırsal toplulukların kendileri tarafından doğrudan ödendiği varsayımıyla bağdaşmamaktadır. Verginin Nakrason kenti aracılığıyla doğrudan *fiscus*’a yapılacak olduğunun belirtilmesi Erken Roma İmparatorluk Dönemi’nde Senato eyaletlerde genel vergilerin ödendiği *aerarium* ile imparatorun özel gelirlerinin tahsil edildiği *fiscus*’un bir arada bulunduğu görüşünü çürütmektedir. Dolayısıyla *fiscus*’un eyalet kentlerindeki vergi mükellefleri ile Roma’daki merkezi hazine (*aerarium*) arasında aracı vazifesi gören bir eyalet hazinesi olduğu anlaşılmaktadır. Yazıtta vergi birimi olarak *uncia*’nın ağırlık biriminden ziyade bir alan ölçüm birimi olduğu aşikardır. Yapılan hesaplamalar bir *uncia*’nın yaklaşık olarak 42.000 m² olması gerektiğini göstermektedir.

Yazıt, “Epikrates’in Vasiyeti” olarak bilinse de yazıttaki metnin sadece bir vasiyetnameye ait olmayıp farklı belgelerin birleşiminden oluştuğunun tespit edilmesi belgenin hukuki arka planının anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Metnin bağışlamaları içeren ilk kısmının daha Epikrates’in sağlığında yürürlükte olması, bu bağışlamaların onun ölümünden sonra geçerli olacak bir vasiyetnameden ziyade Roma hukuk terminolojisiyle *donatio sub modo* olduğunu göstermektedir. Yazıtın 76. satırına kadar olan kısmı Epikrates’in bu *donatio sub modo*’nun geliri genç yaşta ölmüş olan oğlu Diophantos için yaptırdığı mezarın bakımı ve ölü kültü ile ilgili ritüellerin gerçekleştirilmesi adına kurmuş olduğu vakfın

¹⁰⁶ Harter-Uibopuu, “Die diatheke des Epikrates”, 397.

yönetimine ve işleyişine ilişkin mevzuatı içermektedir. 76. satırdan sonraki bölüm ise kurulan vakıf ile ilgili olmayıp mezarın kullanıma ilişkin mevzuat ile Epikrates'in ailesine dair bazı kişisel kararlarını içermektedir. Epikrates'in yaptığı bağış ile getirdiği tüm kural ve yasaklamaların hukuki dayanağı yazıta kazanmış olan bu belgenin orijinalinin Nakrason kent arşivinde bulunuyor olmasıdır. Böylelikle bu belge kent tarafından onaylanarak hukuki bir nitelik kazanmış oluyordu.

KAYNAKÇA

Antik Edebi Kaynaklar

- App. *B Civ.* (Appianos, *Bella Civilia*): Appian, *Roman History* I-IV, ed. ve İng. çev. H. White, London: Harvard University Press, 1912-1913.
- Cass. Dio (Cassius Dio, *Rhomaika*): Dio Cassius, *Roman History* I-IX, ed. ve İng. çev. E. Cary – H. B. Foster, London: Harvard University Press, 1914-1927.
- Cic. *Flac.* (Cicero, *pro Flacco*): Cicero, *In Catilinam 1-4. Pro Murena. Pro Sulla. Pro Flacco*, ed. ve İng. çev. C. Macdonald, London: Harvard University Press, 1976.
- Plut. *Caes.* (Plutarkhos, *bioi paralelloi*): Plutarch, *Lives* I-XI, ed. ve İng. çev. B. Perin, London: Harvard University Press, 1914-1926.

Modern Eserler

- Alpers, Michael, *Das nachrepublikanische Finanzsystem: Fiscus und Fiscii in der frühen Kaiserzeit*, Berlin: Walter de Gruyter, 1995.
- Becher, Wilhelm, “Πλέθρον”, *RE* 21.1, 235. Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1951.
- Becher, Wilhelm, “πούς”, *RE* 23.2, 2030. Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1959.
- Campanelli, Sara, “Eroizzazione e proprietà terriera nel ‘Testamento di Epikrates’: Per una proposta di lettura delle fondazioni cultuali di carattere familiare”, *Hormos: Ricerche di Storia Antica* 4 (2012): 69-84.
- Cohen, Getzel M., *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*, Berkeley: University of California Press, 1995.
- Dalla Rosa, Alberto, “Praktische Lösungen für praktische Probleme: Die Gruppierung von *conventus* in der Provinz *Asia* und die Bewegungen des Prokonsuls C. Iulius Severus (*procos.* 152/53)”, *ZPE* 183 (2012), 259-276.
- De Ligt, Luuk, “Direct Taxation in Western Asia Minor under the Early Empire Roman Rule and Civic Life, ed. L. de Ligt v.d., *Roman Rule and Civic Life: Local and Regional Perspectives* [Proceedings of the Fourth Workshop of the International Network “Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C.-A.D. 476)” Leiden, June 25-28, 2003], 77-96, Amsterdam: J. C. Gieben, 2004.

- Dillon, Matthew, *Pilgrims and Pilgrimage in Ancient Greece*, London-New York: Routledge, 1997.
- Duncan-Jones, Richard, *The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies* (Second Edition), Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Duncan-Jones, Richard, *Structure and Scale in the Roman Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Evran, Ümit, “Nakrason ya da Nakrasos’da (Kırkağaç) Ele Geçen Bir Yazıt: Epikrates’in Vasiyeti”, *Arkeoloji ve Sanat* 93 (1999), 18-21.
- Harter-Uibopuu, Kaja, “Die diatheke des Epikrates aus Nakrason: Ein Beitrag zur Verwaltung privater *donationes sub modo*”, ed. K. Harter-Uibopuu ve W. Rieß, *Symposion 2019: Beiträge der Tagung der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte*, 367-402, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2021.
- Herrmann, Peter ve Polatkan, Kemal Ziya, *Das Testament des Epikrates und andere neue Inschriften aus dem Museum von Manisa* (Österr. Akad. d. Wiss., Phil.-Hist.Kl., Sitzungsberichte 265), Wien: Kommissionsverlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1969.
- IGRom.: Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes I-IV*, ed. R. Cagnat, Paris : Ernest Leroux, 1901-1927.
- Jones, Arnold Hugh Martin, “The Aerarium and the Fiscus”, *JRS* 40 (1950): 22-29.
- Keil, Josef, “Nakrasa”, *RE* 16.2, 1607-1608, Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1935.
- Keil, Jozef ve von Premerstein, Anton, *Bericht über eine dritte Reise in Lydien und den angrenzenden Gebieten Ioniens: ausgeführt 1911 im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Wien: Alfred Hölder, 1914.
- Kokkinia, Christina, “Rosen für die Toten im griechischen Raum und eine neue $\gamma\omicron\delta\iota\sigma\mu\omicron\varsigma$ -Inschrift aus Bithynien”, *MH* 56 (1999): 203-221.
- LSJ: Liddell, Henry George ve Scott, Robert, *A Greek-English Lexicon* (rev. and augm. Henry Stuart Jones, with a revised supplement), Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Magie, David, *Roman Rule in Asia Minor to the end of Third Century after Christ I-II*, Princeton: Princeton University Press, 1950.
- Malay, Hasan, *Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum* (Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris Nr. 19), Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994.
- Malay, Hasan ve Rıcl, Marijana, “A New Imprecation against Desecrators of the Grave from Northwest Lydia”, *Arkeoloji Dergisi* 9 (2007), 117-121.
- Neesen, Lutz, *Untersuchungen zu den direkten Staatsabgaben der römischen Kaiserzeit*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 1980.
- Nilsson, Martin Persson, “Rosalia”, *RE* 1A.1, 1111-1115, Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1914.
- Millar, Fergus, “The Fiscus in the First Two Centuries”, *JRS* 53 (1963): 29-42.

- Millar, Fergus ve Burton, Graham P., “Fiscus”, *OCD*³, ed. S. Hornblower ve A. Spawforth, 598-599, Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Radet, Georges Albert ve Lechat, Henri, “Notes de géographie ancienne: I. La ville d'Aegae en Éolie, II. Attaleia de Lydie, III. Sandaina”, *BCH* 11 (1887): 391-404.
- Robert, Louis, *À travers l'Asie Mineure: poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*, Paris: De Boccard, 1980.
- Robert, Jeanne ve Robert, Louis, “Bulletin épigraphique”, *Rev. Ét. Grec.* 74 (1961): 119-268.
- Robert, Jeanne ve Robert, Louis, “Bulletin épigraphique”, *Rev. Ét. Grec.* 83 (1970): 362-488.
- Robert, Jeanne ve Robert, Louis, “Bulletin épigraphique”, *Rev. Ét. Grec.* 85 (1972): 364-526.
- Schulzki, Heinz-Joachim, “Plethron”, *DNP* 9, 1133, Stuttgart: Verlag J. B. Metzler, 2000.
- Strubbe, Johan, *APAI EPIITYMBIOI: Imprecations against Desecrators of the Grave in the Greek Epitaphs of Asia Minor; a Catalogue* (IK 52), Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 1997.
- Thonemann, Peter, *The Lives of Ancient Villages: Rural Society in Roman Anatolia*, Cambridge: Cambridge University Press, 2022.
- Tozan, Murat, “Seleukidische und attalidische Kolonisationstätigkeit im oberen Kaikostal: Ein Vorbericht”, *Arkeoloji Dergisi* 19 (2014): 169-182.
- Triantaphyllopoulos, Johannes, “Griechisch-römische Nomokrasie vor der Constitutio Antoniniana”, *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik* (Vestigia 17), 169-191, München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 1973.
- von Diest, Walther, *Von Pergamon über den Dindymos zum Pontus*, Gotha: Justus Perthes, 1889.
- Weiss, Peter, “Jenseits der Agoranomie: Neue und alte griechische Marktgewichte der Kaiserzeit”, *ZPE* 200 (2016): 247-273.
- Wolff, Hans Julius, “Neue Juristische Urkunden IV: Eigentumsbindung nach griechischem Recht”, *ZRG* 88 (1971): 329-339.
- Wörle, Michael, “Zwei neue griechische Inschriften aus Myra zur Verwaltung Lykiens in der Kaiserzeit”, ed. J. Borchhardt, *Myra: Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit*, 254-300, Berlin: Mann, 1975.

İnternet Kaynakları

- Malay, Hasan, “Mysialı Epikrates'in Vasiyetnamesi”, <https://www.hasanmalay.com/index.php/yasam/vasiyet.html> (Erişim Tarihi: 25.07.2023)

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/1	2025	241-289
----------------------------	------	------	---------

HİKSOSLAR: ESKİ MİSİR’DA YABANCI BİR HALKIN EGEMENLİĞİ (MÖ 1650-1550)

Cemal YILMAZ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 15 Nisan 2025

Kabul: 18 Haziran 2025

Article Info

Received: April 15, 2025

Accepted: June 18, 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Silah teknolojisi ve askeri kabiliyetler bakımından oldukça güçlü olan Hiksoslar kaynaklarda Asyalı bir toplum olarak anılır. Eski Mısır kayıtlarında ise “yabancı diyarların şefleri” anlamına gelen “hekau-khasut” şeklinde bahsedilmişlerdir. MÖ 1850’den itibaren Avaris civarında görülmeye başlayan Hiksoslar bu binyılın ortalarına doğru teşkilatlanmışlar ve kadim Memfis kentini de ele geçirerek Mısırlılar’ın hafızasında derin izler bırakmışlardır. Onlar antik Mısır kayıtlarında 15. Hanedan adıyla yer aldılar ve MÖ yaklaşık 1650-1550 yılları arasında İkinci Ara Dönem olarak da bilinen süreçte bir asır boyunca Mısır’da egemen güç olarak varlık gösterdiler. Bu başarıyı kazanmalarında savaşçı özellikler taşımaları, eskiçağın tankları olarak tarif edilen atlı savaş arabalarını ustaca kullanmaları, tunç silahlar ve bileşik yay gibi üstün teknolojilere sahip olmaları gibi birkaç önemli faktör bilhassa etkili olmuştur. Ayrıca Delta bölgesinde yer alan Avaris’in bir limana da sahip olması Hiksoslar’ın ticari açıdan da başarılı olmalarını sağladı. Bu sayede Avaris Yakınoğu’da yıldızı parlayan bir konuma yükseldi. Ekonomik güç, uluslararası alanda tanınırlığı arttırdı ve diplomatik temaslar yoğunlaştı. Girit başta olmak üzere, Anadolu ve Mezopotamya’daki çeşitli devletlerle ilişkiler kurdular. Bununla birlikte Nübye’deki Kuşiler de onların müttefiki

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi ABD. İzmir/TÜRKİYE, cemal.yilmaz@bakircay.edu.tr.
ORCHID: 0000-0003-3475-054X.

olmuştu. İkisinin ortak düşmanı olan Mısır ise kapana kısılmış bir vaziyetteydi. İki müttefik gücün amacı Mısır'ı tamamen ele geçip aralarında paylaşmaktı. Mısırlılar ise esaretten kurtulmak için mücadele edeceklerdi.

Anahtar kelimeler: Eski Mısır, İkinci Ara Dönem, Hiksoslar, Kuşiler, Ahmose.

The Hyksos: The Domination of a Foreign People in Ancient Egypt (1650-1550 BC)

Abstract

The Hyksos, who were quite powerful in terms of weapon technology and military capabilities, are referred to as an Asian society in the sources. Ancient Egyptian records refer to them as "hekau-khasut", meaning "chiefs of foreign lands". The Hyksos, who began to appear around Avaris from 1850 BC onwards, captured the city of Memphis and left a deep impression on the memory of the Egyptians. They appear in ancient Egyptian records as the 15th Dynasty and were the dominant power in Egypt during the Second Intermediate Period, from 1650 to 1550 BC. Several important factors were particularly influential in their success, including their warlike characteristics, their skillful use of horse-drawn chariots, described as the tanks of antiquity, and their possession of superior technologies such as bronze weapons and compound bows. In addition, the fact that Avaris, located in the Delta region, also had a harbor enabled the Hyksos to be commercially successful. Economic power increased international recognition and diplomatic contacts intensified. They established relations with various states in Anatolia and Mesopotamia, especially Crete. However, the Kushites in Nubia had also become their allies. Egypt, which was a common enemy of both, was trapped in a predicament. The aim of the two allied powers was to take over Egypt completely and share it between them. The Egyptians, on the other hand, would struggle to get out of captivity.

Keywords. Ancient Egypt, Second Intermediate Period, Hyksos, Kushites, Ahmose.

Giriş

Bu çalışmada Eski Mısır toplumunun esas unsuru olmayan fakat belirli bir süreç içerisinde ülkeye gelip akabinde bir asır boyunca hâkimiyet kuran Hiksoslar incelenmiştir. Ülkemizde Eski Mısır ve özellikle de Hiksoslar hakkında yapılan çalışmalar bir hayli azdır. Bu nedenle konuyla ilgili olarak

bir giriş mahiyetinde olan bu makale ile ilerleyen dönemlerde yapılacak olan çalışmalara bir kapı aralamak da amaçlanmıştır.

Bilim insanları Kamose'ye ait bir dikilitaşa ve Hiksoslar'ın Delta'nın doğusundaki birçok sit alanında bıraktıkları kalıntılara bakarak bu toplumun Asya topraklarından Mısır'a geldiğini ifade etmişlerdir.¹ Geliş güzergâhları olarak ise çok eski zamanlardan beri Nil Vadisi ile Asya toprakları arasında kara yoluyla hareket etmeye uygun bir rota olan ve Afrika ile Asya arasında bir köprü özelliği gösteren Sina Yarımadası'ndan kuzeye doğru uzanan kıyı bölgesi tarif edilmiştir.² Peki, bu insanlar neden Mısır'a gelmişlerdi ve niçin bir hareketliliğin içerisinde yer almışlardı? Bu bir istila mıydı ya da bir yerlerden göç eden insanların hikâyesi miydi? Yahut da ticari ilişkilere bağlı bir hareketlilikten kaynaklı olarak bölgede bir nüfus artışı sonucu oluşan bir toplum muydu Hiksoslar? Bilindiği üzere insan hareketliliği tarihin her döneminde toplumların ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bir yeri terk etmek için birçok neden vardır ve belirli bir yere yerleşmek için de aynı derecede çok çeşitli nedenler etkili olmuştur. Bu fenomeni daha iyi anlamak için, farklı olası itme ve çekme faktörlerini ve en önemlisi bunların karşılıklı etkileşimini araştırmak gerekir.³ Dolayısıyla bugün Hiksoslar olarak bilinen toplumu Mısır'a sevk eden amillerin çok yönlü olduğu nettir diyebiliriz.

Bu doğrultuda bakılarak çalışmada Mısır'da Hiksoslar olarak adlandırılan -önceki adı bilinmediğinden böyle bir ifade kullanılmıştır- toplumun buraya ne zaman ve nasıl geldiklerine değinilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu halkın kökenlerine ve hangi toplumlarla ne tür ilişkiler ağı geliştirdiklerine de yer verilmiştir. Odaklanılan temel noktalar arasında Hiksoslar'ın Mısır'da bulundukları zaman zarfında sosyo-politik ve kültürel gelişmelere olan etkisi, Hiksos adının anlamı ve bunu ilk defa kimlerin ne şekilde kullandığı, sonraki süreçte ise ne şekilde algılandığı gibi konular da vardır. Bütün bu başlıklara değinirken antik kaynaklar (Manethon, Iosephus vb.) başta olmak üzere modern literatürde yer alan eserlere başvurulmuştur. Genel itibariyle Eski Mısır tarihinde "İkinci Ara Dönem" olarak tarif edilen

¹ Sophie Desplancque, *Antik Mısır*, (çev. İsmail Yerguz), (Ankara: Dost Kitabevi, 2019), 68, 69.; Robert M. Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1939), 32.

² Ezra S. Marcus, "A Maritime Approach to Exploring the Hyksos Phenomenon", *The Enigma of the Hyksos Volume I*, eds. Manfred Bietak, Silvia Prell, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019), 150.

³ Elisa Priglinger, "One Ticket to Egypt, Please!": Migration from Western Asia to Egypt in the Early Second Millennium BCE", *The Enigma of the Hyksos Volume I*, (Eds. Manfred Bietak, Silvia Prell), (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019), 209.

süreçte egemen bir güç olan Hiksoslar'a bütüncül bir açıyla bakmak amaçlanmıştır.

Eski Mısır tarihinde “Ara Dönem” olarak adlandırılan zaman dilimlerinde -ki bu Mısır'ın Eskiçağ'ı boyunca üç defa yaşanmıştır- Mısırlılar bir dizi çalkantılı olayla karşı karşıya gelmişlerdir. Hiksoslar'ın Mısır'a hâkim olduğu İkinci Ara Dönem'in Birinci Ara Dönem'den farkı ülkeye, dışarıdan gelen insanların hâkim olmasıdır. Bunu özü itibarıyla yabancı bir toplumun hâkim güç olarak Mısır topraklarında var olması şeklinde tarif etmek mümkündür. Bu dönemde Mısırlılar, Hiksos kralları tarafından antik Avaris⁴ kasabasından yönetilen 15. Hanedanlığın yükselişine şahitlik etmişlerdir. Bu kent Mısırlılar'ın dilinde Hutvaret, Yunanca da ise Avaris adıyla geçmekteydi ve bölge 450 yıl boyunca Mısır'ın siyasi ve kültürel gelişiminin simgelerinden biri haline gelecekti.⁵ Ancak bu yerleşim alanı Mısırlılar'a daha çok Hiksoslar'ı hatırlatmıştır. Bu, onların hafızasında öylesine yer etmişti ki yalnızca politik ve teknolojik etkilere sahip olmakla kalmamış, aynı zamanda sonraki Yeni Krallık Dönemi'nin ideolojik temellerinin de derinden etkilenmesine neden olmuştur.⁶ Çalışma boyunca ilgili kısımlarda bu konulara da değinilmiştir. Çalışmanın öncelikli amaçlarından biri de Hiksoslar'ın Mısır'ın kuzeyinde ne şekilde bağımsız bir devlet vücuda getirebilmiş olduklarını ve Mısırlılar'ın bu düşmanı nasıl defedebildiklerini incelemektir.

Kaynaklara bakıldığında Mısır-Levant ilişkilerinin doğası ve gelişimi sonucunda Hiksoslar'ın yükselişini açıklamak için bazı teorik modeller öne sürüldüğü göze çarpmaktadır. Bu bağlamda Hiksoslar'ın Mısır'da var olabilme ve yaklaşık bir asır boyunca bunu devam ettirebilmelerinin ardında bazı argümanların olduğu dile getirilmiştir. Bunlar: 1- İstila modeli: Bu konuda Hiksoslar Eski Mısırlılar'ın zihninde yer edinen en büyük istilacılar olarak nitelendirilmiştir. 2- Kademeli sızma ve barışçıl ele geçirme modeli: Bu da tarihçilerin üzerinde durdukları önemli konulardan olup konunun

⁴ Avaris kenti hakkında detaylı bilgi için bk. Manfred Biatek, *Avaris The Capital of the Hyksos, Recent Excavations at Tell el-Dab'a*, (London: British Museum Press, 1996); Manfred Bietak, *Avaris and Piramesse Archaeological Exploration in the Eastern Nile Delta*, (Oxford: Oxford University Press, 1986).

⁵ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 124.; Eva Lange-Athinodorou, “Palace Cemeteries of the Eastern Delta”, *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces Volume I*, eds. Manfred Bietak – Silvia Prell, (Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2018), 163.; Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 218.; Burke, “Amorites in the Eastern Nile Delta: The Identity of Asiatics at Avaris during the Early Middle Kingdom”, 75.

⁶ Nina Maaranen, Holger Schutkowski, Sonia Zakrzewski, Chris Stantis, Albert Zink, “The Hyksos in Egypt: A Bioarchaeological Perspective”, *The Enigma of the Hyksos Volume I*, Eds. Manfred Bietak, Silvia Prell, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019), 316.

uzmanları Hiksoslar'ın yavaş yavaş Mısır'a geldiklerini, bunun da Orta Krallık Devri'nde gerçekleşmeye başladığını, aynı zamanda sonraki süreçte de köken bölgesi olarak tanımlanan Levant ile kültürel ve ekonomik ilişkilerini sürdürdüklerini dile getirmişlerdir. Öyle ki Mısır'ın bu bölge ile olan en eski ticari bağlantıları Hiksoslar'ın da Mısır'da görülmeye başladığı 12. Hanedanlık dönemine kadar tarihlendirilmektedir. 3- Kademeli sızma ve şiddet yoluyla ele geçirme gibi bir fikir de ortaya atılmıştır. Bu noktada önce Mısır topraklarına kademeli bir biçimde sızma durumunun yaşanmış olduğu, ardından ise belli bir güç birikimi (siyasi, ekonomik ve nüfus) sağlandıktan sonra şiddetli bir mücadele yöntemiyle iktidarı ele geçirme başarısının elde edildiği şeklinde değerlendirmeler yapılmıştır. Son iki madde Manatho tarafından ortaya atılan Hiksoslar'ın Mısır'ı yavaş yavaş gelip ülkeyi ele geçirmişlerdir şeklindeki ifadelerini akla getirmektedir.⁷ Modern kaynaklarda da bu konuda pek çok değerlendirme öne sürülmüştür. Bunlara ek olarak literatürde yer alan kaynakların çoğunda Hiksoslar'ın Asya topraklarından geldiği konusunda görüşlerin çoğunlukta olduğu anlaşılmakta; bununla birlikte daha kesin bir köken alanının da tartışılmaya devam ettiği, bazı bilim insanlarının Hiksoslar'ı Hurriler ve Urartular gibi Asyanik toplumlarla akraba olarak kabul ettikleri, bazılarının ise onları Semitik halklar arasında değerlendirdikleri görülmüştür.⁸

Seleflerinde olduğu gibi aşama aşama gerçekleşen Orta Krallık Mısır iktidarının çöküşünün ardından, MÖ 1795 civarında 12. Hanedan sona ermiş oldu. Ardından kısa sürelerle hükümdarlık yapan krallar dönemi başladı. Bu yöneticiler görece zayıf olduklarından Mısır'ın sınırlarındaki hâkimiyetlerini yavaş yavaş yitirdiler. Bu aşamada Mısır'ın içinde bulunduğu durumu fırsat bilen bazı halklar günümüz Filistin dolaylarından Mısır'ın Doğu Deltası'na doğru hareket etmeye başladılar. Bunların daha güçlü bir ülkeden gelen istilacılar mı, yoksa sosyal bir karışıklık döneminin mültecileri mi oldukları konusunda kaynaklarda bir açıklık yoktur. Mısırlılar ülkeye gelen bu toplulukları “*yabancı diyarların şefleri*” anlamına gelen “*hekau-khasut*”

⁷ Manethon'un Hiksoslar'ın Mısır'a gelişleri hakkında verdiği bilgiler için bk. Manethon, *Mısır Tarihi*, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık), 2023, 58, 59.

⁸ Anna Latifa Mourad, *Rise of the Hyksos Egypt and the Levant from the Middle Kingdom to the Early Second Intermediate Period*, (Oxford: Archaeopress 2015), 3, 9.; Joann Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2023), 217.; Marcus, “A Maritime Approach to Exploring the Hyksos Phenomenon”, 149.; Daphna Ben-Tor, “Egyptian-Levantine Relations in the Hyksos Period – The Southern Levant vs. the Northern Levant”, *The Enigma of the Hyksos Volume IV Changing Clusters and Migration in the Near Eastern Bronze Age Collected Papers of a Workshop held in Vienna 4th–6th of December 2019*, eds. Manfred Bietak and Silvia Prell, (Wiesbadens. Harrassowitz Verlag, 2021), 243.

olarak adlandırmışlardı. MÖ 17. yüzyılın ortalarına doğru Memphis'in yönetimini ele geçirmek için yeterince örgütlenmiş olan bu insanlar Delta'nın doğusundaki Avaris'i merkez olarak belirlediler. Bu bölge ile sınırlı kalmayan Hiksoslar zamanla etki alanını genişletti. Akdeniz dünyasıyla ticari ilişkiler geliştirdiler ve güneydeki Nübye halkı olan Kuşiler ile de yakınlık kurdular. Nihayetinde bu iki halk zaman içerisinde ortak düşmanlarına karşı bir ittifak da oluşturdular.⁹ Kadim Mısır medeniyetini oluşturanlar Hiksoslar ve Kuşiler arasında hayatta kalma mücadelesi vermek zorunda kalacaklardı. Literatürdeki kaynaklar Mısırlılar'ın tarihleri boyunca böylesine baskı altında kalmadıklarını ifade etmiştir.¹⁰

Hiksoslar'ın Mısır'da bulundukları zaman zarfında ülkenin farklı yerlerinde çeşitli hanedanlar da varlık göstermiştir. Hakikaten dönemin siyasi manzarasına bakıldığında MÖ 17. asrın sonlarına doğru ülkenin kontrolünün Hiksoslar'ın elinde olduğu görülürken Teb'de 13. sülâle; Delta'da ise 14. sülâlenin “*iktidarsız kralları*” memleket idaresini elde etmek için çalışıyorlardı. Hiksos kralları ise bu süreçte 15. ve 16. sülâleleri teşkil etmişlerdi.¹¹ Mısırlı hanedanlar çok önemli bir prestij meselesi olan ülkenin bağımsızlığını temin edebilmek amacıyla bir güç odağı olmaya çalışmışlardır. Hiksoslar'ın kovulması onlar için bir beka meselesi olmuştur. Kısaca, bu kaos devrinde Mısır'da birkaç hanedan iş başındadır ancak bir asır boyunca hâkim güç Asya topraklarından gelen Hiksoslar olacaktır. Şunu da ifade etmek lazımdır ki Mısırlı hanedanlardan en azından bazıları Hiksoslar'la etkileşim içerisinde olmuşlardı. Teb'de yeni bir hanedan (17. Hanedan) ortaya çıkmıştı diyen C. Freeman, başlangıçta bu yeni hanedanın krallarının Hiksoslu yöneticilerle iş birlikteliği içinde olduklarını aktarmaktadır. Ticari bağlantılarla, hatta Hiksos Kralı Apopis'in Tebli bir kraliyet ailesi içinden evlilik yapmış olabileceğiyle ilgili de bazı kanıtlar vardır şeklinde bir ifadede bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Hiksoslar ile Mısırlılar arasında ilk başlarda çok farklı ilişkiler ağının olduğu göze çarpmaktadır.¹²

⁹ Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, (Ankara: Dost Kitabevi, 2003), 43, 44.

¹⁰ Toby Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, Say Yayınları, (İstanbul: Say Yayınları, 2013: 251.

¹¹ Afet İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, (Ankara: TTK, 1987), 90.; Desplancque, *Antik Mısır*, 48.

¹² Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, 44.

Mısır'a Gelişleri

Göçlerin çok farklı nedenleri olabileceğini dile getiren bilim insanları bunları politik, ekonomik, çevresel ve sosyal olmak üzere dört ana gruba ayırmıştır. Bu gruplar içinde çeşitli faktörlerin tanımlanabileceğini ve bunların da daha sonra itme ve çekme faktörleri olarak alt bölümlere ayrılabilceğini ifade etmişlerdir. İtme faktörleri, bir bireyi veya grubu anavatanlarından ayrılmaya iten faktörlerdir. Bunlara çatışma, kuraklık, kıtlık veya dini istikrarsızlık gibi durumlar dâhil olabilir. Benzer şekilde, zayıf ekonomik ortam ve istihdam olanaklarının olmaması göç için güçlü itme faktörleri olarak dile getirilmiştir. Diğer önemli faktörler ise ırk ayrımcılığı, politik hoşgörüsüzlük ve zulümdür. Öte yandan, çekme faktörlerine bakıldığında ise bunları bireylerin evlerini terk edip özellikle cazibesi yüksek bir bölgeye gitmeye sevk eden amiller olarak tanımlamak mümkündür. Bu kavram literatürde belirli bir yerin ekonomik fırsatları, istihdam edilebilirlik oranları ve daha iyi bir yaşam vaadi gibi arzu edilirliliğini ifade eden “*yer faydası*” olarak da geçmektedir. Bu modelin ardındaki fikir, bir itme faktörünün her zaman bir çekme faktörüyle birlikte gitmesidir. Bir insanın yurdundan itilmesi için bir veya birden çok neden olmalı, ancak aynı zamanda bu insanları belirli bir yöne çeken de bir şeyler olmalıdır.¹³ Politik nedenler evrensel bir itici faktördür, her zaman ve her bölgede var olan savaş veya savaş benzeri koşullardır. Buna belirli sosyal gruplar arasındaki küçük ölçekli çatışmalar da dâhil edilebilir. Ekonomik nedenler, itme ve çekme faktörleriyle özellikle bağlantılıdır, çünkü köken bölgedeki kötü ekonomik koşullar daha fazla fırsata sahip başka bir bölgeye göçe yol açar. Bazı durumlarda, köken bölgedeki durum belirli bir bölgenin yer faydasından önemli ölçüde daha büyük bir rol oynamıştır ve bunun tersi de geçerlidir. Bu, örneğin belirli bir alanda hızlı bir ekonomik genişlemenin fazladan insan gerektirmesi ve dolayısıyla göç için son derece çekici olması durumunda geçerli olacaktır. Ekolojik nedenlere gelindiğinde ise doğal afetler ve iklim değişikliği, özellikle ürün kaybı, kuraklık ve sel gibi durumlar güçlü itme faktörleri olabilir özellikle eskiçağ dünyasında bu durumlar oldukça etkili olmuştur. Hülasa, göçler genellikle bu faktörlerin kombinasyonunun bir sonucudur.¹⁴ Dolayısıyla Hiksoslar’ı oluşturacak olan insanların Mısır’a gidişlerini bu çerçeveler etrafında düşünmek gerekmektedir. Nitekim MÖ 2. binyılda

¹³ Priglinger, “One Ticket to Egypt, Please!”: Migration from Western Asia to Egypt in the Early Second Millennium BCE”, 210.

¹⁴ Priglinger, “One Ticket to Egypt, Please!”: Migration from Western Asia to Egypt in the Early Second Millennium BCE”, 211.

yaşanan kuraklık ve bazı iklimsel nedenlerden ötürü insanların göç ettiklerine dair kanıtlar vardır bu konuya ilgili kısımlarda yer verilmiştir.

Kaynaklarda Hiksoslar'ın Batı Asya olarak tarif edilen Suriye-Filistin dolaylarından Mısır'a geldiğine yönelik bilgiler verilmektedir. Onların MÖ 1850'den itibaren Tell el-Dab'a'da, Avaris'in antik bir kasabasında ve daha sonra da doğu Nil Deltası'ndaki diğer yerlerde 12. Mısır Hanedanlığı'nın sonlarında yerleştiği düşünülmektedir. MÖ 1720-1630 yılları arasında Avaris'te ve hinterlandında kurulan 14. Hanedanlık, Orta Tunç Çağı/Mısır melez kültürünün egemen olduğu küçük bir krallıktı. Bu gizemli yönetimlerin çoğunun isimlerinden Batı Asya kökenli oldukları anlaşılmaktadır. İlerleyen süreçte onların sarayları yakıldı ve daha sonra 15. Hanedan adı altında Hiksoslar iktidarı ele geçirdi ve egemenliklerini belli bir süre Mısır'ın çoğu bölgesinde etkili olmak üzere genişlettiler.¹⁵

Bilim insanları MÖ 2. binyılın başında kurak bir evre yaşandığını ve bu durumun tüm Levant bölgesindeki yerleşim düzenleri üzerinde önemli bir etki bıraktığını ifade ederler. Bu gelişmelerin sonucunda Levant'ın güney sınırlarındaki yerleşim alanlarında bir dizi zayıflama olmuş, Lübnan ve Suriye'nin bazı bölgelerinde özellikle de kuraklığa mahkûm kalan yerlerde nüfus küçülmüştür. Bu nedenle kaynaklarda önemli sayıda insan topluluğunun Levant'ın veya başka coğrafyaların daha yeşil bölgelerine taşınmış olabileceği şeklinde yorumlar öne sürülmüştür. Tarihsel veriler Suriye'deki Erken ve Orta Tunç Çağı alanlarının çoğunun yağışlardaki herhangi bir azalmaya karşı çok hassas bir alanda yer aldığını ortaya koymuştur. Bu durum belirli alanlar için ciddi sonuçlara neden olmuş hatta bazılarının tamamen terk edilmelerine yol açmıştır. Dolayısıyla MÖ 2. binyılın başlarında kuzey ve güney Levant'taki yarı kurak bölgelerdeki yerleşimlerin azalması bu sayılan faktörlere bağlı olarak gerçekleşmiş ve göçlerde artış yaşanmış olmalıydı. Ancak elbette Mısır'a giden ve ilerleyen süreçte Hiksos olarak anılacak olan insanların buraya geliş sebeplerini sadece iklimsel nedenlere bağlamamak da gerekir. Bu noktada çok yönlü düşünmek bu bölümün başında ifade edilen itici ve çekici göç modellerini de hesaba katmak daha doğru bir bakış açısı olacaktır.¹⁶

Bu bağlamda MÖ 2. binyılın Yakın Doğu'sunda farklı bölgesel gelişmelerin yaşandığı anlaşılmaktadır. MÖ 2000'den MÖ 1600'e kadar olan döneme bakıldığında savaş ve değişen ittifaklar ve iklimsel faktörlerin de

¹⁵ Manfred Bietak, "The Spiritual Roots of the Hyksos Elite: An Analysis of Their Sacred Architecture, Part I", *The Enigma of the Hyksos Volume I*, eds. Manfred Bietak, Silvia Prell, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019), 47.

¹⁶ Priglinger, "One Ticket to Egypt, Please!": Migration from Western Asia to Egypt in the Early Second Millennium BCE", 212.

etkisiyle süreklilik gösteren bir değişim süreci yaşanmıştır. Bununla birlikte ticaret hayatında bir canlılığın da olduğu görülmektedir. Zikrolunan binyılın ilk yarısında ticari faaliyetlerin MÖ 1700'e kadar Anadolu'daki Asurlu tüccarların mektuplarında kanıtlandığı gibi, çok çalkantılı zamanlarda bile sürdürülmesi bu tür faaliyetlerin önemini göstermektedir.¹⁷ Hiksos başkenti Avaris bölgesinin de ticari açıdan önemli bir lokasyona sahip olduğu bilinmektedir ve buraya gelenler bölgenin bu avantajından faydalanmayı bilerek zamanla ekonomik açıdan güçlenmiştir. Kuvvetle muhtemeldir ki bu ekonomik güç sayesinde ciddi bir sermaye birikimi elde etmişler bu da ilerleyen süreçte siyasi bir teşekkül olmalarına kapı aralamıştır.

Hiksoslar'ın, II. Sesostris (MÖ 1906-1887) dönemine kadar geriye giden bir tarihte, yani 12. Hanedan zamanında Nil Vadisi'nde kültürel bir güç olmaya başladıklarına dair çok sayıda gösterge vardır. Onların bu tarihlerde Mısır'da varlık göstermeleri yukarıda ifade edilen iklimsel olaylarla da örtüşmektedir. Mısır'daki Asya kökenli insanların varlığı Hiksos idaresinin başlamasından daha önce gerçekleşmiştir ve bilim insanları onların Mısır'daki varlığını yavaş gelişen ama kar topunun büyümesi gibi güç toplayan bir eylem olarak yorumlamışlardır. 12. Hanedan'ın çöküşü ve Mısır'ın bunu izleyen zayıflama süreci burada önerilen arka plana sahip bir harekete yardımcı olmaktadır. Nihayetinde ilk Hiksos hanedanı MÖ 1730 civarında Delta bölgesinde kendini kabul ettirmiştir.¹⁸ Son zamanlarda yayımlanan bir çalışma ise Manetho'nun Hiksoslar'ın kuzeydoğudan gelen ve Mısır'ın ilk yabancı hanedanı olarak hüküm süren istilacı bir güce liderlik ettiği anlatısının arkeolojik kanıtlarla desteklenmediğini, bunun yerine Hiksos hükümdarı olanların nesillerdir Mısır'da yaşayan Asyalılar'ın soyundan geldiğini öne sürmektedir.¹⁹

Bunların yanı sıra Hiksoslar'ın Mısır'da var olma sürecini en azından ihtimaller dâhilinde değerlendirebileceğimiz şöyle bir senaryo düşünmek de faydalı olabilir: İlk olarak Hiksos varlığının teşekkülünü Mezopotamya'ya yapılan Sami göçlerine benzetebiliriz. Sami kökenli halkların Sumer toplumuna belirli bir süreç içerisinde dahil oldukları gibi Hiksoslar'ın da Mısır'a benzer bir biçimde gelmiş olmaları muhtemeldir ki yukarıdaki

¹⁷ Priglinger, "One Ticket to Egypt, Please!": Migration from Western Asia to Egypt in the Early Second Millennium BCE", 212.

¹⁸ Robert M. Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1939), 1, 2.

¹⁹ Bk. Chris Stantis, Arwa Kharobi, Nina Maaranen, Geoff M. Nowell, Manfred Bietak, Silvia Prell, Holger Schutkowski, "Who were the Hyksos? Challenging traditional narratives using strontium isotope (87Sr/86Sr) analysis of human remains from ancient Egypt", *Plos One*, July 15/2020, 2.

kısımlarda ifade edildiği gibi bazı bilim insanları Asya topraklarındaki halkların Mısır'a peyderpey geldiklerini söylemiştir. İkinci olarak; Sami halklarının Mezopotamya'daki ilk dönemlerinde siyasi açıdan bir etkinliklerinin olmayıp Sumerliler'in kontrolünde çeşitli iş kollarında istihdam edildiği gibi Hiksoslar'ın da Mısır'da ilk başlarda bu şekilde yaşamış oldukları kaynaklardan anlaşılmaktadır. Üçüncü olarak ise; bilindiği gibi Samiler zamanla çoğalmış, ekonomik açıdan da belli bir güç olgunluğuna erişmiş, Sumerliler'in şehir devletleri tarzında teşkilatlanmasının verdiği bölünmüş güç durumundan istifade ederek bağımsız bir Sami devleti (Akadlar'ı) vücuda getirmişlerdi. Bunu Hiksoslar'a uyarlarsak, onlar da tıpkı Samiler'in Mezopotamya'daki ilk dönemlerinde olduğu gibi Mısır'a geldiklerinde belli başlı iş kollarında çalışmış, zamanla nüfusları artış göstermiş ve ilk fırsatta harekete geçerek elit bir zümre etrafında bir güç birliği oluşturarak kendi sistemlerini kurmuş olmalı. Hiksos halkının Kahun piramit kasabasında çalıştığına dair bazı tahminler²⁰ yapılmıştır bu da onların çeşitli iş kollarında yer aldığına dair bir kanıt olarak düşünülebilir. Bunlar elbette kısa zamanda olan şeyler değildi; Asyalı halkların 12. Hanedan zamanında -yaklaşık MÖ 1900'ler- Mısır'da oldukları ve Hiksos siyasi otoritesinin tesisinin ise 1730'lara tarihlendiği düşünüldüğünde gelişmelerin uzun bir süreçte gerçekleştiği anlaşılabacaktır. Bu zaman zarfında onların Mısır'a adaptasyonları gerçekleşmiş olmalıydı. Bilindiği gibi Hiksoslar Mısır yazısını da kullanmış, Mısırlılar'ın tanrılarına inanmış kısaca Mısır kültürünü benimsemişlerdi. Tüm bu gelişmeler Hiksos adı verilen halkın Mısır'da uzun zaman boyunca varlık göstermelerinin birer meyvesiydi.

Hiksos Adı Algılanış Biçimi ve Başkent Avaris

Hiksos adı Manethon'dan günümüze miras kalmıştır.²¹ Etimolojisi akla yatkındır, çünkü terimin her iki ögesinin de "*hekau-khasut*" Mısır dilinde olası karşılıkları vardır. Manethon'un bunlara yüklediği yaklaşık anlam ise kısaca "*yabancı ülkelerin hükümdarları*" şeklindedir. Manethon'da yer alan ismin günümüzdeki kullanımı olan Hiksos'a şeklinde türetilmesi ise Griffith adlı bilim insanına atfedilmiştir.²² Öte yandan "*hekau-khasut*" teriminin Mısır kaynaklarında çok erken bir tarihten itibaren bilindiği ve Ptolemaios dönemine kadar da kullanılageldiği belirtilmektedir. Ayrıca Mısır'daki bu

²⁰ Hiksosların Mısır'da işçi olarak çalışmış olmalarına dair bazı görüşler için bk. Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 33.

²¹ Manethon, *Mısır Tarihi*, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık), 2023, 58, 59.

²² Bk. Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 2, 7.; A. H. Sayce, "The Hyksos in Egypt", *The Biblical World*, Vol. 21, No. 5 (May, 1903), 351.

halk için Asyalılar anlamına gelen “*Aamu*” şeklinde bir isimlendirmenin olduğu da bilinmektedir.²³ Başa geçen ilk dört Hiksos kralı, Orta Krallık Devri’nde Yakın Doğu şehir devletlerinin prensleri için de kullanılan “*yabancı ülkelerin hükümdarları*” anlamındaki “*hekau-khasut*” yani “*Hiksos*” adını kullanmış olması dikkat çekicidir.²⁴ Hiksoslar’ın kendilerini bu isimle ifade etmiş olmaları böyle anılmakta bir beis görmediklerini göstermektedir. Öyle ki Hiksos krallarının mühürlerinde bile kimi zaman bu ifadeyi kullandıkları tespit edilmiştir. Bununla birlikte yabancı krallar anlamına gelen *hekau-khasut* ifadesinin sadece Avaris’i kendilerine merkez yapan Hiksoslar için kullanılmadığı, Nübyeliler’in de “*hekau-khasut*” olarak yani yabancı vurgusuyla zikredildikleri tespit edilmiştir. Ptolemaioslar zamanında bile Mısırlılar’ın yabancıları tarif etmek için bu ifadeyi kullanmış olmaları Mısırlılar’ın yabancılara olan bakışlarını göstermektedir.²⁵ Onların bu kullanımı tıpkı Hellenler’in kendilerinden olmayanlara “*barbar*” demesini akla getirmektedir.

Orta Krallık Devri’nin ardından yaklaşık iki yüzyıl gibi uzunca bir dönemi kapsayan ve bölünmüş bir hükümdarlık olarak tarif edilen “*İkinci Ara Dönem*” gelir. Bu, kabaca MÖ 1730-1550 yıllarına tarihlendirilmektedir ve Hiksoslar da bu süreç içerisinde yaklaşık olarak MÖ 1650-1550 yılları arasında tarih sahnesinde yer almışlardır. Bilindiği gibi daha önce de Mısır’da bir kaos devri yaşanmıştı ve bilim insanları Eski Krallık Devri’nin ardından gelen bu sürece “*Birinci Ara Dönem*” (MÖ 2125-2010) adını vermişlerdi. İstikrarın olmadığı, merkezi yapının bozulduğu, çeşitli güç odaklarının mücadelelerine sahne olan bir evre idi bu. Zikrolunan bu dönem yaklaşık bir asır kadar sürmüştür. Bu ara dönemde, Hiksoslar’ın Mısır’a dışardan gelerek egemen olduğuna benzer bir durum yaşanmamış, ülkenin iç dinamikleri arasında bir iktidar mücadelesi meydana gelmiştir. İki ara dönemi birbirinden ayıran en önemli fark budur.²⁶

Mısır’da 13. Hanedan’a mensup krallar kısa süren bir iktidar dönemi yaşamıştı. MÖ 1700’lere gelindiğinde kraliyet merkezinin Teb’e taşınmış olduğu, bu hanedanın Abidos’un kuzeyindeki bölgelerin denetimini ise

²³ Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 2, 7.

²⁴ Lorna Oakes, Lucia Gahlin, *The Mysteries of Ancient Egypt*, (London: Hermes House Publishing 2005: 11.; Toby Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000’den Kleopatra’ya Bir Uygarlığın Tarihi*, Say Yayınları, (İstanbul: Say Yayınları, 2013: 244. İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 94.; Manfred Bietak, “A Thutmosid Palace Precinct at Peru-nefer (Tell el-Dab’a)”, *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces Volume I*, eds. Manfred Bietak – Silvia Prell), (Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2018) 223.

²⁵ Marc Van De Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, (İstanbul: Homer Kitabevi, 2019), 122, 127, 128.

²⁶ Amelie Kuhrt, *Eskiçağ’da Yakınoğlu (M.Ö. 3000-330) Cilt I*, (Çev. Dilek Şendil), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 161, 227.; Desplancque, *Antik Mısır*, 48.; Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 4.

kaybettiği görülür. İkinci Ara Dönem olarak bilinen bu süreçte Mısır, birincisinde de olduğu gibi parçalanmış bir görünüm arz eder. Aynı anda birden fazla hanedan ülkenin kaderinde etkili olmak için çaba gösterir. Döneme dair bilgiler ne kadar muğlak olursa olsun, ilk Hiksos hanedanı olan 15. hanedanın, 14. hanedan pahasına Delta'da bir yer edindiği oldukça kesindir. Teb'de hâlâ varlığını sürdüren 13. Hanedan'ın ise son krallarının Hiksoslar'ın etkisi altına girmiş olması akla yatkındır. 13. Hanedan'ın son krallarından üçüncüsü olan Nehsi'nin ve babasının Hiksoslar'ın vassalı olduğu öne sürülmüştür. Hiksoslar'ın egemen olduğu devrin Birinci Ara Dönem'den farklı olarak bu dönemin en can alıcı noktası ülkede yabancı halkların söz sahibi olması bu açıdan önem arz eder. Mısır tarihi boyunca ilk defa bu dönemde bir dış gücün esareti altına girmek üzeredir. İşte Hiksoslar'la bu noktada karşılaşmaktadır. Bu zaman zarfında Mısır'a olan yoğun etkilerinden dolayı Hiksoslar, İkinci Ara Dönem'in adeta simgesi haline gelmişlerdir. Onlar bir asır boyunca Mısır'ı yönetmiş ve bu süreç içerisinde altı Hiksos kralı başa geçmiştir.²⁷ İfade edilmesi gereken önemli bir husus da Hiksoslar'ın Nübye bölgesinde yaşayan Kuşiler'le sıkı bir iş birliği içerisinde olmaları onlarla ittifak yapmaları hatta ülkeyi aralarında paylaşmak arzusu taşımalarıdır.

Hiksoslar'ın kendine merkez olarak seçtikleri Avaris'in köklü bir geçmişe sahip olduğu tespit edilmiştir. Kent, Orta Krallık zamanı Mısır krallarından II. Amenemhat tarafından Delta bölgesinin iç kısmında liman olarak kullanılabilecek kadar kıyıya yakın bir lokasyonda kurulmuştur. Yani Hiksos döneminin başlangıcından iki yüzyıl önce kent var olmuştur. Bununla birlikte aynı tarihlerde hatta I. Ara Dönem'in sonundan itibaren Suriye-Filistin bölgesinden insanların burada yaşadıkları tespit edilmiştir. Hatta II. Amenemhat'ın Mısır ve Filistin arasındaki müstahkem sınır bölgesinin bir parçası olan bu bölgeye 1.554 Asyalı savaş esirini yerleştirmesinin yanı sıra yine Mısır için çalışan Filistinli gemi marangozu, maden işçisi ve askerlerin de burada yaşadığı ifade edilmiştir. Anlaşıldığına göre Mısırlılar Asyalı insanları ülkelerinde bir işgücü olarak kullanmıştı. Ancak Orta Krallık zamanına tarihlenen bazı kayıtlar onların bir tehdit unsuru olarak görüldüğünü de ortaya koymaktadır. Asyalılar Mısır'ın istikrarı ve güvenliği için bir tehdit idi ve onları püskürtmek için hazırlıklar yapılmalıydı. Onlar bir kaos gücüydü ve kontrol edilmeleri gerekiyordu. Mısırlılar'ın Orta Krallık devrinde kaleme aldıkları kehanet metinlerinde de Asyalı korkusunun dile getirildiği görülmektedir. Bu metinlerde Asyalılar nefretle anılmıştır. Hatta bir metinde “*Delta'da bir kuş türeyecek, halk ona yaklaşma izni vermiş, sonra o hoş şeyler yok olacak...*” şeklinde bir fenalığın Mısır'a zarar vereceğine dair ilginç ve

²⁷ Mourad, *Rise of the Hyksos Egypt and the Levant from the Middle Kingdom to the Early Second Intermediate Period*, 9.; Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 122, 123.; Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 8.

dikkat çekici kehanetlerde bulunulmuştur. Bu kehanette Asyalılar Delta'ya gelen davetsiz bir kuşa benzetilmiş, onların geçici misafirlerden daha fazlası olduğu, mevsimlik göçebeler veya kervan tüccarlarıyla sınırlı olmadığı algısı oluşturulmaya çalışılmıştır. İlginç bir metinde de Asyalı halklar hakkında Horus zamanından beri onlarla savaşıldığı ne fethederler ne de fethedilirler şeklinde bir ifadenin yer aldığı görülmektedir. Bu da Mısırlılar'ın onlarla olan ilişkisini göstermesi açısından dikkat çeken bir detaydır.²⁸

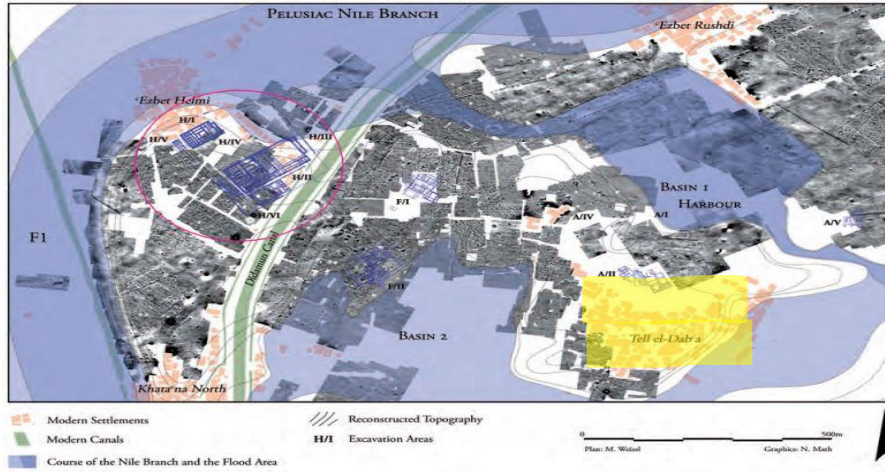
Nihayetinde Mısırlılar Orta Krallık süresince Asyalılar'a güç yetirememiş ve Avaris bölgesi ilerleyen süreçte gelişip bir ticaret merkezine dönüşmeye başlamış, ticaret kervanları mütemadiyen buradan geçmeye, Nil vasıtasıyla hem Girit'ten hem de Kıbrıs'tan şarap, zeytinyağı ve çeşitli zanaatkârlar buraya gelmeye devam etmiştir. Tunç Çağı'nda ticaret ağları oldukça yoğundu Afganistan'dan lapislazuli, Anadolu'dan gümüş, Asur'dan kumaş, Lübnan'dan ise kereste geliyordu. Dolayısıyla ticaret yapmak için çok uygun bir yerde konuşlanan Hiksoslar bundan en iyi şekilde faydalanmayı bilmişlerdi. Zamanla ciddi bir zenginliğe kavuşmuş olmalıydılar. Bu durum hem halkın refah seviyesini arttırmış hem de bölgenin bir cazibe merkezi haline gelmesine imkân sağlamıştır. En önemlisi ise siyasi gücü meydana getirecek olan grupların elinde önemli bir sermaye birikimi meydana gelmiş olmalıydı. Avaris aynı zamanda karayoluyla Sina bölgesine de bağlanabiliyordu. Mısırlılar'ın dilinde Hutvaret Yunanca da ise Avaris adıyla bilinen bu yerleşim alanı 450 yıl boyunca Mısır'ın siyasi ve kültürel gelişiminin simgelerinden biri haline gelecektir.²⁹ Bu şehrin dinamik özelliği, yaklaşık 400 × 450 m ölçülerinde olan ve iki Nil koluyla da bağlantısı bulunan bir liman havzasına sahip olmasıydı. Havzanın kuzeyden güneye doğru tortularla dolduğu ve bu durumun da güneye doğru genişlemesine neden olduğu ifade edilmiştir. Bu alanın stratejik önemi ise deniz suyunun neredeyse boş olan Nil kanallarına girerek aşağı Nil'i Akdeniz'e bağladığı, kuraklık dönemlerinde bile hala denize ulaşılabilen bir konumda yer almasından ileri geliyordu. Hiksoslar'ın Mısır'ın Akdeniz'e açılan ana kapısı olan Nil'in

²⁸ Aaron A. Burke, "Amorites in the Eastern Nile Delta: The Identity of Asiatics at Avaris during the Early Middle Kingdom", *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces Volume I*, eds. Manfred Bietak – Silvia Prell, (Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2018), 74, 75.

²⁹ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 124.; Eva Lange-Athinodorou, "Palace Cemeteries of the Eastern Delta", *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces Volume I*, eds. Manfred Bietak – Silvia Prell, (Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2018), 163.; Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 218.; Burke, "Amorites in the Eastern Nile Delta: The Identity of Asiatics at Avaris during the Early Middle Kingdom", 75.

Pelusius kolundaki doğu Deltası üzerindeki bu konumları göz önüne alındığında, bu insanların daimî olarak seyrüsefer avantajına sahip oldukları, ticari bağlantılarının sürekli olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan Hiksos iktidarının büyüyüp gelişmesinde bölgenin konumu ve ticaretin rolünün çok önemli olduğu aşîkârdır.³⁰

Hiksoslar Mısır'a egemen oldukları bir asır boyunca ülkenin kuzeydoğusunda yer alan (bk. Görsel 1.) bu bölgeyi kendilerine merkez olarak belirlemişlerdir ancak Mısır'ın bu kısmı Hiksoslar'dan önce 13. Hanedan zamanında da önemli idi ancak Hiksoslar zamanında bölgenin yıldızının parlaması onlar için büyük bir avantaj oldu. Hiksoslar'ın kuvvetle muhtemeldir ki Asya'daki bağlantılarının da sayesinde kurmuş olduğu ticari bağlantılar ile ülkenin bu bölgesi daha önce hiç görülmediği kadar ilerleme kaydetti. Avaris büyüdü ve Eski Mısır'da adeta bir iç imparatorluğa dönüştü.³¹ İkinci Ara Dönem'in siyasi, kültürel ve ekonomik tarihini çok güzel yansıtan Avaris, Yakınoğu unsurlarının Mısır gelenekleriyle birleştiği bir sentez merkez hüviyetine bürünmüş olmalıydı. Bölgede daha çok Asyalı insanlar yaşamaktaydı. Bu insanlar 12. Hanedan'ın sonlarından itibaren nüfusun çoğunluğunu teşkil etmeye başlamıştı. Anlaşıldığına göre Suriye-Filistin topraklarından Mısır'ın bu bölgesine doğru ciddi bir göç hareketliliği yaşanmıştı.

Görsel 1: Hiksos başkenti Avaris sarı ile boyalı olan yerdedir.³²

³⁰ Bietak, "A Thutmosid Palace Precinct at Peru-nefer (Tell el-Dab'a)", 223.; Marcus, "A Maritime Approach to Exploring the Hyksos Phenomenon", 149.

³¹ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 239, 240, 244.

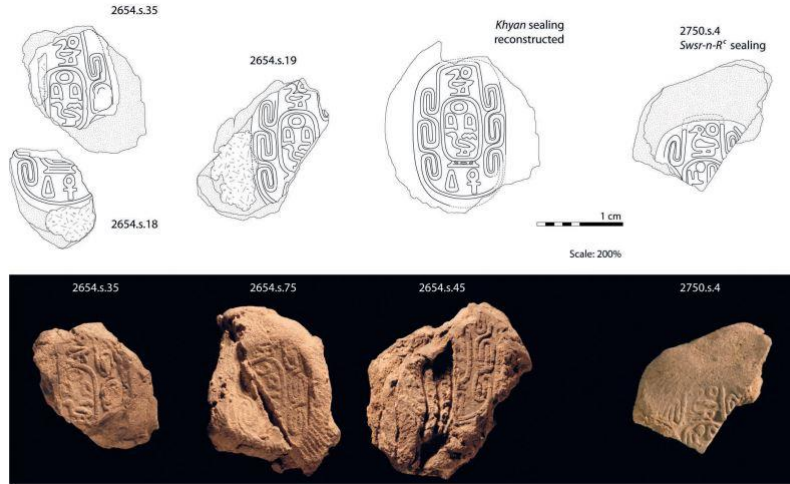
³² Bietak, "A Thutmosid Palace Precinct at Peru-nefer (Tell el-Dab'a)", 224.

Yeni gelen halk bir yandan kendi kültürlerini korumuş, bir yandan da Mısır geleneklerini benimsemeye başlamışlardı ki bu noktada Hiksoslar'ın Mısır tanrılarına da tapınmış olmaları -Hiksoslar Ra'nın adını kullandılar, Seth'e tapındılar ve bunları hiyerogliflerle yazacak kadar da Mısır yazısını kullanmada ustalaştılar- en önemli örnekler arasında gösterilebilir. Ancak Mısırlılar için çok farklı olan gömü geleneklerini korudukları da kaynaklarda ifade edilmektedir. Coğrafi yakınlığın da verdiği bir avantaj sayesinde Doğu Akdeniz'le güçlü ticari ilişkiler tesis eden Avaris'in Asyalı halkı, aynı zamanda Yukarı Mısır ve Nübye'yle de ticaret yapmıştı. Bu sayede kültürel zenginlik maddi zenginlikle de taçlandı. Kaynaklar özellikle onların Mısır'a getirdiği bazı yeniliklerden ve kültür unsurlarından çokça söz eder. Bunlar arasında Mısırlılar'ın kine göre daha sağlam silahlar, zırhlar, bileşik yaylar, özel savaş baltaları, hançerler, çeşitli müzik aletleri, dikey tezgâhlardan çıkma dokuma ürünler gösterilmektedir. Maden işleme alanında da Hiksoslar'ın Mısır'a katkıları büyük olmuştur. Hiksos öncesi dönemlerde bakırın kullanılan başlıca metal olduğu bilinmektedir ancak Mısır'a bu insanların gelmesiyle bronz kullanımı daha da yaygınlaşmış oldu ve zamanla çok önemli bir yer edindi. Bronzun herhangi bir toplumda ilk kez ortaya çıkışı her zaman devrim niteliğinde bir etkiye sahip olmuştur. Bronz alaşımının birincil bileşeni olan bakıra eklenen kalay içeriği, teknolojik gelişmelere olanak tanımıştır. Alaşım, temiz bir dökümü mümkün kılar ve daha düşük bir erime noktasında daha sert ve kullanışlı bir metale sahip olma imkânı verirdi. Alaşımın bir diğer avantajı da kapalı bir kalıpta işlenebilmesi ve bunun sonucunda yeni formların gelişimine imkân vermesiydi. Hiksoslar'ın silah teknolojisi sayesinde Mısır'da başarılı olması bu sayede olmuştur. Burada özellikle anılması gereken unsurlardan belki de en önemlileri atlar ve savaş arabalarıdır. Manethon'un eserinde Hiksoslar hakkında dile getirdiği "barbar kimseler" ifadesi yukarıda verilen detaylar çerçevesinde düşünüldüğünde Hiksoslar'ın medeniyetten uzak barbar kimseler olmadıklarını net bir biçimde ortaya koymaktadır. Hiksos dönemi barbarlıktan ziyade Mısır'ın yaşadığı kültürel bir zenginlik dönemi olarak tarif edilse daha doğru olur.³³ Avaris, Nübye ve Doğu Akdeniz'le yakın temas halinde olan güçlü bir krallığın ihtişamlı başkenti olmuştu. Şehri ele geçiren Mısırlı Kamose'nin anlattıklarına bakıldığında burası çok zengin, müreffeh bir kent idi. Öyle ki Kamose'nin anlattıklarına bakıldığında kenti yağmaladığında altın, lapişlazuli, gümüş, turkuaz, tunç

³³ Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, 44.; Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 125, 126.; İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 94.; Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 20.

silahlar, katı ve sıvı yağlar, bal ve kereste dolu yüzlerce gemi ele geçirilmiştir.³⁴

Avaris bölgesi Yakınoğu'daki toplumlar ile ticari olduğu kadar diplomatik temaslar da tesis edilmişti. Hiksoslar'ın en güçlü kralı olan Khyan zamanında Girit'le yakın ilişkiler geliştirilmiş, Minos hükümdarıyla çeşitli hediye alışverişlerinde bulunulmuştur.³⁵ Hiksoslar'ın ilişki kurduğu bölgeler içerisinde Anadolu da vardı. Khyan'ın Hititler'le irtibat halinde olduğuna dair Hattuşa'dan ele geçen skarabeuslar bu konuda önemli birer kanıt olarak gösterilmektedir.³⁶ Öte yandan kaynaklar Khyan'ın Mezopotamya devletleri ve Suriye-Filistin bölgesi ile de yakın ilişki içerisinde olduğuna dair bilgi vermektedir. Bağdat civarında *skarabeus*ların bulunduğu dair kaynaklarda malumat vardır.³⁷ Böylece Hiksoslar'ın Yakınoğu'daki devletlerarası ilişkiler ağında aktif olarak yer aldıkları anlaşılmaktadır.

Görsel 2: Hiksoslar'ın en ünlü kralı olan Khyan'ın mühründen kesitler.³⁸

³⁴ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 125.

³⁵ İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 93. Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 244.

³⁶ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 130.

³⁷ Eric Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004), 77.

³⁸ Nadine Moeller - Gregory Marouard, "The Context of the Khyan Sealings from Tell Edfu and Further Implications for the Second Intermediate Period in Upper Egypt", *The Hyksos Ruler Khyan and the Early Second Intermediate Period in Egypt: Problems and Priorities of Current Research*, Proceedings of the Workshop of the Austrian Archaeological Institute and the Oriental Institute of the University of Chicago, Vienna, July 4-5, 2014 eds. Irene Forstner-Müller-Nadine Moeller, (Wien: Verlag, 2018), 183.

Avaris'in parlak ve ihtişamlı görünümüne rağmen kadim Teb kentinin bu süreçte hazin bir durumda olduğu ifade edilmektedir. Hiksoslar'ın kuzeydeki güçlü varlığından dolayı Teb'in bağlantıları kesintiye uğramıştı. Kaynaklarda anlatıldığına göre Mısırlılar Hiksosların hâkim olduğu süreçte tanrıları tarafından terk edilmiş, ülke bir dizi doğal afetle de karşı karşıya gelmişti. Amon tapınağını su bastığına dair bilgiler verilmektedir.³⁹ Bununla birlikte Hiksos krallarının stratejik bir hamle olarak kendilerini dini/kültürel açıdan Mısır'a yakınlaştıran bir dizi faaliyete de başvurdukları anlaşılmaktadır. Yeni Krallık Devri'nde yazılanların aksine -bu yazıtlarda Hiksos dönemi için tanrısız bir dönem tarifi yapılmıştı- Hiksoslar Mısır inançlarına bağlı kalmışlardı. Öyle ki Hiksos kralları Mısır elitlerinin kullandığı Ra'nın oğlu gibi bir dizi unvanlar da kullanmışlardır.⁴⁰ Bu noktada Khyan'ın bir Horus adı aldığı ifade edilmektedir. Ayrıca "(Nil'in) Kıyılarını Ele Geçiren" anlamına gelen bir kraliyet unvanı aldığı da bilinmektedir. Bu da onun ve soydaşlarının amacının Hiksos merkezinden çıkıp bütün Mısır'ı ele geçirmek olduğunu net bir biçimde ortaya koymaktadır.⁴¹ Aynı zamanda Khyan'ın mühür baskılarına bakıldığında (bk. Görsel 2) Hiksoslar'ın en ünlü kralının Mısır kültüründe yer alan *ankh* sembolü ve benzeri şeyleri kullanmış olması onların Mısır kültürüyle olan yakınlığı göstermesi açısından da oldukça önemli bir detaydır. Netice itibarıyla Hiksoslar amaçlarında büyük oranda başarılı olmuşlar, bir asır boyunca ülkeyi yönetmişlerdir. Bu etki sayesinde ise Mısır kayıtlarında azımsanmayacak derecede yer alabilmişlerdir. Her ne kadar Mısır geleneğinde isim silme ve kendinden nefret edilen kişi veya gruplara adeta hiç var olmamış gibi davranma pratiği olsa da Hiksoslar ilginç bir biçimde Turin Papirusü gibi önemli belgelerde bile zikredilmiştir.⁴² Bu da onların bıraktığı etkiyi göstermektedir.

Köken Meselesi ve Hiksos-Hurri İlişkisine Dair Değerlendirmeler

Kaynaklar MÖ 2. binyıl Yakındoğu coğrafyasında bir dizi kavimler hareketinin yaşandığına dair bilgiler vermektedir. Bu hareketliliğin içerisindeki en önemli gruplardan biri de Hurriler'dir. Hurriler erken zamanlardan itibaren Yakındoğu coğrafyasında yaşamaktaydı ve MÖ 3.

³⁹ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 241.

⁴⁰ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, 237, 238.; Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 78.

⁴¹ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 244.

⁴² İtalya'daki Turin Müzesi'nde muhafaza edilmesinden dolayı bu adla bilinen belge 13. yüzyıldan kalma uzun bir papirüstür. Tarihçiler buna Turin Kraliyet Kanonu adını da verirler. Burada Menes'ten başlanarak 17. Hanedan'ın sonuna kadar yaklaşık 300 kralın ismi ve kimi zaman da saltanat süreleri verilmiştir. Bu listede Hiksos krallarının da yer almasından dolayı ayrıca önem taşımaktadır. Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 16.

binyılın sonlarına doğru Transkafkasya ve Doğu Anadolu'dan güneye doğru yayılım sergilemişlerdi. MÖ 2. binyılda Güneydoğu Anadolu ve Suriye'de önemli bir siyasal ve kültürel güç olmuşlardı. Hatta bu milenyumun ortalarına gelindiğinde Hurriler'in tüm Yakındoğuya yayıldıkları ifade edilmekte varlıklarını ise MÖ 7. yy'a kadar devam ettirdiklerine dair bilgiler verilmektedir. Ayrıca bu kavmin Asya kökenli olduğuna da vurgu yapılmaktadır.⁴³ Hurri dili konuşan bir nüfusun varlığına dair en eski ve kesin işaretler, MÖ 23. ila 22. yüzyıla denk gelen Akad hanedanlığı dönemine kadar uzanmaktadır. Bugünkü adıyla Tell Mozanin olan kuzeydoğu Suriye'deki Urkeş'te yapılan kazılarda Akad kralı Sargon'un son dönemlerine ait çivi yazılı iki tablet parçası bulunmuştur. Bunlar, müfettişlerin gözetimi altındaki işçilerin listelerini içermektedir. Bunlarda Akadca isimler ve kökeni belirsiz kelimeler dışında, en azından bir tane iyi bilinen Un-ab-šenni şeklinde bir Hurri ismi vardır. Şehrin sarayında, Hurri veya Akadca isimleri olan çok sayıda mühür baskısı da keşfedilmiştir. Bunlar yerel yöneticilerin Hurri unvanı "endan"ı taşıdıklarını göstermektedir. Bu unvanın da Erken Hanedan devri Sumer unvanı olan en'den türetilmiş olduğu üzerinde durulmuştur.⁴⁴

Bütün bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Hurriler erken dönemlerden itibaren çeşitli coğrafyalarda her açıdan etkili olmuş bir toplum olarak görülmüşlerdir.⁴⁵ Bu bağlamda MÖ 2. binyıl başlarına doğru Yakındoğu'nun politik manzarasına bakıldığında devletlerin pek çoğunun Hurri kökenli hükümdarlar tarafından yönetildiği, bazı yerlerde ise nüfusun önemli bir kısmını Hurriler'in teşkil ettiği, isimlerin pek çoğunun da Hurri kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Literatürde yer alan kaynakların çoğunda Zagros Dağları bölgesinden geldikleri ve Akdeniz'e kadar uzanan çok geniş bir alana yayıldıkları ifade edilen Hurriler'in, yayılım alanlarına ve etki durumlarına bakıldığında Yakındoğu'nun siyasi ve kültürel manzarasında derin etkiler bıraktıkları kolayca anlaşılmaktadır. Hurri kökenli topluluklar Yukarı Mezopotamya'da yer alan Şamşi-adad'ın liderliğindeki krallığın yıkılması ile ortaya çıkan otorite boşluğunu fırsat bilerek dalgalar halinde bölgede etkili olmaya başlamış ve pek çok devletle ilişki kurmuşlardır. Savaşçı bir toplum olma özelliğini de taşıyan Hurriler, MÖ 2. binyılda Anadolu'da güçlü bir

⁴³ Ekrem Memiş, "Hurri-Mitanni Ortaklığının Eski Yakın Doğu Tarihine Yansımaları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 15, (2018), 299.; Adil Alpman, "Hurriler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14 Sayı: 25, (1981), 283, 284.

⁴⁴ Gernot Wilhelm, "Hurrians and the Hurrian Language Migration or the Diffusion of a Language?", *The Enigma of the Hyksos Volume IV Changing Clusters and Migration in the Near Eastern Bronze Age Collected Papers of a Workshop held in Vienna 4th-6th of December 2019*, eds. Manfred Bietak and Silvia Prell, (Wiesbadens: Harrassowitz Verlag, 2021), 493.

⁴⁵ İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 90.; Turgut Yiğit, "Hurilere İlişkin Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 38, (2005), 55, 56.

devlet vücuda getiren Hititler'i de oldukça meşgul etmiştir. Bununla birlikte kültürel açıdan da onları derinden etkilemişlerdir. Zaman içerisinde güneye doğru yayılan Hurri halkı Suriye-Filistin bölgesinde yoğun bir biçimde etkili olmuştur. Bu bölgeye gelişleri ile de önemli bir nüfus hareketliliğine yol açmış olmalıydılar. MÖ 16. yy'da Mısır'da Hiksos idaresini kuracak hanedanın ve onu nüfus bakiyesi ile besleyecek halkın Mısır'a göç etmesinde kuvvetle muhtemeldir ki Hurriler'in hareketliliği etkili olmuştur. Yine yüksek ihtimaller dâhilinde düşünülmesi gereken bir nokta da Mısır'a gelen insanlar arasında Hurri kökenlilerin de olabileceğidir. Suriye-Filistin'de yer alan şehir devletlerinin birçoğunun Hurri adını taşıyan hükümdarlarca yönetilmiş olması ve de literatürde Hiksoslar'ın Mısır'a geliş yönünün Suriye-Filistin toprakları veya bu cenah olarak gösterilmesi Mısır'daki Hiksoslar'ın Hurriler'le çok yakın bir ilişkisinin olabileceğini akla getirmektedir. Ayrıca Hurriler'in at ve atlı savaş arabası konularında uzman kimseler olduklarının bilinmesi, kısaca onların atlı kültür toplumlarından biri olmaları, Mısır'da da bu kültürün Hiksoslar zamanında görülmeye başlanması Hiksos-Hurri yakınlığına dair olasılıkları arttıran amillerdir.⁴⁶ Atın mahir bir biçimde kullanılması bozkırların atlı kavimlerine mensubiyete de işaret edebilir diyen Afet İnan, demir madenin Hiksoslar tarafından kullanılması ve bilinmesini de göz önünde tutarak, onların doğu veya güney Anadolu'dan geldiklerini aktarmıştır. Bu bölgelerde Hurri nüfusunun yoğun olduğu da tarihi gerçekliklerdendir. Dolayısıyla A. İnan Hiksoslar'ın Hurriler'le akraba olabileceğini, Suriye-Filistin yolu ile Mısır'a gittiklerinden dolayı da bölgedeki Sami halklarla karıştıklarını ifade etmiştir. İnan'a göre Yakındoğu'da MÖ 2. binyılda yaşanan kavimler hareketliliğinin içerisinde Hiksoslar'ın Mısır'a gelmesi ve bir asır boyunca burada hâkim olması da gösterilir.⁴⁷ Bununla birlikte Yakın Doğu kazılarını titizlikle takip eden Wilhelm'in Eduard Meyer'den aktardığına göre, Hiksoslar Küçük Asya'dan gelmişlerdi aynı zamanda hem Suriye'yi hem de Mısır'ı fethederek ele geçirmiş olmalıydılar. Bu fikir daha fazla detaylandırılmamıştır ancak 1920'lerin ortalarından itibaren Hurriler'in zaman zaman Sina Yarımadası ve Güney Levant'ın Sami konuşan sakinlerine katılarak Mısır'a taşındıkları varsayılmıştır. Yine Wilhelm'in Wolfgang Helck'den aktardığına göre Hiksoslar MÖ 1650 civarında Mısır'a ulaşan büyük Hurri yayılmasının bir uzantısıydı. Böylece Hiksos mevcudiyetinde Hurriler'e daha belirleyici bir rol yüklenmiş oluyordu. Ancak bu yorum da çok az destek görmüştür. Wilhelm'in aktardıklarına göre Helck'in Hurri olarak tanımladığı Hiksos şahıs isimleri çoğunlukla kısadır ve yalnızca bir durumda Hurri onomastiğinde

⁴⁶ Marc Van De Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, (İstanbul: Homer Kitabevi, 2018), 110, 111.

⁴⁷ İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 90, 94.

son derece yaygın olan ve genellikle Hurri olarak tanımlanması kolay olan iki parçalı türe aittir.⁴⁸

Ayrıca ifade etmek lazımdır ki Hiksos topraklarında Hurrice materyallerin baskın olması, önemli bir halk hareketinin söz konusu olduğunu güçlü bir şekilde göstermektedir. Daha olumlu kanıtlar, Mısır'ın Suriye ve Filistin'e verdiği isimlerden biri olan *Hrw*'de görülebilir ki buna bakıldığında net bir biçimde Hurri ismine benzediği anlaşılmaktadır. Mısırlılar III. Amenhotep zamanında (yaklaşık MÖ 1411-1375) Suriye-Filistin bölgesinde bir isyanla karşı karşıya kaldılar ve uzun zamandır bilindiği gibi buradaki liderlerin çoğu Hurri isimleri taşıyordu. O zamanlar Mısır ile müttefik olmasına rağmen Mitanniler'in güçlü bir Hurri geçmişi olan topraklara karşı çok anlaşılır bir ilgisi vardı. Burada anlaşılması gereken nokta, MÖ 15. yüzyılın ortalarında Filistin ve Suriye'deki Hiksos-Hurri unsurunun yüzyılın sonunda aynı topraklardaki bir Hurri unsuruyla ilişkili olabileceğidir.⁴⁹ Dolayısıyla Hiksos ve Hurri ilişkisinin çok yakın olma gerçekliği vardır denilebilir.

Hiksoslar'ın günümüze ulaşan kraliyet isimleriyle ilişkili olarak yapılmaya çalışılan filolojik çözümlemeler de onların kökenini belirleme konusunda istenen bilgiyi vermemiş, bundan dolayı araştırmanın bu boyutu sis perdesi içerisinde kalmaya devam etmiştir. Hiksos krallarına ait bazı yazıtlar bulunmuşsa da bunlardan da kimlik tespiti ile alakalı net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Örneğin Hiksoslar'ın en önemli krallarından biri olan Khyan'ın Filistin civarında bulunan bir kitabesi üzerindeki metinde “yabancı ülkelerin kralı Khyan” ifadesi okunmuştur.⁵⁰ Bu bilgi onların kendilerini yabancı hükümdarlar olarak kabul ettikleri dışında bir bilgi sunmamaktadır. Kamose Steli'nde Apofis'in “*Asyali*” ve “*Retenulü Adam*” şeklindeki nitelendirmeleri Hiksoslar'ın Levant bölgesi ile ilişkili olduğunu işaret etmektedir. Doğu Deltası'nda yer alan Tell el-Dab'a yerleşmesinde yürütülen çalışmalar Mısır kenti içerisinde Levant'la bağlantılara ve Mısır dışı mezar biçimlerine sahip Mısırlı olmayan bir nüfus topluluğunun giderek büyüdüğünü ortaya koymaktadır. Bu bölgenin keşfinden önce Hiksoslar hakkında bilinenler oldukça sınırlı idi ve bunlar daha çok Hiksoslar'la çağdaş olmayan kaynaklara dayanmaktaydı. Bölgede yapılan çalışmalar neticesinde MÖ 17. yüzyıl sonlarında Hiksoslar'ın 15. Hanedan olarak Mısır'ı denetimlerine soktuğu ve yerleşim yerinin de alabildiğine büyüdüğü anlaşılmıştır. Bu lokasyondan aynı zamanda Minos üslubunda duvar resimleri

⁴⁸ Wilhelm, “Hurrians and the Hurrian Language Migration or the Diffusion of a Language?”, 491.

⁴⁹ Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 39.

⁵⁰ R. Giveon, “A Sealing of Khyan from the Shephela of Southern Palestine”, *JEA* 51 (1965), 204.

ve fresk parçaları gün yüzüne çıkarılmıştır bu da Hiksoslar'ın Girit ile yakın ilişki içerisinde olduğunu ortaya koymuştur.⁵¹

E. Hornung'a göre ise Hiksoslar bir halk değil, dinamik bir politik unsur, yeni ve üstün silahlara sahip olan ve bunun sağladığı savaş yöntemleriyle Suriye ve Filistin kabilelerinin liderliğini ele geçiren küçük bir yönetici sınıfıdır. Bu bilim insanı onların Batı Sami kökenli olduğunu da iddia etmiştir.⁵² Ancak bilindiği gibi bu bir tahmindir ve ne derece doğrudur tartışılabilir. Hatta onun ifade ettiği Hiksoslar'ın küçük bir yönetici zümre olması fikri de mümkün olmayan bir görüştür kanaatindeyiz çünkü Mısır gibi bir medeniyet merkezinde bir asır boyunca egemen güç olabilmek küçük bir siyasi azınlıktan ziyade teşkilatlanmış ve kadim geçmişe sahip olan bir yapıyı gerektirir. Bununla birlikte bir nüfusa ve elbette güçlü bir askeri teşkilata da ihtiyaç olacağı herkesin malumudur. Bütün bunlar birlikte düşünüldüğünde Hiksoslar'ın küçük bir yönetici elit zümre olmayacağı makul durmaktadır.

Engberg, Hiksos hareketi olarak adlandırılan şeyin içinde açıkça tanınan Sami unsuruna rağmen 15. Hanedan yöneticilerinin Hint-Avrupalı olduğunu savunmuştur.⁵³ Bu Hurrili grup, Yakınoğu'ya yapılan göçün son aşamasının bir parçası olabilirdi diyen bilim insanı onların okçuluk ve savaş arabacılığindeki güçlerinin Mısır'daki zaferlerine yardımcı olduğunu söylemekle bir Hurri kökenin varlığını da inkâr etmemektedir. Bununla birlikte Mourad'ın Van Seters'ten naklettiğine göre, Hiksos isimlerinin Hurriler'in isimleriyle ilişkilendirilmesinin kanıtlarla doğrulanmamıştır.⁵⁴

Mieroop'ta yer alan ifadelere bakıldığında ise onun Hiksoslar'ı Hurriler'den ziyade Semitik yapma eğiliminde olduğu açıkça görülmektedir. Bu bilim insanı Hiksos krallarının isimleri hiyeroglifle yazıldığı için, nasıl okundukları konusunda bir bilinmezlik vardır derken dilin Batı Semitik, yani Suriye-Filistin bölgesinde konuşulan dillerden olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵ Ancak burada bir kanıt vermemektedir. En başta zaten dillerinin nasıl okunduğunun tespit edilmediğini de söylemiştir. Mieroop daha sonra Hiksos krallarının gelip kendi idarelerini kurmadan önce Avaris kültüründe güçlü bir Suriye-Filistin etkisinin varlığından söz etmekte bunun da onların Semitik olma ihtimalini güçlendirdiğini aktarmaktadır. Ancak bölgedeki Hurri varlığını bu noktada es geçmektedir ki Hurriler'in Semitik değil Urartular'la

⁵¹ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakınoğu*, 235.; Mourad, *Rise of the Hyksos Egypt and the Levant from the Middle Kingdom to the Early Second Intermediate Period*, 9.

⁵² Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 77.

⁵³ Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 32.

⁵⁴ Mourad, *Rise of the Hyksos Egypt and the Levant from the Middle Kingdom to the Early Second Intermediate Period*, 10.

⁵⁵ Marc Van De Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, (İstanbul: Homer Kitabevi, 2019), 144.

akraba bir Asya topluluğu olduğunu düşünen bilim insanları da vardır.⁵⁶ Bu konuda Urkeş krallığının iki hükümdarına ait, inşaat faaliyetlerine atıfta bulunan yazıtlar önemli bir bilgi sunmaktadır. Urkeş'in Tiş-adal adındaki yöneticisinin yazıtı, Hurri dilinde bilinen en eski metindir ve bu metnin dili MÖ 8. ve 7. yüzyıl yazıtlarında görüldüğü gibi yakından ilişkili olduğu Urartu dilinin özelliklerini sergilemektedir. Bu açıdan Hurri ve Urartu gibi iki savaşçı toplumun dilsel açıdan da yakınlığı görülmektedir.⁵⁷

Mieroop'ta Hiksoslar'ın savaşçılığından, Avaris'teki erkek mezarlarında silahların bulunmasından bu durumun Suriye-Filistin gömütlerinin genel bir özelliği olduğundan bahsedilmektedir.⁵⁸ Fakat bu bölgede ciddi manada bit Hurri bakiyesinin varlığı da bilinmektedir. Mısır'ın doğu Delta bölgesindeki Geç Orta Krallık ve İkinci Ara Dönem'e ait savaşçı mezarları, belirli bir mezarla ilişkilendirilmiş bir veya daha fazla at/eşek gömüsünü içermektedir. Prell, Boessneck ve Von Den Driesch'in çalışmalarına dayanarak, gömülen binek hayvanların yalnızca eşekler olabileceğini dile getirmiştir. Ancak Tell el-Dab'a'da belirli bir mezarla açıkça ilişkilendirilmeyen bazı at gömüleri olduğu da bilinmektedir. Delta bölgesindeki bu gömü türleri ölen kişinin statüsünün yüksek olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Mısır'daki Erken Bronz Çağ döneminin ilk evresine ait birkaç erken örnek dışında, bu tür cenaze geleneği MÖ 3. binyılda Kuzey Suriye ve Irak'ta da belgelenmiştir. Orta Bronz Çağı'nda ise Güney Levant'ta ve tekrar Mısır'da da görülmüştür. Mısır'da eşeklerin yük hayvanı olarak kullanıldığı bilinmiyordu dolayısıyla Eski Krallık'ta eşeklerin yük taşıdığına dair çok az kaynak vardır. Tell el-Dab'a'daki eşek mezarlarının, ilişkili mezar eşyalarının zengin topluluğuna bakılırsa, korundukları kadarıyla, mezar sahibinin yüksek statüsünü işaret etmektedir. Bu da akla bunların Hiksos soylularına ait olabileceğini getirmektedir. Aynı zamanda bu mezarlardaki hayvanların tanrıya bir adak olarak kurban edildiğine dair de yorumlar yapılmıştır.⁵⁹ (bk. Görsel 3.) Bir başka ihtimal de bu hayvanların mezardaki kişi için kurban edilmiş olmasıdır. Bunların savaşçı mezarı olma durumu da elbette mümkündür ki bu tip mezarlar bir ya da daha fazla metal silah içeren,

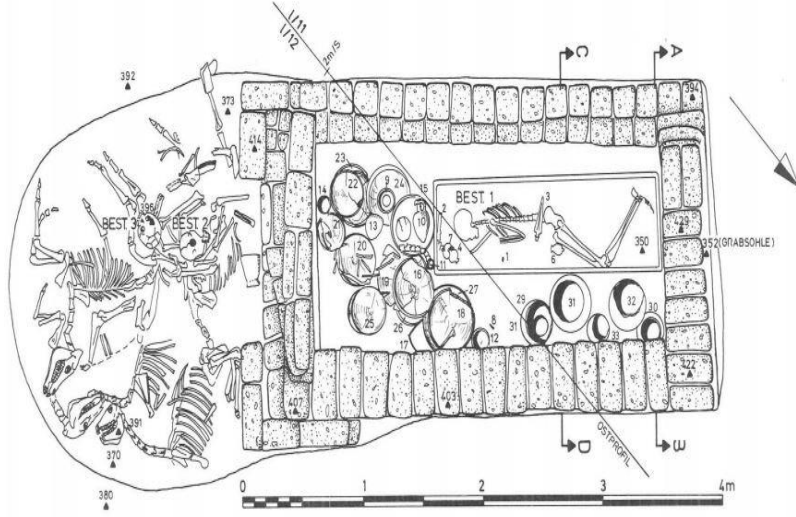
⁵⁶ Bu cümlede ifade edilen Hurri-Urartu ilişkisine dair bk. Ekrem Memiş, Hurri-Urartu Bağlantısı Üzerine Bazı Düşünceler. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (1), (2024),; Evin Özgül, Eski Anadolu'da Bir Toplum: Hurriler ve Hurri Tanrıçaları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (2), (2024), 792.

⁵⁷ Wilhelm, "Hurrians and the Hurrian Language Migration or the Diffusion of a Language?", 493.

⁵⁸ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 128.

⁵⁹ Silvia Prell, "A Ride to the Netherworld: Bronze Age Equid Burials in the Fertile Crescent", *The Enigma of the Hyksos Volume I*, (Eds. Manfred Bietak, Silvia Prell), (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019), 107, 113, 118.

kişisel eşyalar ve çanak çömlek gibi diğer gömü eşyalarının da eşlik edebildiği yapılar olarak bilinmektedir. Genellikle tek bir gömü olarak bırakılan bu mezarlar Orta Tunç Çağı'nda Levant'ta ve Mısır'ın doğu deltasında oldukça yaygın hale gelmiştir. Mezarlarda sık rastlanan eşyalar ise silahlar hançer, balta ve mızrak uçlarıdır. Bunların en eski örnekleri Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'dan da bilinmektedir ve bu alışkanlık Kuzey Suriye üzerinden Mezopotamya ve Levant bölgesine yayılmış şeklinde düşünceler mevcuttur. Zikrolunan durumlar Avaris bölgesinde ise Hiksoslar eliyle yaygınlaşmış olmalıdır. Arkeolojik veriler Avaris'te kesinlikle Mısır kökenli olmayan birkaç cenaze töreni geleneğinin varlığını ortaya koymuştur. Bunlar arasında bazı mezarların önünde bulunan at gömüleri, mezar envanterinin bir parçası olarak silahlar, küçük mezarlıklarda veya evlerin içinde biriktirilen yetişkinlerin duvar içi gömülmeleri, mezarların ve adak çukurlarının kerpiç mimarisi, yaşayanlar ve ölümler arasında ritüelistik yemek paylaşımının kanıtı olarak eşlik eden gömüler yer almaktadır.⁶⁰

Görsel 3: Tell el-Dab'a bölgesinde yer alan Avaris'ten bir mezar örneği. Mezarın giriş çukurunda beş eşek ortaya çıkarılmıştır.⁶¹

⁶⁰ Silvia Prell, "Burial Customs as Cultural Marker: A 'Global' Approach", *The Enigma of the Hyksos Volume I*, eds. Manfred Bietak, Silvia Prell, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019), 125, 126.

⁶¹ Prell, "A Ride to the Netherworld: Bronze Age Equid Burials in the Fertile Crescent", 113.

Savaşçı mezarları kişisel eşyalar, çanak çömlek ve yiyecek sunuları gibi diğer mezar eşyalarıyla birlikte olabilen bir veya daha fazla metal silah içeren gömülerdir. Yaygın silahlar ise hançerler, baltalar ve mızrak uçlarıdır.⁶² (bk. Görsel: 4). Örneğin Hiksoslar'ın hazinedar vekili olarak nitelendirilen Aamu adında bir kişi keski şeklinde savaş baltası, hançeri, çömlekleri ve ticari seferlerde kullandığı, ölümüyle kurban edilip sahibiyle birlikte defnedilen eşekleriyle birlikte gömülmüştür.⁶³ Burada görevlinin silahlarıyla birlikte gömülmesi önemli bir detaydır bundan dolayı Mieroop'ta da bahsedilen “erkeklerin mezarında silahların bulunması” hususuna dikkat çekmek lazımdır.⁶⁴ Bilindiği gibi Hurriler atlı kültüre mensup savaşçı bir toplum idi ve savaşçı toplumlarda özellikle de atlı kültüre mensup olanlarda ölen kişi silahlarıyla ve hatta “atıyla birlikte” gömülürdü.⁶⁵ Bereketli Hilal bölgesinde cenaze törenlerinde at, eşek, vb. gibi hayvanların ölen kişi ile birlikte gömülmelerinin ilk kez Hanedanlık Öncesi ve Erken Hanedanlık Mısırı'nda (MÖ 3000 civarı) görüldüğü bilinmektedir. Bu durum Nil Vadisi'nde bulunan çeşitli yerlerdeki seçkin insanların gömüleriyle ilişkilendirilmiştir. Erken Tunç Çağı'nın ilk evresinden sonra bu uygulama bölgede sona ermiştir. At ve eşek gibi hayvanlarla gömülme uygulaması Irak ve Kuzey Suriye'de Erken Tunç Çağı'nın sonlarına tarihlenen seçkinlerin gömüleriyle (MÖ 2500-2000 civarı) tekrar ilişkilendirilmiştir. Sumer kentlerinde de bu tip gömüler ortaya çıkarılmıştır ki Kiş kenti bunlara iyi bir örnek olarak verilir. Gelenek Orta Tunç Çağı'nda (MÖ 1800-1500 civarı) da devam etmiştir. Bu dönemde zikrolunan hayvanların “savaşçı mezarları” ile ilişkilendirilerek gömülme uygulaması Mısır'ın doğu Nil Deltası'ndaki çeşitli yerlerde ve güney Levant'ta tekrar gözlemlenmiştir. Bu da Hurriler'in bölgede yoğun yaşadığı bir zaman dilimine denk gelmektedir. Ancak Geç Tunç Çağı'nda (MÖ 1500-1200 civarı), bu geleneğin ortaya çıkışı, uygulama sonlandırılmadan önce güney Levant'taki yerlerle sınırlı olduğu ifade edilir. Bu tür defin işlemlerinin etnik bir işaret olarak işlevini ve bağlamını anlamak, bu cenaze töreni geleneğini uygulayan insanların göç kalıplarını ve etnik kökenlerini tespit etmeye yardımcı olmaktadır.⁶⁶ Görünüşe göre Avaris'teki insanlar sadece ticareti kontrol etmekle sınırlı olmayıp, aynı zamanda seçici bir şekilde benimsenen, üslup, teknoloji ve davranış kalıplarını içeren fikirleri de aktaran geniş bir elit zümre ağına da sahiplerdi. Bölgesel farklılıklar göze çarpsa bile,

⁶² Prell, “Burial Customs as Cultural Marker: A ‘Global’ Approach”, 126.

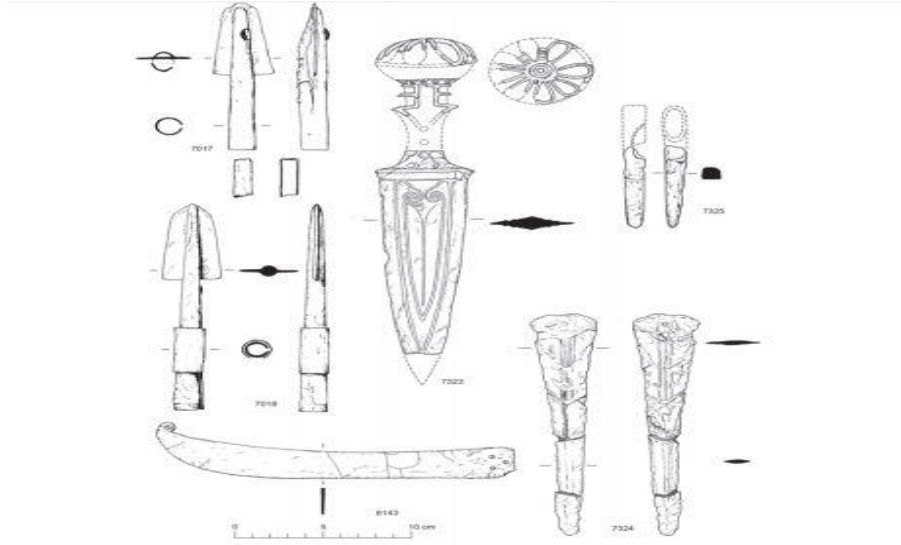
⁶³ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 219.

⁶⁴ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 128.

⁶⁵ Şenay Sayın Alsan, “Türk Kültüründe Ölüm Olgusu ve Ölüm Sonrası Ritüelleri”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 37, (2022), 189.

⁶⁶ Prell, “A Ride to the Netherworld: Bronze Age Equid Burials in the Fertile Crescent”, 107, 110.

mezar gelenekleri yüksek rütbeli atalara saygı gösterildiğini, otoritenin, gücün ve siyasi çıkarların itibarının gelenek ve kalıcılık temelinde meşrulaştırıldığını göstermektedir. Silahlı mezarlar, içlerine gömülen kişilerin statü ve önemine işaret etmektedir. Bu aynı zamanda Orta Asya Türk toplumunun mezarlarını da akla getirmektedir.⁶⁷

Görsel 4: Avaris bölgesindeki mezar eşyaları arasından çıkan silahlara örnekler.⁶⁸

Kaynaklara bakıldığında Sami toplumlarında da benzer şekilde ölü gömme adetlerinin olduğu ancak Asur örneği doğrultusunda bakıldığında ölünün mezarına silah gibi eşyaların konulma geleneğinin daha az olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹ Öte yandan Sumer’de Ur kral mezarında ölünün yanında yer alan eşyalar arasında silahların da yer aldığı bilinmektedir.⁷⁰ Bu bağlamda Sami toplumlarında ölünün yanına silah konulma geleneğinin çok yaygın bir tutum olmadığı düşünülebilir. Burada Mireoop’un net bir biçimde Hiksoslar’ı Semitik kökenlere bağlaması Hurri etkisini arka plana atmış olduğu göze

⁶⁷ Prell, “Burial Customs as Cultural Marker: A ‘Global’ Approach”, 139, 143.

⁶⁸ Prell, “Burial Customs as Cultural Marker: A ‘Global’ Approach”, 127.

⁶⁹ Ebru Mandacı, “Asurlular’da Cenaze Ritüelleri ve Ölü Gömme Gelenekleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, SAYI: 49, (Nisan 2020), 74.

⁷⁰ Hans J. Nissen, *Ana Hatlarıyla Mezopotamya Yakın Doğu Arkeolojisinin ilk Dönemleri (MÖ 9000- 2000)*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2004), 177- 178.

çarpılmaktadır. Eldeki verilere bakıldığında MÖ 18. yüzyılda Suriye bölgesine yoğun bir Hurri göçünün varlığı görülmektedir. Bu da Suriye-Filistin bölgesinde Hurri etkisini ve kültürel yayılımını ortaya koymaktadır.⁷¹ Ayrıca Hiksos krallarının isimlerini Hurri temelli açıklamaya yönelik çalışmaların varlığı da bilinmektedir. Bu da Hurri-Hiksos ilişkisinin varlığını düşünen bilim insanlarının olduğunu da ortaya koymaktadır.⁷²

Hiksoslar'ın Mısır'da siyasi bir güç olarak fiilen varlık gösterdikleri dönemi kapsayan süreçte Yakındoğu'da “*Karanlık Çağ*” olarak tarif edilen kültür ve medeniyetin gelişimi açısından bir duraklama devri yaşanmıştı. Merkezi bir yapının olmaması ekonomik ve kültürel faaliyetlerin durağanlaşmasına yol açmış bundan dolayı dönem karanlık olarak nitelendirilmiştir. Bu ise, kabaca MÖ 1600'e tarihlendirilmektedir. Birbirleriyle oldukça yakın ilişki içerisinde olan, Akdeniz'den Basra'ya kadarki mamur devletler sistemi zayıflamış, Babil ve Hattuşa gibi bazı kentlerde kraliyet aileleri varlığını devam ettirse bile bunlar geçmişin ihtişamlı günlerinin silik birer gölgeleri gibi kalmışlardı. Mari gibi çoğu kent askeri rekabetler yüzünden yıkılmış, bazı kentlerse bilinmeyen nedenlerden ötürü terk edilmişti. MÖ 2. binin ortalarında güneyde Kassitler, kuzeyde ise Hurriiler siyasi açıdan güç kazanmışlardı. İfade edildiğine göre bu dönemde Yakındoğu'daki kentleşme MÖ 3000 yılından beri görülmüş olan en düşük seviyesindeydi.⁷³ Kuvvetle muhtemeldir ki Hiksoslar'ın Mısır'daki varlıklarının inşasında *Karanlık Çağ* adı verilen süreçte yaşanan bu siyasi kaos ortamı etkili olmuştur. Hiç şüphesiz böyle zamanlarda insanlar içerisinde bulundukları yaşam alanlarını terk ederek daha yaşanabilir alanlara göç etmek zorunda kalıyorlardı. Dolayısıyla Mısır'daki Hiksos varlığını oluşturan insanların buraya gelişlerini bu doğrultuda değerlendirmek mümkündür. Aynı zamanda karmaşık siyasi ortam yerini sakinliğe bırakmaya başladığında bu bölgelere yeni gelmiş insanları da görmek mümkün olabilmekteydi. Nitekim *Karanlık Çağ*'ın üzerinden yaklaşık bir asır geçtikten sonra Kuzey Mezopotamya'da Mitanni adında bir toplumun varlığıyla da karşılaşılmalıdır ki bu devletin teşekkülünde de Hurriiler'in çok etkili olduğu bilinen bir gerçektir. Bazı Hurri gruplarının da Suriye-Filistin bölgesi üzerinden ilerlemek suretiyle Mısır'daki Hiksos varlığının oluşmasında etkili olduğu kanaatindeyiz. Sonuç olarak literatürde yer alan kaynaklara bakıldığında Hiksoslar'ın Hurri, Hint Avrupalı veya Semitik olduğuna dair tahminlerin yer aldığı görülmektedir. Kökenleri tespit edilene kadar da bu konu tartışılmaya devam edecek gibi durmaktadır.

⁷¹ G. Wilhelm, *The Hurrians*, (Warminster: Aris&Phillips, 1989), 12.

⁷² G. Wilhelm, *The Hurrians*, (Warminster: Aris&Phillips, 1989), 19.

⁷³ Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, 109.

Hiksoslar'ın Mısır'da Yayılımı:

Khyan'ın Hiksoslar'ın merkezi olan Avaris'ten güneye doğru ilerlemek suretiyle bütün Mısır'ı ele geçirmek amacıyla hareket edeceği çok aşîkârdı. Hiksoslar bu sürece kadar güçlenmiş, Mısırlılar ise bunun tam aksine zayıf düşmüşlerdi. Mısır'a hâkim olma amacı Hiksoslar'ın kendilerine ne denli güvendiğini gösterdiği gibi Mısır'ın içinde bulunduğu durumu da ortaya koymaktaydı. Kaynakların verdiği bilgilere bakıldığında Khyan'ın Orta Mısır boyunca ilerlediği ve ülkenin neredeyse üçte ikisine boyun eğdirdiği anlaşılmaktadır. Öyle ki Hiksoslar'ın bu dönemde Teb'i bile ele geçirmiş olmalarının yüksek ihtimaller dâhilinde olduğu ifade edilmektedir.⁷⁴

Khyan'dan sonra Hiksos tahtına Apepi (MÖ 1570-1530) geçmişti. O, selefinden devraldığı ülke idaresini benzer politikalar doğrultusunda devam ettirmiştir. Dönem hakkında bilgi veren kaynaklara bakıldığında, Apepi'nin kendisine “*İki Ülke'ye Barış Getiren*” şeklinde bir anlam taşıyan Horus adı aldığı görülmektedir. Öte yandan kral, “*Seth'in sevgilisi, Sumenu'nun Efendisi*” gibi bir dizi gösterişli unvan da kullanmıştır. Apepi, Seth'i şahsi efendisi yapmış gibi gözükmektedir ve anlaşıldığına göre kral onu çok sevmektedir. Bunun bir nişanesi olarak da Seth adına tapınaklar inşa ettirmiştir. Bunlarla yetinmeyen Apepi, bir Teb tanrısının kutsal onayını aldığını da iddia etmiştir. Bütün bu gelişmeler Mısır'ın siyasi açıdan yönetim kaybının haricinde dinsel bakımdan da ülkenin yabancı kralların eline geçmekte olduğunu ortaya koymaktaydı. Kısaca, bu dönemde Mısır'ın bağımsızlığı her açıdan tehlike altındaydı.⁷⁵ Mısırlılar ile dini açıdan da bir mücadeleye girdiği anlaşılan Hiksoslar Seth'i Ra'nın karşısına bir rakip olarak koymuşlardı. Bilindiği gibi Seth Mısır panteonunun en eski tanrılarında biri olarak kabul ediliyordu ve daha çok çöl ile özdeş tutuluyordu. Buna paralel olarak da kargaşa ile bir arada anılıyordu. Kanıtlar Seth'in Avaris'te bir tapınağının olduğuna dair bazı işaretler sunmuştur. Bunun yanında Hiksoslar, Ra başta olmak üzere Mısır'ın diğer tanrılarında da haberdar idiler. Bütün bu gelişmeler onların Mısır kültürüne bir hayli aşina olduklarını hatta Mısır'da kaldıkları bir asırdan fazla olan zaman içerisinde dini anlamda etkilendiklerini de göstermektedir.⁷⁶ Bu bağlamda Hiksoslar'a yabancı, barbar, Mısır'a askerî açıdan hükmetmiş kimseler olarak bakılmaması gerekmektedir bilakis kaynakların sunduğu bilgiler Hiksoslar'ın oldukça yüksek bir kültüre sahip olduğunu anlamamıza yardımcı olmaktadır. Hiksos krallarında Apepi'nin Rhind Matematik Papirüsü gibi eski metinleri çoğaltmaları için Mısırlı

⁷⁴ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 244, 245.

⁷⁵ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 221.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 244, 245.

⁷⁶ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 141, 142.

kâtipler tutması, bununla birlikte Apepi'nin kendisinin “*yazıların tüm zor bölümlerini sabırla okuyan*”, “*bizzat Thoth'un eğittiği bir Ra kâtibi*” olduğunu iddia etmesi gibi durumlar onların kültürel seviyesinin yüksekliği hakkında önemli ipuçları vermektedir.⁷⁷

Hiksoslar'ın Mısır'da kaldıkları ve ülkeye hâkim oldukları zaman zarfında nereye kadar yayıldıkları tam olarak tespit edilememiştir ancak tarihçiler Mısır'daki hâkimiyet sınırlarının vadi boyunca güneye kadar uzandığı yönünde tahminlerde bulunmaktadır.⁷⁸ Bazı görüşlere göre ise Asvan'a kadar geçici bir Hiksos hâkimiyeti tesis edilmiştir. Bununla birlikte Hiksos denetiminin asla Orta Mısır'ın ötesine geçmediği yönünde düşünceler de bulunmaktadır. Çömlek bulguları da Mısır'ın tamamının onların egemenliğine girmediğini ortaya koymaktadır. Ancak Kuşiler'in denetimindeki Kerma'da Hiksos mühürlerinin bulunması ve Filistin'de de yine çömlek buluntularının keşfi Nübye ile Aşağı Mısır hükümdarları arasında ticari ilişkilerin geliştiğini kanıtlarken Hiksoslar'ın geniş bir etki alanı elde ettiklerini de göstermektedir. Filistin'in güneyi ve iç kesimlerinde, üzerlerinde Hiksos krallarının adlarının yazılı olduğu *skarabeus* buluntuları onların bölgedeki varlıklarını doğrulamaktadır.⁷⁹

Hiksoslar Geline Mısırlılar'ın Durumu:

Buraya kadar ifade edilenlerden anlaşıldığına göre Hiksoslar Mısır'a istilacı bir güç olarak aniden gelmemişlerdi. Kaynaklar onların bölgeye peyderpey geldiği konusunda bilgiler vermektedir. İlgili kısımlarda ifade edildiği üzere Hiksoslar tıpkı Mezopotamya'ya Sumerliler zamanında gelen Samiler gibi gelmiş ve zamanla güçlenmeleri sayesinde ve Mısır'ın zayıf olduğu bir süreci fırsat bilerek kendi siyasi otoritelerini tesis etmiş olmalıydılar. Memfis'in dışarıdan gelen bu yabancı halkın eline geçmesi ile kaybedilmiş olması 13. Hanedan için her açıdan ölümcül bir darbe anlamına geliyordu. Eski Mısır'ın birlik düşüncesinin bir simgesi olan kadim başkentinin bir kavşak noktasında bulunması her açıdan denetim için hayati önem taşımaktaydı. Hiksoslar'ın böylesine stratejik önemi olan bölgeyi ele geçirmesi kraliyet sarayının telaşla güneye çekilmesiyle neticelendi. Mısırlılar, bağımsızlıklarının geleneksel merkezlerinden bir diğer bölge olan Teb'de hızla bir tür yönetim üssü kurdular ancak onlarda da bunu devam

⁷⁷ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 220.

⁷⁸ İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 93.; Steven Snape, *Ancient Egypt The Definitive Visual History*, (London: DK Publishing, 2021): 98.

⁷⁹ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, 236, 237.; Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, 43, 44.

ettirebilmek ve güçlendirebilmek için gerekli olan enerji kalmamıştı. Kısaca Mısırlılar'ın morali ve motivasyonu çökmüş, direnme gücü kırılmıştı. Uzun süre bu şoku atlatamadıkları da kesindi.⁸⁰

Hiksoslar'ın Mısır'a Ekonomik Darbesi:

Hiksoslar Delta'da siyasi otoritelerini kurduktan kısa zaman sonra güçlenmişlerdi. Yeni vatanlarında güven içinde yaşayan Hiksos hükümdarları farklı kültürel kimliklere sahip olduklarını açıkça dile getirmede bir beis görmediler. Mısır'ın kadim düşmanları olan Kuşiler'le de irtibat kurmaktan çekinmeyen Hiksos kralları onlarla ilk başlarda ekonomik ilişkiler geliştirdiler. Bu bağlamda Hiksoslar'ı Kuşi ülkesinden bol miktarda altın temin ederken görürüz. Bu, ekonomik ağırlığı fazla olan bir ilişkiydi der kaynaklar. İlerleyen süreçte ise Hiksoslar ve Kuşiler siyasi anlamda da birlikte hareket edeceklerdi. Biri kuzeyde diğeri güneyde yer alan bu iki halk siyasi ve ekonomik dinamikleri kontrol eder hale gelmişti. Hiksoslar Kuşiler'le olduğu gibi Akdeniz dünyasının çeşitli krallıklarıyla da ticari ilişkilerini kuvvetlendirmişti. Memfis'le ise herhangi bir ticari ilişki kurmaktan kaçınmışlardı. Bununla birlikte Hiksoslar'ın ekonomik ilişkilerinde Filistin ve Kıbrıs'ın da önemli bir ağırlığının olduğu ifade edilmiştir. Bu tablo göz önüne alındığında Mısır'ın bilinçli olarak dışlandığı, bir çeşit “*ekonomik ambargo*” maruz bırakıldığı söylenebilir. Bu, Mısırlılar'a siyasi darbeden sonra vurulan can alıcı bir ekonomik darbeydi ve belki de en ağır olanı buydu. Hutvaret'teki limana ise şarap ve zeytinyağı akıyor; kereste, bakır ticareti sayesinde Hiksoslar'ın kasaları doluyor Avaris Yakınoğu'nun adeta cazibe merkezlerinden biri haline geliyordu. Kaynaklarda Avaris'te Mezopotamyalı tüccarların da olabileceği dile getirilmektedir. Hiksos ülkesinde bunlar yaşanırken bu esnada Mısır'da tam tersi bir durum hâkim olmalıydı.⁸¹

Hiç şüphesiz zenginlik ve güç, gösterişi de beraberinde getirirdi. Bu yüzden Hiksos kralları iktisadi ve siyasi güçlerini göstermek için Nil kıyılarına büyük bir kale de inşa ettiler. Duvarla çevrili bir bina topluluğu içerisinde yer alan kraliyet konutu da lüksün ve bolluğun temaşa edildiği en önemli yerlerin başında gelmekteydi.⁸² Bütün bu gelişmeler Hiksos kralı Khyan'ın MÖ 1610 civarında tahta çıkması ile zirve noktaya ulaşmış

⁸⁰ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 240.

⁸¹ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 243, 244.; Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 124.

⁸² Burke, “Amorites in the Eastern Nile Delta: The Identity of Asiatics at Avaris during the Early Middle Kingdom”, 69.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 243, 244.

olmalıydı. Kaynakların ifadesine göre en parlak dönem bu kralın zamanında yaşanmıştı. Devlet siyasi güç ve zenginlik açısından zirveye tırmanmış, Avaris Doğu Akdeniz'in en önemli limanlarından biri olmuştu. İktisadi güç diplomatik temasları da beraberinde getirdi. Bu tür temaslar bir ülkenin sahipleri olan kişilerin eliyle yapıldığından önemli bir adımdı. Diplomatik ilişkilerde başrolde yer almak aynı zamanda siyasi erk olunduğunu vurgulamanın da bir tezahürüydü. Bu doğrultuda Akdeniz dünyasının çeşitli noktalarıyla temasa geçilmişti, Girit adasındaki Minos hükümdarı ise ilk sırada yer almış olmalıydı. Knossos sarayına değerli armağanlar gönderilerek sağlam bir dostluk kurulmaya çalışıldı. Anlaşıldığına göre Khyan her hamlesini akıllıca atıyordu ve o oldukça kararlıydı Mısır artık onlarını. Onun liderliğindeki Hiksoslar Mısır'ın yeni efendileri olacak, uluslararası arenada da bu şekilde ilan edilecekti.⁸³

Hiksoslar'ın Müttefiki Kuşiler'in Durumu:

Hiksoslar'ın Mısır'a hâkim olduğu dönemde Kuşiler de kolay bir hareket alanına sahip oldular. Kaynaklar onların neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmadan topraklarını kuzeye doğru genişletebildiğini ve Vavat'ı işgal ettiğinin bilgisini vermektedir. Hiksoslar'ın Avaris'te hâkimiyetlerinin devam ettiği zaman zarfında Mısırlı yönetici grubuna mensup bazı insanlar Vavat'da yaşamaktaydı. Kuşiler'in bölgede etkili olmasıyla birlikte devrik Mısır yöneticileri Kuşilere hizmet etmek zorunda kalmıştı.⁸⁴ Kuşiler açıkça topraklarını genişletmek istediklerini belli ediyor ve bunu da aşama aşama başarıyordu. Ülkenin güneyi de artık kuzeyi gibi savunmasızdı.⁸⁵

Mısır'daki Hiksos egemenliği Kuşiler'in de avantajına olmuştur. Bu süreçte Kuşiler belki de tarihleri boyunca hiç olmadıkları kadar rahat hareket etme imkânı bulmuştu. Kuşiler'e ait büyük bir ordu Nübye'nin uzak bölgelerinden gelerek Mısırlılar'ın inşa ettiği Vavat kaleleri üzerinden devam etmek suretiyle Yukarı Mısır'daki kasaba ve köylere saldırmış, tapınakları ve mezarları yağmalamış, yüklü miktarda ganimet elde ederek kuzeye akınlarda bulunmuştu. Kuşiler'in bu hamleleri 17. Hanedan'a çok şiddetli ve acımasız bir darbe anlamına geliyordu. Olaylardan bir ders çıkarma seçeneğiyle de karşı karşıya kalan Mısırlılar Kuşiler'in bu acımasız saldırısından kendi paylarına düşeni almışlardı. Bu da Hiksoslar'dan evvel Kuşiler'in icabına bakılması gerekliliği idi. Hakikaten Mısırlılar Hiksoslar'dan önce Kuşiler'le

⁸³ Bietak, "The Spiritual Roots of the Hyksos Elite: An Analysis of Their Sacred Architecture, Part I", 60; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 244.

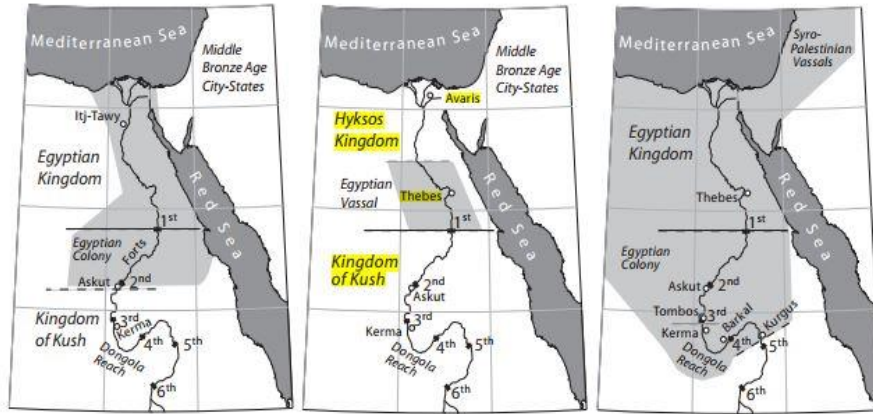
⁸⁴ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 242.

⁸⁵ Snape, *Ancient Egypt The Definitive Visual History*, 137.

ilgilenecek, güney bölgesi güvene alındıktan sonra sıra esas mesele olan Hiksoslar'a gelecekti. Bu açıdan Kuşi saldırısı Mısırlılar için o an kötü sonuçlansa da ülkenin istikbâli için önemli kazanımlara yol açacak bir strateji izlenmesini sağlamıştır denilebilir.⁸⁶

Hiksos Kuşi Anlaşması ve Mısır'ın Kurtuluş Mücadelesi

Hiksos başkenti Avaris'teki Apepi düşmanlarının yaklaşan isyanının haberini almış olmalıydı ki ivedilikle harekete geçerek kraliyet kalesinin duvarlarını güçlendirmeye başladı. Aynı zamanda Kuşiler'le de irtibata geçerek stratejik bir ittifak oluşturmuştu. Hiksoslar'ın Kuşiler'le olan bu ittifakı ganimetlerin paylaşımından daha çok şeyi kapsıyor gibiydi. Mısır aralarında kalmıştı (bk. Görsel:4) ve iki müttefik kuvvetle muhtemel ülkeyi paylaşacaklardı.⁸⁷ Dolayısıyla Mısır aslında bir nevi var olma mücadelesi verecekti eğer bu mücadele kaybedilmiş olsaydı aşağıdaki haritada en sağdaki tablo Mısır değil belki de Hiksos ve Kuşi şeklinde olabilirdi.

Görsel 5: Soldan sağa doğru Orta Krallık, İkinci Ara Dönem ve Yeni Krallık zamanlarında Mısır'ın durumu. Görüldüğü üzere Mısırlılar İkinci Ara Dönem'de Thebes (Teb) bölgesinde sıkışmış bir vaziyetteydi. Kuzeyde Hiksoslar güneyde ise Kuşiler vardı.⁸⁸

⁸⁶ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 248, 249.

⁸⁷ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 249.

⁸⁸ Stuart Tyson Smith, *Wretched Kush: Ethnic Identities and Boundaries in Egypt's Nubian Empire*, London, New York: Routledge 2003), 57.

Uzun süren başarısız hamlelere rağmen Mısır'ın umudu halen vardı. Hiksoslar'ın Delta bölgesine geri çekilmesi Teb'de umutların yeşermesine yol açtı. Bu doğrultuda Mısırlılar Teb'de bulunan 17. Hanedan etrafında bağımsızlık mücadelesine girişeceklerdi. Ülkedeki pek çok şey gibi bu hanedan da bir zamanlar Hiksoslar'a bağlı idi. Ancak zaman içerisinde yabancı kralların hâkimiyetine karşı, millî hisleri uyandırmak ve bu düşman topluluğunu memleketlerinden kovmak için harekete geçme arzusu bu hanedan etrafında şekillendi. Tebliler kendilerini yerel geleneğin koruyucuları olarak görüyorlardı, bundan dolayıdır ki bu hanedan etrafında bir kenetlenme olmuştur denilebilir.⁸⁹

Teb'in ve 17. Hanedan'ın ilk kralı Rahotep'tir. Adının taşıdığı anlam “*Ra'nın Hoşnut olduğu*” idi ve buna uygun olarak Mısır'ın kurtuluşu için hazırdı. Rahotep Hiksoslar'ın harap hale getirdiği mabetleri onarmakla işe koyuldu. Gebtu'da Min tapınağını tadil ettirdi. Tapınaklarla işe koyulması hem adına yakışan bir hareketti hem de meşruiyet açısından simgesel bir önem taşıyordu. Böylece Ra'nın Hoşnut olduğu bu kral Mısır'ın resmi hükümdarı olduğunu vurgulamış oluyordu.⁹⁰

Teb'in Dirilişi İçin Çabalar:

Rahotep'in ardılları da onun gibi tapınakları onarmakla işe koyuldular. Abdju'daki ve Gebtu'daki tapınaklar bu faaliyetler doğrultusunda en başta tadilattan geçirilenler idi. İç savaş esnasında önemli rol oynayan bu iki kent, siyasi açıdan da ön cephede yer alıyordu. Gebtu'da ve Abdju'da Hiksoslar'la yapılacak bir savaşta kullanılmak üzere askeri üsler de oluşturulmuştu. Bunlar Teb'in yeniden dirilişi için ön hazırlık anlamına geliyordu. Olayların gidişatına bakıldığında Mısırlılar yabancı istilasından ve yönetiminden kurtulmak için önce manevi hazırlıklarla meşgul olmuş ardından da askeri tedbirler almış gibi gözüküyordu. Bu dönemde ayrıca ilginç bir hamle olarak değerlendirilen ve bir nevi güç göstergesi olarak bilinen bir piramit inşası girişiminde de bulunulmuştu. Bununla piramitler çağındaki gibi Mısır'ın yeniden güçlenmesi ve ihtişamlı bir biçimde Yakındoğu'da yer edinmesi de arzulanıyordu. Esasında yaşanan gelişmelere bakıldığında atılan her adımın bir anlam taşıdığı aşikârdı. Her şeyin simgesel bir anlamı

⁸⁹ İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 94.; Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 222.

⁹⁰ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 245.

vardı ve hele ki başrolde yer alan oyuncu Eski Mısırlılar olunca bu daha çok ön plandaydı.⁹¹

Antef büyük bir kral olmanın gereklerini taşıyor olsa da amacını gerçekleştirmede o da selefleri kadar kararlıydı. Mezarının önüne dikilmiş köşeli sütunda yer alan hiyerogliflerde kendini Mısır'ın en önemli tanrılarından bazılarıyla birleştirmişti. Bunlar arasında Osiris, Anubis ve ilginç bir biçimde “*yabancı ülkelerin efendisi*” Sopdu da yer alıyordu. Bu sonuncusu Sina tepelerinin ve Güney Filistin'in hami tanrısı olarak biliniyordu ve kült merkezi de Hiksos krallığının içinde yer alan Per Sopdu'da idi.⁹² Kaynaklarda kralın bu hamlesi için çok hoş bir ifadeyle “*tanrıbilimsel olarak kısasa kısas*” şeklinde bir nitelendirme yapılmıştır. Nasıl ki Hiksos kralı Khyan siyasi hegemonya iddiasını desteklemek için bir Teb tanrısının koruması altında olduğunu iddia edebiliyorsa, Antef de aynısını yapabiliyordu. Bu durum hakikaten tam anlamıyla bir kısasa kısas idi. Savaş ve saldırı için maddi ve manevi açıdan hazırlıklar yapılıyordu. Ülkenin bir savaşa her an girmek üzere olduğunu en açık işaretlerinden biri de Teb'in birkaç kilometre dışında yer alan Madu'daki yerel bir tapınağa yeni bir toprak bağışında bulunmasıydı. Bağışın buraya yapılmış olması da rastgele bir durum değildi. Simgesel mesaj burada da mevcuttu. Madu'nun tanrısı 11. Hanedan'a zaferi getiren Teb savaş tanrısı Montu idi ve bu tanrının altı yüzyıl önce yaşanan yeniden birleştirme mücadelesinde etkili olduğuna inanılıyordu.⁹³ Ayrıca 11. Hanedan'a mensup kralların isimlerinin neredeyse tamamı *Montu*... (örneğin: Montuhotep) şeklinde başlıyordu.⁹⁴ Bu bağlamda düşünüldüğünde Teb'deki savaş kabinesinin niyeti anlaşılmaktaydı: Amaç Mısır'ı yeniden özgürleştirmek idi.

Sekenenra Taa'nın Gayretleri ve Cesurca Ölümü:

Teb'in bir sonraki hükümdarı Sekenenra Taa adında biri oldu.⁹⁵ O, Hiksoslar'la ciddi bir savaşa hazırlanmanın taraftarıydı. Ancak tarihçiler bu konuda oldukça şaşkınlık içerisinde. Mısırlılar'ın böyle bir mücadeleye girişme cesareti hayret uyandırmıştır. Çünkü 17. Hanedan'ın sonlarında Teb ile Hiksoslar arasında ilişkilerin dostluk çerçevesi içerisinde olduğuna dair kanıtlar olduğunu da ifade ederler. Hatta Teb'de bir mezardan çıkarılan vazo

⁹¹ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 245, 246.

⁹² Laurel Bestock, *Violence and power in ancient Egypt: image and ideology before the New Kingdom*. (New York: Routledge 2018), 96.

⁹³ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 246-248.

⁹⁴ Snape, *Ancient Egypt The Definitive Visual History*, 10.

⁹⁵ Snape, *Ancient Egypt The Definitive Visual History*, 142.

üzerinde bir Hiksos prensesinin adına rastlanmış olması iki hanedan arasında diplomatik evliliklerin yapıldığını göstermektedir. Ancak 19. Hanedan zamanına tarihlenen bir kayıtta savaşa neden başlandığına dair bir dizi ipucu sunar. Bu, bir papirüse yazılmış olan ve Sekenenre Taa ile Hiksos kralı Apepi arasındaki düşmanlığı anlatan önemli bir belgedir. Buna göre Apepi, Mısır'ın kadim kenti olan Teb'e "*Şehrin doğusundaki su aygırı havuzunun icabına bakın, zira geceleri uyumama engel oluyor*" yazan ilginç bir mesaj göndermiştir. Teb ile Hiksos merkezi arasındaki mesafeye bakıldığında böyle bir olayın yaşanmasının ihtimali bile yoktur. Çünkü iki bölge arasındaki uzaklık 650 km'dir. Mesajdan Apepi'nin Mısırlılar'a karşı bir meydan okuma teşebbüsünde bulunduğu yorumu çıkarılmaktadır. Sekenenre Taa, buna karşılık Hiksoslar'la bir mücadeleye girişme kararı almış olabilir.⁹⁶ Bu durumda Sekenenre Taa zamanında Hiksoslar'la geçimsizliklerin baş gösterdiği ve çarpışmaların fiili olarak yaşanmaya başladığı düşünülebilir. Nihayetinde ne kadar yakın ilişkiler geliştirilmiş olsa da ülkenin bağımsızlığı Mısır'ın kurtarıcılığı görevine soyunan Tebliler için her şeyden daha önemliydi. Bu bakımdan Sekenenre Taa, ilk olarak Memfis'e ve ardından ise Hiksos merkezi Hutvaret'e (Avaris) saldırı yapabilmek için öncelikli olarak bir sefer karargâhı kurmanın gerekliliğine inanıyordu. Bu amaçla harekete başladı. Seçilen yer, Nil'in batı kıyısında, Gebtu'nun karşısındaki Deir el-Ballas idi. Hükümdar buraya, kraliyet ailesinin yaşaması için de etrafı surla çevrili bir saray ve çeşitli binalar inşa ettirdi. Bir tepenin üzerinde de Nil Vadisi'ne hâkim konumda olan gözetleme karakolu yapıldı. Bütün hazırlıkları yapan Sekenenre Taa saldırıya başladı. Onun savaşı bizzat cephede komuta ettiği kaynaklarda dile getirilen önemli detaylardandır. Aynı zamanda kız kardeşi ve karısı olan Ahhotep de her zaman onun en yakın destekçisi olmuş savaşta da yer almıştı. Kaynakların verdiği bilgilere göre mücadele devam ederken kral düşmanla göğüs göğüse savaştığı bir esnada savaş arabasından yere düşmüştü. Bunu gören düşmanları hızla hançerleriyle, baltalarıyla ve kargılarıyla Sekenenre Taa'ya saldırdılar. Kralın mumyasındaki savaş yaraları bu sahnenin şiddetini göstermektedir.⁹⁷ Kuvvetle muhtemeldir ki düştüğü anda mücadele esnasında ölmüştü. Mumyalanmış cesedinin de gözler önüne serdiği üzere acımasızca öldürüldüğü açıkça belli oluyordu. Kolları ölüm anındaki spazmla kasılmış, dudakları acıyla büzülmüş haldeydi. Ölümüne sebep olan şeyin ise kafatasına aldığı ağır bir darbe olduğu ifade edilmektedir ki bu yaradan akan kanla saçları keçeleşmiş vaziyettedir. Kollarında ya da vücudunda başka bir yara olmaması da aldığı darbeye karşı koyabilecek

⁹⁶ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 138.; Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 225.

⁹⁷ İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 94.; Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 222.

durumda olmadığını, ani bir biçimde öldüğünü göstermektedir. Ceset üzerinde yapılan adli tıp araştırmaları ölümcül kafa yaralarının Hiksos tipi silahlarla yapıldığını, alnına aldığı balta darbesinin o tarihlerdeki Hiksos tarzı balta ağzının boyutlarıyla uygun olduğunu ortaya koymuştur. Düşman, kralın kafasına indirdiği darbeye yetinmemiş, sol yanağına ikinci bir balta darbesi daha vurmuş, kulağının arkasına hançer saplamış, son olarak da elmacık kemiğini parçalayan bir gürz darbesi indirmiştir. Sekenenre Taa'nın naaşı Teb'e acelece götürülmüş, hızlı bir mumyalama işlemi gerçekleştirilmiştir. Tabutunun üzerine de "Cesur Taa" yazılmış, önceden kendine varis olarak belirlediği Kamose'nin refakatinde ülkesi için canını feda eden bir kahraman olarak uğurlanmış ve Teb'deki ebedi istirahatgâhına defnedilmiştir.⁹⁸

Sekenenre Taa'dan sonra tahta çıkacak olan çocuklarının küçük yaşta olmasından dolayı kraliçe Ahhotep naibe olarak yönetimi devraldı. Ahhotep çok başarılı, cesur ve savaşçı bir kraliçe idi. Onun bir silah koleksiyonunun olduğuna dair kaynaklarda yer alan bilgiler kraliçenin standartların dışında bir kadın olduğunu ortaya koymaktadır. Yukarıda da ifade edildiğine göre her zaman kocasıyla birlikteydi ve ondan devraldığı Hiksos mücadelesini de devam ettirmişti. Bunun içindir ki ona sebatı, bağlılığı ve cesareti temsil eden altın sinekli cesaret nişanından iki defa verilmiştir. Ayrıca askeri başarılar elde edenlere normalde bir çift verilen altın halhaldan ise kraliçeye 8 adet verilmiştir. Kraliçenin mezarından çıkan eşyalar da onun kimliğine uygundu. Cesur Ahhotep, yıldızlı ayna ve yelpazenin yanı sıra okçu bilekliğinden hançerler ve baltalardan oluşan bir silah ekipmanla gömülmüştür.⁹⁹

Yeni Kral Kamose:

"Gözü pek Kamose, Aphosis'in aşılmaz kalesi Avaris'in surlarının, "pencerelerinden limana küçük hayvanlar gibi deliklerden bakan [kralın] çatısındaki kadınlarını gözetleyip kadınların 'O çok hızlı!' dediklerini duyabilecek" kadar yakınına dayandı. Böylesine köşeye sıkışmış bir seyirci kitlesi, Kamose'ye afili konuşmasını yapabileceği mükemmel bir zemin vermişti. Apophis'e seslendi: "Bana bak! Buradayım işte, başardım! Ne peşini bırakacağım ne de ben gittikten sonra meydanlara ayak basmana izin vereceğim! Yüreğin mi yetmiyor, seni aşağılık Asyalı? Bak! Tutsak ettiğim Asyalıların, senin bağlarından gelen üzümle yaptıkları şarabı içiyorum. Mola evini yerle bir ettim, ağaçlarını kestim, kadınlarını zorla gemilerime soktum.

⁹⁸ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 226.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 250.; Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 79.

⁹⁹ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 225, 227, 228.

Atlarını ele geçirdim; sayısız miktarda altın, lapis, gümüş, turkuaz ve bronz baltalarla dolu yüzlerce sedir geminden geriye tek bir tahta bile bırakmadım. Hepsine el koydum! Avaris'te tek bir şey bile bırakmadım¹⁰⁰!”

Yukarıdaki pasajdan anlaşılacağı üzere yeni kral Kamose oldukça hırslıydı. Hiksoslar'ın ülkeye getirdiği atlı savaş arabasını Mısırlılar'ın ilk kez onun zamanında kullandıkları ifade edilir. Kaynaklarda gizemli bir kişiliğe sahip olduğu da dile getirilen Kamose Mısırlılar tarafından önemli bir kral olarak görülüyordu. O, Hiksoslar'a karşı özgürlük savaşını gerçekleştiren öncüler arasında yer almakla Mısır tarihinin sayfalarına adını altın harflerle yazdıran önemli şahsiyetlerden biriydi.¹⁰¹ Ayrıca Sekenenre Taa'nın aksine, savaşlarından daha çok söz ettirmiştir. Bunda hiç şüphesiz yazdırdığı kitabeler de etkili olmuştur ki bunlardan birinde “*Amen, palayı, Amen oğlu Kamose'ye bahşetti*” diyerek mücadelesinde Amon'un kendisini desteklediğini ve başarıya ulaştırdığını dile getirmekteydi.¹⁰² Eski Mısırlılar yazının bir ölümsüzlük aracı olduğunu çok iyi bildiklerinden dolayı bu tür yazıtlara sık sık rastlanır. Bundan dolayıdır ki onun mücadeleleri Karnarvon Tableti'nde yer alan bir öyküde de yer almaktadır.¹⁰³

Kamose, tahtı devraldığında memurlarının tavsiyelerine kulak asmayacak ve “*ülkeyi benimle paylaşan*” kendine “*hükümdar*” diyen Hiksos kralının yanında yalnızca bir “*prens*” olmaya daha fazla katlanmayacağını açıklayarak onlarla mücadeleyi uhdesine alacaktır.¹⁰⁴ Kendi sözlerinin de yer aldığı bu cümlede ifade edildiği üzere Sekenenre Taa'nın ölümünün ardından Mısır'ın kurtuluşunun sorumluluğu Kamose'nin omuzlarına yüklenmişti. Ancak Sekenenre ile kendisi arasında Ahhotep'in olduğu da unutulmamalıdır. Yeni kral deneyimsizdi ancak kuvvetle muhtemel bunu bir savaş konseyi toplayarak gidermeyi düşünmüştü. Bu doğrultuda onun bir heyet toplayarak işe koyulduğu anlaşılmaktadır. En nihayetinde yapılacak olan bu mücadele Mısır için yeniden varoluş anlamına geldiğinden bir ekip işini gerekli kılıyordu. Kaynakların Narmer'in ülkenin birliğini tesis ettiği yaklaşık 1400 yıldan beri Mısır'ın böylesine zor bir duruma düşmediğini dile getiriyor olması konunun ciddiyetini anlamamız açısından önem arz etmektedir. Ülke geçmişte kimi zamanlar çalkantılı süreçlerden geçmişti ancak kuzeyde Hiksoslar'ın, güneyde ise Kuşiler'in neden olduğu bu denli ciddi bir yabancı

¹⁰⁰ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 229.

¹⁰¹ Ian Shaw, *Ancient Egypt Warfare*, (Oxford: Casemate Publishing, 2019), 76.

¹⁰² Hermann A. Schlögl, *Eski Mısır*, (Çev. Firuzan Gübüz Gerhold), Alfa Yayınevi, İstanbul 2020, s. 78.; Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 229.

¹⁰³ Desplancque, *Antik Mısır*, 70.

¹⁰⁴ Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 80.

tahakkümü daha evvel hiç yaşanmamıştı.¹⁰⁵ Kamose'ye ait olan bir metinde Mısır'ın bu süreç içerisindeki durumu net bir biçimde özetlenmiştir. “*Bir şef Avaris'te bir diğeri Kuş'ta ben de burada oturuyorum, herkes Mısır'dan kendi payına düşeni almış durumda*” diyen kral, ülkenin içinde bulunduğu durumu gözler önüne seriyor ve “*arzum Asyalılar'ın yok ettiği Mısır'ı kurtarmaktır*” diyordu.¹⁰⁶

Hiksoslar'dan Kurtuluş ve Mısır'ın Yeniden Doğuşu:

Hiksos hâkimiyetinden kurtuluş Eski Mısır tarihinde adeta bir milat olarak görülmektedir. Bu belki de Narmer'in ülkenin birliğini tesis etmesi kadar önemliydi. Özellikle sonraki nesillerin bunu bir çeşit yenilenme, kültürel anlamda yeniden doğuş, yeni bir çağın şafağı olarak düşündüğü anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ Hakikaten Hiksoslar'ın Mısır'dan kovulmasından sonraki sürece bakıldığında eski Mısır tarihinin en muhteşem devri olan Yeni Krallık sürecinin başladığı görülmektedir. Bu dönemi Eski Mısır tarihi için bir “*yükselme devri*” olarak da nitelendirmek mümkündür.

Kamose'nin tutumu hiç şüphesiz çok netti ve bunu etrafındakilere “*Arzum Mısır'ı kurtarmaktır*” şeklinde ifade etmekteydi. Hiksoslar gerek sayıca gerekse askeri teknoloji bakımından Mısırlılar'dan daha iyi durumdaydı. Ancak Kuşiler görece Hiksoslar'dan daha zayıf bir güç idi. Bu açıdan iki cephede birden savaşmaktansa önce güneydeki Kuşi tehlikesini bertaraf etmek stratejik açıdan daha makul bir seçenek olarak Mısırlıların öncelikli planları dâhilindeydi. Kamose bu doğrultuda uzun süren hazırlıklar yapmış ve ardından ordularını güneydeki Kuşi diyarına yönlendirerek işe koyulmuştu. Ordunun en temel görevi Teb'in güneyinde tampon bir bölge oluşturmak suretiyle Vavat'ı geri almak ve bölgeyi Kuşi saldırılarına karşı sağlamlaştırmaktı. Bu amaç doğrultusunda Mısır orduları güneye doğru ilerledi ara sıra zayıf direnişlerle karşılaştılar. Biraz daha ilerlediklerinde özellikle İkinci Çağlayan civarına yaklaşıldığında Buhen Kalesi görülmeye başladı. Buhen Orta Krallık Devri'nde Mısır'ın önemli sınır bölgelerinden biriydi ve Kuşiler'in kontrolüne geçmişti. Bölgedeki halk da mecburi olarak Kuşiler'in hizmetine girmişti. Bu defa Mısır ordularının bölgeye gelmesi üzerine eski efendilerine sadakatle geri döndüler. Kuvvetle muhtemeldir ki halktan bazıları Mısır ordusunda yerini almıştı. Kamose bölgeyi ele geçirdikten sonra Buhen'in savunma sistemlerini güçlendirdi. Bölgeye kendi

¹⁰⁵ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 251.

¹⁰⁶ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 138, 139.

¹⁰⁷ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 257.

adamlarından birini vali olarak bıraktı ve sonra yönünü kuzeye dönerek yoluna devam etti. Sırada Hiksoslar vardı.¹⁰⁸

Büyük Hiksos Savaşı Başlıyor:

Kamose ve ordusu Buhen'deki başarısının ardından tehlikenin esas merkezi olan kuzeye doğru yola koyuldu. Kral önce yerel bir yönetim merkezi olan Nefrusi'ye doğru ilerledi. Bu bölge Pepi oğlu Teti adını taşıyan bir Mısırlı tarafından yönetilmekteydi ve Mısır kontrolünde değildi. Kamose emrindeki Teb ordusuyla birlikte buraya saldırdı. Şafak vaktine yakın bir zaman diliminde bölgeyi ele geçirdi, kasaba yerle bir edildi ve asiler cezalandırıldı. Mısır'ın saldırısı o kadar hızlı ve şiddetli olmuştu ki kaynaklar bu olayı “kadınlar bir anda kısır kalmışlardı” şeklinde anlatmıştır. Bu seferin ardından Orta Mısır boyunca önlerine çıkan kasabalar harabe haline getirildi. Bu gelişmelerle Hiksoslar'a önemli bir darbe vurulmuştu. Teb'in yıldızı parlamaya başlamıştı.¹⁰⁹

Bu olaylar yaşanırken Kamose'nin devriye gezen askerleri çok önemli bir şey elde ettiler. Bu, Hiksos kralının Kuşilere gönderdiği bir elçiydi ve onda Kuşiler'e verilmek üzere yazılmış bir mektup vardı. Şunlar yazıyordu mektupta: “*Hutvaret hükümdarının elinden. Ausserra, Ra Apepi'nin oğlu, Kuşi Hükümdarı'nın oğlunu selamlar. Hükümdar olarak tahta niçin bana haber vermeden çıktın? Mısır'ın bana yaptıklarını fark etmedin mi? Oradaki hükümdar Kamose... senin ona saldırdığın gibi benim ona saldırmamama rağmen benim bölgeye sızmakta. O acı çektirmek için iki ülkeyi, benimkiyle seninkini seçti ve onları yağmalamakta. Kuzeye doğru geldi, geri çekilmiyor. Bak, burada o pençemde. Mısır'da sana karşı çıkacak başka birisi yok. Bak, sen gelene kadar ona geçit vermeyeceğim. Daha sonra Mısır kentlerini paylaşırız.*”¹¹⁰ Bu mektup Hiksoslar'la Kuşiler arasında diplomatik temasların gerçekleştiğine dair en somut kanıtlardan biri olarak bilinmektedir. Ayrıca Apepi'nin böyle bir mektup göndermesi onların bu süreçte tek başına Mısırla mücadele edemeyeceği, eskisi gibi güçlü olmadıkları anlamına da geliyordu. Öte yanda mektubun sonunda Hiksos kralının Mısır'ı aralarında paylaşmaya dair bir öneride bulunması da metinde yer alan en önemli ayrıntılardan biri olarak değerlendirilebilir. Bu son cümleden hareketle Mısırlıların

¹⁰⁸ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 229.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 258, 259.

¹⁰⁹ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 138, 139.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 259, 260.

¹¹⁰ Desplancque, *Antik Mısır*, 70.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 260, 261.

mücadelesini onlar için bir var olma meselesi olarak ifade etmek mümkündür. Aksi bir durum yaşanması halinde yani Mısır'ı yenilgiye uğratılması durumunda ülke Hiksoslar ve Kuşiler arasında paylaşılacaktı.

Apepi'nin mektubundan öğrenilen detaylardan biri de Kuşi'de yeni bir kralın tahta çıktığı ve Hiksos kralının bunu sonradan öğrenmesinden dolayı yaşamış olduğu kızgınlıktır. Mektupta yer alan kısa bir sitemin ardından Hiksos kralı askeri destek karşılığında Mısır'ı paylaşmaya hazır olduğunu dile getiriyordu. Bu doğrultuda Mısırlılar'ın derhal harekete geçmesi gerekiyordu. Aksi halde kuzeyden ve güneyden kuşatılma tehlikesiyle her an karşı karşıya kalabilirlerdi. Yakalanmış olan Hiksos elçisine gelince o öldürülmedi ve Mısırlılar'ın mesajını iletmesi için bu defa ters istikamete yönelerek Hiksos merkezine doğru yola koyuldu. Mısırlılar'ın mesajı netti bu iş nihayete erece kadar durmak yoktu. Şöyle diyerek meydan okuyordu Kamose: “*Seni rahat bırakmayacağım, nereye gitsen peşinden geleceğim.*”¹¹¹ Ayrıca Hiksoslar'ın ulaşı serbest bırakması, daha o dönemlerde bile uluslararası savaş kuralları olduğunu ve buna riayet edildiğini göstermektedir.¹¹²

Kamose bütün hırslarıyla ve Mısır'ı kurtarma arzusuyla hareket ediyordu. Hiksos kralının üzüm bağlarından şarap içmiş olmakla, ağaçlarını kesmekle, kadınlarını kaçırmak ve gemilerini yağmalamakla övünç duyuyordu. Bir ara deniz kuvvetlerini de taarruza geçirse de Kamose, tam anlamıyla başarı elde edememişti. Ancak Teb'e döndüğünde elbette anlatacak güzel şeyleri vardı ve Mısırlılar'ın en sevdiği şekilde bunlar biraz da abartılarak yapılmıştı. Kral, başarılı olmuş muzaffer bir komutan edasıyla propaganda çalışmalarına başladı ve Amon tapınağına kahramanlık hikâyelerini yazdırdı. Teb'de kutlamalar yapılmaya bile başlandı ancak tam bu esnada beklenmedik bir olayla karşılaşıldı. MÖ 1539'da Kamose'nin aniden ölüm haberi ülkeye yayıldı ve kutlamalar yarıda kesilmek zorunda kaldı.¹¹³ Kısa bir iktidar döneminin ardından öldüğünde ve tahtı sevgili kardeşi Ahmose'ye bıraktığında Hiksoslar Mısır'dan henüz kovulmamışlardı ancak Fayyum'a kadar geri püskürtülmüşlerdi. Bundan sonraki aşamayı yeni kral Ahmose gerçekleştirecekti.¹¹⁴

Mısır'a zor yıllar yaşatan Hiksoslar'a son verme başarısının sahibi tahta çok genç yaşta çıktığı tahmin edilen yeni kral Ahmose ait olacaktı. Bu başarı onun Menes ve I. Mentuhotep gibi ülkenin birliğini sağlayan krallar

¹¹¹ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 261.

¹¹² Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 80.

¹¹³ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 230.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 262.

¹¹⁴ Desplancque, *Antik Mısır*, 70.; Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 80.

arasında anılmasını sağlayacak ve böylece adı ölümsüzleşecekti. O aynı zamanda kadim Mısır kültürünün üç parlak döneminin sonuncusu olan 18. Hanedan'ın ilk yöneticisi de sayılmıştır. Böylesine muazzam bir devrin mimarı olma şerefine muhatapları olarak o ve elbette sevgili eşi gösterişli unvanlar aldılar. Ahmose “*İki Diyarın Efendisi*” ve “*Ra'nın Oğlu*”, karısı ve kız kardeşi olan Ahmose-Nefertari ise “*İki Diyarın Hanımı*” ve “*Ra'nın Kızı*” unvanlarını aldı. Bunlar gerçekten önemli değerlerdi.¹¹⁵

Yeni Kral Ahmose ve Hiksos Mücadelesinin Sona Ermesi:

MÖ 16. yüzyılın ikinci yarısında Yakınoğu'da çok önemli değişimler yaşanacaktı. Mısır'da Hiksoslar devrilecek ve ardından Yeni Krallık Devri başlayacaktı. Mezopotamya'da ise Anadolu'dan hareket eden Hititler'in Babil'e saldırması sonucunda Hammurabi'nin de üyesi olduğu Eski Babil Hanedanı sona erecek, ardından Kassitler veya Karaduniaş adıyla anılacak olan Semitik olmayan yeni bir hanedan Babil'e hâkim olacaktı. Yakınoğu'nun çehresinde yaşanan bu değişimler bölgenin kaderini de derinden etkileyecek gelişmelerdi. Ancak bu süreçte kaderin Mısırlılar'dan yana olduğu da görülmektedir. Hititler'in Babil'deki başarısı I. Murşili'nin sefer dönüşü katledilmesiyle başlayan ve Gasıp Krallar Devri adı verilen bir kaos sürecinin başlamasıyla gölgelenmişti. Bu durum Mısır'ın avantajına olacaktır. Onlar Hitit ülkesinde yaşanan gelişmelerin sayesinde Yeni Krallık Devri'nin ilk dönemlerinde güçlü bir imparatorluğun varlığı gibi bir durumla karşılaşmamış, bu sayede güçlü bir rekabet ortamından uzak kalmışlardı. En azından bu durum I. Şuppiluliuma gibi bir kralın Hitit tahtına çıkacağı ana kadar biraz ötelenmiştir denilebilir.¹¹⁶ Babil'de de durum Mısırlılar için bir tehlike arz etmiyordu. Hammurabi hanedanının değişimi ve Kassitler'in iktidara gelmesi Mısırlılar için bir sıkıntıya neden olmamıştı hatta Yeni Krallık zamanında iki ülke arasında yakın ilişkiler olacak, diplomatik temaslar gerçekleşecek ve evlilik bağları kurulacaktı.

Hiksoslar'ın kovulma sürecinin son aşamasından devam edecek olursak. Kamose'nin ölümünden sonra ülke yönetimini Ahmose devralmıştı. Yeni kralın küçük yaşta olmasından dolayı yaklaşık on yıl boyunca Tebliler askerî açıdan bir durgunluk süreci geçirdiler. Bu zaman zarfında savaşımlar taraflara bakıldığında şöyle bir tablo göze çarpar: Buhen bölgesi Mısır'ın kontrolünde idi bu durum Kuşi bölgesinden tehdide mahal verecek bir gelişmenin yaşanmasını engellemişti. Hiksos hükümdarı Apepi'nin ve

¹¹⁵ Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 81.; Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 231.

¹¹⁶ Trevor Bryce, *Hititler Anadolu Savaşçıları*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 42.

ordusunun ise keyfiyeti yoktu. Müttefik Kuşî krallığı ile ilişkiler kesilmiş ve Tebliler de günden güne gücünü arttırıyordu. Bir saldırı başlatma imkânları yoktu ancak gene de birtakım hazırlıklar da yapmaktaydılar.¹¹⁷

Ahmose tahta çıktığında çevresel durumun kendisi için son derece elverişli olduğunu görmüştü. Hiksoslar'ın yaşlı ve deneyimli kralı Apepi ise o yıllarda ölmüş yerine geçen kişi ise Avaris'teki tahtında çok kısa süre kalmıştı. Bu dönemde Hititler de Hiksoslar'ın içerisinde bulunduğu zayıf durumdan istifade ederek onların Kuzey Suriye'deki vasallarına ve sair bölgelere saldırılar düzenlemişlerdi. Hiksoslar Mısırlılar'ın bir zamanlar kapana kısıldığı gibi bir duruma düşmüşlerdi.¹¹⁸ Zaman ilerledikçe Ahmose'nin komutasındaki Mısır ordusu da gücünü artırıyor ve Hiksoslar'a son darbeyi vurmak için hazırda bekliyordu. Ölüm kalım mücadelesi olarak nitelendirebileceğimiz bu teşebbüs hakkında bilinen detayların büyük kısmını ise Abana oğlu Ahmose adında Mısırlı bir görevlinin kayıtlarından öğreniyoruz. Anlaşılabacağı üzere bu kişi kral ile aynı isme sahiptir. Bundan dolayı karışıklık olmaması için kaynaklarda ondan annesinin adı olan Abana eklenerek “*Abana oğlu Ahmose*” şeklinde bahsedilir. Onun verdiği bilgilere göre Tebliler'in hedefi şöyle idi: Önce Mısır'ın kadim kenti Memfis, ardından ise Ra'nın kült merkezi İunu. İkincisi daha kolay ele geçirildi. Böylece Mısırlılar manevi açıdan rahatlamışlardı Ra artık onlarla birlikteydi. Hiksoslar'a ait belli başlı noktalara saldırılarla mücadeleye devam ediliyor, Abana oğlu Ahmose de bu aşamada önemli başarılarla imza atıyordu. Kralın bu gözde adamı Mısır'ın en yüksek askeri nişanı olan “Altın Onur” madalyası ile ödüllendirilmişti.¹¹⁹

İunu kalesinin alınmasından üç ay sonra Mısır orduları Tjaru kalesini ele geçirdiler. Mısır güçleri Hiksoslar'ı ve yandaşlarını kapana kısırmışlardı. Hutvaret bile yağmalanmıştı. Abana oğlu Ahmose'nin aktardığına göre Asyalılar için ölüm çok hızlı gelmişti. Bu aynı zamanda Teb'in zaferinin ilanı anlamına geliyordu. Kaçanların bile canlarını kurtaramamış olmalarını övünçle aktaran Mısır kaynakları ordularının başarısını büyük bir gururla dile getiriyordu. Nihayetinde Asyalı istilacılar Mısır'dan kovulmuş, geride kalan Hiksos bakiyeleri de Suriye-Filistin civarına sürülmüşlerdi. Mısır'da birlik yeniden tesis edilmişti.¹²⁰ Ahmose tüm deltayı işgal ettikten sonra bakır

¹¹⁷ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 262, 263.

¹¹⁸ Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 83.

¹¹⁹ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 232.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 263, 264.; Ian Shaw, *Ancient Egypt Warfare*, (Oxford: Casemate Publishing, 2019), 76.

¹²⁰ Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, 44.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 264.

madenlerinin de olduğu Sina bölgesini ele geçirmek için Güney Filistin'e kadar ilerdi. Kuvvetle muhtemeldir ki Hiksos krallarının Suriye'ye kadar yayılan vasalları yeni hükümdar olarak Ahmose'yi kısa sürede tanımışlardı. Bu ayrıca Mısır'ın Yeni Krallık Devri'nde güçlü olan Suriye-Filistin'deki varlığının temellerinin inşası olarak da değerlendirilebilir.¹²¹ Nitekim ilerleyen süreçte bölgedeki pek çok şehir devleti Mısır'ın vasalı olacaktı. Ahmose bu bölgede yapılacak olan her şeyi yerine getirdikten sonra geri döndü ve kısa süreliğine Kuşi bölgesine de uğrayarak bir gözdağı verdi. Bu esnada yanında kardeşi ve karısı olan Ahmose-Nefertari de vardı.¹²² Kraliçenin de sefere eşlik etmesi bu dönemin saray kadınlarının savaşçı kimlikler taşıdığını göstermektedir. Bilindiği gibi kralın annesi Ahhotep de savaşçılığıyla nam salmış ve çeşitli nişanlarla onurlandırılmıştı. Öte yandan Yeni Krallık Devri'nin ilerleyen zamanlarındaki en meşhur simalarından bir olan kraliçe Hatšepsut da savaşçı bir kişiydi.¹²³ Bu bakımdan düşmanla mücadele etme ruhu devrin Mısır saray kadınlarını derin bir biçimde etkilemiş gibi durmaktadır.

Abana oğlu Ahmose'nin kayıtlarında Hiksos mücadelesini başarıyla neticelendirerek Yeni Krallık devrinin kurucusu olma başarısını gösteren Ahmose'ye bolca atıf yapılmaktadır. Eski Mısır'ın en ihtişamlı günlerinin kapısını aralayan kişi Ahmose olmuş, Mısır tarihinin o ana kadarki en acı süreci olarak nitelendirilen İkinci Ara Dönem'deki Hiksos esareti onun saltanatında sona ermiştir. O adeta Mısır tarihinin şafağındaki Narmer gibi ülkenin birliğini sağlama şerefine nail olmuştu. Çok küçük yaşta tahta çıkan Ahmose öldüğünde henüz otuz beş yaşında idi, karısı Ahmose-Nefertari ise bir otuz beş yıl daha yaşayacaktı.¹²⁴

Hiksoslar Hakkında Sonraki Süreçte Dile Getirilenler

Yabancı bir istilacı güç olarak nitelendirilen Hiksoslar yaklaşık bir asır boyunca Mısır'a hâkim olmuşlardı. Sonraki süreç içerisinde onlar hakkında çeşitli ifadelerin yer aldığı metinler yazıldı ve bu Romalılar zamanına kadar devam etti. Bunlar arasında en önemli olanları Kamose Steli ve 18. Hanedanlık zamanına tarihlenen ve Carnarvon Tableti'dir. Kamose esasında 17. Teb Hanedanlığı'nın son kralıyken, stellerde Teb kralının kuzeye ilerlemesi ve Delta'nın doğusundaki Hiksos başkenti Avaris'e saldırısı ile

¹²¹ Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 83.

¹²² Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 233.

¹²³ Bk. Cemal Yılmaz, "Hatšepsut: Naibelikten Firavunluğa Yürüyen Bir Kraliçe", OANNES - International Journal of Ancient History 2, sy. 2 (Eylül 2020): 281.

¹²⁴ İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 95.; Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 139.

ölümsüzleştirilmiş ve bu dönemde adı zikredilmiştir. 18. Hanedan zamanına tarihlenen en önemli kayıtlardan biri ordu komutanı Abana oğlu Ahmose'ye ait olanı idi. Onun kendi mezarındaki yaşam öyküsünde Mısır ordularının Avaris'e yaptıkları saldırı hakkında detaylı bilgilere yer verilmiştir. Dolayısıyla bu anlatılar Hiksoslar'a dair birinci ağızdan kaynaklar arasında sayılmaktadır.¹²⁵ Bunların yanı sıra Yeni Krallık Devri'nin en ünlü şahsiyetlerinden biri olan kraliçe Hatşepsut zamanına gelindiğinde de Hiksoslar'ın yeniden gündeme alındığı, onlardan düşman olarak söz edildiği görülmektedir. Hatta kraliçe zamanındaki kayıtlarda bu halkın "maat" karşıtı yani evrensel düzen ilkelerinin düşmanı olduklarına dair vurgular yer almaktadır. Hatşepsut'un kayıtlarında Hiksoslar'ın nasıl kovulduğuna dair de bilgiler verilmiştir. Öte yandan Hatşepsut'un yazıtlarında Hiksoslar'ın Ra'yı ihmal ettiklerinden de söz edilmektedir. Bu da Mısır gibi dini değerleri en üstün tutan bir toplum açısından oldukça acımasız bir eylemdir.¹²⁶ Kraliçe kendisine bir meşruiyet dayanağı olarak Ra'yı seçmiş olmasından dolayı Hiksoslar'ın güneş tanrısını ihmal ettiğinden söz etmiş olabilir. Daha önceki kısımlarda da söz edildiği üzere Hiksoslar Mısır tanrılarından Seth'i ön plana çıkmışlardı bu bakımdan Hatşepsut'un Ra'nın ihmal edildiği yönündeki ifadeleri onlar açısından gayet doğrudur. Aynı zamanda Seth kaosla da eş anlama geliyordu dolayısıyla yukarıda ifade edilen Hiksoslar'ın maat karşıtı olmaları yönündeki cümle de bu bilgiyle ilişkilendirilebilir. Hiksoslar'a dair bilgi veren Mısır kaynaklarından biri de I. Sallier Papirüsü adını taşıyan vesikadır. 19. Hanedanlık zamanına tarihlenen bu kayıt Hiksos kralı Apofis ile Kamose'nin giriştikleri mücadelenin bir halk öyküsü şeklinde anlatımından oluşmaktadır. Burada tahmin edileceği üzere Mısırlılar üstün bir konuma yerleştirilmiştir.¹²⁷

Hiksoslar'la ilgili bilgilerin yer aldığı çalışmalar arasında en çok dikkat çekenlerden biri hiç şüphesiz Mısırlı tarihçi Manethon'un MÖ 3. yüzyıla tarihlenen eseridir. Manethon, Hiksoslar'dan çok uzun zaman sonra yaşamıştı ve eserine de bir bütün olarak ulaşamamıştır. Parçalar halinde ve Iosephus gibi ondan alıntılar yapan tarihçilerin sayesinde hakkında bilgi sahibi olunmuştur.¹²⁸ Manethon'un eserinde Hiksoslar Mısır kral listesinde göstermişti ve burada altı çoban kralın Memfis'i ele geçirdiğinden söz edilmiştir.¹²⁹ Onun verdiği listeye bakıldığında kralların isimleri ve iktidar

¹²⁵ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, 230.

¹²⁶ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 140.; Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, 230.

¹²⁷ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, 231.

¹²⁸ Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 4.

¹²⁹ William Gillan Waddell, (ed.), *Manetho With an English translation*, (Cambridge: Harvard University Press, 1964), 91.

yılları da görülmektedir. Eserdeki bu kısımlar şu şekildedir: *Salitis 19 yıl hüküm sürdükten sonra öldü, onun ardından Bnon isimli başka bir kral tahta geçti ve 44 yıl hüküm sürdü. Ardından 36 yıl 6 ay hüküm sürmüş olan Apakhan tahta geçti. Daha sonra tahta geçen krallardan Apophis 61 yıl, Iannas 50 yıl 1 ay hüküm sürdü. Son olarak Asis 49 yıl 2 ay hüküm sürdü.*¹³⁰ Görüldüğü gibi bazı kralların iktidar süreleri tahtta kaldıkları aylarına varıncaya kadar verilmiştir. Manethon, bu topluma dair istilacı bir ırk nitelendirmesini de yaparak esasında Hiksoslar hakkında ilerleyen süreçte yaşanacak olan tartışmaların temelini de atmış oldu.¹³¹ Aynı zamanda eserinde Hiksoslar'ın doğudan geldiklerine de atıfta bulunulmuştur. Bu ifade Yahudi tarihçi Flavius Iosephus'ta Hiksoslar'la alakalı kısımda da dile getirilmiştir.¹³²

Hiksoslar hakkında bilgi veren bir başka kişi de Yahudi tarihçi Flavius Iosephus'tur. Hakikaten kronolojik listeler hariç tutulursa, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Hiksoslar hakkında bilinen hemen hemen her şey MS 1. yüzyılda yaşamış olan Yahudi tarihçi Flavius Iosephus'tan geldiği görülmektedir. O, erken Ptolemaios döneminde yaşamış Mısırlı bir tarihçi olan Manethon'dan alıntılar yapmış ve bunları eserinde yorumlamıştır. Kaynaklarda onun amacının halkına Yunanlı yazarlar tarafından tanınmayan saygın bir antikite kazandırmaktır şeklinde değerlendirmeler vardır. Eserine bakıldığında bunun gerçekten böyle olduğu görülmektedir. Iosephus, Yahudiler ile Hiksoslar'ın aynı olduğunu, Yunanlılar'ın gözünde oldukça eski olan Truva Savaşı'ndan neredeyse bin yıl önce Mısır'dan çıkış olayını kastederek buradan ayrıldıklarını ifade etmeye çalışmıştır.¹³³ Yahudi milletin ve dininin kadimliğini savunduğu eseri *Contra Apionem*'de Hiksoslar'dan Mısır'ı istila eden, tapınakları yakıp yıkan, insanları köleleştiren bir topluluk olarak söz etmektedir. Eserinde Hiksos isminin “esirler” ve “çobanlar” anlamına geldiğine dair de bazı ifadeler vardır. Bilim insanları atalarının çoban hayatı yaşadığıyla bağlantı kurarak Iosephus'un yanlış bir biçimde bu halkı Yahudiler'le özdeşleştirmiş olduğunu ifade etmiştir.¹³⁴ Iosephus ayrıca Hiksoslar'ın Arap olduğuna dair pek de mümkün

¹³⁰ Manethon, *Mısır Tarihi*, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık), 2023, 57, 58.

¹³¹ Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 5.; Mourad, *Rise of the Hyksos Egypt and the Levant from the Middle Kingdom to the Early Second Intermediate Period*, 3.

¹³² Mourad, *Rise of the Hyksos Egypt and the Levant from the Middle Kingdom to the Early Second Intermediate Period*, 9.; Ayrıca bk. Josephus, *The Life Against Apion*, (Cambridge: Harvard University Press), 1926, 193, 195.

¹³³ Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 4.

¹³⁴ Arthur J. Droge, “Josephus Between Greeks and Barbarians”, *Josephus' Contra Apionem: Studies in Its Character and Context with a Latin Concordance to the Portion Missing in Greek*, eds. Louis H Feldman, John R Levison, (Leiden-New York: Brill, 1996), 121, 122.; Manethon, *Mısır Tarihi*, 57, 58.

olmayan bazı iddiaları da ortaya atmıştır. Iosephus'un aktardıklarına dair verilen bilgilerden anlaşıldığına göre de o bunların doğruluğuna şüphesiz bir biçimde inanmaktadır.¹³⁵

Yahudi tarihçinin eserinde Hiksos-Mısır mücadelesi hakkında da bilgi verilmiştir. Buna göre Hiksoslar'ın başkenti Avaris, Tebliler tarafından 480.000 kişiyle alınmaya çalışılmış, sonunda bir anlaşmaya varılarak Hiksoslar şehri terk edip Suriye'ye göç etmiş ve Kudüs'ü kurmuştur. Ancak burada ifade edilen Hiksoslar'ın Kudüs'ü kurduğuna dair cümlesi gerçeği hiç yansıtmamaktadır. Ayrıca bahsettiği 480 bin kişilik bir ordu da oldukça abartılı durmaktadır. Iosephus, Hiksoslar'ın Mısır'dan ayrılışlarını Eski Ahit'te anlatılan “Çıkış” ile özdeşleştirmiştir. Böyle yapmasındaki amaçlardan biri de ifade edildiği üzere Yahudi halkının Yunanlar'dan daha eski köklere sahip olduklarını göstermeye çalışmaktan ibarettir.¹³⁶ Eserinde Hiksoslar hakkında Manethon'dan aldığını ifade ettiği önemli detaylar vardır. Burada Mısırlılar'ın tanrının gazabına uğradıkları, beklenmedik bir anda doğu bölgelerinden gelen ırkı bilinmez istilacıların ülkeye girdiğinden bahsedilmektedir. Ülkenin kolayca ele geçirildiğinden söz edilirken şehirlerin ateşe verildiği, tapınakların yerle bir edildiği halkın köleleştirildiği de vurgulanmıştır.¹³⁷

Sonuç

Kaynaklarda “çoban hükümdarlar” veya “yabancı hükümdarlar” şeklinde zikrolunan Hiksoslar MÖ 1650-1550 yılları arasında Mısır'da hâkim güç konumunda yer aldılar. Onların yaşadığı bu süreç Eski Mısır tarihinde *İkinci Ara Dönem* olarak da bilinir. Bu zaman zarfında Hiksoslar kendilerine merkez olarak Delta bölgesindeki Avaris'i belirlemişlerdi. Bölge hem Akdeniz'e açılan limanlarıyla hem de Mısır'ın Asya topraklarına geçiş güzergâhında olmasından dolayı büyük bir stratejik öneme sahipti. Hiksoslar bölgenin avantajlarından yararlanma konusunda son derece iyi bir politika izlemişler ve Mısır'da hâkim oldukları yaklaşık bir asır boyunca siyasi olduğu kadar ekonomik açıdan da güçlü bir otorite haline gelmişlerdir. Mısırlılar ise bu süreçte içe kapanmak zorunda kaldılar. Uzun uğraşlar sonucunda bu yabancı hükümdarları ülkelerinden kovabildiler. Tarihleri boyunca böyle bir kötü durumla hiç karşılaşmamış olan Mısırlılar Hiksos etkisini uzun süre

¹³⁵ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 142.

¹³⁶ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 143. Iosephus'un ifadeleri için bk. Iosephus, *The Life Against Apion*, (Cambridge: Harvard University Press), 1926.

¹³⁷ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, 229.

hafızalarından silememişlerdir. Bundan dolayıdır ki Asya toprakları felaketle eş değer olarak düşünülmüştür.

Hiksoslar'ın kovulması ve sınırların güvenliğinin sağlamanın ardından ise 500 yıl sürecek olan bir istikrar ve yükselme dönemi başlamıştır. Bu dönem Eski Mısır tarihinde “*Yeni Krallık Devri*” olarak bilinmektedir. Artık Mısır'ın egemenlik alanını Asya topraklarında genişletmek için sahne hazırды. Bu yayılcı politika Asyalılara karşı gerçekleştirilen bir intikam hamlesi olarak da değerlendirilebilir. İlerleyen süreçteki gelişmelere bakıldığında Mısırlılar'ın başarılı olduğu görülür. Mısır orduları Fırat kıyılarına kadar ilerlemiş, Mitanni ve Hititler gibi devrin en önemli güçleri ile karşı karşıya gelmişlerdir. Kısaca Mısır, Hiksoslar'ın kovulmasından sonraki süreçte Yakınoğu'nun en önemli devletlerinden biri olmuştur. Sınırlar oldukça genişlemiş ülke bir imparatorluk hüviyetine bürünmüştür (bk. Görsel 5). Çalışma esnasında incelenen kaynaklara bakıldığında onların bu başarıları kazanmasında Hiksoslar'ın da dolaylı olarak rolünün olduğu görülmüştür. Bilindiği gibi İkinci Ara Dönem'de Doğu Akdeniz coğrafyasında yeni bir savaş teknolojisi olan atlı savaş arabaları yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştı. İki at tarafından çekilen ve oldukça hafif olan bu araçlar bir okçunun düşmana hızla yaklaşabilmesini ve art arda ok atmasını mümkün kılıyordu. Kaynaklar atlı savaş arabası başta olmak üzere tunçtan yapılmış çeşitli silahların Mısır'da ilk defa Hiksoslar sayesinde görülmüş olduğunu bunların daha sonra Mısırlılar tarafından da benimsendiğinin bilgisini vermektedir. Bu sayede Mısırlılar daha güçlü ordulara sahip olabilmışlerdir. Hiksoslar'dan miras aldıkları askeri yenilikler sayesinde yayılcı bir politika izlenebilmiştir denilebilir. Bununla birlikte güneydeki Kuşi ülkesinden de Mısır'a Amarna mektuplarında dile getirildiği gibi kum gibi altın akmaktaydı bu sayede Mısır ekonomisi Yeni Krallık Dönemi'nde inanılmaz bir biçimde güçlenmişti.

Bu çalışmada Hiksoslar hakkında genel bir bilgi verilmiş onların ülkeden atılması için Mısırlılar'ın yoğun bir gayretle mücadele ettikleri vurgulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Hiksoslar'ın kimliği konusunda ortaya atılan düşüncelere de ilgili bölümlerde yer verilmiştir. Bunlara bakıldığında net bir bilgi olmadığı görülmüş, kimi bilim insanları onların Hurriler ve Urartular'la akraba olduğunu savunmuş kimileri ise Hiksoslar'ı Semitik hatta çok uzak bir ihtimal olarak Hint-Avrupalı yapmaya çalışmışlardır. Bizde oluşan kanaat ise onların Hurriler'le akraba olduğu yönündedir. Ayrıca atları ve silahlarıyla birlikte gömülen Hiksoslar'ın bu geleneği bize onların Eski Türk toplumundaki gibi bir geleneğe sahip olduğunu da düşündürmüştür. Bu da iki toplum arasında en azından bazı ortak noktaların varlığına işaret etmektedir. Hatta bir yakınlığın olma ihtimalini oldukça güçlendirmektedir de. Bu doğrultuda yapılacak olan çalışmalar meseleyi daha iyi aydınlatacaktır.

KAYNAKÇA

- Alpman, A., “Hurriler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14 Sayı: 25, (1981): 283-313.
- Alsan, Ş. S., “Türk Kültüründe Ölüm Olgusu ve Ölüm Sonrası Ritüelleri”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 37, (2022): 179-196.
- Ben-Tor, D., “Egyptian-Levantine Relations in the Hyksos Period – The Southern Levant vs. the Northern Levant”, *The Enigma of the Hyksos Volume IV Changing Clusters and Migration in the Near Eastern Bronze Age Collected Papers of a Workshop held in Vienna 4th–6th of December 2019*, editörler Manfred Bietak and Silvia Prell, Wiesbadens: Harrassowitz Verlag, (2021), 243-252.
- Biatek, M., “A Thutmosid Palace Precinct at Peru-nefer (Tell el-Dab’a)”, *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces Volume I*, editörler Manfred Bietak – Silvia Prell, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, (2018): 223-250.
- Biatek, M., “The Spiritual Roots of the Hyksos Elite: An Analysis of Their Sacred Architecture, Part I”, *The Enigma of the Hyksos Volume I*, editörler Manfred Bietak, Silvia Prell, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (2019): 47-67.
- Biatek, M., *Avaris and Piramesse_ Archaeological Exploration in the Eastern Nile Delta*, Oxford: Oxford University Press, 1986.
- Bestock, L., *Violence and Power in Ancient Egypt: Image and Ideology Before The New Kingdom*, New York: Routledge 2018.
- Biatek, M., *Avaris The Capital of the Hyksos, Recent Excavations at Tell el-Dab’a*, London: British Museum Press, 1996.
- Bryce, T., *Hititler Anadolu Savaşçıları*, (çev.) Ülke Evrim Uysal, İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- Burke, A. A., “Amorites in the Eastern Nile Delta: The Identity of Asiatics at Avaris during the Early Middle Kingdom”, *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces Volume I*, editörler Manfred Bietak-Silvia Prell, Austrian Academy of Sciences Press, Vienna (2018): 69-93.
- Desplancque, S., *Antik Mısır*, (çev.) İsmail Yerguz, Ankara: Dost Kitabevi, 2019.
- Droge, A. J., “Josephus Between Greeks and Barbarians”, *Josephus' Contra Apionem: Studies in Its Character and Context with a Latin Concordance to the Portion Missing in Greek*, editörler Louis H Feldman, John R Levison, Leiden-New York: Brill, (1996): 115-142.
- Elisa Priglinger, “One Ticket to Egypt, Please!”: Migration from Western Asia to Egypt in the Early Second Millennium BCE”, *The Enigma of the Hyksos Volume I*, editörler Manfred Bietak, Silvia Prell, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (2019): 209-223.
- Engberg, R. M., *The Hyksos Reconsidered*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1939.

- Eva Lange-Athinodorou, "Palace Cemeteries of the Eastern Delta", *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces Volume I*, editörler Manfred Bietak – Silvia Prell, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, (2018): 157-168.
- Fletcher, J., *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, (çev.) Süleyman Genç, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2023.
- Freeman, C., *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, (çev.) Suat Kemal Angı, Ankara: Dost Kitabevi, 2003.
- Giveon, R., "A Sealing of Khyan from the Shephela of Southern Palestine", *JEA* 51 (1965): 202-204.
- Hornung, E. *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, Kabalcı Yayınları, (çev.) Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004.
- İnan, A., *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara: TTK Yayınları, 1987.
- Kuhrt, A., *Eskiçağ'da Yakındoğu (M.Ö.3000-330) Cilt I*, (çev.) Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Maaranen, N., Schutkowski, H., Zakrzewski, S., Stantis, C., Zink, A., "The Hyksos in Egypt: A Bioarchaeological Perspective", *The Enigma of the Hyksos Volume I*, editörler Manfred Bietak, Silvia Prell, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (2019): 315-320.
- Mandacı, E., "Asurlular'da Cenaze Ritüelleri ve Ölü Gömme Gelenekleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, , SAYI: 49, (Nisan 2020): 65-80.
- Manethon, *Mısır Tarihi*, (Eski Yunanca Aslından Çeviren Okan Demir), İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2023.
- Marcus, E. S., "A Maritime Approach to Exploring the Hyksos Phenomenon", *The Enigma of the Hyksos Volume I*, editörler Manfred Bietak, Silvia Prell, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019, s. 149. (ss. 149-164);
- Memiş, E., "Hurri-Mitanni Ortaklığının Eski Yakın Doğu Tarihine Yansımaları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 15, (2018): 297-303.
- Memiş, E., "Hurri-Urartu Bağlantısı Üzerine Bazı Düşünceler". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11/1, (2024): 592-610.
- Mieroop, M. V. D., *Eski Mısır Tarihi*, (çev.) Ali Oğuz Bozkurt, İstanbul: Homer Kitabevi, 2019.
- Mieroop, M. V. D., *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, (çev.) Sinem Gül, İstanbul: Homer Kitabevi, İstanbul 2018.
- Moeller, N., Marouard, G., "The Context of the Khyan Sealings from Tell Edfu and Further Implications for the Second Intermediate Period in Upper Egypt", *The Hyksos Ruler Khyan and the Early Second Intermediate Period in Egypt: Problems and Priorities of Current Research*, Proceedings of the Workshop of the Austrian Archaeological Institute and the Oriental Institute of the University of Chicago, Vienna, July 4-5, 2014 editörler Irene Forstner-Müller-Nadine Moeller, Wien: Verlag, (2018): 173-197.

- Mourad, A. L., *Rise of the Hyksos Egypt and the Levant from the Middle Kingdom to the Early Second Intermediate Period*, Oxford: Archaeopress, 2015.
- Nissen, H. J., *Ana Hatlarıyla Mezopotamya Yakın Doğu Arkeolojisinin ilk Dönemleri (MÖ 9000- 2000)*, (çev.) Z. Zühre İlkelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004.
- Oakes, L., Gahlin, L., *The Mysteries of Ancient Egypt*, London: Hermes House Publishing, 2005.
- Özgül, E., “Eski Anadolu’da Bir Toplum: Huriler ve Hurri Tanrıçaları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11/2, (2024): 791-815.
- Prell, S., “A Ride to the Netherworld: Bronze Age Equid Burials in the Fertile Crescent”, *The Enigma of the Hyksos Volume I*, editörler Manfred Bietak, Silvia Prell, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (2019): 107-123.
- Prell, S., “Burial Customs as Cultural Marker: A ‘Global’ Approach”, *The Enigma of the Hyksos Volume I*, editörler Manfred Bietak, Silvia Prell, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (2019): 125-147.
- Schlögl, H. A., *Eski Mısır*, (çev.) Firuzan Gübüz Gerhold, İstanbul: Alfa Yayınevi, 2020.
- Shaw, I., *Ancient Egypt Warfare*, Oxford: Casemate Publishing, 2019.
- Smith, S. T., *Wretched Kush: Ethnic Identities and Boundaries in Egypt’s Nubian Empire*, London, New York: Routledge, 2003.
- Snape, S. *Ancient Egypt The Definitive Visual History*, London: DK Publishing, 2021.
- Waddell, W. G., *Manetho With an English translation*, Cambridge: Harvard University Press, 1964.
- Wilhelm, G., “Hurrians and the Hurrian Language Migration or the Diffusion of a Language?”, *The Enigma of the Hyksos Volume IV Changing Clusters and Migration in the Near Eastern Bronze Age Collected Papers of a Workshop held in Vienna 4th–6th of December 2019*, editörler Manfred Bietak and Silvia Prell, Wiesbadens: Harrassowitz Verlag, (2021): 491,501.
- Wilhelm, G., *The Hurrians*, Warminster: Aris&Phillips, Warminster 1989.
- Wilkinson, Toby, *Eski Mısır MÖ 3000’den Kleopatra’ya Bir Uygarlığın Tarihi*, Say Yayınları, (çev.) Ümit Hüsrev Yolsal, İstanbul: Say Yayınları, 2013.
- Yılmaz, C., “Hatşepsut: Naibelikten Firavunluğa Yürüyen Bir Kraliçe”, *OANNES - International Journal of Ancient History*, Cilt 2, Sayı: 2 (Eylül 2020): 277-300.
- Yiğit, T., “Hurilere İlişkin Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 38, (2005): 55-69.

